THE

VEṆÎSAMHÂRAM

WITH

An Introduction, Notes, Appendices etc.

BY

BHALCHANDRA PUNDLIK ADARKAR,

ELPHINSTONE COLLEGE.

ice 7 s net] 1922. [Price Rs. 4-0-0

Some Opinions

Prof P V Kane, M A, LL M writes —' I find th author has deeply saturated his mind with the lexicographica and *ala ik raka* literature His notes are exhaustive and ye *generally to the point I feel that his edition will prove ver; useful*

Prof S G Acharya, M A Zala Vedanta Prizeman Wilson College writes —I feel a great pleasure to expres my opinion that the notes are decidedly of a high and scho larly type The value of the work is a good deal increas ed by the introduction and by the critical observations anc remarks of the writer, which denote his masterly commanc over and deep insight into the range of Sanskrit literature ever at this age This book will no doubt be a good initiation in th critical and scientific study of the Venisamhâra

---

Published by
Bhalchandra P Adarkar
Medha, Malvan, Dt Ratnagiri

TO

My Late Uncle.

Contents

—o—

N. B.—Omit "drop" in line 10, Page 3 (Notes)

Abbreviations

Amar —Amarakosha
Bhag —Bhagavata
Bk.—Bhaṭṭikavya
Bm.—Bharatamañjarı
Brahma P —Brahmapurana
Bv —Bhamınìvılasa
D R.—Daśarùpaka
Hem —Hemachandra
Hv —Harıvam a
Jag—Jagaddhara s Commentary
K.—Kádambarí
Ka —Ká ıka
Kır —Kırátárjunìyam
K. P —Kávyapraká-a
Ku —Kumarasambhavam
M —Málavıkagnımıtram
Mallı —Mallınátha
Mált —Málatímadhavam
Mb —Mahábharata
Mbh —Mahábháshya
Med —Medınîkosha
Ms —Manusmṛıtı
Mu —Mudrárákshasam
Muṇḍ —Mu dakopanıshad
Mv.—Mahavíracharıtam
R —Raghuvam am
Rám —Rámáyana
Raśı —Raśıvadekar s commentary
S —Sákuntalam
S D.—Sáhıtyadarpaṇa
Śı —Śıśupálavadham

Sk —Siddhantakaumudi
Skánda — Skándapuráṇa
Un —Uṇádi
Utt —Uttararámacharitam
Var —Vartika
Vâyu P —Vàyupuráṇa
Yád —Yadavakosha.
Yâjna —Yajñavalkyasmriti
का० अ० सू —काव्यालङ्कारसूत्राणि of वामन
नाट्य०—नाट्यशास्त्र of भरत

——— × ———

acc —according to
Cf —Compare
Comp —Compound
def —definition
der —derivation
fig — figure
lit.—literally
st dir —stage direction
stz —stanz
v l — othe

number of illustrations (b) Dr Peterson has conclusively fixed the date of मम्मट Two commentators नरहरि (else called नृसिंहसरस्वती) and जयन्त (whose commentary, as he denominates, is known as जयन्ती) have supplied us with their own dates The former gives 1242 A D, as his birthdate He probably wrote therefore about 1300 A D The latter states that his commentary was finished in the year 1294 A D

Mammata mentions (1) अभिनव गुप्त the great Saiva teacher and quotes from (2) Bilhana s Vikramankadevacharita and in two places alludes to (3) भोजदेव s सरस्वतीकण्ठाभरण and to the (4) अलङ्कारसर्वस्व of Kesava Misra Now the date of the first falls between 975-1025 As for the second, Dr Buhler has fixed his date as 1070-1100 We know that the reign of the third i e भोजदेव begins from the year 1022 A D or 1078 Sam (c) Buhler has shown that the book of केशवमिश्र belongs to the first quarter of the 12th Century

From these two parts of evidence, the conclusion converges that मम्मट lived somewhere between 1100-1150 A D This result is further corroborated and stated definitely by the fact of the existence of a टीका on काव्यप्रकाश named सङ्केत published recently This टीका is said to be written in the year 1150 A D

(iii) Vardhamána in his गणरत्नमहोदधि has some quotations from the present play and वर्धमान wrote, as he tells us, in 1125 A D

(iv) Bhojadeva in his rhetorical work सरस्वतीकण्ठाभरण draws upon our play for illustrations for more than thirteen times, and if we accept the date of his succession as given by धनपाल (c), it is certain, he reigned after the year 1022 A D. As Mr Vaidya remarks, "even taking the last Bhoja to be the author of the book it cannot have been composed as Dr Hall has shown later than 1070 A. D

b Quot Supra

c धनपाल (तिलकमञ्जरीकर्ता) records विक्रमादित्यसंवत्सरानिम्यो मेऽस्मयिते। वर्षे भुजङ्गे भोजभूप पट्टे निवेशित ॥

(v) The date is carried still backwards by the fact that धनिक the commentator of धनंजय s दशरूपक, evinces a thorough knowledge of the plot of our play since he has made use of it for illustrations as many as fortytwo times. We have argument to show that धनिक was the brother of the author of दशरूपक (d) inasmuch as the names of their father are identical and their own ones similar It is plain therefore, that धनिक was a contemporary of धनंजय Now the latter as he himself tells us (e) was in service and at the court of King मुंज who, it is well known, was already renowned for his generous patronage to the literary class Jaina writers such as अमितगति and धनपाल and a host of others were the principal men of his learned staff मुंज himself is known as a poet of considerable worth, like his cousin भोज who succeeded him In his introduction to तिलकमंजरी Dhanapála, a contemporary and a co-savant of धनंजय has supplied us with a clue to the date of मुंज

" विक्रमाद्वासरादष्टमुनिव्योमेन्दुसम्मिते (Sam 1078)
वर्षे मुंजपदे भोजभूप पट्टे निवेशित ॥"

From this evidence, it is clear that मुंज died (or according to भोजप्रबन्ध, abdicated in favour of भोज,) in the year Sam 1078 or 1022 A D This year is, therefore the *terminus ad quem* of the reign of मुंज It is still uncertain however when his reign commenced. The Indian Antiqnary supplies this piece of evidence Muñjarâja, else called वाक्पति, अमोघवर्षदेव, or श्रीवल्लभराज, endowed the village of Selimpur to certain Brahmans as a donation towards the temple of Ujjain, for the sake of its worship, on 9th Vad Chaitra 1036 Sam i e in 930 A D

---

d धनंजय, the author of दशरूपक has the following colophon attached to his work—' विष्णो सुतेनापि धनंजयेन विद्वन्मनोरागनिबन्धहेतु । आविष्कृत मुंजमहीशगोष्ठीवैदग्ध्यभाजा दशरूपमेतत् ॥' now the commentator has इति श्रीविष्णुसूनोर्धनिकस्य कृतौ दशरूपावलोके ।

(*e*) See Ind Anti. XIV p 160

In this दानपत्र the name of the King, as subscribed thereto is वाक्पतिराजदेव (another name of मुंज himself, as said above) It is therefore certain that the date of the commencement of Muñja's reign falls before 980 A D It is most probable, therefore, that धनिक wrote his book nearabout 1000 A D.

vi Anandavardhana, the author of ध्वन्यालोक, has more than two quotations from our play According to the Rājataraṅgiṇī, (f) this rhetorician flourished in the reign of अवन्तिवर्मन्. Now अवन्तिवर्मन्'s reign extended from 855 A D to 884 A D This fact therefore brings up the poet to a greater antiquity That आनन्दवर्धन belongs to this date is corroborated from another source · Rājaśekhara, who somewhere lived between 884 and 957 A D has eulogised him for his work on ध्वनि (g)

vii वामन, the celebrated author of काव्यालंकारसूत्राणि and their वृत्ति decidedly shows himself acquainted with even minor mistakes of grammar committed in the present play. He has pointed out the apparent mistakes at least three times, and has defended them to his ability (h), he has also quoted a line to illustrate tha figure of speech सहोक्ति (i) That वामन was the author of both the काव्यालंकारसूत्राणि and their वृत्ति is clear from his own writing 'प्रणम्य परमं ज्योतिर्वामनेन कविप्रिया। काव्यालंकारसूत्राणां स्वेषां वृत्तिर्विधीयते ॥" Now, of वामन, we have only within our reach the fact that his *terminus a quo* is the latter half of the seventh century, because he cites भवभूति's "इयं गेहे लक्ष्मी—etc (j) Dr Bhandarkar in his able disquisition in this connection, prefixed to his edition

(*f*) See Rājataraṅgiṇī V 34

(*g*) ध्वनिनातिगभीरेण काव्यतत्त्वनिवेशिना। आनन्दवर्धन कस्य नासीदानन्दवर्धनः। quoted in सूक्तिमुक्तावलि and सुभाषितहारावलि under Rājaśekhara's name

(*h*) See का ल सू. वृ on 5 2 48 (Ve 2 19 v I), 5 2. 77 (Ve 1) and 5 2. 82 (Ve 3 41)

(*i*) Ibid 4 3 28.

(*j*) Ibid. 1 3 6

of मालतीमाधवम्, has conclusively shown that भवभूति belongs to the latter half of the seventh century, mainly on the strength of a verse from Rájatarangini (k) that clearly speaks of भवभूति as having been in service of King यशोवर्मन् As for the other limit, viz. the *terminus ad quem* of वामन's career we have little or no positive proof अभिनवगुप्त, in his commentary on the ध्वन्यालोक (लोचन), seems to hold that वामन is a predecessor of आनन्दवर्धन Since he says "वामनाभिप्रायेणायमाक्षेप भामहाभिप्रायेण तु समासोक्तिरित्यमुमाशय हृदये गृहीत्वा समासोक्त्याक्षेपयोरेकमेवोदाहरण व्यतरदन्यदृत।' Anandavardhana's date, as determined already, (vi) lies somewhere in the latter half of the ninth century Besides we have another standpoint from which the date is viewed as a settled matter It is the tradition current among the Kashmerian pandits that the वामन mentioned in the राजतरंगिणी as a minister of King Jayâpida(779-819) of Kashmere (m) is no one else but our rhetorician himself. Dr Cappeller, in his edition of the काव्यालङ्कारसूत्राणि (Jena 1875 A. D) seems to bring down the आलंकारिक to the twelfth century (1173 A. D), on the ground that he alludes to one कविराज (n) whom the Doctor identifies with the author of राघवपाण्डवीय (of the 12th century) Mr Vaidya says, 'This identification however requires corroboration and even if it were proved, 'all depends' as Prof Maxmuller says 'on the date of Kaviraja who may after all be not so late as Dr Capeller supposes'' It is certain that this identification is not corroborated, still if at all the identification comes out true,

---

(*k*) कविर्वाक्पतिराजश्रीभवभूत्यादिसेवित । जितो ययौ यशोवर्मा तद्गुणस्तुतिवन्दिताम् ॥

(*l*) See *supra* vi.

(*m*) "मनोरथ शङ्खदत्तश्चटक सन्धिमांस्तथा। बभूवु कवयस्तस्य वामनाद्याश्च मन्त्रिण ॥'

(*n*) "कविराजमविज्ञाय कुत काव्यक्रियादर । कविराज च विज्ञाय कुत काव्यक्रियादर ।' Vritti on का० ई० सू 4 1 10

the date of the कविराज of the राघवपाण्डवीय cannot be prior to 980 A D कविराज The author of राघवपाण्डवीय, has alluded to मुंज, of the city of धारा, as a patron of learning (o) Now the King मुंज, as we have seen already (see v), reigned in the last decade of the tenth, and in the first of the eleventh century Secondly, कविराज mentions one King कामदेव of the कादम्ब family as his patron, for whose amusement he wrote, as he says, the said book of द्विसंधान But we do not know anything about this कामदेव We have another piece of evidence कविराज praises himself for his excellence in the composition of वक्रोक्ति, and classes himself with बाण, and सुबन्धु in that art (p) Some say that the names (see foot note p) in that verse are given in the order of chronology Our कविराज therefore lived after बाणभट्ट (a fact proved without depending on the last argument 'o') Be it as it may, it is certainly inferrable that there were more than one, कविराज Dr Peterson holds that "a poet was a कविराज" Nevertheless we have one कविराज referred to by राजशेखर, in his बालरामायण (a play), as his predecessor Now राजशेखर mentions the name of आनन्दवर्धन and रत्नाकर, who were under the patronage of यशोवर्मन् (855-884) and is himself alluded to by सोमदेव in his work यशस्तिलकचम्पू (959) वाक्पतिराज the author of the गौडवहो, says that he had obtained the title of कविराज from his patron (q) and वाक्पतिराज wrote between 700-725 A D It can be evidently seen therefore that the name कविराज is both a title and a proper name of many an author besides that of राघवपाण्डवीय From the foregoing evidence it is more than clear that the allusion of a कविराज by वामन cannot stand in the way of his antiquity.

Dr Bühler "is inclined to give credence to the tradition

(o) श्रीविद्याशोभिनो यस्य श्रीमुञ्जादिपती गिरा । धारापतिरसावासीद् अयं तारद्रापति ॥

(p) सुबन्धुर्बाणभट्टश्च कविराज इति त्रय । वक्रोक्तिमार्गनिपुणाश्चतुर्थो विद्यते न वा ॥

(q) See Pandit's edn. of गौडवहो introd xiv.

of the Kashmerian *pındits* that he (the वामन of the का ल सू) was the वामन whom Jayápıḍa employed as one of his ministers No objection can be successfully raised against this identification but the thing that strikes us is that the राजतरंगिणी mentions वामन only as a minister to the King Jayapıda and not with any other qualification Dr Peterson says (r) that "the असाधुप्रश्नविषयक—of काव्यादर्श 2 359 (of Dandın) is a challenge of Vámana's dictum Kavyâlankâravrı 4 3 33 उत्प्रेक्षाहेतुरुत्प्रेक्षावयव' Pandit Maheschandra Nyayaratna holds "it is unquestionable that Vámana is by much the older of the two writers' If the surmise of these savants are taken to be correct it will only shift down the date of दण्डिन्, instead of that of वामन because वामन s date cannot be taken up beyond the latter half of the seventh century as can be easily inferred. (*supra* vıı)

Further on Mr Vaidya believes that "Vamana, the rhetorician, is probably identical with Vamana the grammarian, in other words the अलङ्कारसूत्रवृत्ति and the काशिकावृत्ति are works of the same hand' Itsing a Chinese traveller has recorded that the author of the काशिका died about 660 A D, while the rhetorician "can be referred to no earlier date than 779 A D' Mr Vaidya does not consider—and rightly—the "account of Itsing in the present shape, as entitled to any historical weight. Mr Vaidya was going to quote Dr Bhandarkar's (s) authority to prove this opinion We have still another criterion to judge that the identification is more or less correct In point of style, the style of काशिका is decidedly not superior to that of काव्यालङ्कारसूत्रवृत्ति In fact in cases of grammatical commentaries—unless there are long discussions on points relating to grammar—it is very difficult to form a definite opinion as regards style In Kaśika, moreover, which is only an interpretative वृत्ति this is still more so It is, nevertheless, observable that the सूत्रकार evinces a real mastery on grammar

(r) Preface to दशकुमारचरितम् p 3

(s) In his paper on the date of पतञ्जलि

The सूत्रs in the शब्दशुद्धि अध्याय of the rhetorical work stand testimony to this fact It is noteworthy that those सूत्रs are arranged in correspondence to the अष्टाध्यायी of Pánini We venture to believe that the author of the का र सू वृत्ति was writing a work on grammar—probably a commentary on Panini and while doing so he was side by side also noting down the probable popular mistakes of popular authors—with defence where he could furnish it These observances he compiled in another place—a place where they were not absolutely required, since वामन is the only writer of his class that has included a chapter on शब्दशुद्धि in a book on rhetoric

From the foregoing statement, it will be seen that वामन s date falls somewhere between 675 A D–864 A D and that the identification of our वामन with the minister of Jayâpida is not beyond probability, since the reign of जयापीड extends from 779 A D to 819 A D We must note, however, that until and unless we get further light on the subject, namely, evidence as regards the validity of the identification, we can exculpate Itsing from ignorance and positive unreliability The other testimony also goes to prove that our poet belonged to a date prior to the eighth or ninth century We perfectly agree with Prof Dravid in his surmise, that Râja-ekhara shows an acquaintance with, and largely immitates the style of Venisamhâra, even in its idiom Now Râja-ekhara is shown already to belong to the last decade of the 10th Century Next we have क्षीरस्वामिन् who in his commentary on Amara, quotes from the वेणी, as he calls it and क्षीरस्वामिन् probably wrote in the first half of the eleventh century

Internal evidence

As for the other side of evidence, namely, the limit backwards of the date of भट्ट नारायण, we have little or no argument to show that he cannot be taken upwards to as great an antiquity as one pleases It is because of the absence or nonexistence of another work from the pen of our author, and because of the absence of any reference by him to his contem-

poraries or predecessors in this one, that we are unable to demarcate the back limit It is owing to this difficulty that critics, such as Grill, would take भ० नारायण to the sixth century If we can at all rely upon the evidence of a commentator, shown in by chance we can say with sufficient propriety that भ० नारायण, lived considerably long after भारवि In the following verse which is to be found in some of the editions and manuscripts of the plays we have, we may say, a clue to what we say

> इदं च त्रिदशवल्लिग्धवियोगदुर्मनसा विप्रलापितं तन कविना—
> काव्यालापसुभाषितव्यसनिनस्त राजहंसा गता-
> स्ता गोष्ठ्य क्षयमागता गुणलवश्लाघ्या न वाच सताम् ।
> सालंकाररसप्रसन्नमधुराकारा कवीनां गिर
> प्राप्ता नाशमयं तु भूमिवलये जायात्प्रबन्धो महान् ॥ act 6 47

One thing is clear in this verse, it is that in Bhaṭṭanārāyana s time, there was no existent prodigy of literature We needs must suppose that the hightide of poetical and dramatical literature was no more and a long time had passed since the extinction of able poets In the set of these time honoured poets, we can perhaps include Kālidasa, Bhāravi, Bana Dandin, and Bhavabhuti—all of whom can possibly be said to be the predecessors of our poet Jagaddhara, in his gloss on the stanza above quoted comments upon काव्यालापसुभाषित etc by काव्यानां किरातादीनां सुभाषितं सूक्तं thus appearing to hold that our poet was—and it is not beyond probability-the chronological successor of किरातकारभारवि

II The Author.

The author of the drama is Bhaṭṭanārayana. He tells us nothing about himself practically In this respect, we lose a valuable piece of information regarding the author, because in the case of authors like भवभूति बाण, मल्ल बिह्लण we have a definite clue to the poet s own life-story We can therefore get near to the author as a man, only by working up our imagination

If we ask ourselves,—'what was the man Bhattanárayana like ?, we shall reply—probably he was not too old or too young, but a man of mature age, sufficiently learned in all Sastras and acquainted fully with poetry and its beauties His mind was full with the charming melody of Bháravi or the idealistic sentiment of Kalidasa He was an appreciative critic and had gone through Kalidása's works with freshness and joy This appreciation sufficiently shows itself in various places With epics like the Mahabhárata he had intimately acquainted himself Minor incidents of vivid interest were chalked out by him for future use, in the composition of the play The quarrel of Karna and Aśvatthámau in the *Drona parvan*, as well as the deceit of Charváka at the time of the Rájasuya sacrifice, is cleverly made use of in the present play In fact in the course of the drama, whose main action is the tying up of the Veni, Bhattanáráyana has skilfully enough related the whole story of the Mahábhárata in an epitomized form

By religious creed, Bhattanáráyana belonged to Vaishnavism, was an Adwaitist, and a Saguna worshipper This much we can say definitely from the author's own words—the rest (viz that he was a Gaud Śáraswat and a Páncharatra Bhágavata we leave to History to discuss,—and this we can infer from the lines —" भवतु भगवन्भक्तिर्द्वैतं विना पुरुषोत्तमे । "act. 6 46 and गुणिनं उदयनास्तस्थानहेतुं प्रजानाम् । act 6 43—that the author was a Vaishnavite is apparent from the book itself, which contains passages of direct and indirect eulogy to the deity विष्णु

iii. Bhattanarayana identified with the founder of a race.

Our poet is identified by critics with the celebrated भट्ट नारायण, founder of the Gaud Brahmanism In Bengal the tradition is current of the five immigrants from Kányakubja, who being persecuted for their faith, left it for the brahmanically disposed Bengal One of these five immigrants was भट्टनारायण

of the शाण्डिल्य race, and he led the other four The tradition in connection with these immigrants is almost a myth, at least so far as the story of the "wrestler's staff" (मल्लकाष्ठ) is concerned Upon this staff every one of the new-comers strews a little of his material of sacrifice, and on the next morning, to the wonder of the people, five twigs with young buds sprout up on it But with all this wonder of tradition, we cannot but believe that भट्टनारायण *was* an historical person Wilson is inclined to give credence to this tradition and the identification—"According to tradition, the author, Bhattanárayana was one of the Kanouja Brahmans invited into Bengal by Adisura, from whom the Brahmans of that province are descended he was of the Sandilya family, A'di Sura is supposed to have reigned three centuries before our era, but if we may place any dependence on Abulfazl s list of Bengal Kings, he was the twenty second prince in ascent from Belalsen, who, it is well known, reigned in the thirteenth century Assigning then the moderate duration of about three hundred years to these intermediate princes, and admitting the tradition with respect to Bhattanarayana, the Venisambara might have been written about the eighth or ninth century—a period not at all incompatible with the comparative harshness of its style and the rudeness of its execution, particularly if we conclude, agreeably to the tradition, that it was amongst the early results of the introduction of Brahmanical literature into Bengal '

Various reasons for this transmigration to Bengal, have been given by chronicles such as the राजावलि and the दक्षिणराढीयघटककारिका and the क्षितीशवंशावलिचरितम् and the वङ्गजघटक One story relates how there was a great famine in Bengal—how the king Adi sura caused the five Brahmanas to come to his country, in order to obtain rains by means of a sacrifice. Another account explains. Adi sura wants to know केन यज्ञेन भगवत्प्रीतिर्भवति निश्चितम् । his advisers are not able to give him any counsel, he invites the द्विजपञ्चकम् from कान्यकुब्ज A third report informs us of the expulsion of the Buddhists from

n shoes (!) among whom Bhatta Narayana of the race of Kasyapa poet of the Venisambhara is said to have been the chief was ordered by Adisura "

(b) It is said that "the mention of the epic matter of the Venisambhara is based upon a decided tendency," inasmuch as the epical history of the five towns demanded by the Pandavas ' surprisingly" (?) agrees with the history of the five towns which Ádisura is said to have presented to Gaud Brhhmanas for settlement. It is also contended that the चार्वाक in the sixth act is introduced into the drama as " a suitable forechastising, that is to say, discrediting the adherents of Buddhism on account of their atheism under the cover which caused them to appear related to the socalled *charvakas*

(c) Tradition is proud and busy in assigning great subjects to great causes and in associating good or bad out comes to relative motives and when it tells us that Bhattanarayna was the first ancestor of the illustrious Tagore family of Bengal, which such men as Devendranath and Rabindranath have graced, we are but convinced of this truth

v If they are valid or otherwise

The account of (a) agrees so far as the emigration is concerned but it is precisely reticent upon the most important feature of this emigration viz that it was due to a conflict of two politically and religiously hostile creeds It is moreover a medley and a confused labyrinth of historical facts

The creditable fancy manifest in the notion (b) that our drama is a drama with a purpose, is not credible The history of the five towns is made much of, though 'the five towns' are mentioned but once in the whole of the drama and that mention too has nothing particular about it It is but incidentally brought in, as so much other matter from the great epic As to the चार्वाक o' the drama, he too does not seem to have been denounced and condemned with the bitterness that is due to a religious adversary—he is not more wicked, or more villainous than he is in the Mahábhárata Secondly if at all the चार्वाक is

believed to have been bitterly attacked, we have no reason to think that it is Buddhism that is attacked therein, since in the times of Bhattanarāyana, there was a distinctly different sect of the चार्वाक (or लोकायतिक mentioned by Bana in the Harsha charitam and the Kádambari)—against whom our poet cannot be supposed to have borne any grudge

The third tradition (c) is within the province of faith and the scrutiny of critique should not encroach upon it.

vi. Literary merits of the play.

(a) —The Venisambhara is a patchwork of various dramatic sentiments and delineations, that is to say, the author is not an inspired poet but an erudite student of poetry and drama He appears to understand and utilize the beauties in the works of his predecessors We have in the body of the notes, pointed out several times the debt our author owes to such dramatists as Kálidása. Moreover the author has deeply saturated his mind with the broad and subtle charms in the great epic, on which he has erected this edifice of art. He has imitated and imitated successfully the wonderful magnificence of the original epic, so much so that in places he certainly surpasses his model Since the days of the Mahábhárata and the Rámáyana, perhaps no other writer has presented such astounding pictures of eloquent वीर sentiment Kálidása, Bhavabhuti, Bána—all excelled in their spheres—Kálidása's mild glow and happy imagination Bhavabhuti's exhaustive delineation of Pathos Bána's high descriptive power—these were denied to Bhattanaráyana but the one outstanding feature of his work, that sways the reading public up till now, was that roughness and verbosity which heightens the sentiment of Heroism Otherwise, in this play we have little or no art, displayed by the author in the construction—otherwise the dramatic quality of the play is of no high order One more thing contributed to the success of the work, it was the story of the Mahábhárata has such an influence over the people, that in whatever style may it be related, it is bound

to be interesting and charming The skilful choice and use made by the poet of things and events, too, add to the neatliness in general, and facilitate the composition of a running epitome of the Mahábhárata

For dramatic effect and convenience, the poet has introduced certain changes in the plot and these have saved the work from being merely a Mahabharata in abridgment The changes are full of imaginative power and go to sustain the interest—the dream ep sode, the quarrel of Aśvatthâman and Karna, the introduction of Chárvaka create and maintain the interest that is roused from the commencement With a few exceptions, where the author shows a lack of imagination and of the power of rousing interest, the work on the whole, is interest itself

(*b*) There is considerable truth in the contention that the plot of the Veṇisambhára is without any adequate proportion. The second act and the sixth unnecessarily impede the smooth movement of the plot—the dubiousness of Bhánumati's description of the dream is artificial and tedious, to add to which it has only increased the bulk of the narrative In the sixth act, one would wish that Chárvaka would better leave the stage and that Bhima s meeting were contrived a little bit earlier In the fourth act, one would believe that our play is only a श्रव्य sort of drama and not a दृश्य one Only acts I, V, VI, have any direct influence over the plot and the rest are merely a patchwork—a diplay of extra dramatic power

A drawback that glaringly shows itself in the play is that दुःशासन, on whose death and blood-drinking depends the संहार of the Veṇi, is criminally thrown out of consideration in the play It would have been certainly an advisable thing to bring in दुःशासन on the stage, instead of the so many अकिंचित्कर characters that are unnecessarily crammed in the drama

vii Characterisation

It is a general complaint of Sanskrit readers that in Sanskrit dramas individual characterisation is not faithfully

observed, that one character acts its appointed part, just in the same way as any other character, in similar circumstances, is expected to act it In the case of our author, however, this complaint will find no basis, and we can exempt Bhattanáráyana from this general defect He has assigned separate, specific individual traits to each and has kept them up throughout the drama The fiery temper and invective in Bhima is the same throughout His speech and action is full of bitterness, intrepidity, and offensiveness He does not tolerate any slight misbehaviour on the part of the Kauravas he is all the while burning with righteous indignation He is wholly in favour of any act that is likely to give happiness to his Pánchálí and for that he is even ready to discard the advice of Yudhishthira (see act 1 12 his eyes are really blinded with anger cf देवि वर्धितामर्षेरस्माभिरागतापि भवती नोपलक्षिता page 13 see act 1 21) His mind is absorbed with the one idea of avenging the केशाम्बराकर्षण of Draupadi (see act 3 47, 1 17, 2, 5 26, 29, 6 41)

Draupadi is a propelling force to the determination of Bhima to commence war In the first act she now and then incites Bhima to action by putting him in mind [illegible] the results that she was put to undergo, time and again [illegible] has pr[illegible] a particular interest in war and is a प्रगल्भा [illegible] Sh[illegible] sentiment she possesses that feminine anxiety for the [illegible] of her husband particularly of Bhima (see [illegible] परिभवदीदिवकोवाणला अपवेक्षितदसरीरा सचरित्र [illegible] 24) and, when she hears of the death of Bhima, [illegible] Chárváka, she is actually ready to burn herself to death for that

Duryodhana is represented as a wretch, who is in the grip of Fate and who has resigned himself to ruin for good, for evil, and as a lewd, frivolous, inconsiderate young man, (in act II, for instance, he shows himself worthy of contempt, and disgust, now he is doubting about the chastity of Bhánumati and now he is pluming over her admirable morality, at another time he is chiding himself for his suspiciousness cf act 2 13) His

levity and lasciviousness are seen to a marked and despicable degree in act. 2.16, 18, 20, 21, 23 as well as in p 37 38 His vaunts are abundant in the presence of women (act 2) and arrogance is at once the most characteristic feature of his temperament (रे दुर्योधनकेसरीन्द्र etc act 2 17, also act 2.27 and पातद्दृमपि तस्य प्रगल्भ etc p 47) and this arrogance sometimes develops into noble heroism (as when he wants death-but not death at the hand of Bhima-act 4 6, or when he declines to resort to a treacherous attack on the Pándavas, while Dhritaráshtra was advising him to do that) The manly and noble replies that he gives to the entreatment of Gandhári and Dhritaráshtra, dissuading him from going to the field, testify to the noble side of his character His friendly affection for Karna is shown in the most touching and pathetic colours, when he is apprised of his death (see pp 117, 118, 119) Being in favour of his Karna, he even disregards the offered helping hand of Asvatthaman (act 5 p 128-12) But the incident which brings discredit to him, is the want of courage which he shows in hiding himself, but there, too, his मानधनत्व revolts and he comes forward to combat his foe, in all courage and indifference

Bhanumati is a faithful wife, "a woman to comfort and command"—anxious about her husband's interest, conscious of his foibles mending them whenever necessary (see act 2 p 46 अजडस्त जहाति प्रचतहति गुरुविन्द etc) Other chief characters in the play are Aśvatthâman, Yudhishthira, Karna and Kripa. The first, an honest, fiery tempered, straight forward youth, is a brave Bráhmana warrior and is at variance with Karna who is a friend of Duryodhana This latter is a man of mean mind, narrow view and cautious and jealous temperament—he is a slanderer, and a backbiter (see act. 3 pp 66 67) Yudhishthira is, so to say, an unfinished picture In the Yudhishthira of the Venisamharam we miss the Yudhishthira of the Mahábharata He is a credulous simpleton, easily duped by the mischievous *Chárváka* into a resolve of destroying himself

His passionate affection for his brothers (act 5 p 113 नाहमेकस्यापि भ्रातुर्विपत्तौ etc) and faithful devotion to Shrikrishna (act. 6 43,45 etc) Kripa is a veteran soldier, a just and righteous politician, who does not always approve of the schemes of the Kauravas When he speaks of the seizure of Drona's hair, he is but righteously reminded of its precedent viz the seizure of Draupadi's hair he equally denounces both (p 60)

viii. The Source of the Venisamharm.

Kálidása generally drew his inspiration for the composition of his dramas from incidents narrated at random and sideways in the body of epics Bhavabhuti's especial inclination was towards the mild glowing Rámáyana Among the dramatists who drew upon the Mahábhárata for their plots Bhattanáráyana, Rájaçekhara, and the author of the dramas recently published (and presumably attributed to Bhása) are the chief It is undeniable that it is the Venisambáram that has done for the Mahábharata what the Uttararámacharitam or the Mahávíracaritam have done for the *Rámáyana* The story of the plot covers the portion of the story beginning from the Sabhápaivan and ending with the Gadáparvan (in the S'alya parvan) The preceding portion is incidentally brought in for reference only The changes, that Bhattanáráyana has effected in the drama, for its smooth and convenient movement and for general embellishment, are pointed out in the general remarks made at the end of the notes on each act From the foregoing article (vii) it would seem that our poet has faithfully followed the Mahábhárata in point of characterisation only, perhaps, in the case of As'vatthaman and Yudhishthira he has left his model

ix Who is the Hero of the Play ?

This would seem to be a disputed question Mr Appa shastri Rashivdekar only, has discussed the point at some length But we dare say his views are likely to seem unacceptable as far as our drama is concerned—in speaking of the Mi however he might have been correct. He says —

अत्र च नायको युधिष्ठिर । स च नात्मश्लाघी, क्षमावान्, अतिगम्भीरो महासत्त्वोऽचञ्चलस्थिर्निगूढमानो दृढव्रतश्चेति धीरोदात्त ।   भीम पुनरत्र दूराद्वन्वित प्रासंगिकस्येतिवृत्तस्य नायक इति पताकानायक पीठमर्दो वाव बोद्धव्य । तदाहु 'पताका—(प्रासंगिकेतिवृत्तविशेष—) इचरो भक्त किंचिदूनश्च तद् (नायक) गुणै ॥' इति

In Sanskrit dramaturgy four kinds of नायकs are recognised "भेदैश्चतुर्धा ललितशान्तोदात्तोद्धतैरयम ॥' (D R) धीरललित (निश्चिन्तो मृदुरनिश कलापरो धीरललित स्यात् । S D 63) धीरशान्त (सामान्यगुणयुक्तस्तु धीरशान्तो द्विजादिक । D R 24), धीरोदात्त (अविकत्थन क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्व । स्थेयान्निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रत कथित । S D 66) धीरोद्धत (मायापर प्रचण्डश्चपलोऽहङ्कारदर्पभूयिष्ठ । आत्मश्लाघानिरतो धीरैर्धीरोद्धत कथित । S D 67) Now as a character युधिष्ठिर may be considered to be a पुरुष of the धीरोदात्त sort of नायकs, but that does not mean that he is the नायक himself

Now we ask ourselves a few questions What is the name and the plot of the drama? Who accomplishes the desired object and thus brings the play to its conclusion? What is the chief रस of the drama—and in whom is it manifested to a remarkable degree? Yudhishthira, who is a धीरोदात्त sort of hero (see def) cannot meet all these issues Firstly, he is not the principal agent to the accomplishment of the end Secondly, he is certainly not the adequate vehicle of the वीर sentiment that is predominant herein Thirdly, he comes on the stage only in the last act and therefore, taking into consideration the rule that in every act the hero should be present as much as posible, (सन्निहितनायकोङ्क कर्तव्यो नाटके प्रकरणे वा । नाट्य० 18 27), Yudhishthira cannot be taken to be the hero That position must be assigned, as is proper, to Bhima, for these same reasons Mr Rashivadekar however considers him to be the पताकानायक (*supra*), who is the नायक of the प्रासंगिकेतिवृत्त (subordinate plot), and a follower of the प्रधानेतिवृत्तनायक (hero of the principal plot), being a little less qualified than the latter This Bhima certainly is not He is the chief and guiding motive of the प्रधानेतिवृत्त and hence is the hero of the Venisamhâram

X Style

Bhaṭṭanárâyana unlike many other Sanskrit authors, is not very particular about the excellence of his style He always subordinates perfection or gaudiness of style to the sentiment that he delineates Wilson truly regards that "there is much good writing in this piece although the style is rather powerful than polished,' since under such circumstances the style is bound to be sincere, forcible and racy The passionate speeches that are put in the mouths of heroic characters such as Bhima or Asvathaman are really a masterpiece of style There is a clear fluency in all the utterances and the maxim "वाचमर्थोऽनुधा-वति।' is best illustrated by the eloquent passages contained in the Act When we read the altercation episode, we are strikingly reminded of the Grand Epic with its clear and trumpetlike tone and masterly eloquence

But sometimes this style grows clumsy and laboured when he makes vain efforts to come up to the style of that age, vs of the age of Dandin or Bana in which ओजस् was considered to consist in समासभूयस्त्व It is then that the style "makes it-self felt of ransacking the flexibility of the Sanskrit language for the fabrication of endless and boundless compounds We may cite the descriptive passages on pages, 28 35,89,91,93,135, 136,139,141 etc as illustrating our statement Here the style is artificial and laboured because there is scarcely any sentiment behind it But though full of compounds and ओजःप्रचुर speeches sometimes the style waxes eloquent and charming where there is a force of argument or sentiment In this respect, we may mention nearly all the verses particularly act 1 21, 22, 27 2 19, 27, 3. 4, 7, 5 35, 3 7, 6 37 etc

Bhaṭṭanarayana is very clever in adopting the words to the sense, i e in his writing we often come across passages, in which "the sound carries the sense" When we read the verse मन्थायस्तार्णवाम्भःप्लुतकुहरचलन्मन्दरध्वानधीर etc, act. I 22 we are got to think we actually hear the दुन्दुभि sounding

and resounding in deep, rumbling echoes Then again the description of the terrific whirl wind splattering on the earth and in the air, gives invariable proof of his poetical abilities दिग्व्यूढातिपातस्तूण etc, act 19

The words when recited indicate the thundering noise and the sweeping movement, and the shrill noise of the hurricane

The choice of suitable meters moreover add charm to the style To the lascivious speeches of दुर्योधन, are appropriated such meters as औपच्छन्दसिक, वियोगिनी, मन्दाक्रान्ता, वसन्ततिलका, द्रुतविलंबित—etc, and in the second act we imagine that we are reading as it were, the lucid Kalidasa Secondly the style is variously assorted with and characterised by an apt change of the काव्यगुण The extravagant lust of दुर्योधन is expressed by प्रसाद and माधुर्य and the वीररस in the speeches of भीम or अश्वत्थामा by ओजस्, the religious and pathetic feelings (in आत्मारामा विहित-etc,) by प्रसाद (also see our notes p 20)

A copious vocabulary is all what is needed to give a finishing touch to the style and this our poet has been remarkably endowed with The expression of the same thing in different words and equivoques intended to bring out a dramatic effects are largely scattered all over the work. We may quote verse, (Act 1 17, 21, 3 5 and act 1 6, ¯, 2 8, 24) in this connection

To sum up, the style of Bhattanârayana is a medley of various qualities It is robust though verbose, masculine though clumsy, artistic though artificial, eloquent though laboured, and fluent though sluggish

xi. Other Authors of the same name

In his पद्धति, शार्ङ्गधर ascribes the verse प्रत्यक्षन्त्या रतान्ते मरमुरग पती etc (other reading for the नान्दी of वेणीसंहार) to a poet निशानारायण by name which distinctly is a different name from भट्टनारायण, which latter too is assigned by the same compiler to a few verses, which are to be found in the present play Clearly,

therefore those verses seem to be wrongly or surreptitiously interpolated in the play

वल्लभदेव, in his सुभाषितावलि, quotes seven verses under the name Bhaṭṭanáráyana and only one of these is to be found in the वेणीसंहार But the compiler does not distinguish them in any way and thus persuades us to believe either that भट्टनारायण wrote some work of poetry other than the present play or that there was another poet of the same name as our poet's

We know a *Náráyanabhaṭṭa commentator of* भवभूति*'s* Málati-madhava and another one, a नैयायिक, there was also a commentator of मनुस्मृति and महाभारत who calls himself सर्वज्ञनारायण

Aufrecht gives us more authors of the name in his bibliographical work There was one poet नारायणभट्ट author of जानकीपरिणय and another one, नारायण writer of कमलाकण्ठीरव, he also gives the name of a नारायणकवि, who wrote a work चन्द्रकला.

॥ श्रीः ॥

वेणीसंहारम् ।

प्रथमोऽङ्कः ।

निपीतैर्यस्यैभिर्मुदितमकरन्दो मधुकरैः
कैरिन्दीवरन्तरस्फुरित इव सभिन्नमुकुलः ।
विधत्ता सिद्धिं नो नयनसुभगामस्य सदस
प्रकीर्णं पुष्पाणां हरिचरणयोरञ्जलिरयम् ॥ १ ॥

अपि च ।

कालिन्द्याः पुलिनेषु केलिकुपितामुत्सृज्य रासे रस

therefore those verses seem to be wrongly or surreptitiously interpolated in the play

वल्लभदेव, in his सुभाषितावलि, quotes seven verses under the name Bhattanārāyana and only one of these is to be found in the वेणीसंहार But the compiler does not distinguish them in any way and thus persuades us to believe either that भट्टनारायण wrote some work of poetry other than the present play or that there was another poet of the same name as our poet's

We know a Nārāyanabhatta commentator of भवभूति's Mālatimādhava and another one, a नैयायिक, there was also a commentator of मनुस्मृति and महाभारत who calls himself सर्वज्ञनारायण

Aufrecht gives us more authors of the name in his bibliographical work There was one poet नारायणभट्ट author of जानकीपरिणय and another one, नारायण writer of कमलाकण्ठीरव, he also gives the name of a नारायणकवि, who wrote a work चन्द्रकला.

पातु स भगवान्कृष्णः शेते यः शय्य...

मध्येपयः पयोधेरपर इवाम्भोनिधिः कृष्णः ॥ २ ॥

अपि च ।

उत्तिष्ठन्त्या रतान्ते भरमुरगपतौ पाणिनैकेन कृत्वा
धृत्वा चान्येन वासो विगलितकबरीभारमंसे वहन्त्याः ।
भूयस्तत्कालकान्तिद्विगुणितसुरतप्रीतिना शौरिणा वः
शय्यामालिङ्ग्य नीतं वपुरलसलसद्बाहु लक्ष्म्याः पुनातु ॥ ३ ॥

२. 'अलमतिविस्तरेण'. ३. 'अतृष्णम्'. ४. 'समन्तादवलोक्य' इति क्वचिन्नास्ति ५. 'तद्भवन्त. परिषदग्रेसरा:' 'भवन्तः परिषदग्रेसराः विज्ञाप्यं नः किंचिदस्ति; 'तत्रभवन्तः परिषदग्रेसरा.' 'तत्रभवतः परिषदग्रेसरान्सर्वान्विज्ञापयामि' इति नानापुस्तकेषु नानाविधः पाठः. ६. 'यदिदम्'. ७ 'रसकवेः'. ८ 'कृतिः'. ९ 'तत्र च'. १० 'कविपरिश्रमानुरोधादुदात्तकथावस्तुगौरवान्नवनाटकदर्शनकुतूहलाच्च' इति पाठान्तरम्.

॥ श्रीः ॥

वेणीसंहारम् ।

प्रथमोऽङ्कः ।

निषिद्धैरप्येभिर्लुलितमकरन्दो मधुकरैः
कौरिन्दोरन्तश्छुरित इव संभिन्नमुकुलः ।
विधत्तां सिद्धिं नो नयनसुभगामस्य सदसः
प्रकीर्णः पुष्पाणां हरिचरणयोरञ्जलिरयम् ॥ १ ॥

अपि च ।

कालिन्द्याः पुलिनेषु केलिकुपितामुत्सृज्य रासे रसं
गच्छन्तीमनुगच्छतो[illegible]णा दूतेन [illegible]

[illegible]धक, नारम्भयसि कुशीलवैः सह[13] संगीतकमेलकम् ।

प्रविश्य ।

पारिपार्श्विकः—भवतु । आरम्भयामि । कतमं समयमाश्रित्य गीयताम् ।

---

१. 'सर्वमेव'. २. 'अपरिहीयमानम्' इति क्वचिन्नास्ति. ३. 'तत्रभगवतः'. ४. 'काश्यपा'.५. 'स्वयम्' इति क्वचिन्नास्ति. ६. 'प्रतिपन्नदौत्यस्य'. ७. 'शिविरंप्रति'. ८. 'जगदुत्पत्तिस्थिति'; 'जगत्प्रभवस्थिति'. ९. 'राजकम्'; 'राजन्यकम्'. १०. 'प्रशमनहेतुना अनेन'. ११. 'स्वयं प्रतिपन्नदौत्येन संधिकारिणा' इत्यपि पाठः. १२. 'तत्किमिति' इत्येतस्मात्पूर्वं '(नेपथ्ये)' इत्यधिकं क्वचित्. १३.'संगीतकम्'. १४.'कम्'.१५'संगीतकमारम्भयामि' इति पाठान्तरम्.

सूत्रधारः—नन्वमुमेव तावच्चन्द्रातपनक्षत्रग्रहक्रौञ्चहंससप्तच्छदकुमुदपुण्डरीककाशकुसुमपरागधवलितदिङ्मण्डलं स्वादुजलजलाशयं शरत्समयमाश्रित्य प्रवर्त्यतां संगीतकम्। तथा ह्यस्यां शरदि,

सत्पक्षा मधुरगिरः प्रसाधिताशा मदोद्धतारम्भाः।
निपतन्ति धार्तराष्ट्राः कालवशान्मेदिनीपृष्ठे ॥ ६ ॥

पारिपार्श्विकः—(ससंभ्रमम्।) भाव, शान्तं पापम्। प्रतिहतममङ्गलम्।

सूत्रधारः—(सवैलक्ष्यस्मितम्।) मारिष, शरत्समयवर्णनाशंसया हंसाः धार्तराष्ट्रा इति व्यपदिश्यन्ते।

पारिपार्श्विकः—नं खलु न जाने। किंत्वमङ्गलाशंसयास्य वो वचनस्य यत्सत्यं कम्पितमिव मे हृदयम्।

सूत्रधारः—मारिष, ननु सर्वमेवेदानीं प्रतिहतममङ्गलं स्वयं प्रतिपन्नदौत्येन संधिकारिणा कंसारिणा। तथा हि।

निर्वाणवैरदहनाः प्रशमादरीणा
नन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह माधवेन।

---

१. 'ग्रह' इति क्वचिन्नास्ति २ 'कोकनद' ३ 'हंसान्धार्तराष्ट्रानितिव्यपदिशामि न धृतराष्ट्रसुतान्' ४ एतदनन्तरम् 'तत्किं शान्तं पापं प्रतिहतममङ्गलम्' अथवा, 'ननु राजपुत्रास्तत्किं प्रलपसि शान्तं पापं प्रतिहतममङ्गलमिति' इत्यधिकं क्वचित्. ५. 'भाव, न खलु न जाने। किंत्वमङ्गलत्वादस्य वचसो यत्सत्यं प्रकम्पितमिव मे हृदयम्', अथवा, ' न खलु जाने। अमङ्गलाशंसयास्य वो वचनस्य यत्सत्यं कम्पितमिव मे हृदयम्', अथवा, भवतु न जाने। अमङ्गलाशंसयास्य वो वचनस्य कम्पितमिव मे हृदयम्', अथवा, ' भवतु न जाने। किंत्वमङ्गलाशंसयास्य वचनस्य कम्पितमिव मे हृदयम्', अथवा, 'न जाने। अमङ्गलाशंसयास्य वो वचनस्य कम्पितमिव मे हृदयम्' इति नानापुस्तकेषु पाठः ६ 'प्रतिपन्नदौत्येन' इति क्वचिन्नास्ति.

रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च
स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सभृत्याः ॥ ७ ॥

(नेपथ्ये । साधिक्षेपम् ।)

[1]आ दुरात्मन्वृथामङ्गलपाठक शैलूषापसद,
लाक्षागृहानलविषान्नसभाप्रवेशैः
— प्राणेषु [2]वित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य ।
[3]आकृष्य पाण्डववधूपरिधानकेशा-
न्स्वस्था [4]भवन्ति मयि जीवति धार्तराष्ट्राः ॥ ८ ॥

([5]सूत्रधारपारिपार्श्विकावाकर्णयतः ।)

पारिपार्श्विकः—[6]भाव, कुत एतत् ।

सूत्रधारः—([7]पृष्ठतो विलोक्य ।) अये, कथमयं वासुदेवगमनात्कुरुसंधानममृष्यमाणः पृथुललाटतटघटितविकटभ्रुकुटिना दृष्टिपातेनापिबन्निव नः सर्वान्सहदेवेनानुगम्यमानः क्रुद्धो भीमसेन इत एवाभिवर्तते । तन्न युक्तमस्य पुरतः स्थातुम् । [10]तदित आवामन्यत्र गच्छावः ।

(इति निष्क्रान्तौ ।)

प्रस्तावना ।

---

१. 'आः पाप दुरात्मन्' इति केचित्. २. वित्तनिवहेषु'. ३. 'आकृष्टपाण्डववधूपरिधानकेशाः' इत्यपि पाठः. ४. 'भवन्तु'. ५. 'सूत्रधारपारिपार्श्विकौ—आकर्ण्य ।'; अथवा, 'सूत्रधारः—(आकर्ण्य सभयं नेपथ्याभिमुखमवलोक्य ।)' इति पाठान्तरे. ६. 'आः कुत एतत्' इत्यपि पाठः ७. 'पृष्ठतोऽवलोक्य, सभयम्' इत्यपि पाठः. ८. 'एष खलु' इति पाठान्तरम्. ९. 'विकटकीनाशतोरणत्रिशूलायमानभीषणभ्रुकुटिरापिबन्निव नः सर्वान्दृष्टिपातेन' इति क्वचित् पाठः. १०. 'तदित आवाम्' इत्यादि क्वचिन्न वर्तते.

(ततः प्रविशति सहदेवेनानुगम्यमानः क्रुद्धो भीमसेनः ।)

भीमसेनः—आः दुरात्मन्वृथामङ्गलपाठक शैलूषापसद । ('लाक्षागृहानल-' (१।८) इत्यादि पुनः पठति ।)

सहदेवः—(सानुनयम् ।) आर्य, मर्षय मर्षय । अनुमतमेव नो भरतपुत्रस्यास्य वचनम् । पश्य । ('निर्वाणवैरदहनाः' (१।७) इति पठित्वान्यथाभिनयति ।)

भीमसेनः—(सोपालम्भम् ।) न खलु न खल्वमङ्गलानि चिन्तयितुमर्हन्ति भवन्तः कौरवाणाम् । सधेयास्ते भ्रातरो युष्माकम् ।

सहदेवः—(सरोषम् ।) आर्य,

धृतराष्ट्रस्य तनयान्कृतवैरान्पदे पदे ।
राजा न चेन्निषेद्धा स्यात्कः क्षमेत तवानुजः ॥ ९ ॥

भीमसेनः—एवमिदम् । अत एवाहमद्यप्रभृति भिन्नो भवद्भ्यः । पश्य ।

प्रवृद्धं यद्वैरं मम खलु शिशोरेव कुरुभि-
र्न तत्रार्यो हेतुर्न भवति किरीटी न च युवाम् ।
जरासंधस्योरःस्थलमिव विरूढं पुनरपि
क्रुधा संधिं भीमो विघटयति यूयं घटयत ॥ १० ॥

---

१. 'आः पाप दुरात्मन्' इति क्वचित्पाठः २. 'लाक्षागृहानल' इति पूर्वोक्तं पठति इति पाठान्तरम्. ३. 'निर्वाणवैरदहनाः' इति पठित्वा अन्यथाभिनयति इत्येतस्य स्थाने 'निर्वाणवैरदहना' इति यथार्थमेव । 'सभृत्याः कुरवः क्षतजालंकृतवसुंधराः क्षतशरीराश्च स्वर्गस्था भवन्त्विति ब्रवीति' इति पाठान्तरं ४. 'सावेगम्' इति क्वचित्पाठः ५. 'यतः सधेयास्ते भ्रातरो युष्माकम्'; 'संधेयाश्च वो भ्रातरो युष्माकम्' इति पाठान्तरे. ६. 'भीमसेनः—(सरोषम् ।) एवमिदम्' इति क्वचित्पाठः. ७. 'च कुरुत' इति पाठान्तरम्:

सहदेवः[1]—(सानुनयम् ।) आर्य, एवमतिसंभृतक्रोधेषु युष्मासु कदाचित्खिद्यते गुरुः ।

भीमसेनः[2]—किं नाम कदाचित्खिद्यते गुरुः । गुरुः खेदमपि जानाति । पश्य ।

> तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां
> वने व्याधैः सार्धं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः ।
> विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं
> गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति[3] नाद्यापि कुरुषु ॥ ११ ॥

तत्सहदेव, निवर्तस्व । एवं चोतिचिरप्रवृद्धामर्षोद्दीपितस्य[4] भीमस्य वचनाद्विज्ञापय राजानम् ।

सहदेवः—आर्य[5], किमिति ।

भीमसेनः—

> युष्मच्छासनलङ्घनांहसि[6] मया मग्नेन नाम स्थितं
> प्राप्ता नाम विगर्हणा स्थितिमतां मध्येऽनुजानामपि ।

---

१ 'सहदेवः—एवमतिसंभृतक्रोधेषु युष्मासु कदाचित्खिद्यते गुरुः' एवंविधः पाठः क्वचित्. २. 'भीमसेनः—(सहासम् ।) किं नाम मयि खिद्यते गुरुः । (सामर्षम् ।) गुरुः । खेदमपि जानाति'; अथवा 'भीमसेनः—किं नाम मयि खिद्यते गुरुः । वत्स, गुरुः खेदमपि जानाति'; अथवा 'भीमसेनः—(सवाष्पक्रोधम् ।) किं नाम कदाचित्खिद्यते गुरुः (सामर्षम् ।) वत्स, गुरुः खेदमपि जानाति'; अथवा 'भीमसेनः—(सहासम् ।) किं नाम, गुरुः खेदमपि जानाति' इति नानापुस्तकेषु नानाविधः पाठः. ३. 'वहति'. ४. 'चापि चिरप्रवृद्धामर्षोद्दीपितस्य' इति पाठान्तरम्. ५ 'आर्य, किं विज्ञापयामि' इति पाठान्तरम्. ६ 'लंघनाम्भसि'.

हेलोल्लासितशोणितारुणगदस्योच्छिन्दतः कौरवा-
न्नद्यैकं दिवसं ममासि न गुरुर्नाहं विधेयस्तव ॥ १२ ॥

(इत्युद्धतं परिक्रामति ।)

सहदेवः—(तमेवानुगच्छन्नात्मगतम् ।) अये, कथमार्यः पाञ्चाल्याश्चतुःशालकं प्रति प्रस्थितः । भवतु तावदहमत्रैव तिष्ठामि (इति स्थितः ।

भीमसेनः—(प्रतिनिवृत्त्यावलोक्य च ।) सहदेव, गच्छ त्वं गुरुमनुवर्तस्व । अहमप्यायुधागारं प्रविश्यायुधसहायो भवामि ।

सहदेवः—आर्य, नेदमायुधागारम्, पाञ्चाल्याश्चतुःशालकमिदम्

भीमसेनः—(सवितर्कम् ।) किं नाम नेदमायुधागारम्, पाञ्चाल्याश्चतुःशालकमिदम् । (किंचिद्विहस्य ।) आमन्त्रयितव्यैव मया पाञ्चाली । (सप्रणयं सहदेवं हस्ते गृहीत्वा ।) वत्स, आगम्यताम् । यदार्यः कुरुभिः संधानमिच्छन्नस्मान्पीडयति तद्भवानपि पश्यतु ।

---

१ 'क्रोधोच्छ्वासित', 'क्रोधोल्लालित' २ 'इति साटोपं परिक्रामति', 'इत्युत्क्रम्य परिक्रामति' ३ 'प्रविष्टः'. ४ 'परानिवृत्य' ५ 'सहदेवः—आर्य, नेदमायुधागारम् । भीमः—किं तर्हि । सहदेवः—पाञ्चाल्याश्चतुःशालकमिदम्' इत्यपि क्वचित्पाठः ६ 'सवितर्कम्' इति क्वचिन्नास्ति. ७ '(विचिन्त्य सहर्षम् ।)' इति पाठान्तरम् ८ 'एव' इति क्वचिन्नास्ति ९ एतदनन्तरं केचित् '(सहदेवं हस्ते गृहीत्वा ।) वत्स, यदार्यः कुरुभिः संधानमिच्छन्नस्मान्पीडयति । पश्यतु । उभौ—(प्रवेशं नाटयतः ।) सहदेवः—आर्य, इदमासनमास्तीर्णम् । अत्रोपविशत्वार्यः । पालयतु कृष्णागमनम्' इति पठन्ति अन्ये च '(सप्रणयं सहदेवं हस्ते गृहीत्वा ।) वत्स, आगम्यताम् । सहदेवः—यदादिशत्यार्यः । भीमसेनः—वत्स, यदार्यः कुरुभिः संधानमिच्छन्नस्मान्पीडयति तद्भवानपि पश्यतु । (परिक्रम्य उभौ गृहप्रवेशं नाटयतः । भीमः सक्रोधं भूमावुपविशति ।) सहदेवः—(ससंभ्रमम् ।) आर्य, इदमासनमास्तीर्णम् । अत्रोपविश्यार्यः पालयतु कृष्णागमनम् ।' इति

(उभौ प्रवेशं नाटयतः । भीमसेनः सक्रोधं भूमावुपविशति ।)

सहदेवः—(ससंभ्रमम् ।) आर्य, इदमासनमास्तीर्णम् । अत्रोपविश्यार्यः पालयतु कृष्णागमनम् ।

भीमसेनः—(उपविश्य स्मृत्वा ।) वत्स, कृष्णागमनमित्यनेनोपोद्घातेन संस्मृतम् । अथ भगवान्कृष्णः केन पणेन संधिं कर्तुं सुयोधनं प्रति प्रहितः ।

सहदेवः—आर्य, पञ्चभिर्ग्रामैः ।

भीमसेन—(कर्णौ पिधाय ।) अहह, देवस्याजातशत्रोरप्ययमीदृशास्तेजोपकर्ष इति यत्सत्यं कम्पितमिव मे हृदयम् । (परिक्रम्य स्थित्वा ।) तद्वत्स, न त्वया कथितं न च मया भीमेन श्रुतम् ।

यत्तदूर्जितमत्युग्रं क्षात्रं तेजोऽस्य भूपतेः ।
दीव्यताक्षैस्तदानेन नूनं तदपि हारितम् ॥ १२ ॥

(नेपथ्ये ।)

समस्ससदु समस्ससदु भट्टिणी । (क)

सहदेवः—(नेपथ्याभिमुखमवलोक्यात्मगतम् ।) अये कथं याज्ञसेनी मुहुरुपचीयमानबाष्पपटलस्थगितनयना आर्यसमीपमुपसर्पति । तत्कष्टतरमापतितम् ।

(क) समाश्वसितु समाश्वसितु भट्टिनी ।

---

१. 'अत्रोपविश्य मुहूर्तमार्यः' इति पाठः. २. ' उपविश्य स्मृत्वा । ' इति क्वचिन्नास्ति. ३ 'कथोद्घातेन'. ४ 'तत्स्मृतम्'. ५. 'प्रकारेण'. ६. 'प्रेषितः,' ७. 'अहह, हन्त, देवस्य'; ' अहह, कथं तस्य देवस्य. ' ८. 'न मया श्रुतं न त्वया कथितम्'; 'न त्वया कथितं न च भीमसेनेन श्रुतम्' । इति पाठान्तरम्. ९. 'समस्ससदु समस्ससदु भट्टिणी । अवणइस्सदि दे मण्णुं गिवाणुबद्धकुरुवेरो कुमालो भीमसेणो ।' इति क्वचित्पाठः. १०. 'कर्णं दत्त्वा, नेपथ्याभिमुखमवलोक्य, आत्मगतम्' इत्यपि पाठः. ११. 'मुहुर्मुहुरुपचितबाष्पपटलस्थगितनयना आर्यस्य समीपं समुपसर्पति । तत्कष्टात्कष्टतरमापतितम्'; अथवा, ' मुहुरुपचीयमानबाष्पपटलनयना आर्यसमीपमुपसर्पति । तत्कष्टतरमापतितम्'; अथवा 'मुहुरुपचीयमानबाष्पपटलावृतनयना आर्यसमीपमुपसर्पति । तत्कष्टतरमापतितम् ' इति नानापुस्तकेषु नानाविधः पाठः.

यद्वैद्युतमिव ज्योतिरार्ये क्रुद्धेऽद्य संभृतम् ।
तत्प्रावृडिव कृष्णेयं नूनं संवर्धयिष्यति ॥ १४ ॥

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टा द्रौपदी चेटी च ।)

(द्रौपदी सास्रं निश्वसिति ।)

चेटी—समस्ससदु समस्ससदु भट्टिणी । अवणइस्सदि दे मण्णुं णिच्चाणुबद्धकुलवेरो कुमालो भीमसेणो[3] । (क)

द्रौपदी—हञ्जे, होदि एदं जइ महाराओ पडिऊलो ण भवे । (ख)

चेटी—एसो कुमालो चिट्ठदि । ता ण उवसप्पदु भट्टिणी । (ग)

द्रौपदी—हञ्जे, एव्वं करेह्म । (घ)

(उभे परिक्रामतः ।)

चेटी—जअदु जअदु कुमालो । (ङ)

भीमः—(अपश्यन्निव 'यत्तद्वूर्जितम्' इति पुनः पठति ।)

(क) समाश्वसितु समाश्वसितु भट्टिनी । अपनेष्यति ते मन्युं नित्यानुबद्धकुलवैरः कुमारो भीमसेनः ।

(ख) हञ्जे भवति एतद् यदि महाराजः प्रतिकूलो न भवेत् ।

(ग) एष कुमारस्तिष्ठति । तदेनमुपसर्पतु भट्टिनी ।

(घ) हञ्जे एवं कुर्वः ।

(ङ) जयतु जयतु कुमारः ।

१ 'आयस्तोधेन संभृतम्' २ 'सबाष्पं निश्वसिति' ३ एतदनन्तरम्, 'द्रौपदी—हञ्जे बुद्धिमदिए, होदि एदं जइ महाराओ पडिऊलो ण भवे। ताणाह पेक्खिदुं तुवरदि मे हिअअं। ता अदेसेहि मे णाहस्स वासभवणं। चेटी—एदु एदु भट्टिणी।

(इति परिक्रामतः ।)

चेटी—एदं वासभवणं। एत्थ पविसदु भट्टिणी। द्रौपदी—हञ्जे कहेहि णाहस्स मह आगमणं। चेटी—जं देवी आणवेदि। (इति परिक्रम्योपसृत्य च।) जअदु जअदु कुमालो। इति पाठः बहुपुस्तकेषु दृश्यते ४ 'महाराअस्स पडिऊलो हुविस्सदि' इति पाठान्तरम्

[1]चेटी—(परिवृत्य) भट्टिणी, पिअं दे णिवेदेमि । परिकुविदो विअ कुमालो लक्खीअदि । (क)

द्रौपदी—हञ्जे, जइ एव्वं ता अवहीरणावि एसा मं आसासअदि । ता[2] उवविट्ठा भविअ सुणोमि दाव णाहस्स ववसिदं । (ख)

(उभे[3] तथा कुरुतः ।)

भीमसेनः—([4]सहदेवमधिकृत्य ।) किं नाम पञ्चभिर्ग्रामैः संधिः ।

मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपा-
दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः ।
संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू
संधिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥ १५ ॥

द्रौपदी—([5]सहर्षम् । जनान्तिकम् ।) [6]णाह, अस्सुदपुव्वं क्खु दे एदिसं वअणं । ता पुणो पुणो दाव भणाहि । (ग)

([7]भीम·—सहदेव, पश्य । 'मथ्नामि कौरवशतं'–(१।१५) इत्यादि पुनः पठति ।)'

(क) भट्टिनी, प्रियं ते निवेदयामि । परिकुपित इव कुमारो लक्ष्यते ।

(ख) हञ्जे, यद्येवं तदवधीरणाप्येषा मामाश्वासयति । तद् उपविष्टा भूत्वा शृणोमि तावन्नाथस्य व्यवसितम् ।

(ग) नाथ, अश्रुतपूर्वं खलु त ईदृशं वचनम् । तत्पुनः पुनस्तावद्भण ।

---

१. 'चेटी—देवि, परिकुविदो विअ कुमालो लक्खिअदि' इति पुस्तकान्तरस्थः पाठः, २. 'एअन्तरे' इति क्वचित्. ३. 'इति तथा कुरुतः'; 'तथा कुरुतः' ४. 'सक्रोधम् । सहदेवमधिकृत्य । ' इति क्वचित्पाठः. ५. 'श्रुत्वा । सहर्षम्' इति पाठः ६. ' णाह, अस्सुदपुव्वं एदिसं वअणं ता पुणोविभणाहि' इति बहुपुस्तकेषु पाठः. ७. (भीमसेनोऽशृण्वन्नेव 'मथ्नामि कौरवशतं–' इति पुनः पठति ।) इति क्वचित्पाठः.

सहदेवः—आर्य, किं महाराजस्य संदेशोऽयमार्येणाव्युत्पन्न इव गृहीतः ।

भीमसेनः—का पुनरत्र व्युत्पत्तिः ।

सहदेवः—आर्य, एवं गुरुणा संदिष्टम् ।

भीमसेनः—कस्य ।

सहदेवः—सुयोधनस्य ।

भीमसेनः—किमिति ।

सहदेवः—

इन्द्रप्रस्थं वृकप्रस्थं जयन्तं वारणावतम् ।
प्रयच्छ चतुरो ग्रामान्कंचिदेकं च पञ्चमम् ॥ १६ ॥

भीमसेनः—ततः किम् ।

सहदेवः—तदेवमनया प्रतिनामग्रामप्रार्थनया पञ्चमस्य चाकीर्तनाद्विषभोजनजतुगृहदाहद्यूतसभापकारस्थानोद्घाटनमेवेदं मन्ये ।

भीमसेनः—(साटोपम् ।) वत्स, एवं कृते किं भवति ।

सहदेवः—आर्य, एवं कृते लोके तावत्स्वगोत्रक्षयाशङ्कि हृदयमाविष्कृतं भवति, कुरुराजस्य तावदसंधेयता तदैव प्रतिपादिता भवति ।

भीमसेनः—मूढ, सर्वमप्येतदनर्थकम् । कुरुराजस्य तावदसंधेयता तदैव प्रतिपादिता यदैवास्माभिरितो वनं गच्छद्भिः सर्वैरेव कुरुकुलस्य

---

१. 'अयमार्येण' इति क्वचिन्नास्ति. २. 'एव'. ३. 'तत्र' ४. 'आर्य' इति क्वचिन्नास्ति. ५. 'आर्येण'. ६ 'भीमसेनः—किमिति' इति क्वचिन्नास्ति. ७ 'देहि मे चतुरो ग्रामान्पञ्चमं कंचिदेव तु' इति भिन्नः पाठः. ८. 'दाह' इति क्वचिन्नास्ति. ९. 'मन्यामहे'. १०. 'किं कृतं भवति'. ११. 'लोकेऽप्ययशः स्वगोत्रक्षयाशङ्कि' इति पाठान्तरम्. १२. 'आविष्कृतं, कुरुराजस्यासंधेयता च दर्शिता भवति' इति बहुपुस्तकेषु पाठः. १३. 'मूढ' इति क्वचिन्नास्ति. १४ 'निवेदिता'

निधनं प्रतिज्ञातम् । लोकेऽपि च धार्तराष्ट्रकुलक्षयः किं लज्जाकरो भवताम् । अपि च रे मूर्ख,

> युष्मान्हेपयति क्रोधाल्लोके शत्रुकुलक्षयः ।
> न लज्जयति दाराणां सभायां केशकर्षणम् ॥ १७ ॥

द्रौपदी—(जनान्तिकम् ।) णाह, ण लज्जन्ति एदे । तुमं विदाव मा विसुमरेहि । (क)

भीमसेनः—वत्से, कथं चिरयति पाञ्चाली ।

सहदेवः—आर्य, का खलु वेलात्रभवत्याः प्राप्तायाः । किंतु रोषावेशवशौदार्येण नोपलक्षिता ।

भीमसेनः—(विहस्यावलोक्य च ।) कथमागता । (सादरम्) देवि, चर्चितामर्षैरस्माभिरागतापि भवती नोपलक्षिता । अतो न मन्युं कर्तुमर्हसि ।

द्रौपदी—णाह उदासीणेसु तुम्हेसु मण्णु, ण उण कुविदेसु । (ख)

(क) नाथ, न लज्जन्त एते । त्वमपि तावन्मा विस्मार्षीः ।

(ख) नाथ, उदासीनेषु युष्मासु मन्युः, न पुनः कुपितेषु ।

---

१. एतदन्तरं पुस्तकान्तरे 'प्रसिद्धश्च लोकेऽपि धार्तराष्ट्रकुलक्षयः । (सहदेवो लज्जां नाटयति ।) भीमः—किं लज्जाकरो भवताम् अपि च रे मूर्ख' इति पाठो दृश्यते. २. 'वत्स' इत्येतस्मात्पूर्वं '(सस्मरणम् ।)' इति क्वचिदधिकः पाठः. ३ एतदनन्तरम् ' त्वरते मे मनः सङ्ग्रामावतरणाय' इति क्वचिदधिकः पाठः. ४. 'तत्रभवत्याः'. ५. 'आर्यागतापि' इति क्वचित्. ६. 'न लक्षिता.' ७. 'दृष्ट्वा'; 'विहस्यावलोक्य च, सादरम्'; (दृष्ट्वा, सादरम् ।) इति नानापुस्तकेषु नानाविधः पाठः ८. ' समुद्धतामर्षैः'. ९. 'मह' इति क्वचित्.

भीमसेनः—यद्येवमपगतपरिभवमात्मानं समर्थयस्व । (हस्ते गृहीत्वा, पार्श्वे समुपवेश्य, मुखमवलोक्य ।) किं पुनरत्रभवतीमुद्विग्नामिवोपलक्षयामि ।

द्रौपदी—णाह, किं उव्वेअकालणम् तुह्मेसु सण्णिहिदेसु । (क)

भीमसेनः—किमिति नावेदयसि । (केशानवलोक्य ।) अथवा किमावेदितेन ।

जीवत्सु पाण्डुपुत्रेषु दूरमप्रोषितेषु च ।
पाञ्चालराजतनया वहते यदिमां दशाम् ॥ १८ ॥

द्रौपदी—हञ्जे बुद्धिमदिए, कहेहि णाहस्स । को अण्णो मह परिहवेण खिज्जइ । (ख)

चेटी—ज देवी आणवेदि । (भीममुपसृत्य । अञ्जलिं बद्ध्वा ।) [६] सुणादु कुमालो । इदोवि अहिअदर अज्ज उव्वेअकालण आसी देवीए । (ग)

भीमसेनः—किं नामास्मादप्यधिकतरम् । बुद्धिमतिके, कथय ।

कौरव्यवशदावेऽस्मिन् क एष शलभायते ।
मुक्तवेणीं स्पृशन्नेनां कृष्णां धूमशिखामिव ॥ १९ ॥

(क) नाथ, किमुद्वेगकारणं युष्मासु सन्निहितेषु ।

(ख) हञ्जे बुद्धिमतिके, कथय नाथस्य कोऽन्यो मम परिभवेन खिद्यते ।

(ग) यद्देव्याज्ञापयति । शृणोतु कुमारः । इतोऽप्यधिकतरमद्योद्वेगकारणमासीद्देव्याः ।

१ णाह, किं वि उव्वेअकालणं 'णाह, ण किं वि उव्वेअकालणम्' , २. 'केशानवलोक्य, निश्वस्य' इति क्वचित्पाठः ३ 'अपि' ४ 'वहतीयमिमां दशाम्'. ५ 'णिवेदेदि दाव णाहस्स' ६ 'कुमाल इदोवि अहिअ अज्ज मण्णुकालणं आसी देवीए,' अथवा 'कुमाल, अदोवि अज्ज,अत्थि अवरं मण्णुकालणं देवीए उप्पण्णं' इति भिन्न पाठः ७ 'बद्धवेणीम्' -

भीमसेनः—सहदेव, श्रुतम् ।

सहदेवः—आर्य, उचितमेवैतत्तस्याः । दुर्योधनकलत्रं हि सा । पश्य ।

स्त्रीणां हि साहचर्याद्भवन्ति चेतांसि भर्तृसदृशानि ।
मधुरापि हि मूर्च्छयते विषविटपिसमाश्रिता वल्ली ॥ २० ॥

भीमसेनः—बुद्धिमतिके, ततो देव्या किमभिहितम् ।

चेटी—कुमाल, जइ पडिहीणं मम वअणं भवे तदो देवी भणादि । (क)

भीमसेनः—किं पुनरभिहितं भवत्या ।

चेटी—तदो मए परिकुप्पिअ भणिअं । अइ भाणुमदि, तुह्माणं अमुक्केसु केसहत्थेसु कधं अह्माणं देवीए केसा संजमीअन्तित्ति (ख)

भीमसेनः—(सपरितोषम् ।) साधु बुद्धिमतिके, साधु । तदभिहितं यदस्मत्परिजनोचितम् । (अधीरमासनादुत्तिष्ठन् ।) भवति पाञ्चालराजतनये, श्रूयताम् । अचिरेणैव कालेन ।

(क) कुमार, यदि परिहीनं मम वचनं भवेत्तदा देवी भणति ।
(ख) ततो मया परिकुप्य भणितम् । अयि भानुमति, युष्माकममुक्तेषु केशहस्तेषु कथमस्माकं देव्याः केशाः संयम्यन्त इति ।

---

१. 'आर्य, किमिहोच्यते । दुर्योधनकलत्रं हि सा' इति बहुपुस्तकेषु पाठः. २. ... विषविटपसमाश्रिता'. ३. 'परिजणहीणं भवे' इति ब-पुस्तकानां पाठः; 'मम बुद्धिपडिहीणत्तणं तदो देवी भणादि' इत्यपि क्वचित्पाठः. ४. 'कुमाल, ...एवं भणिदं' इति पाठः. ५ 'केसेसु.' ६. 'अभिहितं भवत्या' इति पाठः. ७. '...अधीरमासनादुत्तिष्ठन् ।)' इत्यत्र क्वचित् '(स्वाभरणानि बुद्धिमतिकायै ...ददाति ।)' इति पाठो दृश्यते; '(स्वाभरणानि बुद्धिमतिकायै प्रयच्छति ।) ...आसनादुत्तिष्ठन् ।' इत्यपि क्वचित्पाठः ८. 'अत्रभवति पञ्चालराजतनये, ...ना । श्रूयताम् ।'; अथवा भवति पाञ्चालराजतनये, ...भवतु । पञ्चालराजतनये, श्रूयताम् ।'; अथवा 'अयि पाञ्चालतनये, ...दिन । किं बहुना; यत्करिष्ये तच्छ्रूयताम् ।' इति पाठान्तराणि.

चेटी—सुणादु कुमालो। अज्ज क्खु भट्टिणी सहीए सहिदा, सुभ-ाप्पमुहेण सवत्तिवग्गेण परिवुदा अज्जाए गन्धालीए पादवन्दणं कादुं ादा। (क)

भीमसेनः—युक्तमेतत्। वन्द्याः खलु गुरवः। ततस्ततः।

चेटी—तदो पडिणिवुत्तमाणा भाणुमदीए दिट्ठा। (ख)

भीमसेनः—(सक्रोधम्।) आः, शत्रोर्भार्यया दृष्टा। हन्त, स्थानं क्रोधस्य देव्याः। ततस्ततः।

चेटी—तदो ताए देवीं पेक्खिअ सहीजणदिण्णदिट्ठीए सगव्वं ईसि विहसिअ भणिअं।(ग)

भीमः—न केवलं दृष्टा, उक्ता च। अहो किं कुर्मः। ततस्ततः

चेटी—अइ जण्णसेणि, पञ्चग्गामा पत्थीअन्ति त्ति सुणीअदि। त कीस दाणीं वि दे केसा ण संजमीअन्ति। (घ)

(क) शृणोतु कुमारः। अद्य खलु भट्टिनी सख्या सहिता सुभद्राप्रमुखेण त्नीवर्गेण परिवृता आर्याया गान्धार्याः पादवन्दनं कर्तुं गता।

(ख) ततः प्रतिनिवर्तमाना भानुमत्या देवी दृष्टा।

(ग) ततस्तया देवीं प्रेक्ष्य सखीजनदत्तदृष्टया सगर्वमीषद्विहस्य भ

(घ) अयि याज्ञसेनि, पञ्च ग्रामाः प्रार्थ्यन्त इति श्रूयते तत्कस्मादिदान केशा न संयम्यन्ते।

---

१. 'क्खु' इति क्वचिन्नास्ति; 'अज्ज क्खु देवी अम्बासहिदा इत्य २. 'गदा आसी'. ३. 'युज्यत' यतोऽभिवन्दनीया गुरवः'; अथवा 'एवमेतत्। अभिवन्दनीया गुरवः' इति पाठान्तरे. ४. 'दृष्टा' ५. 'आः कथम्'. ६. 'युक्तं क्रोधस्थानम्'; 'स्थानं क्रोध देव्याः'; 'स्थानं खेदस्य देव्याः' इति पाठान्तराणि. ७. 'सहीअण ति ८. एतदन्तरं अइ जण्णसेणि, कीस तुम्हाणं अज्जवि संजमाण बहुपुस्तकेषु दृश्यते.

चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघात-
  सञ्चूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।
स्त्यानावनद्धघनशोणितशोणपाणि-
  [2]रुत्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि भीम ॥ २१ ॥

द्रौपदी—किं णाह, दुक्करं [3]तुए परिकुविदेण । [4]सव्वहा [5]अणु-गेह्णन्तु एदं ववसिदं दे भादरो । (क)

सहदेवः—[6]अनुगृहीतमेतदस्माभिः ।

(नेपथ्ये महान्कलकलः । सर्वे सविस्मयमाकर्णयन्ति ।)

[7]भीमसेनः—

[8]मन्थायस्तार्णवाम्भः[9]प्लुतकुहर[10]चलन्मन्दरध्वानधीरः
  कोणाघातेषु गर्जत्प्रलयघनघटान्योन्यसंघट्टचण्डः ।
कृष्णाक्रोधाग्रदूतः [11]कुरुकुलनिधनोत्पातनिर्घातवातः
  केनास्मत्सिंहनादप्रतिरसित[12]सखो दुन्दुभि[13]स्ताड्यतेऽयम् ॥ २२ ॥

(प्रविश्य सम्भ्रान्तः ।)

कञ्चुकी—कुमार, एष खलु भगवान्वासुदेवः ।

(सर्वे कृताञ्जलयः समुत्तिष्ठन्ति ।)

(क) किं नाथ, दुष्करं त्वया परिकुपितेन । सर्वथानुगृह्णन्त्वेनद्व्यवसितं ते भ्रातरः ।

---

१ 'नापनिद्धः' 'अवनद्ध' २ 'उत्तम्भयिष्यति'. ३ 'तुइ परिकुविदे' इति पाठः ४ 'सव्वहा' इति क्वचिन्नास्ति ५ 'तधावि अणुगेह्णन्तु देव- ववसिदं देवदाओ', 'अणुगेह्णन्तु तुए एदं ववसिदं देवदाओ' इति पाठान्तरे ६ 'प्रतिगृहीतं मङ्गलवचनमस्माभिः' इति पाठः. ७ 'भीमसेनः—(सानन्दम् ।) आर्ये, किमेतत्' इति क्वचिदधिकः पाठः. ८ 'मन्थायस्तार्णवाम्भः' ९ 'प्लुति' १० 'वल्गन्' ११ 'कुरुपति' १२. 'समो'. १३ 'ताडितो'

भीमसेनः—'(ससम्भ्रमम् ।) कोसौ भगवान् ।

कञ्चुकी—पाण्डवपक्षपातामर्षितेन सुयोधनेन संयमितुमारब्ध

(सर्वे सम्भ्रम नाटयन्ति ।)

भीमसेनः—किं सयतः ।

कञ्चुकी—नहि नहि, सयमितुमारब्ध ।

भीमसेनः—कि कृतं देवेन ।

कञ्चुकी—तत स महात्मा दर्शितविश्वरूपतेज .. ` मवधूय कुरुकुलमस्मच्छिबिरसनिवेशमनुप्राप्तः कुमारमविलम्बितं ... च्छति ।

भीमसेनः—(सोपहासम् ।) किं नाम दुरात्मा सुयोधनो ...वन्त सयमितुमिच्छति । (आकाशे दत्तदृष्टिः ।) आ' दुरात्म ... सन, एवमतिक्रान्तमर्यादि त्वयि निमित्तमात्रेण पाण्डवक्रोधेन भ...

सहदेवः—आर्य, किमसौ दुरात्मा सुयोधनहतको ... भगवन्त स्वरूपेण न जानाति ।

भीमसेनः—वत्स, मूढ खल्वय दुरात्मा कथं जानातु । पश्य ।

आत्मारामा विहितरतयो निर्विकल्पे समाधौ
ज्ञानोद्रेकाद्विघटिततमोग्रन्थयः सत्त्वनिष्ठा ।
य वीक्षन्ते कमपि तमसा ज्योतिषा वा परस्ता-
त्तं मोहान्ध कथमयममु वेत्तु देव पुराणम् ॥ २३ ॥

१. 'ससंभ्रमम्' इति क्वचिन्नास्ति. २. 'क्वासौ क्वासौ भगवान्'. ... 'संयन्तुम्'. ४. 'कथं स भगवान्वासुदेव सयत·' इत्यपर· पाठः. ५ 'भीमः— (सपरितोषम् ।) हन्त, विघटितः सन्धिभंगमार्ग्रू च सुयोधनस्य । अथ कि... कृत देवेन' इत्यपि क्वचित्पाठ . ६. 'विहस्य' इति पाठ . ७. 'पांसुल'. ... 'सुयोधनो'. ९ 'स्वेन रूपेण'. १०. 'मतयः'; 'धृतयः'. ११. 'ज्ञानोत्सेकात्'. १२. 'ध्यायन्ते'. १३. 'किमपि'. १४. 'मोहात्मा'. १५ 'वेत्ति'.

आर्य जयंधर, किमिदानीमध्यवस्यति गुरुः ।

कञ्चुकी—स्वयमेव गत्वा महाराजस्याध्यवसितं ज्ञास्यति कुमारः । इति निष्क्रान्तः ।)

(नेपथ्ये कलकलानन्तरम् ।)

भो भो द्रुपदविराटवृष्ण्यन्धकसहदेवप्रभृतयोऽस्मदक्षौहिणीपतयः रवचमूप्रधानयोधाश्च, शृण्वन्तु भवन्तः ।

यत्सत्यव्रतभङ्गभीरुमनसा यत्नेन मन्दीकृतं
यद्विस्मर्तुमपीहितं शमवता शान्तिं कुलस्येच्छता ।
तद्द्यूतारणिसंभृतं नृपसुताकेशाम्बराकर्षणैः
क्रोधज्योतिरिदं महत्कुरुकुले यौधिष्ठिरं जृम्भते ॥ २४ ॥

भीमसेनः—(*आकर्ण्य । सहर्षम् ।*) जृम्भतां जृम्भतामप्रतिहतप्रसरर्यस्य क्रोधज्योतिः ।

द्रौपदी—णाह, किं दाणीं एसो पळअजलहरत्थणिदमंसलो क्खणे क्खणे समरदुन्दुही ताडीअदि । (क)

(क) नाथ, किमिदानीमेष प्रलयजलधरस्तनितमांसलः क्षणे क्षणे समरदुन्दुभिस्ताडयते ।

---

१. 'आर्य मैत्रेय, किमिदानीमध्यवस्यन्ति गुरवः' इति बहुपुस्तकानां पाठः. २. 'नृपवधू'. ३. 'कुरुवने'. ४. '(आकर्ण्य । सहर्षामर्षम् ।)' इति क्वचित्पाठः ५. 'भीमसेनः—(सहर्षम् ।) जृम्भतां जृम्भताम् । संप्रत्यप्रतिहतमार्यस्य क्रोधज्योतिः' इति दशरूपके पाठः. ६. 'आर्यक्रोधज्योतिः.' ७. द्रौपदी—(सविस्मयम् ।) णाह' इति क्वचित्पाठः. ८. 'कहं'. ९. 'पळअजलहरघणत्थणिदमंसलो क्खणे क्खणे समरदुन्दुही ताडीअदि'; अथवा 'पळअजलहरत्थणिअमंसलो क्खणे क्खणे चण्डघोसो समरदुन्दुही ताडीअदि'; अथवा 'पळअजलहरघणत्थणिदमंसलो क्खणे क्खणे समरदुन्दुही चण्डघोसो दारुणो ताडीअदि' इति नानापुस्तकेषु नानाविधः पाठः.

भीमसेनः—देवि, किमन्यत्। यज्ञ प्रवर्तते।

द्रौपदी—(सविस्मयम्।) को एसो जण्णो। (क)

भीमसेनः—रणयज्ञ। तथाहि।

चत्वारो वयमृत्विज स भगवान्कर्मोपदेष्टा हरि
सग्रामाध्वरदीक्षितो नरपति पत्नी गृहीतव्रता।
कौरव्या पशव प्रियापरिभवक्लेशोपशान्ति फल
राजयोपनिमन्त्रणाय रसति स्फीत यशोदुन्दुभि ॥ २५॥

सहदेवः—आर्य, गच्छामो वयमिदानीं गुरुजनानुज्ञाता विक्रमानुरूपमाचरितुम्।

भीमसेनः—वत्स, एते वयमुद्यता आर्यस्यानुज्ञामनुष्ठातुमेव (उत्थाय।) ³पाञ्चालि, गच्छामो वयमिदानीं कुरुकुलक्षयाय।

द्रौपदी—(बाष्प धारयन्ती।) णाह, असुरसमराहिमुहस्स हरिणो विअ मङ्गल तुह्माण होदु। ⁴ज च अम्बा कुन्दी आसासदि त तुह्माण होदु। (ख)

उभौ—प्रतिगृहीत मङ्गलवचनमस्माभि।

(क) क एप यज्ञ।

(ख) नाथ, असुरसमराभिमुखस्य हरेरिव मङ्गल युष्माक भवतु। यच्चाम्बा कुन्त्याशास्ते तद्युष्माक भवतु।

---

१ 'हतो दुन्दुभि' २ 'उद्यता एवार्यस्यानुज्ञामनुष्ठातुम्' इत्यपि पाठ ३ 'देवि, गच्छाम:' ४ 'ज च अम्बाकुन्दी—' इत्यादि क्वचिन्नास्ति। एतद्वचन क्वचिन्नास्ति

द्रौपदी[1]—अण्णं च णाह, पुणोवि तुह्मेहिं समरादो आअच्छिअ अहं समास्सासइदव्वा । (क)

भीमसेनः—[2]ननु पाञ्चालराजतनये, किमद्याप्यलीकाश्वासनया ।

भूयः[3]परिभवक्षान्तिलज्जाविधुरिताननम् ।
अनिःशेषितकौरव्यं न [4]पश्यसि वृकोदरम् ॥ २६ ॥

द्रौपदी—णाह, मा क्खु मा क्खु जण्णसेणीपरिहवुद्दीविदकोवाणला अणवेक्खिदसरीरा [5]संचरिस्सध । जदो अप्पमत्तसंचरणिज्जाइं रिउबलाइं सुणीअन्ति । (ख)

भीमसेनः—[6]अयि सुक्षत्रिये,

(क) अन्यच्च नाथ, पुनरपि युष्माभिः समरादागत्याहं समाश्वासयितव्या ।

(ख) नाथ, मा खलु मा खलु याज्ञसेनीपरिभवोद्दीपितकोपानला अनवेक्षितशरीरः। संचरिष्यथ । यतोऽप्रमत्तसंचरणीयानि रिपुबलानि श्रूयन्ते ।

---

१. 'चेटी—अण्णं च देवी भणादि । णाह, तुह्मेहिं पुणोवि समरादो आअच्छिअ अहं आसासइदव्वा' इति बहुपुस्तकानां पाठः; दशरूपके तु, 'द्रौपदी—णाह, पुणोवि तुम्हेहिं अहं आअच्छिअ समासासिदव्वा' एवंविधः पाठो वर्तते. २. 'देवि, किमिवालीकाश्वासनाभिः'; अथवा 'देवि, किमद्याप्यलीकाश्वासेन'; अथवा 'देवि, किमलीकाश्वासनेन'; अथवा 'देवि, किमिवालीकाश्वासनेन' इति नानाविधः पाठः. ३. 'परिभवक्लान्तिलज्जाबन्धुरिताननम्' इत्यपि पाठः. ४. द्रक्ष्यसि'. ५. 'परिक्रमिस्सध'. ६. 'शृणु सुक्षत्रिये, समर्था वयं संक्रमितुं'; अथवा 'अयि सुक्षत्रिये, समर्था वयमस्मिन्रणे परिक्रमितुम् । शृणु'; अथवा 'अयि सुक्षत्रिये, समर्था वयमस्मिन्रणे परिक्रमितुम् । शृणु;' अथवा ' अयि सुक्षत्रिये, समर्था वयं संक्रमितुम्' इति नानाविधः पाठः.

अन्योन्यास्फालभिन्नद्विपरुधिरवसामांसमस्तिष्कपङ्के
मग्नानां स्यन्दनानामुपरिकृतपदन्यासविक्रान्तपत्तौ ।
स्फीतासृक्पानगोष्ठीरसदशिवशिवातूर्यनृत्यत्कबन्धे
संग्रामैकार्णवान्तःपयसि विचरितुं पण्डिताःपाण्डुपुत्राः ॥२७॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति प्रथमोऽङ्कः ।

द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति कञ्चुकी ।)

कंचुकी—आदिष्टोऽस्मि महाराजदुर्योधनेन—'विनयंधर, सत्वरं गच्छ त्वम् । अन्विष्यतां देवी भानुमती । अपि निवृत्ता अम्बाया पाद-वन्दनसमयान्न वेति । यतस्तां विलोक्य निहताभिमन्यवो राधेयजयद्रथप्रभृतयोऽस्मत्सेनापतयः समरभूमिं गत्वा संभाजयितव्याः' इति । तन्मया द्रुततरं गन्तव्यमिति । अहो प्रभविष्णुता महाराजस्य, यन्मम जरसाभिभूतस्य मर्यादामात्रमेवावरोधव्यापारः । अथवा किमिति जरामुपालभेय, यतः सर्वान्त पुरचारिणामयमेव व्यवहारिको वेषश्चेष्टा च । तथाहि ।

नोच्चैः सत्यपि चक्षुषीक्षितुमलं श्रुत्वापि नाकर्णितं
शक्तेनाप्यधिकार इत्यधिकृता यष्टिः समालम्ब्यते ।
सर्वत्र स्खलितेषु दत्तमनसा जातं तथा नोद्धतं
सेवास्वीकृतजीवितस्य जरसा किं नाम यन्मे कृतम् ॥ १ ॥

(परिक्रम्य दृष्ट्वा । आकाशे ।) विहङ्गिके, अपि श्वश्रूजनपादवन्दनं कृत्वा प्रतिनिवृत्ता भानुमती । (कर्णं दत्त्वा ।) किं कथयसि—'आर्य, एषा भानुमती देवी पत्युः समरविजयाशंसया निर्वर्तितगुरुदेवपादवन्दनाद्यप्रभृत्यारब्धनियमा देवगृहे बालोद्याने तिष्ठतीति । तद्भद्रे, गच्छ त्वमात्मव्यापा-

---

१ 'आज्ञापितोऽस्मि' इति पाठः २ 'यथा विनयधर' ३ 'सत्वरम्' इति क्वचिन्नास्ति ४ 'यतो मया तामवलोक्य' इति पाठः ५. 'द्रोणराधेयजयद्रथप्रभृतयः' इति क्वचित्पाठः ६ 'अस्मत्' इति क्वचिन्नास्ति ७ 'समाश्वासयितव्याः' ८ 'अवरोधनिवासः' ९ 'उपालभे', 'उपालभामहे' १० 'सर्वेषामेवायमन्तःपुरचारिणां वैहारिको वेषः' 'सर्वान्तःपुरिकाणामयमेव व्यावहारिको वेषः' इति पाठान्तरम् ११ 'चक्षुषीक्षितमलम्' १२ 'नाकर्णितुम्' १३. 'समालम्बिता'. १४ 'मया' १५ 'सेवास्वीकृतजीवितस्य' १६ 'कर्णं दत्त्वा, आकाशे' इति क्वचित्पाठः १७ 'गुरुपादवन्दना' १८ 'देवगृहे' इति क्वचिन्नास्ति

राय, यावदहमप्यत्रस्था देवीं महाराजस्य निवेदयामीति । (परिक्रम्य ।) साधु पतिव्रते साधु, स्त्रीभावेऽपि वर्तमाना घर भजती न पुनर्महाराज । योऽयमुद्यतेषु बलवत्सु, अथवा किं बलवत्सु वासुदेवसहायेषु पाण्डुपुत्रेष्वरिष्वद्याप्यन्तःपुरविहारसुखमनुभवति । (विचिन्त्य ।) इदमपरमयथातथ स्वामिनश्चेष्टितम् । कुत ।

आ शस्त्रग्रहणादकुण्ठपरशोस्तस्यापि जेता मुने-
स्तापायास्य न पाण्डुसूनुभिरय भीष्म शरे शायित ।
प्रौढानेकधनुर्धरारिविजयश्रान्तस्य चैकाकिनो
बालस्यायमरातिलूनधनुष प्रीतोऽभिमन्योर्वधात् ॥ २ ॥

तथा दैव न स्वस्ति करिष्यति । तद्यावदत्रस्था देवीं महाराजस्य निवेदयामि । (इति निष्क्रान्त ।)

विष्कम्भक ।

(तत प्रविशत्यासनस्था देवी भानुमती सखी चेटी च ।)

सखी—सहि भाणुमदि, कीस दाणिं तुमं सिविणअदंसणमेत्तस्स कदे अहिमाणिणो महाराअदुज्जोहणस्स महिसी भविअ एव्व णिअलिदधीरभावा अतिमेत्त सतप्पसि । (क)

(क) सखि भानुमति, कस्मादिदानीं त्व स्वप्नदर्शनमात्रस्य कृतेऽभिमानिनो महाराजदुर्योधनस्य महिषी भूत्वैव विगलितधीरभावातिमात्र सतप्यसे ।

---

१ 'अहमपि महाराजस्य सदेशमावेदयामि इति क्वचित्पाठ २ 'अपि' क्वचिन्नास्ति ३ 'बलवत्स्वबलवत्सु वा वासुदेवसहायेषु' इति बहव , ४ 'अरिषु च' इति पुस्तकान्तरे पाठ ५ 'अन्त पुरविहारम्', 'अन्त पुरसुखम्' ६ 'इदमपरमयथाथचेष्टित स्वामिन ', 'इदमयथातथ स्वामिनश्चेष्टितम्' इति च पाठ ७. 'न स्वस्ति करिष्यति ' इति युक्त पाठ , 'करिष्यतीति' इति क्वचित्पाठः ८. 'यावदहमत्रस्था देवी भानुमती निवेदयामि महाराजस्य' इति क्वचित्पाठ .

चेटी—भट्टिणि, सोहण भणादि सुवअणा । सिविणअन्तो जणो किं ण क्खु प्पलवदि । (क)

भानुमती—हञ्जे, एव्व णेद । किंउ एद सिविणअ अदिमेत्त अकुसलदसण मे पडिभादि । (ख)

सखी—जइ एव्वं ता कहेदु पिअसही । जेण अहे वि पडिट्ठावअन्तीओ प्पससाए देवदासकित्तणेण अ पडिहडिस्सामो । (ग)

चेटी—देवि एव्व णेद । अकुसलदसणा वि सिमिणआ पसंसाए कुसलपरिणामा होंति त्ति सुणीअदि । (घ)

(क) भट्टिनि, शोभन भणति सुवदना । स्वप्नजन किं न खलु प्रलपति ।

(ख) हञ्जे, एवमेतत् । किं त्वय स्वप्नोऽतिमात्रमकुशलदर्शनो मे प्रतिभाति ।

(ग) यद्येव तत्कथयतु प्रियसखी । येनावामपि प्रतिष्ठापयन्त्यौ प्रशसया देवतासकीर्तनेन च परिहरिष्याव ।

(घ) देवि, एवमेतत् । अकुशलदर्शना अपि स्वप्ना प्रशसया कुशलपरिणामा भवन्तीति श्रूयते ।

---

१ एतदनन्तरम् 'भानुमति—एव्व ण्णेद ।' इति क्वचिदधिक पाठ २ 'सिविणअन्तो जणो ण हु किं वि ण प्पलवदि', अथवा 'सिविणअन्तो जणो ण हु किं किं ण प्पलवदि, अथवा 'सिविण अन्तो जणो किं किं ण विप्पलवदि', अथवा 'सिविणिअन्तो जणो ण किं प्पलवदि इति च पाठान्तरम्' ३ 'किं उण एद मे अकुसलदसण पडिभादि सिविणअ', अथवा 'मम उण अकुसलदसण पडिभादि सिविणअ', अथवा 'किं उण एद अकुसल पडिभादि सिविणअ इति नानापुस्तकेषु नानाविध पाठ २ 'पिअसहि, जइ एव्व ता कहहि सिविणअ । ज अह्मे वि पडिस्सावअन्तीओ धम्मप्पसंसाए देवदासंकित्तणेण दुव्वादिपडिग्गहेण अ पडिहडिस्सामो' इति पाठ ३ 'देवि, एव्व णेद' इत्यत्र 'भट्टिणि, सोहण क्खु भणादि सुवअणा', अथवा 'सोहण क्खु भणादि सुवअणा इति पाठान्तरम् ४ 'वि' इति क्वचिन्नास्ति ५ 'देवदाण पससाए' इति बहुपुस्तकाना पाठ

भानुमती—[1]जइ एव्वं ता कहइस्सम्। [2]अवहिदा होध। (क)

[3]**सखी**—कहेदु पिअसही[4]। (ख)

भानुमती—मुहुत्तं चिठ्ठ जाव सव्वं सुमरिस्सम्। (इति चिन्तां नाटयति)। (ग)

(ततः प्रविशति दुर्योधनः कञ्चुकी च।)

दुर्योधनः—सूक्तमिदं [5]कस्यचित्।

गुप्त्या साक्षान्महानल्पःस्वयमन्येन वा कृतः।
करोति महतीं प्रीतिमपकारोऽ[6]पकारिणाम्।

येनाद्य द्रोणकर्णजयद्रथादिभिर्हतमभिमन्युमुपश्रुत्य समु[7]च्छ्वसितमिव नश्चेतसा।

(क) यद्येवं तत्कथयिष्ये। अवहिते भवतम्।

(ख) कथयतु प्रियसखी।

(ग) मुहूर्तं तिष्ठ यावत्सर्वं स्मरिष्यामि।

---

१. 'जइ एव्वं ता' इत्यत्र 'हला देण हि' इति क्वचित्पाठः. २. 'अवहिदाव होहि' इति बहुपुस्तकानां पाठः. ३. 'सखी—अवहिदह्मि। कहे पिअसही।' इति बहुपुस्तकानां पाठः. ४. एतदनन्तरं केषुचित्पुस्तके 'भानुमती—अज्ज किल मे पमदवणे आसीणाए अग्गदो केण वि अदिसइदा व्वहवेण णउलेण अहिसदं घादादिदम्। उभे—(अवधार्यात्मगतम्।) स पावं सन्तं पावम्। पडिहदममङ्गलम्। (प्रकाशम्।) देवि, तदो तदे भानुमती—हला, भएण विसुमरिदह्मि। ता चिट्ठ जाव सव्वं सुमरि कहइस्सम्। (इति चिन्तां नाट्यति।)' इति पाठो वर्तते; क्वचित्तु 'भानुम —हला, भएण विसुमरिदह्मि। ता चिट्ठ जाव सव्व सुमरिअ अहइस्सम (इति चिन्तां नाट्यति।)' इति पाठः समुपलभ्यते. ५. 'कस्यापि'. ६. 'अपकारिषु'. ७. 'उच्छ्वसितमिव'.

कञ्चुकी—देव, नैवमतिदुष्करमाचार्यस्य शस्त्रप्रभावात्। कर्णजयद्रथयोर्वा का नामात्र श्लाघा।

राजा—विनयंधर, किमाह भवान्। एको बहुभिर्बालो लूनशरासनश्च निहत इत्यत्र का श्लाघा कुरुपुङ्गवानाम्। तदत्र न खलु कश्चि--त्रेपः। मूढ, पश्य।

हते जरति गाङ्गेये पुरस्कृत्य शिखण्डिनम्।
या श्लाघा पाण्डुपुत्राणां सैवास्माकं भविष्यति॥ ४॥

कञ्चुकी—(सवैलक्ष्यम्।) देव, न ममायं संकल्पः। किंतु वः गौरुषप्रतीघातोऽस्माभिर्नालोचितपूर्व इत्यत एवं विज्ञापयामि।

राजा—एवमिदम्।

सहभृत्यगणं सबान्धवं सहमित्रं ससुतं सहानुजम्।
स्वबलेन निहन्ति संयुगे नचिरात्पाण्डुसुतः सुयोधनम्॥ ५॥

कञ्चुकी—(कर्णौ पिधाय। सभयम्।) शान्तं पापम्। प्रतिहतममङ्गलम्।

राजा—विनयंधर, किं मयोक्तम्।

कञ्चुकी—

सहभृत्यगणं सबान्धवं सहमित्रं ससुतं सहानुजम्
स्वबलेन निहन्ति संयुगे नचिरात्पाण्डुसुतं सुयोधनः॥ ६॥

एतद्विपरीतमभिहितं देवेन।

---

१. 'नेदमतिदुष्करमाचार्यशस्त्रप्रभावाणाम्'; 'नेदमतिदुष्करमाचार्यस्यास्त्रप्रभावेण'. २. 'नाम' इति क्वचिन्नास्ति. ३. 'भगवान्'. ४. एकाकी बहुभिर्बालो लूनशरासनश्च निहत इति। पश्य' इति पाठः. ५. 'देवनैवेदं कल्पयितुमर्हसि' इति पाठः. ६. 'यतः'. ७. 'तव'. ८. 'नावलोकितपूर्वः'; 'नावलोचितपूर्वः' ९. 'यत एवं ब्रवीमि' इति क्वचित्पाठः. १०. 'एवमेवैतत्'; 'एवमेतत्'. ११. 'सबलम्'. १२. 'शान्तं पापं शान्तं पापम्' इति क्वचित्पाठः

राजा—विनयधर, अद्य खलु भानुमती यथापूर्व मामनामन्त्र्य वास भवनात्प्रातरेव निष्क्रान्तेन्ति व्याक्षिप्त मे मन । तदादिशय तमुद्देश यत्रस्था भानुमती ।

कञ्चुकी—इत इतो देव ।

(उभौ परिक्रामत ।)

कंचुकी—(पुरोऽवलोक्य । समन्ततो गन्धमाघ्राय ।) देव, पश्य पश्य। एत तुहिनकणशिशिरसमीरणोद्वेल्लितबन्धनच्युतशेफालिकाविरचितकुसुमप्रकरसीपदालोहितमुग्धनधूकपोलपाण्डुफलिनीनिर्जितश्यामलतासौभाग्यमुन्मीलितबहुलकुन्दकुसुमसुरभिशीतल प्रभातकालरमणीयमग्रतस्ते बालोद्यानम् । तदवलोकयतु देव । तथाहि ।

प्रालेयमिश्रमकरन्दकराळकोश
पुष्पै सम निपतिता रजनीप्रबुद्धे ।
अर्कांशुभिन्नमुकुलोदरसान्द्रगन्ध-
ससूचितानि कमलान्यलय पतन्ति ॥ ७ ॥

राजा—(समन्तादवलोक्य ।) विनयधर, इदमपरमस्मिन्नुपासि रमणीयतरम् । पश्य ।

जृम्भारम्भप्रविततदलोपान्तजालप्रविष्टै
र्भाभिर्भानोर्नृपतय इव स्पृश्यमाना विबुद्धा. ।

---

१ 'आत्मानम्' २. 'आक्षिप्तम्' ३ 'चेत'. ४ 'इत इत एतु देव.' 'इत एतु देव' ५ 'समीरणोद्वेल्लितवृन्तबन्धुरशेफालिका–' ६. 'प्राकारम्'. ७ 'कपोलपाटललोध्रप्रसूनविजित–' ८ 'वितत' ९ 'बकुल'. १० 'कुन्दकुसुमसुरभिशीतलम्', 'कुन्दलसमशीतलपरिमलम्'. ११. 'रजनीविबुद्धे' १२ 'प्रयान्ति'. १३ 'समन्तादवलोक्य' इति क्वचिन्नास्ति १४. 'रमणीयतरमवलोकय' 'रमणीयतरमवलोक्यते'. १५ 'हस्तैर्भानो', 'भानोदस्रै'.

स्त्रीभि॰ सार्धं घनपरिमलस्तोकलक्ष्याङ्गरागा
मुञ्चन्त्येते विकचनलिनीगर्भशय्या द्विरेफा ॥ ८ ॥

कंचुकी—देव, नन्वेषा भानुमती सुवदनया तरलिकया च सहोपविष्टा तिष्ठति। तदुपसर्पतु देव।

राजा—(दृष्ट्वा।) आर्य विनयधर, गच्छ त्वं सांग्रामिकं मे रथमुपकल्पयितुम्। अहमप्येनां देवीं दृष्ट्वानुपदमागत एव।

कंचुकी—एष कृतो देवादेश। (इति निष्क्रान्त।)

सखी—पिअसहि, अवि सुमरिदं तुए। (क)

भानुमती—सहि, सुमरिदम्। अज्ज किल पमदवणे आसीणाए मम अग्गदो एव्व दिव्वरूविणा णउलेन अहिसद वावादिदम्। (ख)

उभे—(अपवार्य आत्मगतम्।) सन्त पावम्। पडिहद अमङ्गलम्। (प्रकाशम्।) तदो तदो। (ग)

भानुमती—अदिसदावोव्विग्गहिअआए विसुमरिदं मए। ता पुणोवि सुमरिअ कहइस्सम्। (घ)

(क) प्रियसखि, अपि स्मृत त्वया।

(ख) सखि, स्मृतम्। अद्य किल प्रमदवन आसीनाया ममाग्रत एव दिव्यरूपिणा नकुलेनाहिशत व्यापादितम्।

(ग) शान्त पापम्। प्रतिहतममङ्गलम्। ततस्तत।

(घ) अतिसतापोद्विग्नहृदयया विस्मृत मया। तत्पुनरपि स्मृत्वा कथयिष्ये।

---

१ 'महाराज, एषा देवी सुवदनातरलिकाभ्या सह सुखोपविष्टा तिष्ठति' इति क्वचित्पाठ २ 'पर्युपास्यमाना' ३ 'एव' इति पुस्तकान्तरे नास्ति ४. 'यथा ज्ञापयति देव' इति पाठ ५ 'भानुमती—सहि, सुमरिदम्। सखी—कहेदु पिअसही। भानुमती—अज्ज किल' इति पुस्तकान्तरे पाठ ६ 'अग्गदो क्खेणवि अदिसइदद्दिव्वरूवेण' इति पाठ ७ 'सन्त पाव मज्ज पाव' इति पाठ ८. 'सदावावगहद्दहिअआए पुणोवि मए विसुमरिदम्' इति बहुपुस्तकाना पाठ

राजा—अहो, देवी भानुमती सुवादनातरलिकाभ्या सह किमपि मन्त्रयमाणा तिष्ठति । भवतु । अनेन लताजालेनान्तरित शृणोमि तावदासा विश्रब्धालापम् । (तथा स्थित ।)

सखी—सहि, अल सदावेण । कहेदु पिअसही । (क)

राजा—किं नु खल्वस्या सतापकारणम् । अथवानामन्त्र्य मामि यमद्य वासभवनान्निष्क्रान्तेति समर्थित एवास्या मया कोप । अयि भानुमति, अविषय खलु दुर्योधनो भवत्या कोपस्य ।

किं कण्ठे शिथिलीकृतो भुजलतापाश प्रमादान्मया
　　निद्राच्छेदविवर्तनेष्वभिमुख नाद्यासि सभाविता ।
अन्यस्त्रीजनसकथालघुरह स्वप्ने त्वया लक्षितो
　　दोष पश्यसि किं प्रिये परिजनोपालम्भयोग्ये मयि ॥ ९ ॥

(विचिन्त्य ।) अथवा ।

इयमस्मदुपाश्रयकचित्ता
　　मनसा प्रेमनिबद्धमत्सरेण ।
नियत कुपितातिवल्लभत्वा
　　त्स्वयमुत्प्रेक्ष्य ममापराधलेशम् ॥ १० ॥

(क) सखि, अल संतापेन । कथयतु प्रियसखी ।

---

१ 'राजा-(अवलोक्य ।) अहो' इति क्वचित्पाठ २ 'इति तथा स्थित', 'इति तथा कृत्वा स्थित' ३ 'सखी—अल सदावेण । कहेदु पिअसही', 'उभे—सहि, अल संदावेण । कहेदु पिअसही', 'सखी—अइ, अल संदावेण । कहेदु पिअसही' इति नानाविध पाठ ४ 'मयि'. ५ 'कोपस्य' 'पदम' इति क्वचिदधिक पाठ ६ 'अभिमुखी'

तथापि शृणुमस्तावत्किं नु वक्ष्यतीति ।

भानुमती—तदो अहं तस्स अदिसइददिव्वरूविणो णउलस्स दंसणेण उच्छुआ जादा हिदहिअआ अ । तदो उज्झिअ तं आसणट्ठाणं लदामण्डवं पविसिदुं आरद्धा । (क)

राजा—(सवैलक्ष्यम् ।) किं नामातिशयितदिव्यरूपिणो नकुलस्य दर्शनेनोत्सुका जाता हृतहृदया च । तत्किमनया पापया माद्रीसुतानुरक्तया वयमेवं विप्रलब्धाः । ('सोत्प्रेक्षम्' इयमस्मद-' (२।१०) इति पठित्वा ।) मूढ दुर्योधन, कुलटाविप्रलभ्यमानमात्मानं बहु मन्यमानोऽधुना किं वक्ष्यसि । अहो, एतदर्थमेवास्याः प्रातरेव विविक्तस्थानाभिलाषः सखीजनसंकथासु च पक्षपातः । दुर्योधनस्तु मोहादविज्ञातबन्धकीहृदयसारः क्वापि परिभ्रान्तः । आः पापे मत्परिग्रहपांसुले

तद्भीरुत्वं तव मम पुरः साहसानीदृशानि
श्लाघा सास्मद्वपुषि विनयव्युत्क्रमेऽप्येष रागः।
तच्चौदार्यं मयि जडमतौ चापले कोऽपि पन्थाः
ख्याते तस्मिन्वितमसि कुले जन्म कौलीनमेतत् ।

(क) ततोऽहं तस्यातिशयितदिव्यरूपिणो नकुलस्य दर्शनेनोत्सुका जाता हृतहृदया च तत उज्झित्वा तदासनस्थानं लतामण्डपं प्रवेष्टुमारब्धा ।

---

१. 'तथापि किं वक्ष्यतीति शृणुमस्तावत्' इति क्वचित्पाठः. २. 'भानुमती—हला, अहं तदो तस्स अदिसइददिव्वरूविणो णउलस्स दंसणेण उच्छुआ जादा । ३. 'राजा—किं नाम' इति बहुपुस्तकानां पाठः । राजा—किं नामातिशयितदिव्यरूपिणो नकुलस्य दर्शनेनोत्सुका जाता । तत्कथमनया माद्रीसुतानुरक्तया' इति पुस्तकान्तरे पाठः. ४. 'किं न वक्ष्यति'; 'किं किं न वक्ष्यसि'. ५. एतदनंतरं '(किं कण्ठे-' इत्यादि पठित्वा । दिशोऽवलोक्य)' इति केषुचित्पुस्तकेषु पाठः ६. 'कथासु'. ७. 'अस्मत्परिग्रहपांसुले' 'मत्परिग्रहपांसनि'. ८ 'जन्म लोकापवादः' इति क्वचित्पाठः.

सखी—तदो तदो (क)

भानुमती—तदो सोवि मं अणुसरन्तो एव्व लदामण्डवं पविट्ठो। (ख)

राजा—अहो, कुलटोचितमस्याः पापाया अशालीनत्वम्।

यस्मिंश्चिरप्रणयनिर्भरबद्धभाव-
मावेदितो रहसि मत्सुरतोपभोगः।
तत्रैव दुश्चरितमद्य निवेदयन्ती
ह्रीणासि पापहृदये न सखीजनेऽस्मिन्॥ १२॥

उभे—तदो तदो। (ग)

भानुमती—तदो तेण संप्पगब्भपसारिअकरेण अवहिदं मे त्थणंसुअम्।

राजा—(विचिन्त्य।) सप्रगल्भप्रसारितकरेणापहृतं मे स्तनांशुकम्। (सक्रोधम्।) अलमिदानीमतःपरमाकर्णनेन। भवतु तावत्तस्य परवनितास्कन्दनप्रगल्भस्य माद्रीसुतहतकस्य जीवितमपहरामि। (किंचिद्गत्वा। विचिन्त्य।) अथवा इयमेव तावत्पापशीला प्रथममनुशासनीया (इति निवर्तते।)

(क) ततस्ततः।
(ख) ततः सोऽपि मामनुसरन्नेव लतामण्डपं प्रविष्टः।
(ग) ततस्ततः।
(घ) ततस्तेन सपंगर्भ-(सप्रगल्भ)प्रसारितकरेणापहृतं मे स्तनांशुकम्।

---

१. 'तदो सोवि' इत्यस्मात्पूर्वं केषुचित्पुस्तकेषु 'तदो हं सुवरिदं आअणञ्जणं एदं लदामण्डवं पविट्ठा' इत्यधिकः पाठो वर्तते. २. 'एतस्याः'. ३. 'पापशीलायाः'. ४. 'पापशीलत्वम्'; 'दुःशीलत्वम्.' ५. बालभावं ६. 'ह्रीतासि'. ७. 'उगन्भं पसारिअकरेण अवगहिअं. ८. अथवा 'राजा—(सक्रोधम्।) अलं—' इति क्वचित् ९. 'अलमतःपरं श्रुत्वा' इति क्वचित्पाठः.

उभे—तदो तदो (क)

भानुमती—तदो अज्जउत्तस्स पभादमङ्गलतूररवमिस्सेण वारविलासिणीजणसगीदरवेण पडिबोधिदह्मि । (ख)

राजा—(सवितर्कम् ।) किं नाम प्रतिबोधितास्मीति स्वप्नदर्शनमनया वर्णितं भवेत् । अथवा सखीवचनादेव व्यक्तिर्भविष्यति ।

(उभे सविषादमन्योन्यं पश्यतः ।)

सुवदना—ज एत्थ अचाहिदं तं भाईरहीप्पमुहाणं णईणं सलिलेण अवहारीअदु । बह्मणाणं हुदाहुदिसुअग्गिणा जलणेण अवहारीअदु । (ग)

राजा—अलं विकल्पेन । स्वप्नदर्शनमेवैतदनया वर्णितम् ।
मया पुनर्मन्दधियाऽन्यथैव सभावितम् ।

दिष्ट्यार्धश्रुतविप्रलम्भजनितक्रोधादहं नो गतो

दिष्ट्या नो परुषं रुषार्धकथने किंचिन्मया व्याहृतम् ।

(क) ततस्ततः ।

(ख) तत आर्यपुत्रस्य प्रभातमङ्गलतूर्यरवमिश्रेण वारविलासिनीजनसगीतरवेण प्रतिबोधितास्मि ।

(ग) यदिहात्याहितं तद्भागीरथीप्रमुखानां नदीनां सलिलेनापह्रियताम् । ब्राह्मणानां हुताहुतिसुगन्धिना ज्वलनेनापह्रियताम् ।

१ हला, तदो अह अज्जउत्तस्स' २ 'वारविलासिणीसगादसद्देण' ३ 'सवितर्कम्' इति क्वचिन्नास्ति ४ किं णु खु', 'किं नाम खलु'. ५ 'भवेद्', इत्यस्यानन्तरं '(विचिन्त्य ।) भवतु सखीवचनाद्व्यक्तिर्भविष्यति' इति बहुपुस्तकानां पाठः . ६ 'किं वि' ७ 'भअवदाणं बाह्मणाणं वि आसीसाए आहुदिहुदेण पज्जलिदेण भअवदा हुदासणेण अ णस्सदु' इति बहुषु पुस्तकेषु पाठः, कुत्रचिद् 'अणस्सदु' इत्यत्र 'अन्तरीअदु' इति पाठो वर्तते ८ एतदनन्तरं 'सर्वेल्स्वद्वयम् ।' इति क्वचित्कविवचनं दृश्यते ९ 'वचनकाथात्'

मां प्रे[1]त्याययितुं विमूढहृदयं दिष्ट्या कथान्त गता
मिथ्यादूषितयानया विरहितं दिष्ट्या न जातं जगत् ॥ १३ ॥

भा[2]नुमती—हला, कहेहि किं एत्थ पसत्थं किंवा असुहसूअअ त्ति । (क)

सखी चेटी च—(अन्योन्यमवलोक्य । अपवार्य ।) एत्थ णत्थि त्थोअ वि सुहसूअअम् । त[3]दा अलिअं कधअन्ती पिअसहीए अवराहिणी भविस्सम् । सो दा[4]णीं सिणिद्धो जणो जो पुच्छिदो परुसं वि हिद भणादि (प्रकाशम्) सहि, सव्व ज्जेव एद असुहणिवेदणम् । ता देवदा पणामेण [5]दुंजादिजणपडिग्गहेण अ अन्तरीअदु । णहु दाढिणो ण[6]उलस्स वा दसणं अहिसदवहं अ सिविणए पससन्ति विअक्खणाओ । (ख)

राजा—अवितथमाह सुवदना । नकुलेन पन्नगशतवधः स्तनांशुका[8]पहरणं च नियतमनि[9]ष्टोदर्कं तर्कयामि ।

पर्यायेण हि दृश्यन्ते स्वप्नाः कामं शुभाशुभाः ।
शतसंख्या पुनरियं सानुजं स्पृशतीव माम् ॥ १४ ॥

(क) हला कथय किमत्र प्रशस्तं किं वाशुभसूचकमिति ।

(ख) अत्र नास्ति स्तोकमपि शुभसूचकम् । ततोऽलीकं कथयन्ती प्रियसख्या अपराधिनी भविष्यामि । स इदानीं स्निग्धोजनो यः पृष्टः परुषमपि हि भणति । सखि, सर्वमेवैतदशुभनिवेदनम् । तद्देवतानां प्रणामेन द्विजातिजनप्रतिग्रहेण चान्तर्यताम् । न खलु दंष्ट्रिणः नकुलस्य वा दर्शनमहिशतवधं च स्वप्ने प्रशंसन्ति विचक्षणाः ।

---

१. 'प्रत्यापयितुम्' २. 'हला, कहेहि किं एत्थ सुहसूअअ, इति बहुपुस्तकपाठः ३. 'जइ एत्थ अलीअ कहइस्सं ता अवराहिणी भविस्सम्' इति बहुपुस्तकानां पाठः. ४. 'एव्व.' ५ 'दुव्वादिपडिग्गहेण'. ६ 'णउलस्स अण्णहस इति क्वचित्पाठः. ७. 'वि'. ८. 'स्तनांशुकाहरणमिति'; 'स्तनांशुकाहरणं च ९. 'अरिष्टोदर्कमस्माकं तर्कयामि' इति क्वचित्पाठः

(वामाक्षिस्पन्दनं सूचयित्वा ।) आः ममापि नाम दुर्योधनस्यानिमित्तानि हृदयक्षोभमावहन्ति । (सावष्टम्भम् ।) अथवा भीरुजनहृदयप्रकम्पनेषु का गणना दुर्योधनस्यैवंविधेषु । गीतश्चायमर्थोऽङ्गिरसा ।

ग्रहाणां चरितं स्वप्नोऽनिमित्तौत्पातिकं तथा ।
फलन्ति काकतालीयं तेभ्यः प्राज्ञा न बिभ्यति ॥ १५ ॥

भानुमत्याः स्त्रीस्वभावसुलभामलीकाशङ्कामपनयामि ।

भानुमती—हला सुवअणे, पेक्ख दाव उदअगिरिसिहरन्तरविअरहवरो विअलन्तसंझाराअपसण्णदुरालोअमण्डलो जादो भअवं वहणाहो । (क)

सखी—सहि, रोसाणिदकणअपत्तसरिसेण लदाजालन्तरापडिदकिरणनिवहेण पिञ्जरिदोज्जाणभूमिभाआ पूरिदपडिण्णो विअ रिउदुप्पे-

(क) हला सुवदने, पश्य तावदुदयगिरीशिखरान्तरविमुक्तरथवरो विगलत्संरागप्रसन्नदुरालोकमण्डलो जातो भगवान्दिवसनाथः ।

१. 'आः कथं'. २. 'आवेदयन्ति'. ३. 'कम्पनेषु'. ४. 'एवंविधेषु कश्मलेषु' क्वचित्पाठः. ५. 'निमित्तान्यौत्पातिकाः'; 'अनिमित्तान्युपयाचितम्'; 'निमित्तोत्पादकम्'. ६. 'पेक्ख दाव' इति क्वचिन्नास्ति. ७. 'सिहरन्तरित.' ८. 'विअलन्तसञ्झाराओ आमग्गदुरालोअमण्डलो'; 'विअलिअसंझाराअप्पसण्णदुरालोअमण्डलो'. ९. 'सहि' १०. 'रोमाञ्चिदकण्णकन्तिमास्सिरीएण'; 'रोमाञ्चिदकणअकन्तिसस्सिरीएण;' 'माणिदकणअरओसरिसेण'; 'रोसरञ्जिदकणअरसरिसेण'; 'कणअरओसरिसेण' इति नानाविधः पाठः. ११. 'लदाजालन्तरिद किरणजालेण'. १२. 'पिसङ्गीकिदोज्जाणभूमिभाओ'. १३. 'पूरिदपडिण्णो' इति क्वचिन्नास्ति. १४. 'दुप्पेक्खणिज्जो'

क्खणिओ जादो भवअ सहस्सकिरणो । ता समओ दे कुसुमचन्दण गब्भेण अग्घेण पज्जुवट्ठादुम् । (क)

भानुमती—हञ्जे तरलिए, उवणेहि मे अग्घभाअण जाव भअवदं सहस्सरस्सिणो सवरिअ णिव्वट्टेमि । (ख)

चेटी—जं देवि आणवेदि । (इति निष्क्रान्ता ।) (ग)

राजा—अयमेव साधुतरोऽवसरः समीपमुपगन्तु देव्याः ।

(क) सखि, रोसानितकनकपत्रसदृशेन लताजालान्तरापतितकिरणनिवहे पिञ्जरितोद्यानभूमिभाग॰ पूरितप्रतिज्ञ इव रिपुदु॰प्रेक्षणीयो जातो भगवान्सहस्रकि रणः । तत्समयस्ते कुसुमचन्दनगर्भेणार्घेण पर्युपस्थातुम् ।

(ख) हञ्जे तरलिके, उपनय मेऽर्घ्यभाजनं यावद्भगवत॰ सहस्ररश्मेः सप निर्वर्तयामि ।

(ग) यद्देव्याज्ञापयति ।

---

१. 'भअव सहस्सरस्सी संवुत्तो'. २. 'लोहिदचन्दणकुसुमगब्भेण ३. 'सहस्सकिरणस्स'. ४. (इति निष्क्रम्य पुन॰ प्रविश्य ।) भट्टिणि, । अग्घभाअणम् । णिव्वट्टेदु भअवदो सहस्सरस्सिणो सवरिअम् । राजा—अयं साधुतरोऽवसरः प्रियासमीपमुपगन्तुम् । (इत्युपसर्पति ।) सखी—(विलोक्यात गतम् ।) एद्द महाराओ आअदो । हन्त, जादो से णिअमभङ्गो । भानुमती॰ (दिनकराभिमुखीभूत्वा ।) भअव अम्बरमहासरेक्कसहस्सपत्त पुव्वदिसावहूमु मण्डणकुसुमविसेसअ सअलभुवणेक्करअणप्पदीव जं एत्थं सिविणअदंसणे कि अमादिद तं भअवदो पणामेण सम्भादुअस्स अज्जउत्तस्स कुसलपरिणामी होदु (अर्घ्यं दत्त्वा ।) हञ्जे तरलिए, उवणेहि मे पुणोवि कुसुमाइ अवराणं वि देवद सवरिअ णिव्वट्टइदुम् । (इति हस्तौ प्रसारयति । राजा संज्ञया परिजनमुत्स पुष्पाणि स्वयमुपनयति । स्पर्शसुखमभिनीय कुसुमानि भूमौ पातयति च भानुमती—(सरोषम् ।) अहो पमादो परिअणस्स ।(परिवृत्य दृष्ट्वा । ससम्भ्रमम् कधं अज्जउत्तो ।' इति पृथग्विध पाठः

(प्रविश्य।)

चेटी—देवि, एद अग्घभाअणम्। ता णिव्वट्टीअदु भअवदो सहस्सरस्सिणो सवरिआ। (क)

(राजोपसृत्य संज्ञया परिजनमुत्सार्य स्वयमेवार्घ्यपात्रं गृहीत्वा ददाति।)

सखी—(स्वगतम्।) कहं महाराओ समाअदो। हन्त, किदो से पेअसहीए णिअमभङ्गो रण्णा। (ख)

भानुमती—(दिनकराभिमुखी भूत्वा।) भअवं, अम्बरमहासरेक्कसहस्सपत्त, पुव्वदिसावहूमुहमण्डलकुङ्कुमविसेसअ, सअलभुवणाङ्गणदीवअ, एत्थ सिविणअदंसणे जं किं वि अच्चाहिदं त भअवदो पणामेण कुसलपरिणामी ससदभादुअस्स अज्जउत्तस्स होदु। (अर्घ्यं दत्त्वा।) हला, उवणेहि मे कुसुमाइं जाव अवराणं वि देवदाणं सवरिअं णिव्वत्तेमि। (हस्तौ प्रसारयति।) (ग)

(राजा पुष्पाण्युपनयति। स्पर्शसुखमभिनीय कुसुमानि भूमौ पातयति।)

(क) देवि, एतदर्घ्यभाजनम्। तन्निर्वर्त्यतां भगवतः सहस्ररश्मेः सपर्या।

(ख) कथं महाराजः समागतः। हन्त, कृतोऽस्याः प्रियसख्या नियमभङ्गो राज्ञा।

(ग) भगवन्, अम्बरमहासरएकसहस्रपत्र, पूर्वदिशावधूमुखमण्डलकुङ्कुमविशेषक, सकलभुवनाङ्गनदीपक, अत्र स्वप्नदर्शने यत्किमप्यत्याहितं तद्भगवतः प्रणामेन कुशलपरिणामि सशतभ्रातृकस्यार्यपुत्रस्य भवतु। हला, उपनय मे कुसुमानि यावदपरासामपि देवतानां सपर्यां निर्वर्तयामि।

---

१. '(दिनकराभिमुखीभूय।)' २. 'मण्डण' ३. राज्ञः पुष्पाण्युपनयतः (स्पर्शोद्धस्तादर्घ्यपात्रं भूमौ पतति।) इति क्वचित्पाठः; '(दुर्योधनः पुष्पाण्युपनयति। भानुमत्याः—स्तत्स्पर्शजातकम्पाया हस्तात्पुष्पाणि पतन्ति।)' इत्यपि क्वचित्पाठो दृश्यते।

भानुमती—(सरोषम् ।) अहो पमादो परिअणस्स । (पार्श्वे दृष्ट्वा । ससंभ्रमम् ।) कधं अज्जउत्तो । (क)

राजा—देवि, अनिपुणः परिजनोऽयमेवंविधे सेवावकाशे । तत्प्रभवत्यनुशासने देवी ।

(भानुमती लज्जां नाटयति ।)

राजा—अयि प्रिये,

[२] विकिर धवलदीर्घापाङ्गससर्पि चक्षुः
परिजनपथवर्तिन्यत्र किं संभ्रमेण ।
स्मितमधुरमुदारं देवि[३] मामालपोच्चैः
प्रभवति[४] मम पाण्योरञ्जलिः सेवितुं त्वाम् ॥ १६ ॥

भानुमती—अज्जउत्त, अब्भणुण्णादाए तुए अत्थि मे कस्सिं णिअमे अहिलासो । (ख)

राजा—श्रुतविस्तर एवास्मि भवत्याः स्वप्नवृत्तान्तं प्रति । तदलं प्रकृतिसुकुमारमात्मानं खेदयितुम् ।

(क) अहो प्रमादः परिजनस्य । कथमार्यपुत्रः ।

(ख) आर्यपुत्र, अभ्यनुज्ञातायास्त्वयास्ति मे कस्मिन्नपि नियमेऽभिलाषः

१. '(परिवृत्य, राजानमवलोक्य, ससाध्वसं लज्जां नाटयति ।)' इति प २. 'तथा प्रभवति' .३. '(भानुमती लज्जां नाटयति ।)' इति क्वचिन्नास्ति. 'मीद'. ५.' प्रभवति मम पाण्योरञ्जलिस्त्वं स्पृशास्मान्' इति पाठः ४. 'अ णुजाणादु मं महा राओ । अत्थि मे' इति बहुपुस्तकाना पाठः. ५. 'तदलं प्रकृ सुकुमारमात्मानम्'; 'तदलमेनं प्रकृतिसुकुमारमात्मानम्'; 'तदलमेव प्रकृतिसु मात्मानम्', 'तदलं प्रकृतिसुकुमारमेवात्मानम्' इति नानाविधः पाठः.
।

भानुमती—अज्जउत्त, मे सङ्का वाहेइ। ता अणुमण्णदु मं अज्जउत्तो (क)

राजा—(सगर्वम्।) देवि, अलमनया शङ्कया। पश्य।

किं नो व्याप्तदिशां प्रकम्पितभुवामक्षौहिणीनां फलं
किं द्रोणेन किमङ्गराजविशिखैरेवं यदि क्लाम्यसि।
भीरु भ्रातृशतस्य या भुजवनच्छायासुखोपस्थिता
त्वं दुर्योधनकेसरीन्द्रगृहिणी शङ्कास्पदं किं तव ॥ १७ ॥

भानुमती—अज्जउत्त, णँ हु मे किं वि आसङ्काकालणं तुह्मेसु संणिहिदेसु। किंतु अज्जउत्तस्स एव्व मणोरहसंपत्तिं अहिणन्दामि। (ख)

राजा—अयि सुन्दरि, एतावन्त एव मनोरथा यदहं दयितया संगतः स्वेच्छया विहरामीति। पश्य।

प्रेमाबद्धस्तिमितनयनापीयमानाब्जशोभं
लज्जायोगादविशदकथं मन्दमन्दस्मितं वा।
वक्त्रेन्दुं ते नियममुषिताऌक्तकाग्राधरं वा
पातुं वाञ्छा परमसुलभं किं नु दुर्योधनस्य ॥ १८ ॥

(क) आर्यपुत्र, मां शङ्का बाधते। तदनुमन्यतां मामार्यपुत्रः।

(ख) आर्यपुत्र, न खलु मे किमप्याशङ्काकारणं युष्मासु संनिहितेषु। किंत्वार्यपुत्रस्यैव मनोरथसंपत्तिमभिनन्दामि।

---

१. 'अज्जउत्त, अदिमेत्तं मे संका बाहेइ' इति पाठः. २ 'मे भुजवनच्छायासुखोपास्थिता' इत्यपि पाठः. ३. 'ण हि किं वि मे संकाकालणम्' इति बहुपुस्तकानां पाठः. ४ 'एव्वं;' 'ज्जेव'. ५. यदहं, वनितया संगतः'; 'यदहं समागतस्त्वया'. ६. 'प्रेमावस्थ–', 'प्रेमाबन्ध–'. ७. 'नियत मुषितालक्तकाग्राधरं'; 'नियममुषितालक्तकांकाधरं'; 'नियममुषिताक्तताग्राधरं' ८. 'तु'; 'न.'

(नेपथ्ये महान्कलकलः । सर्वे आकर्णयन्ति ।)

भानुमती—(सभयं राजानं परिष्वज्य ।) परित्ताअदु परित्ताअदु अ ज्जउत्तो । (क)

राजा—(समन्तादवलोक्य ।) प्रिये, अलं सम्भ्रमेण । पश्य ।

दिक्षु व्यूढाङ्घ्रिपाङ्गस्तृणजटिलचलत्पांशुदण्डोऽन्तरिक्षे
झाङ्कारी शर्कराल: पथिषु विटपिनां स्कन्धकाषैः सधूमः ।
प्रासादानां निकुञ्जेष्वभिनवजलदोद्गारगम्भीरधीर-
श्चण्डारम्भः समीरो वहति परिदिशं भीरु किं सम्भ्रमेण ॥ १९॥

सखी—महाराओ पविसदु एव दारपव्वअप्पासादम् । उव्वेअकारी क्खु अअं उत्थिदपरुसरअकलुसीकिदणअणो उम्मूलिदतरुवरसद्दवित्तत्थ-मन्दुरापरिब्भट्टवल्लहतुरङ्गमपज्जाउलीकिदजणपद्धइ भीसणो समीरणो । (ख)

राजा—(सहर्षम् ।) उपकारि खल्विदं वात्याचक्रं सुयोधनस्य । यस्य प्रसादादयत्नपरित्यक्तनियमया देव्या संपादितोऽस्मन्मनोरथः । कथमिति ।

(क) परित्रायतां परित्रायतामार्यपुत्रः ।

(ख) महाराज प्रविशत्वेव दारुपर्वतप्रासादम् । उद्वेगकारी खल्वयमुत्थितः परुषरजःकलुषीकृतनयनः उन्मूलिततरुवरशब्दवित्रस्तमन्दुरापरिभ्रष्टवल्लभतुरङ्गमपर्याकुलीकृतजनपद्धतिर्भीषणः समीरणः ।

---

१. 'सभयं' इति क्वचिन्नास्ति २. 'व्याक्षिप्तपर्णं' 'व्यूढाङ्घ्रिपादः'. ३. महाराअ, आरोहीअदु.' ४. 'उच्छेअकारी' ५ 'उत्थिदो परुसरअ-', 'उद्धूदपांसु पसरो' ६. 'विदलिदतरुवर-' 'तुरङ्गमो. ८ 'समीरणासारो'. ९ '(सहर्षम्) इति क्वचिन्नास्ति

न्यस्ता न भ्रुकुटिर्न बाष्पसलिलैराच्छादिते लोचने
नीतं नाननमन्यतः सशपथं नाहं स्पृशन्वारितः ।
तन्व्या मग्नपयोधरं भयवशादाबद्धमालिङ्गितं
भङ्क्त्वास्या नियमस्य भीषणमलान्नायं वयस्यो मम ॥ २० ॥

संपूर्णमनोरथस्य मे कामचारः संप्रति विहारेषु । तदितो दारुपर्वतमेव गच्छामः ।

(सर्वे वात्यावाधां रूपयन्तः परिक्रामन्ति ।)

राजा—

[...]र्ह वनोरु पदानि शनैः शनैरपि विमुञ्च गतिं परिवेपिनीम् ।
[...]नु बाहुलतोपनिबन्धनं मम निपीडय गाढमुरःस्थलम् ॥ २१ ॥

[...]वेशं रूपयित्वा ।) प्रिये, अलब्धावकाशः समीरणासारः स्तिमितत्वाद्गृहस्य । विस्रब्धमुन्मीलय चक्षुरुन्मृष्टरेणुनिकरम् ।

भानुमती—(सहर्षम् ।) दिट्ठिआ इह दाव दुप्पादसमीरणो ण बाधेइ । (क)

सखी—आरोहणसंभमणिस्सहं पिअसहीए ऊरुजुअलम् । ता कीस [दा]णीं महाराओ आसणवेदीं ण भूसेदि । (ख)

(क) दिष्ट्येह तावद्दुत्पातसमीरणो न बाधते ।

(ख) आरोहणसंभ्रमनिःसहं प्रियसख्या ऊरुयुगलम् । तत्कस्मादिदानीं महा[रा]ज आसनवेदीं न भूषयति ।

१. 'भुग्नपयोधरं'; 'लग्नपयोधरं'. २. 'आरब्धमालिङ्गितुम्'. ३. 'नु मे'. [४]. दारुपर्वतप्रासादमेव. ५. '(वात्यावाधां रूपयन्तो यत्नतः परिक्रामन्ति ।)' [इत्य]पि पाठः. ६. 'अपि'. ७. 'पतसि'. ८. बाहुलतोपरिबन्धनं.' ९. 'लब्धान्तरः [स]मीरणः संवृतत्वाद्भङ्गगृहस्य'; 'अलब्धावकाशः समीरणः संवृतत्वाद्भङ्गगृहस्य'. [१]०. 'दिट्ठिआ दुप्पादसमीरणासारो ण बाधेइ' इति पाठः. ११. 'आरोहण—' [इ]त्यस्मात्पूर्वम् 'महाराअ' इत्यधिकः पाठो बहुपुस्तकेषु दृश्यते. १२. 'अणुभूसेदि'.

राजा—(देवीमवलोक्य ।) भवति, अनल्पमेवापकृत या यासभ्रमेण । तथाहि ।

रेणुर्बाधां विधत्ते तनुरपि महतीं नेत्रयोरायतत्वा
दुत्कम्पोऽल्पोऽपि पीनस्तनभरितमुर क्षितहारं दुनोति ।
ऊर्वोर्मन्देऽपि याते पृथुजघनभराद्वपथुर्वर्धतेऽस्या
वात्या खेद कृशाङ्ग्या सुचिरमवयवैर्दूरमाविष्करोति ॥ २२ ॥

(सव उपविशति ।)

राजा—तत्किमित्यनास्तीर्णे कठिनशिलातलमध्यास्ते देवी ।

लीलाशुकस्य पवनाकुलितांशुकान्तं
त्वद्दृष्टिहारि मम लोचनबान्धवस्य
अध्यासितुं तव चिरं जघनस्थलस्य
पर्याप्तमेव करभोरु ममारुयुग्मम् ॥ २३ ॥

(प्रविश्य पटाक्षेपेण सम्भ्रान्त ।)

कञ्चुकी—देव, भग्न भग्नम् ।

(सर्वे साकूत पश्यन्ति ।)

राजा—केन ।

कञ्चुकी—भीमेन ।

राजा—कस्य ।

---

१ 'तनोति २ मृगाक्ष्या ३ 'अवयवैदत्तहस्ता करोति ४ 'कठिन शिलातलम् ५.'देवी इत्यस्मादन तर'यतः इत्यधिक क्वचित्पाठ ६ 'चिरात्' ७ 'सातङ्कम् 'सभयम् ८ 'किं नाम' ९ 'कञ्चुकी—देव, भग्न भीमेन' 'कञ्चुकी—देव, भीमेन इति वा पाठ १० 'भीमेन' इत्येतस्मादनन्तर 'राजा आ, किं प्रलपसि । भानुमती—अज्ज, किं अण्णं मन्तेसि । कञ्चुकी (सभयम् ।) देव, कथयामि सर्वम् । भग्न भीमेन भवतो महता एवंविध केषुचि पुस्तकेषु पाठो दृश्यते

कंचुकी—भवत ।

राजा—आ, किं प्रलपसि ।

भानुमती—अज्ज, किं अणिट्ठ मन्तेसि । (क)

राजा—धिक्प्रलापिन्, वृद्धापसद कोऽयमद्य ते व्यामोह ।

कंचुकी—देव, न खलु कश्चिद्व्यामोह । सत्यमेव ब्रवीमि ।

भग्न भीमेन भवतो मरुता रथकेतनम् ।
पतित किङ्किणीक्वाणबद्धाक्रन्दमिव क्षितौ ॥ २४ ॥

राजा—बलवत्समीरणवेगात्कम्पिते भुवने भग्न स्यन्दनकेतु । तत्किमित्युद्धत प्रलपसि भग्न भग्नमिति ।

कंचुकी—देव न किंचित् । किंतु शमनार्थमस्यानिमित्तस्य विज्ञापयितव्यो देव इति स्वामिभक्तिर्मां मुखरयति ।

भानुमती—अज्जउत्त, अन्तरीअदु एद पसण्णब्रह्मणवेअघोसेण (ख)

राजा—(सावज्ञम् ।) ननु गच्छ । पुरोहितसुमित्राय निवेदय ।

कंचुकी—यदाज्ञापयति देव । (इति निष्क्रान्त ।)

(प्रविश्य)

प्रतीहारी—(सोद्वेगमुपसृत्य ।) जअदि जअदि महाराओ । महाराअ,

(क) आर्य किमनिष्ट मन्त्रयसे ।

(ख) आर्यपुत्र, अन्तर्यतामेतत्प्रसन्नब्राह्मणवेदघोषेण ।

---

१ यदि 'बलवत्समीरणयोगात्' इत्यपि पाठ २ 'अज्जउत्त, पडिहरीअदु एद अणिमित्त पसण्णबम्हणवेअणुघोसेण होमेण अ' इति बहुपुस्तकाना पाठ, 'पसण्णबह्मणवअणमङ्गलवअणसमुग्घोसेण' इत्यपि क्वचित्पाठ ३ 'किंतु सूतपुरोहिताय सुमित्राय निवेदय' इति पाठ ४ 'जअदु जअदु महाराओ । महाराअ, एसा क्खु जामादुणो सिन्धुराअस्स मादा दुस्सला अ पडिहारभूमीए चिट्ठदि' इति बहुपुस्तकाना पाठ

महादेवी क्खु एसा सिंधुराअमादा दुस्सला अ पडिहारभूमीए चिट्ठदि। (क)

राजा—(किंचिद्विचिन्त्यो मगतम्।) किं जयद्रथमाता दुःशला चेति। कच्चिदभिमन्युधामर्षितैः पाण्डुपुत्रैर्न किंचिदत्याहितमाचेष्टितं भवेत्। (प्रकाशम्।) गच्छ। प्रवेशय शीघ्रम्।

प्रतीहारी—जं देवो आणवेदि। (इति निष्क्रान्ता।) (ख)

(ततः प्रविशति सम्भ्रान्ता जयद्रथमाता दुःशला च।)

(उभे सास्रं दुर्योधनस्य पादयोः पततः।)

माता—परित्ताअदु परित्ताअदु कुमालो। (ग)

(दुःशला रोदिति।)

राजा—(ससम्भ्रममुत्थाप्य।) अम्ब, समाश्वसिहि समाश्वसिहि। किमत्याहितम्। अपि कुशलं समराङ्गणेष्वप्रतिरथस्य जयद्रथस्य।

माता—जाद, कुदो कुसलम्। (घ)

राजा—कथमिव।

(क) जयति जयति महाराजः। महाराज, महादेवी खल्वेषा सिंधुराजमाता दुःशला च प्रतिहारभूमौ तिष्ठति।

(ख) यद्देव आज्ञापयति।

(ग) परित्रायतां परित्रायतां कुमारः।

(घ) जात कुतः कुशलम्।

---

१ '(स्वगतम्।)' २ 'क्वचित्' ३ 'महाराओ' ४ 'कुरुणाहो' ५ उत्थाय ६ 'कुदो एव कुसलम्' ७ 'कथमिव' इत्यत्र 'राजा—अम्ब, किं जातम्' इति क्वचित्पाठः

माता—(साशङ्कम् ।) अज्ज क्खु [1]पुत्तवहामरिसिदेण गण्डीविणा अणत्थमिदे दिवहणाहे तस्स वहो पडिण्णादो । (क)

राजा—(सस्मितम् ।)इदं [2]तदश्रुकारणमम्बाया दुःशलायाश्च । पुत्रशोका[3]दुन्मत्तस्य किरीटिनः प्रलापैरेवमवस्था । अहो मुग्धत्वमबलानां [4]नाम । [5]अम्ब कृतं विषादेन । वत्से दुःशले, अलमश्रुपातेन । कुतश्चायं [6]तस्य धनंजयस्य प्रभावो दुर्योधनबाहुपरिघरक्षितस्य महारथजयद्रथस्य विपत्तिमुत्पादयितुम् ।

माता—[7]जाद, जाद, दे हि पुत्तबन्धुवहामरिसुद्दीविदकोवाणला [8]अणपेक्खिदसरीरा वीरा परिक्कामन्ति । (ख)

राजा—(सोपहासम् ।)एवमेतत् । सर्वजन[9]प्रसिद्धैवामर्षिता पाण्डवानाम् । पश्य ।

हस्ताकृष्टविलोलकेशवसना दुःशासनेनाज्ञया
पाञ्चाली मम [10]राजचक्रपुरतो गौर्गौरिति व्याहृता ।
तस्मिन्नेव स [11]किं नु गाण्डिवधरो नासीत्पृथानन्दनो
यूनः क्षत्रियवंशजस्य कृतिनः क्रोधास्पदं किं न तत् ॥ २५ ॥

(क) अद्य खलु पुत्रवधामर्षितेन गाण्डीविनानस्तमिते दिवसनाथे तस्य वधः प्रतिज्ञातः ।

(ख) जात, जात, ते हि पुत्रबन्धुवधामर्षोद्दीपितकोपानला अनपेक्षितशरीरा वीराः परिक्रामन्ति।

---

१. ' पुत्तवहामरिसुद्दीविदेण'. २. 'अश्रुकारणम्'. ३. 'उत्तप्तस्य'. ४. 'नाम इति क्वचिन्नास्ति. ५ 'अम्ब' इति क्वचिन्नास्ति ६., अस्य'. ७. 'जाद, जदो अ बन्धुवहामरिसुद्दीविदकोवाणला' इति पाठः. ८. 'अणवेक्खिदसरीरा'; 'अणवेक्खिदसरीरावरणा'. ९. 'प्रसिद्धमेवामर्षित्वम्'. १०. 'राजचक्रमभित-'; 'राजचक्रसमितौ'. ११. 'ततज्यकार्मुकधरः'; 'ततज्यगाण्डिवधरः'.

माता—असमत्तपडिण्णाभारस्स आप्पवहो से पडिण्णादो। (ग)

राजा—यद्येवमस्मानन्दस्थानेऽपि ते विषादेन। ननु वक्तव्यमुत्सन्न सानुजो युधिष्ठिर इति। अन्यच्च मात, का शक्तिरस्ति धनंजयस्यान्यस्य वा कुरुशतपरिवारवर्धितमहिम्न कृपकर्णद्रोणाश्वत्थामादिमहारथपराक्रम-द्विगुणीकृतनिरावरणविक्रमस्य नामापि ग्रहीतुं ते तनयस्य। अयि सुतपराक्रमानभिज्ञे,

धर्मात्मजं प्रति यमौ च कथैव नास्ति
मध्ये वृकोदरकिरीटभृतोर्बलेन।
एकोऽपि विस्फुरितमण्डलचापचक्रं
कः सिन्धुराजमभिषेणयितुं समर्थः ॥ २६ ॥

भानुमती—अज्जउत्त, जहवि एव्व तहवि गुरुकिदपडिण्णाभारो ट्ठाण क्खु सङ्काए। (ख)

माता—साहु, कालोइदं भणिअं भाणुमदीए। (ग)

राजा—आः ममापि नाम दुर्योधनस्य शङ्कास्थानं पाण्डवाः। पश्य।

कोदण्डज्याकिणाङ्कैरगणितरिपुभिः कङ्कटोन्मुक्तदेहैः

(क) असमाप्तप्रतिज्ञाभारस्यात्मवधोऽस्य प्रतिज्ञातः।

(ख) आर्यपुत्र, यद्यप्येवं तथापि गुरुकृतप्रतिज्ञाभारः स्थानं खलु शङ्कायाः।

(ग) साधु, कालोचितं भणितं भानुमत्या।

---

१ 'असमत्तपडिण्णाभरेण आप्पवहो तेण पडिण्णादो' 'जाद, असमत्तीए पडिण्णाभारस्स आप्पवहो से पडिण्णादो' इति पाठान्तरे २ 'ननु व्यक्तं वक्तव्यम्' ३ 'अन्यच्च' इति क्वचिन्नास्ति ४ 'न' ५ 'पराक्रम' इति क्वचिन्नास्ति. ६ 'गुरुकिदपडिण्णाभारो धनजयो त्ति ण ट्ठाण' गुरुकिदपडिण्णाभर धनजओ णिदाण क्खु सङ्काए ७ 'जादे, साहु, कालोइदं तुए मन्तिदम्, इति पाठः ८. 'ज्यातन्त्रै' ९, कङ्कटामुक्तदेहै', 'कङ्कटाबद्धदेहै'

श्लिष्टान्योन्यातपत्रैः सितकमलवनभ्रान्तिमुत्पादयद्भिः ।
रेणुग्रस्तार्कभासां प्रचलदसिलतादन्तुराणां बलाना-
माक्रान्ता भ्रातृभिर्मे दिशि दिशि समरे कोटयः संपतन्ति ॥ २७ ॥

अपि च भानुमति, विज्ञातपाण्डवप्रभावे, किं त्वमप्येवमाशङ्कसे । पश्य

दुःशासनस्य हृदयक्षतजाम्बुपाने
दुर्योधनस्य च तथा गदयोरुभङ्गे ।
तेजस्विनां समरमूर्धनि पाण्डवानां
ज्ञेया जयद्रथवधेऽपि यथा प्रतिज्ञा ॥ २८ ॥

कः कोऽत्र भोः । जैत्रं मे रथमुपकल्पय तावत् । यावदहमपि तस्य प्रगल्भपाण्डवस्य जयद्रथपरिरक्षणेनैव मिथ्याप्रतिज्ञावैलक्ष्यसंपादितमशस्त्रपूतं मरणमुपदिशामि ।

(प्रविश्य ।)

कंचुकी—देव,

उद्घातक्वणितविलोलहेमघण्टः
प्रालम्बद्विगुणितचामरप्रहासः ।
सज्जोऽयं नियमितवल्गिताकुलाश्वः
शत्रूणां क्षपितमनोरथो रथस्ते ॥ २९ ॥

राजा—देवि, प्रविश त्वमभ्यन्तरमेव । ('यावदहमपि तस्य प्रगल्भपाण्डवस्य'—इत्यादि पठन्परिक्रामति ।)

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति द्वितीयोऽङ्कः ।

---

१. 'ध्वस्तार्कभासाम्'. २. 'चमूनाम्'. ३. 'अयि भानुमति'. ४. 'अविज्ञातपाण्डवप्रभावे'. ५. 'आशङ्कसे'. ६. 'उपपादय' ७ 'तस्य मिथ्याप्रतिज्ञाप्रगल्भस्य पाण्डवस्य जयद्रथपरिरक्षणेनैव मिथ्याप्रतिज्ञावैलक्ष्यसंपादितम्'; 'तस्य प्रगल्भपाण्डवस्य मिथ्याप्रतिज्ञावैलक्ष्यंपादयन्', 'तस्याप्रगल्भमिथ्याप्रतिज्ञावैलक्ष्यसंपादितम्' इति पृथग्विधः पाठः. ८. 'वल्गुवल्गिताश्वः' इति पाठः. ९. 'पठित्वा' इति पाठः.

तृतीयोऽङ्कः।

(तत प्रविशति विकृतवेषा राक्षसी ।)

राक्षसी—(विकृत विहस्य । सपरितोषम् ।)

हदमाणुशमशभालए कुम्भशहश्शवशाहि शंचिए ।

अणिश अ पिवामि शोणिअ वलिशशद शमले हुवीअदु ॥ १ ॥

(नृत्यन्ती सपरितोषम् ।) जइ शिन्धुलाअनहदिअहे विअ दिअहे दिअहे शमलकम्म पडिवज्जइ अज्जुणे तदो पज्जत्तभलिदकोट्ठागाले मशशोणिएहिं मे गेहे हुवीअदि । (परिक्रम्य दिशोऽवलोक्य ।) अह कहिं क्खु गदे मे लुहिलप्पिए हुवीअदि । होदु । शद्दावइश्श दाव । अले लुहिलप्पिआ लुहिलप्पिआ, इदो एहि । (क)

(तत प्रविशति तथाविधो राक्षस ।)

राक्षसः—(श्रम नाटयन् ।)

(क) हतमानुषमांसभारके कुम्भसहस्रवसाभि सञ्चिते ।
अनिश च पिबामि शोणित वर्षशत समरो भवतु ।
यदि सिन्धुराजवधदिवस इव दिवसे दिवसे समरकर्म प्रतिपद्यतेऽर्जुनस्तत पर्याप्तभरितकोष्ठागारं मासशोणितैर्मे गृह भविष्यति । अथ क खलु गतो मे रुधिरप्रियो भविष्यति । भवतु । शब्दापयिष्ये तावत् । अरे रुधिरप्रिय रुधिरप्रिय, इत एहि ।

---

१ 'शोणिदेहिं', 'भोअणे', 'भक्खणे' २. 'कुम्भशहश्श वशाहिं शचिदम्', 'इभशहश्शवशाशशचिए' इति पाठौ ३ '(इति नृत्यन्ती सपरितोषम् ।)', ४ 'दिअहे दिअहे' इति क्वचिन्नास्ति ५ 'शमल' ६ 'अपज्जत्त–' 'अज्जत्त–' ७ 'कहिं णु लुहिलप्पिए हुवीअदि । ता जाव इमश्शि शमले पिअभत्ताल लुहिलप्पिअ अण्णेशामि । (परिक्रम्य ।) होदु शद्दावइश्श दाव । लुहिलप्पिआ लुहिलप्पिआ, इदो एहि इदा एहि' इति बहुपुस्तकानां पाठ ८. (श्रमम नाटयन्।)'

पच्चग्गहदाणं मंशए जइ उण्हे लुहिले अ लब्भइ ।
ता एशे मह पलिश्शमे क्खणमेत्तं एव्व लहु णश्शइ ॥ २ ॥ (क)

(राक्षसी पुनर्व्याहरति ।)

राक्षसः—(आकर्ण्य ।) अले [1]के मं शद्दावेदि । (विलोक्य ।) [2]कहं पिआ मे वशागन्धा । (उपसृत्य ।) वशागन्धे, कीश मं शद्दावेशि ।

[4]लुहिलाशवपाणमत्तिए लणहिण्डन्तखलन्तगत्तिए ।
शद्दाअशि कीश मं पिए पुलिशशहश्शं हदं शुणीअदि ॥ ३ ॥ (ख)

राक्षसी—[5]अले लुहिलप्पिआ, एदं क्खु [6]मए तुह कालणादो पच्चग्गहदश्श [7]कश्शवि लाएशिणो प्पहूदवशाशिणेहचिक्कणं कोण्हं णवलुहिलं अग्गमंशं अ आणीदम् । ता पिवाहि णम् । (ग)

(क) प्रत्यग्रहतानां मांसं यद्युष्णं रुधिरं च लभ्येत ।
तदेष मम परिश्रमः क्षणमात्रमेव लघु नश्येत् ॥

(ख) अरे का मां शब्दायते । कथं प्रिया मे वसागन्धा । वसागन्धे, कस्मान्मां शब्दायसे ।

रुधिरासवपानमत्ते रणहिण्डनस्खलद्गात्रि ।
शब्दायसे कस्मान्मां प्रिये पुरुषसहस्रं हतं श्रूयते ॥

(ग) अरे रुधिरप्रिय, इदं खलु मया तव कारणात्प्रत्यग्रहतस्य कस्यापि राजर्षेः प्रभूतवसास्नेहचिक्कणं कोष्णं नवरुधिरमग्रमांसं चानीतम् । तत्पिबैतत् ।

---

१. '(श्रुत्वा ।)'. २. 'के एशे मं'. ३. 'अले, कहं वशागन्धा' इति बहुपुस्तकानां पाठः. ४. लुहिलाशवपाणमत्तिए-' इत्यादि पाठः केषुचित्पुस्तकेषु न वर्तते. ५. अले इति क्वचिन्नास्ति. ६. 'मए' इति क्वचिन्नास्ति. ७. 'कश्शवि लाएशिणो शलीलावअवप्पहूदं प्पहूदवशाशिणेहचिक्कणं'; 'कश्शवि रिउवग्गाहदश्श विलाशिणो प्पहूदवशाशिणेहमश्थिकचिक्कणं' इति वा पाठः. ८. 'लुहिलं'.

[1]राक्षस—(सपरितोषम् ।) वशागन्धे, शुट्ठु शोहण तुए किदम् । बलिअम्हि पिवाशिए । ता उवणेहि । (क)

राक्षसी—[2]अले लुहिलप्पिआ, एदिशे [3]वि णाम हदणलगअतुलङ्गमशोणिअवशाशमुद्दुस्शाचले [4]शमले पडिब्भमत्ते तुम पिवाशिएशित्ति अच्चलिअम् अच्चलिअम् । (ख)

[5]राक्षसः—अइ शुत्थिदे, ण पुत्तशोअशन्तत्तहिअअ शामिणीं हिडिम्बादेवीं [6]पेक्खिदु गदम्हि । (ग)

राक्षसी—लुहिलप्पिआ, अज्जवि शामिणीए हिडिम्बादेवीए घडुक्कअशोए ण उपशमइ । (घ)

(क) वसागन्धे, सुष्ठु शोभनं त्वया कृतम् । बलवदस्मि पिपासित तदुपनय ।

(ख) अरे रुधिरप्रिय ईदृशेऽपि नाम हतनरगजतुरङ्गमशोणितवसासमुद्रदु सचरे समरे परिभ्रमंस्त्व पिपासितोऽसीत्याश्चर्यमाश्चर्यम् ।

(ग) अयि सुस्थिते, ननु पुत्रशोकसंतप्तहृदयां स्वामिनीं हिडिम्बादेवीं प्रेक्षितुं गतोऽस्मि ।

(घ) रुधिरप्रिय, अद्यापि स्वामिन्या हिडिम्बादेव्या घटोत्कचशोको नोपशाम्यति ।

---

१ 'राक्षस —(सपरितोषम् ।) शाहु वशागन्धे, शाहु । शोहण तुए किद । वलिअह्मि पिवाशिए जक्कोशिण लुहिल आणीदम्' इति बहुपुस्तकानां पाठ, । केचित्तु 'राक्षस — वसागन्धे, शुट्ठु तुए किदम् । राक्षसी—अले, गेण्ह एद हत्थिककालम् । पिवाहि शोणिआशवम् । राक्षस —वलिअह्मि पिवाशिदो । ता उवणेहि' इत्येव पठन्ति २ 'अरे' इति क्वचित्पाठास्ति ३ 'वि णाम' इति क्वचिन्नास्ति ४ 'शमलङ्गणे' ५ 'राक्षस —(सक्रोधम् ।) अल वशागन्धे, पुत्तघडुक्कअशोअशन्तत्तहिअअ', 'राक्षस —(सक्रोधम् ।) अइ शुत्थिदे, पुत्तघडुक्कअशोअशन्तत्तहिअअ' इति वा पाठ ६. 'शमश्शाशइदु'.

राक्षसः—वशागन्धे, कुदो शे उवशमे । केवल अहिमण्णुशोअशमाणदुक्खाए शुभद्दादेवीए जण्णशेणीए अ कधं कध वि शमाश्शाशीअदि । (क)

राक्षसी—लुहिलप्पिआ, गेण्ह एद हत्थिशिलक्कवालशचिअ अग्गमंशोपदशम् । पिआहि शोणिआशवम् । (ख)

राक्षसः—(तथा कृत्वा ।) वशागन्धे, अह किंअप्पहूदं तुए शचिअ लुहिल अग्गमश अ । (ग)

राक्षसी—अले लुहिलप्पिआ, पुव्वशचिअ तुमं वि जाणाशि जेव्व । णवशचिअ शिणु दाव । भअदत्तशोणिएहिं कुम्भे शिन्धुलाअवशाहिं कुम्भे दुवे दुवदमच्छाहिवभूलिश्शवशोमदत्तवह्लीअप्पमुहाण णलिन्दाण

(क) वसागन्धे, कुतोऽस्या उपशम । केवलमभिमन्युशोकममानदुःखया सुभद्रादेव्या याज्ञसेन्या च कथ कथमपि समाश्वास्यते ।

(ख) रुधिरप्रिय, गृहाणैतद्धस्तिशिर कपालसञ्चितमग्रमांसोपदशम् । पिब शोणितासवम् ।

(ग) वसागन्धे अथ कियत्प्रभूत त्वया सञ्चित रुधिरमग्रमास च ।

१ 'अह' २ 'किंतु अहिमण्णुवहशोअशमाणदुक्खाए' इति पाठ ३. 'शुभद्दादेवीए शम जण्णशेणीए कध वि शमाश्शाशीअदि', 'शुभद्दादेवीए जण्णशेणीए अ शमाश्शाशीअदि' इति वा पाठ ४ 'गेण्ह तुम एद' ५. 'णवशोणिआशवम्' ६ 'किअ पहुप्पहूद' ७ 'तुम जेव्व जाणाशि' ८ 'पच्चग्गशचिअ'. ९. 'दाव' इति क्वचिन्नास्ति १० 'शोणिअकुम्भे', 'शोणिदेहिं शदकुम्भे' ११. 'वशाकुम्भे दुवे, 'वशाहि कुम्भशदम्' १२ 'दुवद' इति क्वचिन्नास्ति. १३ 'भूलिश्शवअम्बाहिवशोमदत्त—' इति पाठ १४ 'णलिन्दाण पाकिदपुलिशाण अ लुहिलवशामदश्श घडा अणिदसुहा शहश्शशंखा शन्ति मे गेहे', 'णलिन्दाण घडशद अण्णाण वि पकिदपुलिशाण वशामदशोणिदेहिं पुलिद घडशाअश्शाइ बहुआइ अणेअशहश्शाइ शन्ति मे गेहे इति पाठौ.

अण्णाणं वि पाकिदपुलिशाणं लुहिलमशेहिं पुलिदाइं घडशदाइं अशंक्खाइ शन्ति मे गेहे। (क)

राक्षसः—(सपरितोषमालिङ्ग्य।) शाहु शुग्घलिणिए, शाहु। इमिणा दे शुग्घलित्तणेण अज्ज उण शामिणीए हिडिम्बादेवीए [1]शविहाणेण प्पणई मे जम्मदालिद्दम्। (ख)

राक्षसी—लुहिलप्पिआ, केलिशे शामिणीए शविहाणए किदे। (ग)

राक्षसः—वैशागन्धे, आणत्ते क्खु हग्गे शामिणीए हिडिम्बादेवीए जह लुहिलप्पिआ अज्जप्पहुदि तुए अज्जउत्तभीमशेणश्श पिट्ठदोऽणुपिट्ठं शमले आहिण्डिदव्व त्ति। ता तश्श अनुमग्गगामिणो हदमाणुशशोणिअणइदशणप्पणट्ठबुभुक्खापिवाशश्श इह एव्वमे शग्गलोओ हुवीअदि। तुम वि वीशद्धा भविअ लुहिलवशाहिं कुम्भशहश्शं शचेहि। (घ)

(क) अरे रुधिरप्रिय, पूर्वसंचितं त्वमपि जानास्येव। नवसंचितं शृणु तावत्। भगदत्तशोणितैः कुम्भः सिंधुराजवसाभिः कुम्भौ द्वौ द्रुपदमत्स्याधिपभूरिश्रवःसोमदत्तबाह्लीकप्रमुखानां नरेन्द्राणामन्येषामपि प्राकृतपुरुषाणां रुधिरमांसैः पूरितानि घटशतान्यसंख्यानि सन्ति मे गेहे।

(ख) साधु सुगृहिणि, साधु। अनेन ते सुगृहिणीत्वेनाद्य स्वामिन्या हिडिम्बादेव्याः सविधानेन प्रनष्टं मे जन्मदारिद्यम्।

(ग) रुधिरप्रिय, कीदृशं स्वामिन्या संविधानं कृतम्।

(घ) वसागन्धे, आज्ञप्तः खल्वहं स्वामिन्या हिडिम्बादेव्या यथा रुधिरप्रिय, अद्यप्रभृति त्वया आर्यपुत्रभीमसेनस्य पृष्ठतोऽनुपृष्ठं समरे आहिण्डितव्यमिति। तत्तस्यानुमार्गगामिनो हतमानुषशोणितनदीदर्शनप्रनष्टबुभुक्षापिपासस्येहैव मे स्वर्गलोको भविष्यति। त्वमपि विस्रब्धा भूत्वा रुधिरवसाभिः कुम्भसहस्रं सञ्चिनु।

---

१. 'शाहु शाहु शुग्घलिणीए, शाहु शाहु' इति पाठः. २. 'अज्ज उण' इति क्वचिन्नास्ति. ३ 'शविहाणेण अ प्पणट्ठे मे दालिद्दम्' इति पाठः. ४. 'अज्ज अहं शामिणीए हिडिम्बादेवीए शबहुमाणं शद्दाविअ आणत्ते। जह लुहिलप्पिआ अज्जप्पहुदि अज्जउत्तभीमशेणश्श' इति बहुपुस्तकानां पाठः. ५. 'अज्जउत्तदश्शभीमशेणश्श'.

राक्षसी—लुहिलप्पिआ, किंणिमित्तं कुमालभीमशेणश्श पिट्ठदो[1] आहिण्डीअदि । (क)

राक्षसः—वशागन्धे, तेण हि शामिणा [2]विओदलेण दुश्शाशणश्श लुहिलं पादुं पडिण्णादम् । तं च अह्मेहिं लक्खशेहिं अणुप्पविशिअ पादव्वम्[3] । (ख)

राक्षसी—(सहर्षम् ।) शाहु शामिणीए, शाहु । शुशंविहाणे मे भत्ता[4] किदे । (ग)

(नेपथ्ये महान्कलकलः ।)

राक्षसी[5]—(आकर्ण्य । ससंभ्रमम्[6] ।) अले लुहिलप्पिआ, किं णु क्खु एशे महन्ते कलअले शुणीअदि[7] (घ)

राक्षसः—(दृष्ट्वा ।) [8]वशागन्धे, एशे क्खु धिट्ठज्जुण्णेण दोणे केशेशु आकड्ढिअ अशिवत्तेण वावादीअदि । (ङ)

(क) रुधिरप्रिय, किंनिमित्तं कुमारभीमसेनस्य पृष्ठत आहिण्ड्यते ।

(ख) वसागन्धे, तेन हि स्वामिना वृकोदरेण दुःशासनस्य रुधिरं पातुं प्रतिज्ञातम् । तच्चास्माभी राक्षसैरनुप्रविश्य पातव्यम् ।

(ग) साधु स्वामिनि, साधु । सुसंविधानो मे भर्ता कृतः ।

(घ) अरे रुधिरप्रिय, किं नु खल्वेष महान्कलकलः श्रूयते ।

(ङ) वसागन्धे, एष खलु धृष्टद्युम्नेन द्रोणः केशेष्वाकृष्यासिपत्रेण व्यापाद्यते ।

---

१. 'पिट्ठदोऽणुपिट्ठं'. २. 'विओदलेण वच्छत्थलदो दुश्शाशणश्श' इति क्वचित्पाठः. ३. 'पादव्वं त्ति'. ४. 'भत्ता तुए किदे' इति बहुपुस्तकानां पाठः. ५. एतदनन्तरं '(उभावाकर्णयतः ।)' इत्यधिकः पाठो बहुपुस्तकेषु दृश्यते. ६. 'ससंभमम्'. ७. 'शुणीअदि'. ८. 'हला वशागन्धे'.

राक्षसी—(सहर्षम् ।) लुहिलप्पिआ, एहि । गच्छिअ दोणश्श लुहिलं पिब्बह्ये । (क)

राक्षसः—(सभयम् ।) वशागन्धे, बह्मणशोणिअं क्खु एदं गलअं दहन्ते दहन्ते पविशदि । ता किं एदिणा । (ख)

(नेपथ्ये पुनः कलकलः ।)

राक्षसी—लुहिलप्पिआ, पुणोवि एशे महन्ते कलअले शुणीअदि । (ग)

राक्षसः—(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य ।) वशागन्धे, एशे क्खु अश्शत्थामे आकड्ढिदाशिवत्ते इदो एव्व आअच्छदि । कदावि दुवदशुदलोशेण अम्हेवि वावादइश्शइ । तो एहि । अतिक्कमम्ह । (घ)

इति निष्क्रान्तौ ।

प्रवेशकः ।

(क) रुधिरप्रिय, एहि । गत्वा द्रोणस्य रुधिरं पिबावः ।

(ख) वसागन्धे, ब्राह्मणशोणितं खल्वेतद्गलं दहद्दहत्प्रविशति । तत्किमेतेन ।

(ग) रुधिरप्रिय, पुनरप्येष महान्कलकलः श्रूयते ।

(घ) वसागन्धे, एष खल्वश्वत्थामाकृष्टासिपत्र इत एवागच्छति । कदाचिद्द्रुपदसुतरोषेणावामपि व्यापादयिष्यति । तदेहि । अतिक्रमावः ।

---

१. लुहिलप्पिआ, लुहिलप्पिआ, अह्ने वि गच्छिअ दोणश्श लुहिलं पिबह्म-इति बहुपुस्तकाना पाठ . २. एतदनन्तरं '(उभौतथा कुरुतः ।) राक्षसः—(किंचित्पीत्वा ।) वशागन्धे बह्मणशोणिअं क्खु एद' इति क्वचित्पाठो दृश्यते.' ३. 'दहन्ते पविशदि.' ४. 'ता एहि शामिणीए हिडिम्बादेवीए आणत्तिं कलेह्म' इतिबहुपुस्तकानां पाठ'.

(ततः प्रविशत्युत्कृष्टखङ्गः[1] कलकलमाकर्णयन्नश्वत्थामा ।)

अश्वत्थामा—

महाप्रलयमारुतक्षुभितपुष्करावर्तक-
प्रचण्डघनगर्जितप्रतिरवानुकारी[2] मुहुः ।
रवः श्रवणभैरवः स्थगितरोदसीकन्दरः
कुतोऽद्य समरोदधेरयमभूतपूर्वः[3] पुरः ॥ ४ ॥

(विचिन्त्य ।) ध्रुवं गाण्डीविना सात्यकिना वृकोदरेण वा यावन्नदर्पा[4]दतिक्रान्तमर्यादेन परिकोपित[5]स्तातः । यतः[6] समुल्लङ्घ्य शिष्यप्रियतामात्मप्रभावसदृश[7]माचेष्टते । तथाहि ।

यद्दुर्योधनपक्षपातमदृशं युक्तं यदस्त्रग्रहे
रामाल्लब्धसमस्तहेतिगुरुणो वीर्यस्य[8] यत्सांप्रतम् ।
लोके सर्वधनुष्मतामधिपतेर्यच्चानुरूपं[9] क्रुधः[10]
प्रारब्धं रिपुघस्मरेण नियतं तत्कर्म तातेन मे ॥ ५ ॥

(पृष्ठतो विलोक्य[11] ।) तत्कोऽत्र । रथमुपनयतु । अथवालमिदानीं मम रथप्रतीक्षया । सशास्त्र एवास्मि[12] सजलजलधरप्रभाभासुरेण[13] मुग्धप्रभ[14]विमलकलधौतत्सरुणामुना खड्गेन । यावत्[15]समरभुवमवतरामि । (परिक्रम्य वामाक्षिस्पन्दनं सूचयित्वा ।) अये[16], ममापि नामाश्वत्थाम्नः समरमहोत्सवप्रमोदनिर्भरस्य तातविक्रमदर्शनलालसस्यानिमित्तानि समरगमनविघ्नमुत्पादयन्ति । भवतु । । गच्छामि[17] । (सावष्टम्भं परिक्रम्याग्रतो विलोक्य ।)

---

१. 'उत्खातखड्गः'. २. 'रवानुकारी'. ३. 'अभूतपूर्वरवः'; 'अभूतपूर्वः रवः'; 'अभूतपूर्वः श्रुतः'. ४. 'दर्पातिक्रान्त–'. ५. 'कोपितः'. ६. 'यतः' इति क्वचिन्नास्ति. ७. 'आत्मसदृशभावम्'. ८. 'धैर्यस्य'. ९. 'अभिमतम्'. १०. 'क्रुधः'. ११. '(पृष्ठतो विलोक्य ।) तदलमिदानीं मम रथप्रतीक्षयानया' इति पाठः. १२. 'चास्मि'; 'चाहम्'. १३. 'भास्वरेण'. १४. 'सुप्रभवि-मल कलधौतसंपादितत्सरुणा खड्गेन' इति पाठः. १५. 'तावत्'. १६. 'आः कथम्'; कथम्'. १७. 'अवगच्छामि'

कथमेवधीरितक्षात्रधर्माणामुज्झितसत्पुरुषोचितलज्जावगुण्ठनानां निस्मृतस्वामिसत्कारलघुचेतसां द्विरदतुरङ्गमचरणचारिणामगणितकुलयशः सदृशपराक्रमव्रतानां रणभूमेः समन्तादपक्रामतामयं महान्नादो बलानाम् । (निरूप्य ।) हा हा धिक्कष्टम् । कथमेते महारथाः कर्णादयोऽपि समरात्पराङ्मुखा भवन्ति । कथं नु ताताधिष्ठितानामपि बलानामियमवस्था भवेत् । भवतु संस्तम्भयामि[10] । भो भोः कौरवसेनासमुद्रवेलापरिपालनमहामहीधरा नरपतयः, कृतं कृतममुना[11] समरपरित्यागसाहसेन ।

यदि समरमपास्य नास्ति मृत्यो-
र्भयमिति युक्तमितोऽन्यतः प्रयातुम् ।
अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः
किमिति मुधा मलिनं यशः कुरुध्वे[12] ॥ ६ ॥

अपि च ।

अस्त्रज्वालावलीढप्रतिबलजलधेरन्तरौर्वायमाणे
सेनानाथे स्थितेऽस्मिन्मम पितरि गुरौ सर्वधन्वीश्वराणाम् ।
कर्णालं संभ्रमेण व्रज कृप समरं मुञ्च हार्दिक्य शङ्कां
ताते चापद्वितीये वहति रणधुरं[13] को भयस्यावकाशः ॥ ७ ॥

(नेपथ्ये ।)

कुतोऽद्यापि ते तातः ।

---

१. 'अवधीरितसकलक्षात्र–'. २. 'उत्सृष्ट–'. ३. 'त्यक्तद्विरद'. ४. 'वय'. ५ 'रणभूमेः समन्तादपक्रामतामस्मत्सेनाभटानामयं महानिनादः', 'रणभूमेः पराक्रामतामयं महान्नादो बलानाम्' इति वा पाठः. ६. 'पुनरवलोक्य'; 'अन्यतोऽवलोक्य'. ७ 'अहह धिक्कष्टम्', 'धिक्कष्टम्'. ८. 'सङ्ग्रामात्पराङ्मुखीभवन्ति' ९. 'कथं नु' इत्यस्मात्पूर्वं '(साशङ्कम् ।)' इत्यधिकं क्वचित्. १० 'संस्तम्भयामि' इत्यत्र 'एवं तावत्' इति बहुपुस्तकेषु पाठः. ११. 'अमुना' इति क्वचिन्नास्ति. १२. 'कुरुध्वम्', 'क्रियेत'. १३. 'रणधुराम्'.

अश्वत्थामा—(श्रुत्वा ।) किं नु—'कुतोऽद्यापि ते तात' इति । (सरोषम्[1] ।) आः क्षुद्र समरभीरो[2], कथमेवं प्रलपतो न सहस्रधा न विदीर्णमनया[3] जिह्वया ।

दग्धुं विश्वं दहनकिरणैर्नोदिता द्वादशार्का
वाता वाता दिशि दिशि न वा सप्तधा सप्त भिन्नाः ।
छन्नं मेघैर्न गगनतलं पुष्करावर्तकाद्यैः
पाप पापाः कथयत कथं शौर्यराशेः पितुर्मे ॥ ८ ॥

(प्रविश्य सम्भ्रान्तः संप्रहारः[4] ।)

सूतः—परित्रायतां परित्रायतां कुमारः । (इति पादयोः पतति[5] ।)

अश्वत्थामा—(विलोक्य ।) अये, कथं[6] तातस्य[7] सारथिरश्वसेनः । आर्य[8], ननु त्रैलोक्यत्राणक्षमस्य सारथिरसि किं मत्तः[9] परित्राणमिच्छसि ।

सूतः—(सकरुणम्[10] ।) कुतोऽद्यापि[11] ते तातः ।

अश्वत्थामा—(सावेगम् ।) किं तातो[12] नामास्तमुपगतः ।

सूतः—अथ किम् ।

अश्वत्थामा—हा[13] तात, (इति मोहमुपगतः ।)

सूतः—कुमार, समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

---

१ 'सरोषम् ।' इति क्वचिन्नास्ति २ 'भीरो ३ 'विदीर्णम् ४ 'संप्रहारः' इति क्वचिन्नास्ति ५ 'पादयोः पतति' इत्यत्र 'आत्मानं पात-यति' इति क्वचित्पाठः ६ 'कथं' इति क्वचिन्नास्ति ७ तातसारथिः ८ 'आर्य आर्य ननु त्रैलोक्यत्राणक्षमस्य, 'आर्य, त्रैलोक्यत्राणक्षमस्य तातस्य' इति वा पाठः ९ 'मत्तः' द्विगुणनात् १० '(उत्थाय । सकरुणम् ।)', '(सास्रम् ।)'. ११ 'कुमार, कुतोऽद्यापि' इति क्वचित्पाठः १२ 'तात एव नास्ति' इति क्वचित्पाठः १३ 'हा तात, हा तात, (इति मोहमुपगम्य पतति ।)' इति पाठः

अश्वत्थामा—(लब्धसंज्ञ सास्रम् ।) हा तात, हा सुतवत्सल, हा लोकत्रयैकधनुर्धर, हा जामदग्न्यास्त्रसर्वस्वप्रतिग्रहप्रणयिन्, क्वासि । प्रयच्छ मे प्रतिवचनम् ।

सूतः—कुमार, अलमत्यन्तशोकावेगेन । वीरपुरुषोचिता विपत्तिमुपगते पितरि त्वमपि तदनुरूपेणैव वीर्येण शोकसागरमुत्तीर्य सुखी भव ।

अश्वत्थामा—(अश्रूणि प्रमृज्य ।) आर्य, कथय कथय कथं तादृग्भुजवीर्यसागरस्तातोऽपि नामास्तमुपगतः ।

किं शिष्याद्गुरुदक्षिणा गुरुणादा भीमप्रिय प्राप्तवान्

सूतः—शान्तं पापम् ।

अश्वत्थामा—

अन्तेवासिदयालुरुज्झितनयेनासादितो जिष्णुना ।

सूतः—कथमेव भविष्यति ।

अश्वत्थामा—

गोविन्देन सुदर्शनस्य निशितां धारापथं प्रापित

सूतः—एतदपि नास्ति ।

अश्वत्थामा—

शङ्के नापदमन्यतः खलु गुरोरेभ्यश्चतुर्थादहम् ॥ ९ ॥

सूतः—कुमार,

---

१ '(लब्धसंज्ञ उत्थाय । सास्रम् ।)' २ 'क्वासि । प्रयच्छ मे प्रतिवचनम्' इति क्वचिन्नास्ति. ३ 'कुमार' इति क्वचिन्नास्ति, क्वचित् 'कुमार' इत्यत्र 'आयुष्मन्' इति पाठो वर्तते ४ 'विमुच्य ५. 'भीमात्'. ६ 'गुरुणदात्.' ७ 'शान्त पाप शान्त पापम्' इति क्वचित्पाठ ८ 'उज्झितदयेन' ९ 'नियत'

एतेऽपि तस्य कुपितस्य महास्त्रपाणेः
किं धूर्जटेरिव तुलामुपयान्ति संख्ये ।
शोकोपरुद्धहृदयेन यदा तु शस्त्रं
त्यक्तं तदैव विहितं रिपुणातिघोरम् ॥ १९ ॥

अश्वत्थामा—किं पुनः कारणं शोकस्यास्त्रपरित्यागस्य वा ।

सूतः—ननु कुमार एव कारणम् ।

अश्वत्थामा—कथमहमेव नाम ।

सूतः—श्रूयताम् । (अश्रूणि विमुच्य ।)

अश्वत्थामा हत इति पृथासूनुना स्पष्टमुक्त्वा
स्वैरं शेषे गज इति किल व्याहृतं सत्यवाचा ।
तच्छ्रुत्वासौ दयिततनयः प्रत्ययात्तस्य राज्ञः
शस्त्राण्याजौ नयनसलिलं चापि तुल्यं मुमोच ॥ ११ ॥

अश्वत्थामा—हा तात, हा सुतवत्सल, हा वृथामदर्थपरित्यक्तजीवित, हा शौर्यराशे, हा शिष्यप्रिय, हा युधिष्ठिरपक्षपातिन्,. (इति रोदिति ।)

सूतः—कुमार, अलमत्यन्तपरिदेवनया कार्पण्येन ।

अश्वत्थामा—

श्रुत्वा वधं मम मृषा सुतवत्सलेन
तात त्वया सह शरैरसवो विमुक्ताः ।
जीवाम्यहं पुनरहो भवता विनापि
क्रूरेऽपि तन्मयि मुधा तव पक्षपातः ॥ १२ ॥

(इति मोहमुपगतः ।)

१. 'तदास्य विहितं'. २. 'नाम' इति क्वचिन्नास्ति. ३. 'शेते'. ४. 'चेति'. ५. 'सुतवत्सलेन'. ६. 'पुनरयं भवता वियुक्तः' इति पाठः. ७. '(इति मूर्च्छति ।)'; '(इति मूर्च्छितः पतति ।)'.

सूतः—समाश्वसितु समाश्वसितु कुमारः ।

(ततः प्रविशति कृपः ।)

कृपः—(सोद्वेगं निःश्वस्य ।)

धिक्सानुजं कुरुपतिं धिगजातशत्रुं
धिग्भूपतीन्विफलशस्त्रभृतो धिगस्मान् ।
केशग्रहः खलु तदा द्रुपदात्मजाया
द्रोणस्य चाद्य लिखितैरिव वीक्षितो यैः ॥ १३ ॥

तत्कथं नु खलु वत्समद्य द्रक्ष्याम्यश्वत्थामानम् । अथ वा हिमवत्सार-गुरुश्चेतसि ज्ञातलोकस्थितौ तस्मिन्न खलु शोकावेगमहमाशङ्के । किं तु पितुः परिभवमसदृशमुपश्रुत्य न जाने किं व्यवस्यतीति । अथवा

एकस्य तावत्पाकोऽयं दारुणो भुवि वर्तते ।
केशग्रहे द्वितीयेऽस्मिन्नूनं निःशेषिताः प्रजाः ॥ १४ ॥

(विलोक्य) तदयं वत्सस्तिष्ठति । यावदुपसर्पामि । (उपसृत्य ससंभ्रमम् ।) वत्स, समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

अश्वत्थामा—(संज्ञां लब्ध्वा । सास्रम् ।) हा तात, हा सकलभुवनैकगुरो, (आकाशे ।) युधिष्ठिर, युधिष्ठिर,

आजन्मनो न वितथं भवता किलोक्तं
न द्वेक्षि यज्जनमतस्त्वमजातशत्रुः ।
ताते गुरौ द्विजवरे मम भाग्यदोषा-
त्सर्वं तदेकपद एव कथं निरस्तम् ॥ १५ ॥

---

१ 'सोद्वेगं कृपः' २ '(सोद्वेगं निःश्वस्य ।)' इति क्वचित्पाठः. ३ 'अद्य' इति पुस्तकान्तरे नास्ति ४. 'असदृशं पितुः पराभवमुपश्रुत्य' इति पाठः ५ 'एकस्यैव विपाकोऽयं' इति पाठः. ६ '(विभाव्य ।)' ७ 'वत्स, समाश्वसिहि' ८ '(लब्धसंज्ञः सास्रम् ।)' इति पाठः.

सूतः—[1]कुमार, एष ते मातुलः पार्श्वे शारद्वतस्तिष्ठति ।

अश्वत्थामा—(पार्श्वे विलोक्य । सबाष्पम् ।) मातुल,

गतो [2]येनाद्य त्वं सह रणभुवं सैन्यपतिना
य एकः शूराणां गुरुसमरकण्डूनिकषणः ।
परीहासाश्चित्राः सततमभवन्येन भवतः
स्वसुः श्लाघ्यो भर्ता क्व नु खलु स ते मातुल गतः ॥ १६ ॥

कृपः—[3]परिगतपरिगन्तव्य एव भवान् । तदलमत्यन्तशोकावेगेन ।

अश्वत्थामा—मातुल, परित्यक्तमेव मया [4]परिदेवितम् । एषोऽहं सुतवत्सलं तातमेवानुगच्छामि ।

कृपः—वत्स, [5]अनुपपन्नमीदृशं व्यवसितं भवद्विधानाम् ।

सूतः—[6]कुमार, अलमतिसाहसेन ।

अश्वत्थामा—[7]आर्य शारद्वत,

मद्वियोगभयात्तातः परलोकमितो गतः ।
[8]करोम्यविरहं तस्य वत्सलस्य सदा पितुः ॥ १७ ॥

कृपः—वत्स, यावदयं संसारस्तावत्प्रसिद्धैवेयं लोकयात्रा यत्पुत्रैः पितरो लोकद्वयेऽप्यनुवर्तनीया इति । पश्य ।

निवापाञ्जलिदानेन [9]केतनैः श्राद्धकर्मभिः ।
तस्योपकारे शक्तस्त्वं किं जीवन्किमुतान्यथा ॥ १८ ॥

---

१. 'आयुष्मन्नु'. २. 'येनासि'. ३. 'परिगतः परिगन्तव्यमेवात्रभवान्' इति पाठः. ४. 'परिदेवनम्'. ५. 'अनुपपन्नमिदं भवद्विधानाम्'; 'अनुपपन्नमीदृशं भवद्विधानाम्'; 'अनुपपन्नं भवद्विधानामिदम्' इति पाठान्तराणि. ६. 'वत्स'. ७. 'आर्य, किमुच्यते' इति बहुपुस्तकानां पाठः. ८. 'करोमि विरहं तस्य वत्सलस्य कथं पितुः' इति पाठः. ९. 'वितानैः'.

सूतः—आयुष्मन्, यथैव[1] मातुलस्ते शारद्वतः कथयति तत्तथा।

अश्वत्थामा—आर्य, सत्यमेवेदम्। किंत्वतिदुर्वहत्वाच्छोकभारस्य न शक्नोमि तातविरहितः क्षणमपि प्राणान्धारयितुम्। तद्गच्छामि तमेवोद्देशं यत्र तथाविधमपि[2] पितरं द्रक्ष्यामि। (उत्तिष्ठन्खड्गमालोक्य विचिन्त्य।) कृतमद्यापि शस्त्रग्रहणविडम्बनया[3]। भगवन् शस्त्र,[4]

गृहीतं येनासीः परिभवभयान्नोचितमपि[5]
प्रभावाद्यस्याभून्न[6] खलु तव कश्चिन्न विषयः।
परित्यक्तं तेन त्वमसि सुतशोकान्न तु भया-
द्विमोक्ष्ये शस्त्र त्वामहमपि यतः स्वस्ति भवते॥

(इत्युत्सृजति[7]।)

(नेपथ्ये।)

भो भो राजानः, कथमिह भवन्तः सर्वे गुरोर्भारद्वाजस्य परिभवममुना नृशंसेन प्रयुक्तमुपेक्षन्ते[8]।

अश्वत्थामा—(आकर्ण्य[9]। शनैः शनैः शस्त्रं स्पृशन्।) किं[10] किं; गुरोर्भारद्वाजस्य परिभवः।

(पुनर्नेपथ्ये।)

आचार्यस्य त्रिभुवनगुरोर्न्यस्तशस्त्रस्य शोकाद्
द्रोणस्याजौ नयनसलिलक्षालितार्द्राननस्य[11]।

---

१. 'यदाह शारद्वतः।', 'यथाह शारद्वतः।', 'यथा ते मातुलः कथयति तथैवैतत्।' इति नानाविधः पाठः २ 'तादृशमपि' ३ 'अलमद्यापि शस्त्रग्रहणविद्यया' इति पाठः ४ एतदनन्तरं '(साञ्जलिं बद्ध्वा)' इति क्वचिदधिकः पाठः ५ 'नोचितमिति' ६ आसीत्' ७ '(इति परित्यक्तुमिच्छति।)' ८ 'भवन्तः सर्वे गुरोः परिभवममुना नृशंसेन प्रयुक्तमत्रभवतो भारद्वाजस्योपेक्षन्ते', 'भवन्तस्तत्रभवतः क्षत्रियगुरोर्भारद्वाजस्यासदृशं परिभवममुना नृशंसेन प्रयुक्तमुपेक्षन्ते' इति पाठौ ९ '(आकर्ण्य। सक्रोधं शनैः खड्गं स्पृशन्।)' इति क्वचित्पाठः १० 'किं', 'किं नु' ११. 'क्षालितार्धाननस्य.'

मौलौ पाणिं पलितधवले न्यस्य कृत्वा नृशंसं
धृष्टद्युम्नः स्वशिबिरमयं याति सर्वे सहध्वम् ॥ २० ॥

(सक्रोधं सकम्पं च कृपसूतौ दृष्ट्वा ।) किं नामेदम् ।

प्रत्यक्षमात्तधनुषां मनुजेश्वराणां
प्रायोपवेशसदृशं व्रतमास्थितस्य ।
तातस्य मे पलितमौलिनिरस्तकाशे
व्यापारितं शिरसि शस्त्रमशस्त्रपाणेः ॥ २१ ॥

कृपः—वत्स, एवं किल जनः कथयति ।

अश्वत्थामा—किं तातस्य दुरात्मना परिमृष्टमभूच्छिरः ।

सूतः—(सभयम् ।) कुमार, आसीदयं तस्य तेजोराशेर्देवस्य नवः परिभवावतारः ।

अश्वत्थामा—हा तात, हा पुत्रप्रिय, मम मन्दभागधेयस्य कृते शस्त्रपरित्यागात्तथाविधेन क्षुद्रेणात्मा परिभावितः । अथ वा

परित्यक्ते देहे रणशिरसि शोकान्धमनसा
शिरः श्वा काको वा द्रुपदतनयो वा परिमृशेत् ।
असंख्यातास्त्रौघद्रविणमदमत्तस्य च रिपो-
र्ममैवाय पादः शिरसि निहितस्तस्य न करः ॥ २२ ॥

आः दुरात्मन्पाञ्चालापसद,

---

१. 'शममास्थितस्य'. २ 'निमीलिताक्षे'. ३. 'मन्दभाग्यस्य'. ४. '(विचिन्त्य ।) 'अथ वा' इति क्वचित्पाठः. ५. 'शोकान्धमनसः'; 'शोकार्तमनसा'. ६. 'स्फुरद्दिव्यास्त्रौघद्रविणमदमत्तस्य च रिपोः'; 'असंख्यातास्त्रौघद्रविणमदलेशस्य रिपुणा' इति वा पाठः; ७. 'ममैव'. ८. 'तस्य सद्मा'.

तात शस्त्रग्रहणविमुखं निश्चयेनोपलभ्य
त्यक्त्वा शङ्कां खलु विदधतः पाणिमस्योत्तमाङ्गे ।
अश्वत्थामा करधृतधनुः पाण्डुपाञ्चालसेना
तूलोक्षेपप्रलयपवनः किं न यातः स्मृतिं ते ॥ २३ ॥

युधिष्ठिर, युधिष्ठिर, अजातशत्रो, अमिथ्यावादिन्, धर्मपुत्र, सानुजस्य ते किमनेनापकृतम् । अथ वा किमनेनालीकप्रकृतिजिह्मचेतसा । अर्जुन, सात्यके, बाहुशालिन्वृकोदर, माधव, युक्तं नाम भवता सुरासुरमनुजलोकैकधनुर्धरस्य द्विजन्मनः परिणतवयसः सर्वाचार्यस्य विशेषतो मम पितुरमुना द्रुपदकुलकलङ्केन मनुजपशुना स्पृश्यमानमुत्तमाङ्गमुपेक्षितुम् । अथ वा सर्व एवैते पातकिनः । किमेतैः ।

कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं
मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः ।
नरकरिपुणा सार्धं तेषां सभीमकिरीटिना
मयमहमसृङ्मेदोमांसैः करोमि दिशां बलिम् ॥ २४ ॥

कृपः—वत्स, किं न सभाव्यते भारद्वाजतुल्ये बाहुशालिनि दिव्यास्त्रग्रामकोविदे भवति ।

अश्वत्थामा—भो भो पाण्डवमत्स्यसोमकमागधेया क्षत्रियापसदाः,

पितुर्मूर्ध्नि स्पृष्टे ज्वलदनलभास्वत्परशुना
कृतं यद्रामेण श्रुतिमुपगतं तन्न भवताम् ।

---

१ 'जड, विदधतः' २ 'अर्जुन अर्जुन, सात्यके सात्यके' इति क्वचित्पाठः
३ 'भवता सुरासुरमनुजगुरोर्लोकत्रयैकधनुर्धरस्य' इति क्वचित्पाठः ४ पतिभिः'.
५. 'न किंचिदसमाप्यते' ६ 'मागधाः क्षत्रिया'

किमद्याश्वत्थामा तदरिशिरोसारनिरस

न कर्ने कारात्र प्रभवति निधातु रणमुखे ॥ २५ ॥

सूत, गच्छ त्व सर्वोपकरणे साग्रामिके सर्वायुधैरुपेत महाहवलक्षण नामास्य स्यन्दनमुपनय ।

सूतः—यदाज्ञापयति कुमार । (इति निष्क्रान्त ।)

कृपः—वत्स, अवश्यप्रतिकर्तव्येऽस्मिन्दारुणे निकारानौ सर्वेषामस्माक कोऽन्यस्त्वामन्तरेण शक्त प्रतिकर्तुम् । किंतु—

अश्वत्थामा—किमत परम् ।

कृपः—सैनापत्येऽभिषिच्य भवन्तमिच्छामि समरभुवमवतारयितुम् ।

अश्वत्थामा—मातुल, परतन्त्रमिदमकिंचित्कर च ।

कृपः—वत्स, न खलु परतन्त्र नाकिंचित्कर च । पश्य ।

भवेदभीष्ममद्रोण धार्तराष्ट्रबल कथम् ।

यदि तत्तुल्यकक्षोऽत्र भवान्धुरि न युज्यते ॥ २६ ॥

कृतपरिकरस्य भवादृशस्य त्रैलोक्यमपि न क्षम परिपन्थीभवितु किं पुनर्यौधिष्ठिरबलम् । तदेव मन्ये परिकल्पिताभिषेकोपकरण कौरवराजो नचिरात्त्वामेवाभ्युपेक्षमाणस्तिष्ठतीति ।

---

१ 'सूत' इत्यस्मात्पूर्वं '(भूतमहित्य ।)' इति क्वचिदधिक पाठ २ 'आहित लक्षण' ३ 'उपाहर' ४ 'यथाज्ञापयति' ५ 'परिभवाग्नौ' ६ 'किंतु' इति क्वचिन्नास्ति ७ 'अभिषिच्य मन्ये भवन्त'; 'अभिषिक्त भवन्त' ८ 'भवदभीष्ममद्रोण हि धृतराष्ट्रबल' ९ 'तत्तुल्यकर्मात्र भवान् धुर्यो न युज्यते', 'तत्तुल्यकक्षोऽत्रभवान्धुर्यो नियुज्यते' इति पाठौ १० 'युधिष्ठिरबलम्' ११ 'तदहं च मन्ये', 'एव च मन्ये' १२ 'अभ्युदीक्षमाण', प्रतीक्षमाण, 'कौरवनाथो भवन्तमुदीक्षते' इत्यपि क्वचित्पाठ

अश्वत्थामा—यद्येवं त्वरते मे परिभवानलदह्यमानमिदं चेतस्तत्प्रतीकारजलावगाहनाय । तदहं गत्वा तातवधविषण्णमानसं कुरुपतिं सैनापत्यस्वयंग्रहणप्रणयसमाश्वासनया मन्दसंतापं करोमि ।

कृपः—वत्स, एवमिदम् । अतस्तमेवोद्देशं गच्छावः ।

(इति परिक्रामतः ।)

(ततः प्रविशतः कर्णदुर्योधनौ ।)

दुर्योधनः—अङ्गराज,

तेजस्वी रिपुहतबन्धुदुःखपारं
बाहुभ्यां व्रजति धृतायुधप्लवाभ्याम् ।
आचार्यः सुतनिधनं निशम्य संख्ये
किं शस्त्रग्रहसमये विशस्त्र आसीत् ॥ २७ ॥

अथवा सूक्तमिदमभियुक्तैः प्रकृतिर्दुस्त्यजेति । यतः शोकान्धमनसा तेन विमुच्य क्षात्रधर्मकार्कश्यं द्विजातिधर्मसुलभो दैन्यपरिग्रहः कृतः ।

कर्णः—राजन्, न खल्विदमेवम् ।

दुर्योधनः—कथं तर्हि ।

कर्णः—एवं किलास्याभिप्रायो यथाश्वत्थामा मया पृथिवीराज्येऽभिषेक्तव्य इति । तस्याभावाद्वृद्धस्य मे ब्राह्मणस्य वृथा शस्त्रधारणमिति तथा कृतवान् ।

---

१. 'तातवधविपन्नमनसं'. २. '(ततः प्रविशति राजा कर्णश्च ।)' इति क्वचित्पाठः. ३. 'शोकान्धचेतसा'. ४. 'क्षात्रधर्मकार्कश्यं'. ५. 'द्विजातिसुलभो मार्दवपरिग्रहः' इति बहुपुस्तकानां पाठः. ६. 'राजन्कौरवेश्वर'. ७. 'किं तत्' इति क्वचित्पाठः. ८. 'एवं किल द्रोणस्याभिप्राय आसीत्'; 'एवं किल तस्याभिप्राय आसीत्'; 'एवं किल तस्य मनसि'; 'एवं किल तस्यासीच्चेतः' इति पाठान्तराणि. ९. 'तस्य च वधात्' इति पाठः. १०. 'शस्त्रग्रहणम्'.

दुर्योधनः—(सशिरःकम्पम् ।) एवमिदम् ।

कर्णः—एतदर्थं च कौरवपाण्डवपक्षपातप्रवृत्तमहासङ्ग्रामस्य राजकस्य परस्परक्षय[1]मपेक्षमाणेन तेन प्रधानपुरुषवध[2] उपेक्षा कृता ।

दुर्योधनः—[3]उपपन्नमिदम् ।

कर्णः—अन्यच्च राजन्, [4]द्रुपदेनाप्यस्य बाल्यात्प्रभृत्यभिप्रायवेदिना न स्वराष्ट्रे वासो दत्तः ।

दुर्योधनः—साधु अङ्गराज, साधु[5] । निपुणमभिहितम् ।

कर्णः—न चायं ममैकस्याभिप्रायः । [6]अन्येऽभियुक्ता [7]अपि नैवेदमन्यथा मन्यन्ते ।

दुर्योधनः—एवमेतत् । कः संदेहः ।

दत्त्वाभयं सोऽतिरथो वध्यमानं किरीटिना ।
सिन्धुराजमुपेक्षेत नैवं चेत्कथमन्यथा ॥ २८ ॥

कृपः—(विलोक्य ।) वत्स, एष दुर्योधनः सूतपुत्रेण सहास्यां न्यग्रोधच्छायायामुपविष्टस्तिष्ठति । तदुपसर्पावः ।

(तथा कृत्वा ।)

उभौ—विजयतां कौर[8]वेश्वरः[9] ।

दुर्योधनः—(दृष्ट्वा ।) अये कथं कृपोऽश्वत्थामा च । (आसनादवतीर्य कृप प्रति । गुरो, अभिवादये । (अश्वत्थामानमुद्दिश्य[10] ।) आचार्यपुत्र,

एह्यस्मदर्थहततात परिष्वजस्व
[11]कौन्तेरिमैर्मम निरन्तरमङ्गमङ्गैः ।

---

१. 'क्षयमुपेक्षमाणेन' २. 'प्रधाननृपवधे'. ३. 'उपपन्नमेतद्'. ४. 'द्रुपदेन चास्य'. ५. 'साधु' इति क्वचिन्नास्ति. ६. 'अन्येऽप्यत्र योद्धारो नैतदन्यथा मन्यन्ते' इति पाठः. ७. 'अपि' इति क्वचिन्नास्ति. ८. 'कौरवराजः' ९. 'विजयतां, विजयतां, राजन्'. १०. '(अश्वत्थामानं प्रति ।)'. ११. 'क्रान्तैः शुचा'; 'क्रान्तैरिदं'; कान्तैरिदं' इति पाठान्तराणि.

स्पर्शस्तवैव भुजयो सदृश पितुस्ते
शोकेऽपि नो विकृतिमेति तनूरहेषु ॥ २९ ॥

(आलिङ्ग्य पार्श्वे उपवेशयति ।)

(अश्वत्थामा बाष्पमुत्सृजति ।)

कर्णः—द्रौणायने, अलमत्यर्थमात्मानं शोकानले प्रक्षेप्तुम् ।

दुर्योधनः—आचार्यपुत्र, को विशेष आवयोरस्मिन्व्यसनमहार्णवे । पश्य ।

तातस्तव प्रणयवान्सखा यथा तथा मे
शस्त्रे यथा तव गुरु स तथा ममापि ।
किं तस्य देहनिधने कथयामि दु ख
जानीहि तद्गुरुशुचा मनसा त्वमेव ॥ ३० ॥

कृपः—वत्स, यथाह कुरुपतिस्तथैवैतत् ।

अश्वत्थामा—राजन्, एव पक्षपातिनि त्वयि युक्तमेव शोकभार लघूकर्तुम् । किंतु

मयि जीवति यत्तात केशग्रहमवाप्तवान् ।
कथमन्य करिष्याति पुत्रेभ्य पुत्रिण स्पृहाम् ॥ ३१ ॥

कर्णः—द्रोणायने, किमत्र क्रियते यदनेनैव सर्वपरिभवपरित्राणहेतुना शस्त्रमुत्सृजता तादृशीमवस्थामात्मा नीत ।

---

१. 'तथैव', 'तवैव' २ 'शोकेऽपि यो महति निर्वृतिमादधाति' इति क्वचित्पाठ ३ द्रोणपुत्र, अलमत्यन्तावेगात्मानं शोकसागरे प्रक्षेप्तुम्' इति पाठ ४ 'अत्यर्थम्' इति क्वचिन्नास्ति ५ 'व्यसनार्णवे ६ 'स पितु सखा मे' इति पाठ ७ एतदनन्तरम् 'कर्ण -किमत्र विचारेण । अश्वत्थामा—राजन्नेवंवादिनि युक्तमेव शोकसागरमुल्लङ्घयितुम्' एवंविध पाठ क्वचिद्दृश्यते ८ 'मत्त त' ९ 'केशग्रहणमासवान्' इति पाठ १० 'द पुत्रिण ११ 'अत्र' इति क्वचिन्नास्ति १२ 'यदा तवैव' इति क्वचित्पाठ १३ 'सर्वपरिभवत्राणहेतुना'. १४ 'एतादृशीम्', 'ईदृशीम्'

अश्वत्थामा—अङ्गराज, किमाह भवान्किमत्र क्रियत इति । श्रूयतां यत्क्रियते ।

यो यः शस्त्रं बिभर्ति स्वभुजगुरुमदः पाण्डवीनां चमूनां
यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा ।
यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः
क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमपि जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम् ॥ ३२ ॥

अपि च । भो जामदग्न्यशिष्य कर्ण,

देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन्ह्रदाः पूरिताः
क्षात्रादेव तथाविधः परिभवस्तातस्य केशग्रहात् ।
तान्येवाहितशस्त्रघस्मरगुरूण्यस्त्राणि भास्वन्ति मे
यद्रामेण कृतं तदेव कुरुते द्रौणात्मजः क्रोधनः ॥ ३३ ॥

दुर्योधनः—आचार्यपुत्र, तस्य तथाविधस्यानन्यसाधारणस्य ते वीरभावस्य किमन्यत्सदृशम् ।

कृपः—राजन्, सुमहान्खलु द्रोणपुत्रेण वोढुमध्यवसितः समरभरः । तदहमेवं मन्ये भवता कृतपरिकरोऽयमुच्छेत्तुं लोकत्रयमपि समर्थः । किं पुनर्युधिष्ठिरबलम् । अतोऽभिषिच्यतां सैनापत्ये ।

दुर्योधनः—सुष्ठु युज्यमानमभिहितं युष्माभिः । किंतु प्राक्प्रतिपन्नोऽयमर्थोऽङ्गराजस्य ।

---

१ 'अत्र' इति क्वचिन्नास्ति. २ 'यत्क्रियते तत्'. ३. 'मदात्'; 'बलः'. ४. 'प्रतीपम्'. ५. 'स्वयमिह'. ६. 'शोणितभरैः'. ७. 'केशग्रहः'. ८. 'हेतिघस्मर–'. ९. 'नो'. १०. 'द्रौणायनिः'. ११. तथाविधपरिभवस्यानन्यपुरुषसाधारणस्य ते वीरभावस्य च किमन्यत्सदृशम्' इति पाठः. १२. 'युधिष्ठिरबलम्'. १३. एतदनन्तरं क्वचित् '(इत्यङ्गुलीयकं ददाति ।) कर्णः—(सहर्षम् ।) महान्परः प्रसादः । कृपः—असदृशपरिभवसागरे मज्जन्तमेनमङ्गराजस्यापि नोपेक्षितुं युक्तम् । अश्वत्थामा—(साटोपम् ।) राजन्, राजन्, युक्तायुक्तविचारणया किमद्यापि ।' इति पाठो दृश्यते.

कृप.—राजन्, असदृशपरिभवशोकसागरे निमज्जन्तमेनमङ्गराजस्यार्थे नैवोपेक्षितुं युक्तम्। अस्यापि तदेवारिकुलमनुशासनीयम्। अत किमस्य पीडा न भविष्यति।

अश्वत्थामा—राजन्, किमद्यापि युक्तायुक्तविचारणया।

प्रयत्नपरिबोधित स्तुतिभिरद्य शेषे निशा
मकेशवमपाण्डवं भुवनमद्य नि सोमकम्।
इय परिसमाप्यते रणकथाद्य दो शालिना-
मैपैतु नृपकाननातिगुरुरद्य भारो भुव ॥ ३४ ॥

कर्णः—(विहस्य।) वक्तु सुकरमिदं दुष्करमध्यवसितुम्। बहव कौरवबलेऽस्य कर्मण शक्ता।

अश्वत्थामा—अङ्गराज, एवमिदम्। बहव कौरवबलेऽत्र शक्ता। किंतु दुःखोपहत शोकावेगवशाद्ब्रवीमि न पुनर्वीरजनाधिक्षेपेण।

कर्णः—मूढ, दु खितस्याश्रुपात, कुपितस्य चायुधद्वितीयस्य समामावतरणमुचितं नैवंविधा प्रलापा ।

---

१ 'अस्यापि च', 'अस्यापि च' इत्यारभ्य 'भविष्यति' इत्यन्त क्वचिन्नास्ति. २. 'राजन्, कौरवेश्वर'. ३ 'दो शालिना'. ४ 'म्यपैतु', 'अपैति'. ५. 'रिपुकाननातिगुरु'. ६ 'कर्ण —द्रोणात्मज, वक्तु सुकरमिदमध्यवसित दुष्करम्', 'कर्ण – वक्तु सुकरमिदमध्यवसितु दुष्करम्', 'कर्ण —(विहस्य।) द्रोणात्मज, वक्तुमिद सुकर दुष्करमध्यवसितुम्' इति पाठान्तराणि ७ 'अङ्गराज, एव बहवः शक्ता। 'किंतु दु खोपहत शोकावेगवशात्', अङ्गराज, दुःखोपहतः शोकावेगवशात्', अङ्गराज, एवम्। बहव कौरवबलेऽत्र शक्ता। किंतु दुःखोपहतशोकावेगवशात्' इति पाठान्तराणि ८ 'द्रोणायने'

अश्वत्थामा—(सक्रोधम् ।) अरे रे राधागर्भभारभूत, सूतापसद ममापि नामाश्वत्थाम्नो दुःखितस्याश्रुभिः प्रतिक्रियामुपदिशसि न शस्त्रेण । पश्य ।

निर्वीर्यं गुरुशापभाषितवशात्किं मे तवेवायुधं
संप्रत्येव भयाद्विहाय समरं प्राप्तोऽस्मि किं त्वं यथा ।
जातोऽहं स्तुतिवंशकीर्तनविदां किं सारथीनां कुले
क्षुद्रारातिकृताप्रियं प्रतिकरोम्यस्रेण नास्त्रेण यत् ॥ ३५ ॥

कर्णः—(सक्रोधम् ।) अरे रे वाचाट, वृथाशस्त्रग्रहणदुर्विदग्ध, बटो,

निर्वीर्यं वा सवीर्यं वा मया नोत्सृष्टमायुधम् ।
यथा पाञ्चालभीतेन पित्रा ते बाहुशालिना ॥ ३६ ॥

अपि च ।

सूतो वा सूतपुत्रो वा यो वा को वा भवाम्यहम् ।
दैवायत्तं कुले जन्म मदायत्तं तु पौरुषम् ॥ ३७ ॥

अश्वत्थामा—(सक्रोधम् ।) अरे रे रथकारकुलकलङ्क, अरे राधागर्भभारभूत, आयुधानभिज्ञ, तातमप्यधिक्षिपसि । अथवा

स भीरुः शूरो वा प्रथितभुजसारस्त्रिभुवने
कृतं यत्तेनाजौ प्रतिदिनमियं वेत्ति वसुधा ।

---

१. '(सरोषम् ।)'. २. 'राधायाः सुत' इति क्वचित्पाठः. ३. 'सूतापसद' इत्यस्मादनन्तरं केषुचित्पुस्तकेषु 'किमेवमाक्षिपसि । कर्णः—सूतो वा सूतपुत्रो वा यो वा को वा भवाम्यहम् । दैवायत्तं कुले जन्म मदायत्तं तु पौरुषम् ॥ अश्वत्थामा—किमाह भवान् । ममापि नामाश्वत्थाम्नो दुःखितस्याश्रुभिः' इति पाठो वर्तते. ४. 'कृताप्रियः'. ५. 'किम्'. ६. 'यो वा स्त्रो वा'; 'यो वा सो वा'. ७. 'प्रतिदिशम्'.

परित्यक्तं शस्त्रं कथमिति स सत्यव्रतधरः
पृथासूनुः साक्षी त्वमसि रणभीरो क्व नु तदा ॥ ३८ ॥

कर्णः—(विहस्य ।) एवं भीरुरहम् । त्वं पुनर्विक्रमैकरसं स्वपितरमनुस्मृत्य न जाने किं करिष्यसीति महान्मे संशयो जातः । अपि च रे मूढ,

यदि शस्त्रमुज्झितमशस्त्रपाणयो
न निवारयन्ति किमरीनुदायुधान् ।
यदनेन मौलिदलनेऽप्युदासितं
सुचिरं स्त्रियेव नृपचक्रसंनिधौ ॥ ३९ ॥

अश्वत्थामा—(सक्रोधं सकम्पं च ।) दुरात्मन्, राजवल्लभ, प्रगल्भ, सूतापसद, असंबद्धप्रलापिन्,

कथमपि न निषिद्धो दुःखिना भीरुणा वा
द्रुपदतनयपाणिस्तेन पित्रा ममाद्य ।
तव भुजबलदर्पाध्मायमानस्य वामः
शिरसि चरण एष न्यस्यते वारयैनम् ॥ ४० ॥

(इति तथा कर्तुमुत्तिष्ठति ।)

कृपदुर्योधनौ—वत्स, मर्षय मर्षय । (इति निवारयतः ।)

(अश्वत्थामा चरणप्रहारं नाटयति)

कर्णः—(सक्रोधमुत्थाय । खड्गमाकृष्य ।) अरे दुरात्मन्, ब्रह्मबन्धो, आत्मश्लाघ,

---

१. 'सत्यव्रतधनः'. २. 'त्वं पुनर्विक्रमैकरसः । तव पितरमनुस्मृत्य महान्मे संशयो जातः ।'; 'पुनर्विक्रमैकरसं तव पितरमनुस्मृत्य महान्मे संशयो जातः ।'; 'त्वं पुनस्त विक्रमैकधनं स्वपितरमनुस्मृत्य न जाने किं करिष्यसि । महासंशयो मे जातः ।' इति नानाविधः पाठः. ३. 'एव'; 'एवम्'. ४. '(इत्युत्तिष्ठति ।)' इति क्वचित्पाठः. ५. 'गुरुपुत्र'. ६. 'आत्मश्लाघिन्'.

जात्या काममवध्योऽसि चरणं त्विममुद्धृतम् ।
अनेन लूनं खड्गेन पतितं वेत्स्यसि क्षितौ ॥ ४१ ॥

[6] अश्वत्थामा—अरे मूढ, जात्या काममवध्योऽहम् । इयं सा जातिः परित्यक्ता । (इति यज्ञोपवीतं छिनत्ति । पुनश्च सक्रोधम् ।)

अद्य मिथ्याप्रतिज्ञोऽसौ किरीटी क्रियते मया ।
शस्त्रं गृहाण वा त्यक्त्वा मौलौ वा रचयाञ्जलिम् ॥ ४२ ॥

(उभावपि खड्गमाकृष्यान्योन्यं प्रहर्तुमुद्यतौ । कृपदुर्योधनौ निवारयतः ।)

दुर्योधनः—आचार्यपुत्र शस्त्रग्रहणेनालम् ।

कृपः—वत्स, सूतपुत्र, शस्त्रग्रहणेनालम् ।

अश्वत्थामा—मातुल, मातुल, किं निवारयसि । अयमपि तातनिन्दाप्रगल्भः सूतापसदो धृष्टद्युम्नपक्षपात्येव ।

कर्णः—राजन्, न खल्वहं निवारयितव्यः ।

---

१. 'तावत्'. २. 'इदम्'. ३. 'उद्यतम्'; 'उद्धतम्'. ४. 'पातितं'. ५. 'द्रक्ष्यसि'. ६. 'अश्वत्थामा–अरे मूढ, किं नाम जात्या काममवध्योऽहम् । इयं सा जातिस्त्यक्ता । (इत्युपवीतं छिनत्ति ।)' इति क्वचित्पाठः; क्वचित्तु 'अश्वत्थामा—अरे रे, किं जात्या तावदवध्योऽहं यत एवं ब्रवीषि । गृहाण शस्त्रम् । इयं सा जातिः परित्यक्ता । (इति यज्ञोपवीतं भूमौ निक्षिपति ।) गृहाणास्त्रं भज त्यक्त्वा मौलौ वा धारयाञ्जलिम् । अद्य मिथ्याप्रतिज्ञोऽसौ गाण्डीवी क्रियते मया । कर्णः—गृहाणास्त्रम् । (इत्येन्योन्यव्यसनं कुरुतः ।) राजा—अंगराज, अंगराज, अलमाचार्यपुत्रेण सह शस्त्रग्रहणेन । गुरुपुत्र, अलमंगराजेन सह शस्त्रग्रहणेन । (कृपोऽपि वारयति ।) अश्वत्थामा—मातुल, किं मां निवारयसि । समासादयतु तावत्तातनिन्दाप्रगल्भः सूतकुलकलङ्को मद्भुजान्तरनिष्पेषसुलभं प्राणानामवमानम्' इत्येष पाठो वर्तते. ७ 'चेत्'. ८. 'अयं'. ९. 'अधुना'. १०. 'वारयतः'. ११. 'सखे, आचार्यपुत्र'. १२. 'वारयसि'. १३. 'सूतकुलाधम'.

उपेक्षितानां मन्दानां धीरसत्त्वैरवज्ञया ।
अत्रासितानां क्रोधान्धैर्भवत्येषा विकत्थना ॥ ४३ ॥

अश्वत्थामा—राजन्, मुञ्च मुञ्चैनम् । आसादयतु मद्भुजान्तरनिष्पेषमुलभमसूनामवसादनम् । अन्यच्च राजन्, स्नेहेन वा कार्येण वा यत्त्वमेनं तताधिक्षेपकारिणं दुरात्मानं मत्तः परिरक्षितुमिच्छसि तदुभयमपि वृथैव ते । पश्य ।

पापः प्रियस्तव कथं गुणिनः सखायं
सूतान्वयः शशधरान्वयसम्भवस्य ।
हन्ता किरीटिनमहं नृप मुञ्च कुर्यां
क्रोधादकर्णमपृथात्मजमद्य लोकम् ॥ ४४ ॥

(इति प्रहर्तुमिच्छति ।)

कर्णः—(खड्गमुद्यम्य ।) अरे वाचाट, ब्राह्मणाधम, अयं न भवसि । राजन्, मुञ्च मुञ्च । न खल्वहं वारयितव्यः । (हन्तुमिच्छति ।)

(दुर्योधनकृपौ निवारयतः ।)

दुर्योधनः—कर्ण, गुरुपुत्र, कोऽयमद्य युवयोर्व्यामोहः ।

कृपः—वत्स, अन्यदेव प्रस्तुतमन्यत्रावेग इति कोऽयं व्यामोहः । स्वबलव्यसनं चेदमस्मिन्काले राजकुलस्यास्य युष्मत्त एव भवतीति वामः पन्थाः ।

अश्वत्थामा—मातुल, न लभ्यतेऽस्य कटुप्रलापिनो रथकारकुलकलङ्कस्य दर्पः शातयितुम् ।

---

१. 'स्नेहेन कार्येण वा त्वमेनं' इति पाठः. २. 'ताताधिक्षेपप्रगल्भमस्मत्तो रक्षसि' इति क्वचित्पाठः. ३. 'सहायः'. ४. 'सूतात्मजः'. ५. 'असौ'; 'अयम्'. ६. 'एवम्'. ७. 'कृपः—भो अश्वत्थामन्, ननु भोः कर्ण, अन्यदेव प्रकृतमन्यत्रावेगः । कोऽयमद्य युवयोर्व्यामोहः । स्वबलव्यसनं चेदमस्मिन्काले राजकुलस्यास्मत्त एव उपपद्यत इति नायं पन्था ।' इति क्वचित्पाठः. ८. 'आयुष्मन्'. ९. 'आवेगः'. १०. 'शादयितुम्'.

कृपः—वत्स अकालः खलु स्वबलप्रधानविरोधस्य ।

अश्वत्थामा—मातुल, यद्येवम् ।

अयं पापो यावन्न निधनमुपेयादरिशरैः
परित्यक्तं तावत्प्रियमपि मयास्त्रं रणमुखे ।
बलानां नाथेऽस्मिन्परिकुपितभीमार्जुनभये
समुत्पन्ने राजा प्रियसखममुं वेत्तु समरे ॥ ४५ ॥

(इति खड्गमुत्सृजति ।)

कर्णः—(विहस्य ।) कुलक्रमागतमेवैतद्भवादृशां यदस्त्रपरित्यागो नाम ।

अश्वत्थामा—ननु रे, अपरित्यक्तमपि भवादृशैरायुधं चिरपरित्यक्तमेव निष्फलत्वात् ।

कर्णः—अरे मूढ,

धृतायुधो यावदहं तावदन्यैः किमायुधैः ।
यद्वा न सिद्धमस्त्रेण मम तत्केन सेत्स्यति ॥ ४६ ॥

(नेपथ्ये)

आः दुरात्मन्, द्रौपदीकेशाम्बराकर्षणमहापातकिन्, धार्तराष्ट्रापसद, चिरस्य खलु कालस्य मत्संमुखीनमागतोऽसि । क्षुद्रपशो, क्वेदानीं गम्यते । अपि च । भो भो राधेयदुर्योधनसौबलप्रभृतयः पाण्डवविद्वेषिणश्चापपाणयो मानधनाः, शृण्वन्तु भवन्तः ।

---

१. 'प्रियसखबलं' २. '(इति खड्गमुत्सृजति ।) कर्ण.—(विहस्य ।) अपरित्यक्तमपि भवादृशैरायुधं ननु चिरपरित्यक्तमेव निष्फलत्वात् । धृतायुधो यावदहं, इति क्वचित्पाठः. ३. 'बाहुशालिन्'. ४. 'मत्संमुखागतोसि'.

कृष्टा येन [1]शिरोरुहे नृपशुना पाञ्चालराजात्मजा
येनास्याः परिधानमप्यपहृतं राज्ञां [2]गुरूणां पुरः ।
यस्योरःस्थलशोणितासवमहं पातुं प्रतिज्ञातवा-
न्सोऽयं [3]मद्भुजपञ्जरे निपतितः संरक्ष्यतां कौरवा[4] ॥ ४७ ॥

(सर्वे आकर्णयन्ति)

[5]अश्वत्थामा—(सोत्प्रासम् ।) अङ्गराज, सेनापते, जामदग्न्यशिष्य, द्रोणोपहासिन्, भुजबलपरिरक्षितसकललोक, (धृतायुध (३।४६) इति पठित्वा ।) इदं तदासन्नतरमेव संवृत्तम् । रक्षैनं सांप्रतं भीमाद्दुःशासनम् ।

कर्णः—[6]आः का शक्तिर्वृकोदरस्य मयि जीवति दुःशासनस्यच्छायामप्याक्रमितुम् । युवराज, न भेतव्यं न भेतव्यम् । अयमहमागतोऽस्मि । (इति निष्क्रान्तः ।)

अश्वत्थामा—राजन्कौरवनाथ, अभीष्मद्रोणं संप्रति कौरवबलमिमां लोडयन्तौ भीमार्जुनौ राधेयेनैवंविधेनान्येन वा न शक्येते निवारयितुम् । अतः स्वयमेव भ्रातुः प्रतीकारपरो भव ।

---

१ 'स्पृष्टा २ 'शीरोरुहेषु पशुना ३ गुरूणां ४ 'मद्भुजगोचरे ५ 'कौरवाः' ६ अश्वत्थामा—(सोपहासम् ।) अङ्गराज । कर्णः—किमाह भवान् । अश्व०—सेनाधिपते । कर्णः—तत्र कः संदेहः । अश्व—जामदग्न्यशिष्य । कर्णः—बाढम् । अश्व०—द्रोणोपहासिन् । कर्णः—एवमेतत् । अश्व०—त्वयोक्तम् । कर्णः—किं मयोक्तम् । अश्व०—(धृतायुधो यावदहं इति पठति ।) कर्णः—बाढमुक्तम् । अश्व०—इदं महत्कदनं संवृत्तम् । कर्णः—किं जातम् । अश्व०—भीमः कथयति । कर्णः—किम् । अश्व०—श्रूयताम् । कर्णः—किं कथ्यताम् । अश्व०—('कृष्टा येन' इत्यादि पठति) 'तद्भीमाद्दुःशासनं संरक्ष्यतां युवराज । इत्यपरः पाठः ७ '(सोत्प्रासम्) इति क्वचिन्नास्ति ८ 'जामदग्न्याच्छिष्य' ९ 'आः, शक्तिरस्ति वृकोदरस्य' १० 'युवराजस्य' ११ 'अतिक्रमितुम्' 'स्पर्शयितुम् १२ 'बलम्

दुर्योधनः—आः[1], शक्तिरस्ति दुरात्मनः पवनतनयस्यान्यस्य[2] वा मयि जीवति[3] वत्सस्य[4] छायामप्याक्रमितुम्[5]। वत्स[6], न भेतव्यं न भेतव्यम्। कः कोऽत्र भोः। रथमुपनय। (इति निष्क्रान्तः।)

(नेपथ्ये कलकलः।)

अश्वत्थामा—(ससंभ्रमम्।)[7] मातुल, कष्टं कष्टम्[8]। एष[9] भ्रातुः प्रतिज्ञाभंगभीरुः किरीटी सम दुर्योधनराधेयौ शरैरभिद्रवति[10]। सर्वथा पीतं दुःशासनशोणितं भीमेन। न[11] खलु विपद्दे दुर्योधनानुजस्यैनां विपत्तिमवलोकयितुम्। अनृतमनुमतं नाम। मातुल, शस्त्रं शस्त्रम्।

सत्यादप्यनृतं श्रेयो धिक्स्वर्गं नरकोऽस्तु मे।
भीमाद्दुःशासनं त्रातुं त्यक्तमत्यक्तमायुधम्॥ ४८॥

(इति खड्गं महीतुमिच्छति।)

(नेपथ्ये।)

महात्मन्, भारद्वाजसूनो, न खलु सत्यवचनमुल्लङ्घयितुमर्हसि[12]।

कृपः—वत्स, अशरीरिणी भारती[13] भवन्तमनृतादभिरक्षति।

अश्वत्थामा—कथमियममानुषी मार्गेण[14]नानुमनुते संग्रामावतरणं मम।

---

१. 'आः, का शक्तिर्दुरात्मनः, आः का शक्तिरस्ति दुरात्मनः'. २.'अन्यस्य वा' इति क्वचिन्नास्ति. ३.एतदनन्तरम्'शस्त्रपाणौ' इति क्वचित्. ४.'दुःशासनस्य'; ५. 'लंघयितुम्'. ६. 'वत्स, न भेतव्यम्' इति पाठः. ७. '(ससंभ्रमम्।)' इत्यत्र '(अग्रतो विलोक्य।)' इति बहुपुस्तकानां पाठः. ८. 'मातुल, हा धिक्कष्टम्'; 'मातुल, मातुल कष्टम्.' ९. 'एष खलु'. १०.' शरवर्षैर्दुर्वारैरभिद्रवति हा कष्टं कष्टम्। सर्वथा पीतं' इति बहुपुस्तकानां पाठः. ११. 'तन्न युक्तं दुर्योधनस्यानुजस्यैतां विपत्तिमुपेक्षितुम्। अनृतमनुमतं नाम भगवन् शस्त्र' इत्यपि क्वचित्पाठः. १२. सत्यवचनमनुल्लंघितपूर्वमुल्लंघयितुम्'. १३.'वाणी'. १४.'नानुमनुते सङ्ग्रामावतरणं मे। भोः, कष्टम्। आः, पक्षपातिनो देवा अपि पाण्डवानाम्। सर्वथा पीतं दुःशासनशोणितं भीमेन। भोः कष्टं कष्टम्।' इति बहुपुस्तकानां पाठः.

सर्वथा पाण्डवपक्षपातिनो देवाः । भोः, कष्टं कष्टम् ।

दुःशासनस्य रुधिरे पीयमानेऽप्युदासितम् ।
दुर्योधनस्य कर्तास्मि किमन्यत्प्रियमाहवे ॥ ३९ ॥

मातुल, राधेयक्रोधवशादनार्यमस्माभिराचरितम् । अतस्त्वमपि तावदस्य राज्ञः पार्श्ववर्ती भव ।

कृपः—गच्छाम्यहमत्र प्रतिविधातुम् । भवानपि शिबिरसंनिवेशमेव प्रतिष्ठताम् ।

(परिक्रम्य निष्क्रान्तौ ।)[1]

इति तृतीयोऽङ्कः ।

१ '(उभौ परिक्रम्य निष्क्रान्तौ)' इति पाठः.

चतुर्थोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति प्रहारमूर्च्छितं रथस्थं दुर्योधनमपहरन्सूतः ।)

(सूतः ससंभ्रमं परिक्रामति)

(नेपथ्ये)

भो भोः, बाहुबलावलेपप्रवर्तितमहासमरदोहदाः कौरवपक्षपातपणीकृतप्राणद्रविणसंचया नरपतयः, संस्तभ्यन्तां निहतदुःशासनपीतावशेषशोणितस्नपितबीभत्सवेषवृकोदरदर्शनभयपरिस्खलत्प्रहरणानि रणाद्द्रवन्ति बलानि ।

सूतः—(विलोक्य ।) कथमेष धवलचपलचामरचुम्बितकनकमण्डलुना शिखरावबद्धवैजयन्तीसूचितेन हतगजवाजिनरकलेवरसहस्रसंमर्दविषमोद्घातकृतकलकलकिङ्किणीजालमालिना रथेन शरवर्षस्तम्भितपरचक्रपराक्रमप्रसरः प्रद्रुतमात्मबलमाश्वासयन्कृपः किरीटिनाभियुक्तमङ्गराजमनुसरति । हन्त, जातमस्मद्बलानामवलम्बनम् ।

(नेपथ्ये कलकलान्तरम् ।)

भो भोः, अस्मद्दर्शनभयस्खलितकार्मुककृपाणतोमरशक्तयः कौरवचमूभटाः पाण्डवपक्षपातिनश्च योधा न भेतव्यं न भेतव्यम् । अयमहं निहतदुःशासनपीवरोरःस्थलक्षतजासवपानमदोद्धतो रभसगामी स्तोकावशि-

---

१. 'बाहुबलाहंकारप्रवर्तित–'. २. कौरवकुलपक्षपात–. ३. संस्तभ्यन्ता संस्तभ्यन्तां'. ४. 'हत–'. ५. 'विषाद–'. ६. 'परिस्खलित–'. ७. 'द्रवन्ति'; 'विद्रवन्ति'. ८. 'धवलचपलचारुचामर'; 'धवलचारुचामर'. ९ 'शिखराबद्ध–'; शिखरावनद्ध–'. १०. 'विषमोत्खात–'. ११. 'परबलपराक्रमप्रद्रुतमात्मबलं'; परचक्रपराक्रमप्रसरः प्रतिपक्षमीक्षमाणमात्मीयबलं'; 'परबलपराक्रमप्रसरः प्रद्रुतमात्मबलं' इति नानाविधः पाठः. १२. 'जातमेव बलानामवलम्बनम्' इति क्वचित्पाठः. १३. 'रणरभसगामी'.

ष्प्रतिज्ञामहोत्सव कौरवराजस्य द्यूतनिर्जितो दास पार्थमध्यमो भीमसेन सर्वान्भवत साक्षीकरोमि । श्रूयताम्—

राज्ञो मानधनस्य कार्मुकभृतो दुर्योधनस्याग्रत
प्रत्यक्ष कुरुबान्धवस्य मिषतं कर्णस्य शल्यस्य च ।
पीत तस्य मयाद्य पाण्डववधूकेशाम्बराकर्षिण
कोष्ण जीवत एव तीक्ष्णकरजक्षुण्णादसृग्वक्षस ॥ १ ॥

सूतः—(श्रुत्वा । सभयम् ।) कथमासन्न एव दुरात्मा कौरवराजपुत्रमहावनोत्पातमारुतो मारुति । अनुपलब्धसज्ञश्च महाराज । भवतु । दूरमपहरामि स्यन्दनम् । कदाचिद्दु शासन इवास्मिन्नप्ययमनार्योऽनार्यमाचरिष्यति । (त्वरित परिक्रम्यावलोक्य च ।) अये, अयमसौ सरसीसरोजविलोलनसुरभिशीतलमातरिश्वसवाहितसान्द्रकिसलयो न्यग्रोधपादप । [१३]उचिता विश्रामभूरिय समरव्यापारखिन्नस्य वीरजनस्य । [१४]अत्र स्थितश्छायाचिततालवृन्तेन हरिचन्दनच्छटाशीतलेनाप्रयत्नसुरभिणा दशापरिणामयोग्येन [१५]सरसीसमीरणेनामुना गतक्लमो भविष्यति महाराज । [१६]लूनकेतुश्चायं रथोऽनिवारित एव प्रवेक्ष्यतिच्छायामिति । (प्रवेश रूप

१. जितदास . २ 'पाण्डवमध्यम ' ३ 'साक्षिण: करोमि' ४ 'च तथा', 'मृषत ' ५ 'अये'. ६ 'एष:', 'एवासौ'. ७ कौरववनोत्पातमारुत ' ८ 'मारुति ' इति क्वचिन्नास्ति ९ 'अनुपलब्धसज्ञश्च तावदत्र महाराज ', 'अनुपलब्धसज्ञश्च तावन्महाराज १० 'सुदूरमपनयामि', 'दूरमपसारयिष्यामि'. ११. 'अयम्' इति क्वचिन्नास्ति १२ 'त्वरिततरं' १३ 'उचितेय विश्रामभूमि ' १४ 'अत्रस्थोऽय मयोपवीजिततालवृन्तेन', 'अत्रस्थोऽयमयाचितेतालवृन्तेन , 'अत्रस्थश्चायमयत्नोपवीजिततालवृन्तेन' इति पाठान्तराणि १५ सरसीसमीरणेन च विगतक्लम ' इति पाठ १६ 'लूनकेतु ' इत्यस्मात्प्राक् (ऊर्ध्वमवलोक्य ।)' इति कविवचन केषुचित्पुस्तकेषु दृश्यते १७. 'छायाम् । (इति प्रवेश रूपयित्वा ।)' इति पाठ

बित्वा ।) के कोऽत्र भो । (समन्तादवलोक्य ।) कथ न कश्चिदत्र परिजन । नून तथाविधस्य वृकोदरस्य दर्शनादेवविधस्य च स्वामिनस्त्रासेन शिबिरसनिवेशमेव प्रविष्ट । कष्टं भो, कष्टम् ।

दत्त्वा द्रोणेन पार्थादभयमपि न सरक्षित सिन्धुराज·
क्रूर दु शासनेऽस्मिन्हरिण इव कृत भीमसेनेन कर्म ।
दु.साध्यामप्यरीणा तृणमिव समरे पूरयित्वा प्रतिज्ञा
नाह मन्ये सकाम कुरुकुलविमुख दैवमेतावतापि ॥ २ ॥

(राजानमवलोक्य ।) कथमद्यापि चेतना न लभते महाराज । भो, कष्टम् ।

(नि श्वस्य ।)

मदकलितकरेणुभज्यमाने
विपिन इव प्रकटैकशालशेषे
हतसकलकुमारके कुलेऽस्मि-
स्त्वमपि विधेरवलोकित कटाक्षे ॥ ३ ॥

(आकाशे लक्ष्य बध्वा) ननु भो हतविधे, भरतकुलविमुख,

अक्षतस्य गदापाणेरनारूढस्य सशयम् ।
एवापि भीमसेनस्य प्रतिज्ञा पूर्यते त्वया ॥ ४ ॥

---

१. 'क कोऽत्र भो । व्यजन चामरं शीघ्रमुपनयतु । (दिशोऽवलोक्य ।) कथ न कश्चिदत्र परिजन । नून तथाविधस्य वृकोदरस्य दर्शनादेवविधे मम स्वामिनि त्रासात्' इत्यपि क्वचित्पाठ २ 'अत्र' इति क्वचिन्नास्ति ३ 'तथाभूतस्य' ४ 'द्रोणेनाकृष्य पार्थादभयमपि च न सरक्षित' इति पाठान्तरम् ५ 'लघुमिव' ६ 'कुरुकुलनिधने' ७ कथमद्यापि न चेतनामुपलभते महाराज' इति पाठ . ८ 'स्वामी'. ९ 'करीन्द्रभज्यमान' १० 'अपि'

दुर्योधनः—(शनैरुपलब्धसज्ञः ।) आः, शक्तिरस्ति दुरात्मनो वृकोदरहतकस्य मयि जीवति दुर्योधने प्रतिज्ञा पूरयितुम् । वत्स दुःशासन भेतव्य न भेतव्यम् अयमहमागतोऽस्मि । ननु सूत, प्रापय रथं तमुद्देशं यत्र वत्सो मे दुःशासनः ।

सूतः—आयुष्मन्, अक्षमा सम्प्रति वाहास्ते रथमुद्वोढुम् । (अपवार्य ।) मनोरथं च ।

दुर्योधनः—(रथादवतीर्य सगर्वं साकूतं च ।) कृतं स्यन्दनगमनकालातिपातेन ।

सूतः—(सवैलक्ष्यं सकरुणं च ।) मर्षयत्वायुष्मान् ।

दुर्योधनः—धिक्सूत, [10] किं रथेन । केवलमरातिविमर्दसघट्टसचारी दुर्योधनः खल्वहम् । तद्गदामात्रसहाय समरभुवमवतरामि ।

सूतः—देव, एवमेतत् ।

दुर्योधनः—यद्येव [12] किमेवं भाषसे । पश्य ।

बालस्य मे प्रकृतिदुर्ललितस्य पाप-
[13] पास्यत्यसृग्जनसमक्षमुदायुधोऽसौ ।

---

१. 'स्वैरमुपलब्धसज्ञः', सधीरमुपलब्धसज्ञः'; उपलब्धसज्ञकः'. २. 'आः, का शक्तिरस्ति दुरात्मन पवनतनयस्य वृकोदरहतकस्य' 'आः, का शक्तिरस्ति पवनतनयस्य वृकोदरस्य'. ३. 'मयि जीवति गदापाणौ वत्सदुःशासनस्य छायामप्यतिक्रमितुम्' इति पाठ ४. 'सूत, प्रापय रथ तमुद्देशं यत्र वत्सो दुःशासनस्तिष्ठति', 'सूत, प्रापय रथं तमुद्देश यत्र वत्सं द्रक्ष्यामि' इति पाठौ. ५. 'देव, अक्षमास्ते वाहा सम्प्रति'; 'महाराज, अक्षमा सम्प्रति वाहास्ते' ६ रथमेनमुद्वोढुम्'. ७ 'वय च'. ८. 'किं'. ९. 'मर्षयतु मर्षयतु देवः'; 'मर्षयतु मर्षयत्वायुष्मान्'. १०. 'किं रथेनैव । अरातिविमर्दसघट्टसचारी दुर्योधनः । तद्गदामात्रसहाय एव समरभुवमवतरामि' इति पाठ. ११ 'सूत —एवमिदम् ।', 'सूतः—आयुष्मन्, एवमेतत् । क सदेहः ।' इति पाठौ. १२. 'किमिति त्वमेव भाषसे' इति पाठः. १३. 'पापं व्यवस्यति समक्षमुदायुधोऽसौ' इति पाठः.

अस्मिन्निवारयसि किं व्यवसायिनं मां
क्रोधो न नोऽपि करुणा न च तेऽस्ति लज्जा ॥ ५ ॥

सूतः—(सकरुणं पादयोर्निपत्य ।) एतद्विज्ञापयामि । आयुष्मन्, संपूर्णप्रतिज्ञेन निवृत्तेन भवितव्यमिदानीं दुरात्मना वृकोदरहतकेन । अत एव ब्रवीमि ।

दुर्योधनः—(सहसा भूमौ पतन् ।) हा वत्स दुःशासन, हा मदाज्ञाविरोधितपाण्डव, हा विक्रमैकरस, हा मदङ्कदुर्ललित, हा अरातिकुलगजघटामृगेन्द्र, हा युवराज, क्वासि । प्रयच्छ मे प्रतिवचनम् ।

(इति निःश्वस्य मोहमुपगतः ।)

सूतः—राजन्, समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

दुर्योधनः—(संज्ञा लब्ध्वा । निःश्वस्य ।)

मुक्तो यथेष्टमुपभोगसुखेषु नैव
त्वं लालितोऽपि हि मया न वृथाग्रजेन ।
अस्यास्तु वत्स तव हेतुरहं विपत्ते-
र्यत्कारितोऽस्यविनयं न च रक्षितोऽसि ॥ ६ ॥

(इति पतति ।)

सूतः—आयुष्मन्, समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

दुर्योधनः—धिक्सूत, किमनुष्ठितं भवता ।

---

१. 'नाम'; 'क्रोधो न नाम करुणापि च ते न लज्जा' इत्यपि पाठः. २.'देव'. ३. 'संपूर्णप्रतिज्ञेन भूतमिदानीं वृकोदरेण । अत एवं ब्रवीमि', 'संपूर्णप्रतिज्ञेन भूत वृकोदरेण'; 'सपूर्णप्रतिज्ञेन निवृत्तेन भवितव्यं वृकोदरहतकेन । यत एवं ब्रवीमि'; 'सपूर्णप्रतिज्ञेन निवृत्तेन भवितव्यं दुरात्मना वृकोदरहतकेन । अत एवं ब्रवीमि' इति नानाविधः पाठः. ४. 'युवः'. ५. ('इति पुनः पतति ।)'; ('इति मूर्च्छति ।)' ६. 'आयुष्मन्' समाश्वसिहि' इति क्वचित्पाठः.

रेक्षणीयेन सततं बालेनाज्ञानुवर्तिना ।
दुःशासनेन भ्रात्राहमुपहारेण रक्षितः ॥ ७ ॥

सूतः—महाराज, मर्मभेदिभिरिषुतोमरशक्तिप्रासवर्षैर्महारथानामपहत-चेतनत्वान्निश्चेष्ट इतो महाराज इत्यपहृतो मया रथः ।

दुर्योधनः—सूत, विरूपं कृतवानसि ।

तस्यैव पाण्डवपशोरनुजद्विषो मे
क्षोभैर्गदाशनिकृतैर्न वियोजितोऽस्मि ।
तोमेन नाभिशयितो रुधिरार्द्रशय्या
दुःशासनो यदहमीक्षु वृकोदरो वा ॥८॥

(नि:श्वस्य नभो विलोक्य ।) ननु भो हतविधे, कृपाविरहित, भरत-कुलविमुख,

अपि नाम भवेन्मृत्युर्न च हन्ता वृकोदरः ।

सूतः—शान्तं पापं शान्तं पापम् । महाराज, किमिदम् ।

दुर्योधनः—

धौतिताशेषपत्र धोर्मे किं राज्येन जयेन वा ॥ ९ ॥

(ततः प्रविशति शरप्रहारव्रणबद्धपट्टिकालङ्कृतकायः सुन्दरकः ।)

---

१ 'लालनीयेन' २ 'बालकेनानुवर्तिना' ३ 'उपकारेण' ४ 'दव' 'असितोमर-' ६ 'अपहृत-' ७ 'निश्चेतन' ८ 'क्षोदै' ९ 'यद्ये' 'अद्यैव', 'य येव' 'यच्चैव' १० 'अद्य' ११ 'पातिताशेषबन्धो' १ '(ततः प्रविशति सप्रहारः पुरुषः ।)' इति बहुपुस्तकानां पाठः १३ 'व्रणब' पट्टिकालङ्कृतशरीरः', 'व्रणबद्धपट्टिकालङ्कृतशरीरः'

सुन्दरकः—*अज्जा, अवि णाम इमस्सिं उद्देसे सारहिदुइओ दिट्ठो तुह्मेहिं महाराओ दुज्जोहणो । (निरूप्य ।) कह ण कोवि मन्तेदि । होदु । एदाणं बद्धपरिअराण पुरिसाण समूहो दीसइ । एत्थ गदुअ पुच्छिस्सम् । (परिक्रम्य विलोक्य च ।) कह एदे क्खु स्वसामिणो गाढप्पहारहदस्स वणसण्णाहजालदुब्भेजमुहेहिं कङ्कवत्तेहिं हिअआदो सल्लाइं उद्धरन्ति । ता णक्खु एदे जाणन्ति । होदु । अण्णदो विचिणइस्सम् । (अग्रतोऽवलोक्य किंचित्परिक्रम्य ।) इमे क्खु अवरे प्पहूददरा सगदा वीरमणुस्सा दीसन्ति । ता एत्था गदुअ पुच्छिस्सम् । (उपगम्य ।) हहो, जाणह तुम्हे कस्सिं उद्देसे कुरुणाहो वट्टइत्ति । कह एदे वि मं पेक्खिअ अहिअदरं रोअन्दि । (दृष्ट्वा ।) ता ण क्खु एदे वि जाणन्ति ।

---

* (क) आर्याः, अपि नामास्मिन्नुद्देशे सारथिद्वितीयो दृष्टो युष्माभिर्महाराजदुर्योधन । कथं न कोऽपि मन्त्रयते । भवतु एतेषां बद्धपरिकराणां पुरुषाणां समूहो दृश्यते । अत्र गत्वा प्रक्ष्यामि । कथमेते खलु स्वस्वामिनो गाढप्रहारहतस्य घनसन्नाहजालदुर्भेद्यमुखैः कङ्कपत्रैर्हृदयाच्छल्यान्युद्धरन्ति । तन्न खल्वेते जानन्ति । भवतु । अन्यतो विचेष्यामि । इमे खल्वपरे प्रभूततराः सगता वीरमनुष्या दृश्यन्ते । तदत्र गत्वा प्रक्ष्यामि । हहो, जानीथ यूयं कस्मिन्नुद्देशे कुरुनाथो वर्तत इति । कथमेतेऽपि मां प्रेक्ष्याधिकतरं रुदन्ति । तन्न खल्वेतेऽपि जानन्ति । हा, अतिकरुणं खल्वत्र वर्तते । एषा वीरमाता समरविनिहतं पुत्रकं श्रुत्वा रक्तांशुकनिवसनया समग्रभूषणया वध्वा सहानुम्रियते । साधु वीरमातः, साधु । अन्यस्मिन्नपि जन्मान्तरेऽनिहतपुत्रा भविष्यसि । भवतु ।

---

१. 'पुरुष.'. २. 'महाराअदुज्जोहणो ण वेत्ति'. ३ '(निरूप्य ।)' इति क्वचिन्नास्ति. ४. 'योइण'. ५. 'दीसइत्ति'. ६. '(विलोक्य ।)' ७. 'सामिणो'. ८. 'ता क्खु एदे ण जाणन्दि' इति पाठः. ९. '(अग्रतोऽवलोक्य किंचित्परिक्रम्य ।)' इति क्वचिन्नास्ति. १०. 'सगदा मणुस्सा दीसन्ति । ता एत्थ गदुअ'; 'सकलिदा वीरमाणुसा । ता एत्थ गदुअ'. ११. 'तुम्हे' इति क्वचिन्नास्ति. १२. 'देक्खिअ'.

हो, अदिकरुणं क्खु एत्थ वट्टइ। एसा वीरमादा समरविणिहद पुत्तअं सुणिअ रत्तंसुअणिवसणाए समग्गभूसणाए वहूए सह अणुमरदि। (सश्लाघम्।) साहु वीरमादे, साहु। अण्णस्सिं वि जम्मन्तरे अणिहदपुत्तआ हुविस्ससि। होदु। अण्णदो पुच्छिस्सम्। (अन्यतो विलोक्य।) अअं अवरो बहुप्पहारणिहदकाओ अकिदव्वणबन्धो एव्व जोहसमूहो इमं सुण्णासणं तुरङ्गमं उवालहिअ रोइदि। णूणं एदाणं एत्थ एव्व सामी वावादिदो। ता ण क्खु एदे वि जाणन्दि। होदु। अण्णदो गदुअ पुच्छिस्सम्। (सर्वतो विलोक्य।) कहं सव्वो एव्व अवत्थाणुरूअं व्वसणं अणुभवन्तो भाअधेअविसमसीलदाए पज्जाउलो जणो। ता कं दाणीं एत्थ पुच्छिस्सम्। कं वा उवालहिस्सम्। होदु। सअं एव्व एत्थ विचिणइस्सम्। (परिक्रम्य।) होदु। देव्वं दाणीं उवालहिस्सम्। हहो देव्व, एआदसाणं अक्खोहिणीणं णाहो जेट्ठो भादुसदस्स भत्ता गङ्गेअदोणङ्गराअसल्लकिवकिदवम्मअस्सत्थामप्पमुहस्स राअचक्कस्स सअलप्पुहवी-

---

अन्यत प्रक्ष्यामि। अयमपरो बहुप्रहारनिहतकायोऽकृतव्रणबन्ध एव योधसमूह इमं शून्यासनं तुरङ्गममुपालभ्य रोदिति। नूनमेतेषामत्रैव स्वामी व्यापादित। तन्न खल्वेतेऽपि जानन्ति। भवतु। अन्यतो गत्वा प्रक्ष्यामि। कथं सर्व एवावस्थानुरूपं व्यसनमनुभवन् भागधेयविषमशीलतया पर्याकुलो जन। तत्किमिदानीमत्र प्रक्ष्यामि। कं वोपालप्स्ये। भवतु। स्वयमेवात्र विचेष्यामि। भवतु। दैवमिदानीमुपालप्स्ये। हहो दैव, एकादशानामक्षौहिणीनां नाथो ज्येष्ठो भ्रातृशतस्य भर्ता गाङ्गेयद्रोणाङ्गराजशल्यकृपकृतवर्माश्वत्थामप्रमुखस्य राजचक्रस्य सकलपृथ्वीमण्डलैकनाथो महाराजदुर्योधनोऽप्यन्विष्यते। अन्विष्यमाणोऽपि न ज्ञायते

---

१ 'हा, दुक्करं क्खु एत्थ वट्टइ' इति बहुपुस्तकानां पाठ २ 'पेक्खिदु ३ 'सुसरदि' ४ 'हुविस्ससि इत्यस्मादनन्तरं 'पुत्तो वि दे अखण्डिदयसो वीरो वेस्सदि' इति क्वचिदधिक पाठ ५ 'विचिणइस्सम्' ६ 'अवलोक्य' ७ 'किदव्वणप्पडिआरो ८ 'भागधेअविसुद्दाए' ९ 'दाणीं' इति क्वचिन्नास्ति

मण्डलेक्कणाहो महाराअदुज्जोहणो त्ति, अण्णेसीअदि । [1]अण्णेसीअन्तो वि ण जाणीअदि कस्सिं उद्देसे, वट्टइ त्ति । ([2]विचिन्त्य निःश्वस्य च ।) अह वा किं एत्थ देव्वं उवालहामि । तस्स क्खु एदं णिब्भच्छिअ-विउरवअणवीअस्स [3]अणग्घीरिटपिदामहहिदोवदेसकुरस्स [4]संउणिप्पोच्छा-हणादिनिरूढमूलस्स [5]जउगेहजूदविससाहिणो सभूदचिरआलसवद्धवे-रालवालस्स [6]पञ्चालीकेसग्गहणकुसुमस्स फलं परिणमदि । (अन्यतो विलोक्य ।) जहा एत्थ एसो विविहरअणप्पहासवलिदसूरकिरणप्पसूदस-क्कचावसहस्ससपूरिददसदिसामुहो ळणकेदुवसो रहो दीसइ ता अह तक्केमि अवस्स एदिणा महाराअदुज्जोहणस्स विस्सामुद्देसेण होदव्वम् । [7]याव निरूपेमि । (उपागम्य दृष्ट्वा निःश्वस्य च ।) कधं एआदहाण अक्खो-हिणीण णाअको भविअ महाराओ दुज्जोहणो पउदपुरिसो विअ अस

कस्मिन्नुद्देशे वर्तत इति । अथ वा किमत्र दैवमुपालभे । तस्य खल्विदं निर्भर्त्सित-विदुरवचनबीजस्यावधीरित पितामहहितोपदेशाङ्कुरस्य शकुनिप्रोत्साहनादिविरूढमू-लस्य जतुगृहद्यूतविषशाखिनः सभूतचिरकालसबद्धवैरालवालस्य पाञ्चालीकेश-ग्रहणकुसुमस्य फलं परिणमति । यथात्र विविधरत्नप्रभासवलितसूर्यकिरणप्रसूत-शक्रचापसहस्रसम्पूरितदशदिशामुखो ललनकेतुवशो रथो दृश्यते तदह तर्कयाम्यव-श्यमेतेन महाराजदुर्योधनस्य विश्रामोद्देशेन भवितव्यम् । यावनिरूपयामि । कथमेकादशानामक्षौहिणीनां नायको भूत्वा महाराजो दुर्योधनः प्राकृतपुरुष इवा-

१. 'अण्णेसीअन्तो वि ण जाणीअदि । ण जाणे कस्सिं उद्देसे सो वट्टइ त्ति', 'ण जाणे कस्सिं उद्देसे सो वट्टइ त्ति' इति वा पाठः । २. '(विचिन्त्य निःश्वस्य च ।)' इत्यत्र '(विमृश्य ।)' इति क्वचित्पाठः । ३. 'परिभूदपिदामहहिदावद-सङ्कुरस्स' । ४ 'सउणिहदअप्पोच्छाहणादिविरूढमूलस्स', 'सउणिप्पोच्छाहणारूढ-मूलस्स' । ५. 'कुडविससाहिणो' इति दशरूपके पाठः । ६. 'पञ्चालिआकेसग्ग-हणकुसुमस्स' । ७ 'याव निरूवेमि' इत्यारभ्य 'अये, कथं समासा सुन्दरकः प्राप्तः' इत्यन्तं केषुचित्पुस्तकेषु नास्ति

लाहणीए भूमीए उवविट्ठो चिट्ठदि । अथवा तस्स क्खु एद पंचालीके-सग्गहकुसुमस्स फल परिणमदि । (क)

(उपसृत्य सूत सञ्ज्ञया पृच्छति ।)

सूतः—(दृष्ट्वा) अये, कथ सग्रामा सुदरक प्राप्त ।

सुन्दरकः—(उपगम्य ।) जअदु जअदु महाराओ । (ख)

दुर्योधनः—(विलोक्य ।) अये सुदरक, कच्चित्कुशलमङ्गराजस्य

सुन्दरकः—देव, कुसल सरीरमेत्तकेण । (ग)

दुर्योधनः—किं किरीटिनास्य निहता धौरेया हत सारथिर्भग्नो वा रथ ।

सुन्दरकः—देव, ण भग्गो रहो । से मणोरहो (घ)

श्लाघनीयायां भूमावुपविष्टस्तिष्ठति । अथ वा तस्य खलु एतत् पाञ्चालीकेशग्रहकुसुमस्य फल परिणमति ।

(ख) जयतु जयतु महाराज ।

(ग) देव, कुशल शरीरमात्रकेण ।

(घ) देव न भग्नो रथ । अस्य मनोरथ ।

---

१ 'पञ्चालिआकेसग्गहकुसुमस्स २ '(उपसृत्य दृष्ट्वा च ।)' ३ 'महाराओ' इत्यस्मादनन्तर केपुचित् पुस्तकेषु 'सूत —(विलोक्य ।) आयुष्मन्, समरात्सुन्दरक प्राप्त इत्यधिक पाठ ४ 'सरीरमेत्तेण ५. 'राजा—(ससम्भ्रमम्) सुन्दरक, किं किरीटिनाऽस्य निहता धौरेयाः', 'राजा—किं तस्य किरीटिना हता धौरेया ' इति पाठौ ६ 'देव, ण भग्गो रहो। से मणोरहो वि देव, ण रहो भग्गो । से मणोरहो वि 'देव ण भग्गो रहो । भग्गो से मणोरहो', 'देव, ण भग्गो रहो किं तु अङ्गाण सअलराअचक्कस्स मणोरहो' इति पाठान्तराणि

दुर्योधनः—किमविस्पष्टकथितैराकुलमपि पर्याकुलयसि मे हृदयम् । तदलं संभ्रमेण । अशेषतो विस्पष्टं कथ्यताम् ।

सुन्दरकः—जं देवो आणवेदि । देवस्स मुउडमणिप्पहावेण अवणीदा मे रणप्पहारवेअणा (इति साटोपं परिक्रम्य ।) सुणादु देवो । अत्थि दाणीं कुमालदुस्सासणवह—(इत्यर्धोक्ते मुखमाच्छाद्य शङ्कां नाटयति ।)(क)

सूतः—सुन्दरक, कथय । कथितमेव देवेन ।

दुर्योधनः—कथ्यताम् । श्रुतमस्माभिः ।

सुन्दरकः—(स्वगतम् ।) कधं दुस्सासणवहो सुदो देवेण । (प्रकाशम् ।) सुणादु देवो । अज्ज दाव कुमालदुस्सासणवहामरिसिदेण सामिणा अङ्गराएण किदकुडिलभिउडीभङ्गभीसणललाडवट्टेण अविण्णादसंधाणतिक्खमोक्खणिक्खित्तसरधारावरिसिणा अभिजुत्तो सो दुराआरो दुस्सासणवेरिओ मज्झमपण्डवो । (ख)

(क) यदेव आज्ञापयति देवस्य मुकुटमणिप्रभावेणापनीता मे रणप्रहारवेदना । शृणोतु देवः । अस्तीदानीं कुमारदुःशासनवध—

(ख) कथं दुःशासनवधः श्रुतो देवेन । शृणोतु देवः । अद्य तावत्कुमारदुःशासनवधामर्षितेन स्वामिनाङ्गराजेन कृतकुटिलभ्रुकुटीभङ्गभीषणललाटपट्टेनाविज्ञातसंधानतीक्ष्णमोक्षनिक्षिप्तशरधारावर्षिणाभियुक्तः स दुराचारो दुःशासनवैरी मध्यमपाण्डवः ।

---

१. 'दुर्योधनः—(सरोषम्) अरे, किमेवमस्पष्टकथितैराकुलमपि मे मनः पर्याकुलयसि'; दुर्योधनः–किमविस्पष्टकथितैराकुलमपि मे मनः पर्याकुलयसि'; 'राजा–किमेवमस्पष्टकथितैराकुलमपि मे मनः पर्याकुलयसि' इति नानाविधः पाठः. २. 'तदलं संभ्रमेण । स्पष्टं कथय'; तदशेषतो विस्पष्टं कथ्यताम्' इति पाठौ. ३. 'अए, देवस्स मुउडमणिप्पहावेण'; देवस्स मुउडमणिदंसणप्पहावेण' ४. 'मुखमावृणोति' इति पाठः. ५. '(स्वगतम् ।) कधं दुस्सासणवहो सुदो देवेण । (प्रकाशम्)' इति केषुचित्पुस्तकेषु नास्ति. ६. 'कुमाल' इति क्वचिन्नास्ति. ७. 'किद' इति क्वचिन्नास्ति. ८. 'णिडलवट्टेण'; 'णिडालवट्टेण'. ९. 'अविण्णादसंधाणमोक्खेण सिलीमुहसंघादवरिसिणा अभिजुत्तो सो दुराआरो मज्झमपण्डवो भीमसेणहदओ' इति बहवः पाठाः.

उभौ—ततस्ततः ।

सुन्दरकः—तदो देव, उहअबलमिलन्तदीप्पन्तकरितुरअपदादिसमुब्भूदधूलिणिअरेण पल्लत्थगअघडासघादेण अ वित्थरन्तेण अन्धआरेण अन्धीकिद उहअबलम् । ण हु गगणतलं लक्खीअदि । (क)

उभौ—ततस्तत ।

सुन्दरक —तदो देव, दूराकड्ढिअधणुग्गुणाप्फालणटङ्कारेण गम्भीरभीसणेण जाणीअदि गज्जिद पलअजलहरेण त्ति । (ख)

दुर्योधन —ततस्तत ।

सुन्दरकः—तदो देव, दोहिण वि ताण अण्णोण्णासिंहणादगज्जिदपिसुण विविहपरिमुक्कप्पहरणाहदकरअसगलिदज्जलणविज्जुच्छडाभासुर

(क) ततो देव, उभयबलमिलद्दीप्यमानकरितुरगपदातिसमुद्भूतधूलिनिकरेण पर्यस्तगजघटासघातेन च विस्तीर्यमाणेनान्धकारेणान्धीकृतमुभयबलम् । न खलु गगनतलं लक्ष्यते ।

(ख) ततो देव, दूराकृष्टधनुर्गुणास्फालनटङ्कारेण गम्भीरभीषणेन ज्ञायते गर्जित प्रलयजलधरेणेति ।

---

१ 'दीप्पन्त' इति क्वचिन्नास्ति. २. 'णिवहेण'. ३. 'पळत्थतत्तद्दअघडा-', 'पसत्थगअघडा-' ४. 'विअ'. ५ 'ण भुवणतल लक्खीअदि' इति पाठः ६. 'धनुग्गुणच्छोटणटकारगम्भीरभीसणेण अन्धआरेण जाणीअदि', 'धणुग्गुणच्छोडणटकारगम्भीरभीसणेण भअआरिणा अन्धआरेण जाणीअदि' इति पाठौ. ७. 'तदो अ दव'. ८. 'वि' इति क्वचिनास्ति ९. 'सजलिदज्जलणविज्जुअ बहलआहिलबिन्दुसज्जोअभासुर गम्भीरत्थणिअचापजलहरप्पसरिदसरधारासहस्सवरिसदुद्दसण संभूद समरदुद्दिणम' इति बहुपुस्तकाना पाठः, संजनिदज्जलणविज्जुअ' इत्यत्र 'संजलिदज्जलणविज्जुलअ' इत्यपि क्वचित्पाठो दृश्यते

गम्भीरत्थणिअचापजलहर प्पसरन्तसरधारासहस्सवरिसं जाद समरदुद्दिणम् । (क)

दुर्योधनः—ततस्ततः ।

सुन्दरकः—तदो[1] देव, एदस्सिं अन्तरे जेट्ठस्स भादुणो परिभवस[2]ङ्किणा धणंजएण वज्जणिग्घादणिग्घोसविसमरसिदधअअग्गट्ठिदमहावाणरो[3] तुरङ्गमसंवाहणवावुदवासुदेवसंखचक्कासिगदालञ्छिदचदुव्वाहुदण्डो[4] आपूरिअपञ्चजण्णदेअदत्तताररसिदप्पडिरवभरिददसदिसामुहकुहरो[5] धाविदो त उद्देसं रहवरो[6] । (ख)

दुर्योधनः—ततस्ततः ।

सुन्दरकः—तदो भीमसेणधणंजएहिं अभिजुत्तं पिदर पेक्खिअ ससंभम विअलिअं अवघूणिअ रअणसीसअं आकण्णाकड्ढिदकोदण्डमं-

---

(क) ततो देव, द्वयोरपि तयोरन्योन्यसिंहनादगर्जितपिशुनं विविधपरिमुक्तप्रहरणाहतकवचसंगलितज्वलनविद्युच्छटाभासुर गम्भीरस्तनितचापजलधर प्रसरच्छरधारासहस्रवर्षि जातं समरदुर्दिनम् ।

(ख) ततो देव, एतस्मिनन्तरे ज्येष्ठस्य भ्रातु परिभवशङ्किना धनंजयेन वज्रनिर्घातनिर्घोषविषमरसितध्वजाग्रस्थितमहावानरस्तुरङ्गमसंवाहनव्यापृतवासुदेवशंखचकासिगदालाञ्छितचतुर्बाहुदण्ड आपूरितपाञ्चजन्यदेवदत्ततारर सितप्रतिरवभरितदशदिशामुखकुहरो धावितस्तमुद्देशं रथवरः ।

---

१. 'तदो अ देव'. २. 'पराभवसङ्किणा'. ३. 'वज्जणिग्घादणिग्घोसो विसमरसिदहरसिदहओ सिहरट्ठिदवाणरो'; 'वज्जणिग्घादणिग्घोसविसमरसिदरहसिदहओ सिहरट्ठिदवाणरो'; 'वज्जणिग्घादणिग्घोसविसमरहरसिदहओ सिहरट्ठिदवाणरो' इति नानाविधः पाठः. ४. 'तुरङ्गमधारणव्वावारिद–'. ५. 'सखचक्कगदासिलञ्छिदचउब्भउव्वाहुदण्डदुद्दंसणो' इति बहुपुस्तकाना पाठः. ६. 'रहो'. 'कठिणकोदण्डजीओ'.

ण्डलो दाहिणहत्तुक्खित्तसरपुखविघट्टणतुरराइदसारहीओ त देस उवगदो कुमालविससेणो । (क)

दुर्योधनः—(सावष्टम्भम् ।) ततस्तत ।

सुन्दरकः—तदो देव, सुआगदेण एव्व कुमालविससणेण महद-च्चरिअ किदम् । वेडुरिअसिलासामलमुसिणिद्धसल्लब-धेहिं कठिणकङ्क-पक्खकिसणाणणेहि सिलाणिसिदमसलुज्जलेहिं जह कुसुमिदो तरुवरो सिलीमुहेहि तह पच्छादिदो वणजअस्स रहवरो । (ख)

उभौ—(सहर्षम् ।) ततस्तत ।

सुन्दरकः—तदो देव, तीक्खविक्खित्तणिसिदभल्लबाणवरिसिणा धणजएण ईसि विहसिअ भणिदम्—'अरे रे विससेणे, पिदुणो वि दाव दे ण जुत्त मह कुविदस्स अभिमुह ठादुम् । किं उण भवदो बालस्स । किं ता गच्छ । अवरेहिं कुमारेहिं सह गदुअ आओधेहि ।' एव्व नाअ णिसमिअ गुरुअणाहिक्खेवेण उद्दीविअकोवोपरत्तमुहमण्डल

(क) ततो भीमसेनधनजयाभ्यामभियुक्त पितर प्रेक्ष्य ससभ्रम विगलितमव-धूय रत्नशीर्षकमाकर्णाकृष्टकोदण्डमण्डलो दक्षिणहस्तोत्क्षिप्तशरपुखविघट्टनत्वरा-यितसारथिकस्त देशमुपगत कुमारवृषसेन ।

(ख) ततो देव, स्वागतेनैव कुमारवृषसेनेन महदाश्चर्य कृतम् । वैडूर्यशि-लाश्यामलसुस्निग्धशल्यबन्धै कठिनकङ्कपक्षकृष्णाननै शिलानिशितमांसलो ज्ज्वलैर्यथा कुसुमितस्तरुवर शीलीमुखैस्तथा प्रच्छादितो धनजयस्य रथवरः ।

(ग) ततो देव, तीक्ष्णविक्षिप्तनिशितभल्लबाणवर्षिणा धनजयेनेषद्विहस्य भणितम्—'अरे रे वृषसेन, पितुरपि तावत्ते न युक्त मम कुपितस्याभिमुख स्थातुम् । किं पुनर्भवतो बालस्य । तद्गच्छ । अपरै कुमारै सह गत्वायुध्यस्व ।

१ 'दाहिणहत्थविनिखित्तसरपुखबन्धणो विघट्टणतुवराइदसारहीओ' इत्यपर पाठ २ 'विदलिदसिहासामल—' ३ 'सिलाणिसिद—' ४ 'कुविदस्स' इति क्वचिन्नास्ति ५ 'सह गदुअ इति क्वचिन्नास्ति

विअम्भिअभिउडीभङ्गभीसणेण चावधारिणा कुमालविससेणेण मम्मभेदएहिं परुसविसमेहिं सुदिपधकिदप्पणएहिं णिब्भच्छिदो गण्डीवी वाणेहिं ण उण दुट्टवअणेहिं । (क)

दुर्योधनः—साधु वृषसेन, साधु । सुन्दरक, ततस्ततः ।

सुन्दरकः—तदो देव, णिसिदसराभिघादवेअणोपजादमण्णुणा किरीटिणा चण्डगण्डीवजीआसद्दणिज्जिदवज्जणिग्घादघोसेण वाणाणिपडणपडिसिद्धदंसणप्पसरेण पत्थुदं सिक्खाबलाणुरूवं किं वि अच्चरिअम् । (ख)

दुर्योधनः—(साकूतम् ।) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—तदो देव, तं तारिसं पेक्खिअ सत्तुणो समरव्वावारचउरत्तणं अविभाविअतूणीरमुहधणुग्गुणगमणागमणसरसंधाणमोक्खचडुलकरअलेण कुमालविससेणेण वि सविसेसं पत्थुदं समलकम्म । (ख)

एवं वाचं निशम्य गुरुजनाधिक्षेपेणोद्दीपितकोपोपरक्तमुखमण्डलविजृम्भितभ्रुकुटीभङ्गभीषणेन चापधारिणा कुमारवृषसेनेन मर्मभेदकैः परुषविषमैः श्रुतिपथकृतप्रणयैर्निर्भर्त्सितो गाण्डीवी बाणैर्न पुनर्दुष्टवचनैः ।

(क) ततो देव, निशितशराभिघातवेदनोपजातमन्युना किरीटिना चण्डगाण्डीवजीवाशब्दनिर्जितवज्रनिर्घातघोषेण बाणनिपतनप्रतिषिद्धदर्शनप्रसरेण प्रस्तुतं शिक्षाबलानुरूपं किमप्याश्चर्यम् ।

(ख) ततो देव, तत्तादृशं प्रेक्ष्य शत्रोः समरव्यापारचतुरत्वमविभाविततूणीरमुखधनुर्गुणगमनागमनशरसंधानमोक्षचटुलकरतलेन कुमारवृषसेनेनापि सविशेष प्रस्तुतं समरकर्म ।

---

१. 'कुमालविससेणेण वि'. २. 'सुदवढकिदप्पणएहिं;' 'सुदिवहकिदप्पणएहिं' इति पाठौ. ३. 'दुट्ठअणेहिं'. ४. 'सुन्दरक' इति क्वचिन्नास्ति. ५. ' तदो अ देव'. ६. 'सिदसराभिघाद–'. ७. 'गण्डीविणा'. ८. 'तदो अ देव'. ९. 'तं पेक्खिअ तस्स सत्तुणो समरव्वावारचउरत्तणं'; तं अ तारिसं समरव्वारचउरत्तणं पेक्खिअ' इति पाठौ. १०. 'तूणीरमुहधणुग्गुणगमणागमणसरसंधाणमोक्खचडुलकरअलेण'; 'तूणीरमुहधणुग्गुणगमणागमणसरसंधाणचडुलकरअलेण;' इति पाठान्तरे.

दुर्योधनः—ततस्तत ।

सुन्दरकः—तदो देव, एत्थन्तरे विमुक्कसमरव्वावारो मुहुत्त[1]स्सामिदवेराणुबन्धो दोण वि कुरुराअपण्डवबलाणं 'साहु कुमालविससेण, साहु' त्ति किदकलअलो वीरलोओ अवलोइदुं पउत्तो । (क)

दुर्योधन—(सविस्मयम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—तदो अ देव, [4]अवहीरिदसअलराअधाणुकचक्कपराक्कमसालिणो सुदस्स तहाविहेण समलकम्मालम्भेण हरिसरोसकरुणासंकडे [5]वट्टमाणस्स सामिणो अङ्गराअस्स णिवडिआ सरपद्धइ भीमसेणे [6]बाप्पपज्जाउला दिठ्ठी कुमालविससेणे । (ख)

दुर्योधनः(सभयम् ।) ततस्ततः ।

(क) ततो देव, अत्रान्तरे विमुक्तसमरव्यापारो मुहूर्तविश्रामितवैरानुबन्धो द्वयोरपि कुरुराजपाण्डवबलयोः 'साधु कुमारवृषसेन, साधु' इति कृतकलकलो वीरलोकोऽवलोकयितुं प्रवृत्तः ।

(ख) ततश्च देव, अवधीरितसकलराजधानुष्कचक्रपराक्रमशालिन सुतस्य तथाविधेन समरकर्मारम्भेण हर्षरोषकरुणासंकटे वर्तमानस्य स्वामिनोऽङ्गराजस्य निपतिता शरपद्धतिर्भीमसेने बाष्पपर्याकुला दृष्टिः कुमारवृषसेने ।

---

१. 'तदो अ देव, परिसेसिदरणव्वावारेसु वि[?]व चिरणिघडिअवेराणुबन्धेसु कुरुराअपण्डवबलेसु साहु विससेण, साहु त्ति कलअ 'मुदरो वीरलोओ आलोइदुं पउत्तो'; पाठ.. २ 'सुपरिवत्तचिरआलसवट्टिदवेराणुबन्धो' इति पाठः. ३. 'कुरुपण्डवाण हि'. ४. 'अवहीरिदसअलधाणुक्कचक्क–'. 'करुणहरिसरोससकडे' – 'हरिसरोसकरुणा संकासकडे'. ५. अणुवट्टमाणस्स'. ६. ''बाप्पआउला'.

सुन्दरकः—तदो अ देव, उभअबलप्पउत्तसाहुकारामरिसिदेण गण्डीविणा तुरगेसु सारहिं पि रहवरे धणु पि जीआइं पि णलिन्दलञ्छणे सिदादवत्ते अ व्वावारिदो सम सिलीमुहासारो। (क)

दुर्योधनः—(सभयम्।) ततस्ततः।

सुन्दरकः—तदो देव, विरहो लूणगुणकोदण्डमेत्तपरिब्भमणव्वावारप्पडिसिद्धसरसंपादो मण्डलेहिं विआरिदुं पउत्तो कुमालो। (ख)

दुर्योधन—(साशङ्कम्।) ततस्ततः।

सुन्दरकः—तदो देव, सुदरहविद्धंसणामरिसिदेण सामिणा अङ्गराएण अगणिअभीमसेणाभिजोएण पडिमुक्को धणंजअस्स उवरि सिलीमुहासारो। कुमालो वि परिजणोवणीदं अण्णं रहं आरुहिअ पुणो वि पउत्तो धणंजएण सह आओधेदुम्। (ग)

(क) ततश्च देव, उभयबलप्रवृत्तसाधुकारामर्षितेन गाण्डीविना तुरगेषु सारथावपि रथवरे धनुष्यपि जीवायामपि नरेन्द्रलाञ्छने सितातपत्रे च व्यापारितः समं शिलीमुखासारः।

(ख) ततो देव, विरथो लूनगुणकोदण्डमात्रपरिभ्रमणव्यापारप्रतिषिद्धशरसंपातो मण्डलैर्विचरितुं प्रवृत्तः कुमारः।

(ग) ततो देव, सुतरथविध्वंसनामर्षितेन स्वामिनाङ्गराजेनागणितभीमसेनाभियोगेन परिमुक्तो धनंजयस्योपरि शिलीमुखासारः। कुमारोऽपि परिजनोपनीतमन्यं रथमारुह्य पुनरपि प्रवृत्तो धनंजयेन सहायोधितुम्।

---

१. साहुकारामरिसिदेण सरवरिसपज्जलिदेण गण्डीविणा' इति बहवः. २. 'सिदादवत्ते व्वावारिदा समं सिलीमुहा' इत्यपर. पाठ. ३. 'लूणगुणकोदण्डो परिब्भमणमेत्तव्वावारो मण्डलाग्गेण विअरिदुं पउत्तो कुमालविससेणो'; 'लूणगुणकोदण्डा परिब्भमणव्वावारमेत्तप्पडिसिद्धसरसंपदो मण्डलाइं विरचइदुं पउत्तो कुमालो' इति पाठान्तरे. ४. 'दुर्योधन —अहो, बालस्य पराक्रमो मूढता च। उभौ—'ततस्ततः' इति क्वचित्पाठः. ५. 'विद्धंसणामरिसुद्दीविदेण'. ६. 'पडत्थो'. ७. 'कुमालविससेणो'. ८. 'धणंजआभिजोए'.

उभौ—साधु वृषसेन, साधु । ततस्ततः ।

सुन्दरकः—तदो देव, भणिदं च कुमालेण—'रे रे तादाहिक्खेवमुहल मज्झमपण्डव, मह सरा तुह सरीरं उज्झिअ अण्णस्सिं ण णिवडन्ति' त्ति भणिअ सरसहस्सेहिं पण्डवसरीरं पच्छादिअ सिंहणादेण गज्जिदुं पउत्तो । (क)

दुर्योधनः—(सविस्मयम् ।) अहो, बालस्य पराक्रमो मुग्धस्वभावेऽपि । ततस्ततः ।

सुन्दरकः—तदो अ देव, तं सरसपादं समवधूणिअ णिसिदसराभिघादजादमण्णुणा किरीटिणा गहिदा रहुच्छङ्गादो कणन्तकणअकिङ्किणीजालझङ्कारविराइणी मेहोवरोहविमुक्कणहत्थलणिम्मला णिसिदसामलसिणिद्धमुही णिविहरअणप्पहाभासुरभीसणरमणिज्जदंसणा सत्ती विमुक्का कुमालाहिमुही । (ख)

(क) ततो देव, भणितं च कुमारेण—'रे रे ताताधिक्षेपमुखर मध्यमपाण्डव, मम शरास्तव शरीरमुज्झित्वान्यस्मिन्न निपतन्ति' इति भणित्वा शरसहस्रैः पाण्डवशरीरं प्रच्छाद्य सिंहनादेन गर्जितुं प्रवृत्तः ।

(ख) ततश्च देव, तं शरसपातं समवधूय निशितशराभिघातजातमन्युना किरीटिना गृहीता रथोत्सङ्गात्क्वणत्कनककिंकिणीजालझंकारविराविणी मेघोपरोधविमुक्तनभस्तलनिर्मला निशितश्यामलस्निग्धमुखी विविधरत्नप्रभाभासुरभीषणरमणीयदर्शना शक्तिर्विमुक्ता कुमाराभिमुखी ।

१. 'उभौ—साधु वृषसेन' इत्यस्मादारभ्य 'सुन्दरकः—तदो देव' इत्यन्तं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति. २ 'वज्जिअ' ३ 'भणन्तेण सरसहस्सेहिं पण्डवसरीरं पच्छादिदं कुमालेण ।' इति क्वचित्पाठः ४. 'मुग्धस्वभावस्यापि', 'मुग्धस्वभावोऽपि' ५ 'तस्स सरसहस्ससपादं समवधूणिअ', 'तस्सा सरसहस्सासपादं अवधूणिअ' ६ 'णिसिदसराभिघादजादमण्णुणा' इति क्वचिन्नास्ति ७. 'सत्ती सोवहासं विमुक्का अ धणंजएण कुमालाहिमुहम्' इति बहुपुस्तकानां पाठः

दुर्योधनः—(सविषादम् ।) अहह । ततस्ततः ।

सुन्दरकः—तदो देव, पज्जलन्तीं सत्तिं पेक्खिअ विअलिअं अङ्गराअस्स हत्थादो सैसरं धणु हिअआदो वीरसुलहो उच्छाहो णैअणादो बाप्पसलिलं पि । रसिदं अ सिंहणादं विओदलेण । दुक्करं दुक्करं त्ति आक्कन्दिदं कुरुवलेण । (क)

दुर्योधनः—(सविषादम् ।) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—तदो देव, कुमालविससेणेण आँकण्णपूरिदेहिं णिसिदखुरप्पबाणेहिं चिरं णिज्झइअ अद्धपहे एव्व भाईरही विअ आअच्छन्ती जधा भअवदा विसमलोअणेण तधा तिधा किदा सत्ती । (ख)

दुर्योधनः—साधु वृषसेन, साधु । ततस्ततः ।

सुन्दरकः—तदो अ देव, एदस्सिं अन्तले ँकिदकलकलमुहरेण वीरलोअसाहुवादेण अन्तरिदो ँसमरतूरणिग्घोसो । सिद्धचालणगणविमुक्कुसुमप्पअरेण पच्छादिदं समलाङ्गणम् । भणिअं अ सामिणा अङ्गरा-

(क) ततो देव, प्रज्वलन्तीं शक्तिं प्रेक्ष्य विगलितमङ्गराजस्य हस्तात्सशरं धनुर्हृदयाद्वीरसुलभ उत्साहो नयनाद्बाष्पसलिलमपि । रसितं च सिंहनादं वृकोदरेण । दुष्करं दुष्करमित्याक्रन्दितं कुरुबलेन ।

(ख) ततो देव, कुमारवृषसेनेनाकर्णपूरितैर्निशितक्षुरप्रबाणैश्चिरं निर्ध्यायार्धपथ एव भागीरथीवागच्छन्ती यथा भगवता विषमलोचनेन तथा त्रिधा कृता शक्तिः ।

१. 'दुर्योधनः—(सविषादम्) अहह'; 'दुर्योधनः—(सविषादम् ।) ततस्ततः' इति पाठौ. २. 'सबाणं'. ३. 'णअणादो बाप्पसलिलं वअणादो रसिदम् । रसिदं अ धणंजएण सिंहणादं विणादिदं विओदलेन अ' इति बहुपुस्तकाना पाठः. ४. 'आकण्णाकिट्ठणिसिदखुरप्पेण सुचिरं विज्झइअ अद्धपहे एव्व भाईरही वेअ भअवदा विसमलोअणेण तिधा किदा सत्ती' इति बहुपुस्तकानां पाठ.. ५. 'कलमुहरेण'. ६. 'समरतूररवो'. ७. 'विमुक्केण कुसुमप्पअरेण'.

एण—'भो वीर विकोदल, असमत्तो तुह मह वि समलव्वावारो। ता [1]अणुमण्ण मं मुहुत्तअम्। पेक्खामहे [2]दाव वस्सस्स तुह भादुणो अ धणुव्वेदसिक्खाचउरत्तणम्। [3]तुह वि एदं पेक्खणिज्जम्' त्ति। (क)

दुर्योधनः—ततस्ततः।

सुन्दरकः—तदो देव, विस्समिदाओधनव्वावारा मुहुत्तविस्समिदणिअवेराणुबन्धा दुवे वि पेक्खआ जादा भीमसेणाङ्गराआ। (ख)

दुर्योधनः—([4]साभिप्रायम्।) ततस्ततः।

सुन्दरकः—[5]तदो अ देव, सत्तिखण्डणामरिसिदेण गण्डीविणा भणिअम्—'अरे रे दुज्जोहणप्पमुहा—(इत्यर्धोक्ते लज्जां नाटयति।) (ग)

दुर्योधनः—सुन्दरक, कथ्यताम्। [6]परवचनमेतत्।

(क) ततश्च देव, एतस्मिन्नन्तरे कृतकलकलमुखरेण वीरलोकसाधुवादेनान्तरितः समरतूर्यनिर्घोषः। सिद्धचारणगणविमुक्तकुसुमप्रकरेण प्रच्छादितं समराङ्गणम्। भणितं च स्वामिनाङ्गराजेन—'भो वीर वृकोदर, असमाप्तस्तव ममापि समरव्यापारः। तदनुमन्यस्व मा मुहूर्तम्। प्रेक्षावहे तावद्वत्सस्य तव भ्रातुश्च धनुर्वेदशिक्षाचतुरत्वम्। तवाप्येतत्प्रेक्षणीयम्' इति।

(ख) ततो देव, विश्रमितायोधनव्यापारौ मुहूर्तविश्रमितनिजवैरानुबन्धौ द्वावपि प्रेक्षकौ जातौ भीमसेनाङ्गराजौ।

(ग) ततश्च देव, शक्तिखण्डनामर्षितेन गाण्डीविना भणितम्—'अरे रे दुर्योधनप्रमुखा —

---

१. 'अणुमण्णदु'. २. 'दाव वक्खणमेत्त वस्सस्स तुह भादुणो धणुव्वेदसिक्खाणिउत्तणम्' इति पाठ. ३. 'तुह वि एदं पेक्खणिज्ज त्ति। तदो विरदाओ रणव्वावारणिब्बन्धादो मुहुत्तअ परसमिदवेरा जादा दुवे वि अ पेक्खआ भीमसेणाङ्गराआ'; ४ '(साभिप्रायम्।)' इति क्वचिन्नास्ति. ५. 'तदो अ देव, एदस्सिं अन्तरे सत्तिखण्डणामरिसिदेण गण्डीविणाम एव्वं भणिअम्' इति पाठ. ६. 'परवचनमत्र को दोषः' इति पाठः.

सुन्दरकः—सुणादु देवो । 'अरे दुज्जोहणप्पमुहा कुरुबलसेणापहुणो, अविणअणोकण्णधार कण्ण, तुह्मेहिं मह परोक्खं बहुहिं महारहेहिं पडिवारिअ एआई मम पुत्तओ अहिमण्णू व्वावादिदो । अहं उण तुह्माणं पेक्खन्ताणं एव्व एदं कुमालविससेणं सुमरिदव्वसेसं करोमि' त्ति भणिअ सगव्वं आप्फालिद णेण वेज्जणिग्घादघोसभीसणजीआरवं गण्डीवम् । सामिणा वि सज्जीकिदं काल्पुट्ठम् । (क)

दुर्योधनः—(सावहित्थम् ।) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—तदो अ देव, पडिसिद्धभीमसेणसमलकम्मालम्भेण गण्डीविणा विरइदा अङ्गराअविससेणरहकूलकसाओ दुवे बाणणदीओ । तेहिं वि दुवेहिं अण्णोण्णदंसिदसिक्खाविसेसेहिं अभिजुत्तो सो दुराआरो मज्झमपण्डवो । (ख)

दुर्योधनः—ततस्ततः ।

(क) शृणोतु देवः । 'अरे, दुर्योधनप्रमुखाः कुरुबलसेनाप्रभवः, अविनयनौकर्णधार कर्ण, युष्माभिर्मम परोक्षं बहुभिर्महारथैः परिवृत्यैकाकी मम पुत्रकोऽभिमन्युर्व्यापादितः । अहं पुनर्युष्माकं प्रेक्षमाणानामेवैतं कुमारवृषसेनं स्मर्तव्यशेषं करोमि । इति भणित्वा सगर्वमास्फालितमनेन वज्रनिर्घातघोषभीषणजीवारवं गाण्डीवम् । स्वामिनापि सज्जीकृतं कालपृष्ठम् ।

(ख) ततश्च देव, प्रतिषिद्धभीमसेनसमरकर्मारम्भेण गाण्डीविना विरचिते अङ्गराजवृषसेनरथकूलकषे द्वे बाणनद्यौ । ताभ्यामपि द्वाभ्यामन्योन्यदर्शितशिक्षाविशेषाभ्यामभियुक्तः स दुराचारो मध्यमपाण्डवः ।

---

१. 'अरे अविणअणईकण्णधार कण्ण' इति पाठः. २. 'मह परोक्खं एआई पुत्तओ अहिमण्णु व्वावादिदो' इति पाठः. ३. 'एव्व' इति क्वचिन्नास्ति. ४. 'सुमरिदव्वमेत्तसेसं'. ५. 'णिग्घादघोसभीसणजीआरवं'. ६. '(सावहित्थम् ।)' इति क्वचिन्नास्ति. ७. 'अण्णोण्णसिणेहदंसिद-'. ८. 'सो दुराआरो' इति क्वचिन्नास्ति.

सुन्दरकः—तदो अ देव, गण्डीविणा तारसिदनीआणिग्घोसमे त्तविण्णादवाणवरिसेण तह आअरिदं पत्तिहिं जह ण णहत्तल ण साम णरहो ण धरणी ण कुमालो ण केदुवसो ण बलाइं ण सारही [1] तुलङ्गमा ण दिसाओ ण वीरलोओ अ लक्खीअदि। (क)

दुर्योधनः—(सविस्मयम्।) ततस्तत।

सुन्दरकः—[3]तदो अ देव, अदिक्कन्ते सरवरिस क्खणमेत्त सर्सिह णादे पण्डवबले विमुक्काकन्दे कोरवबले उत्थिदो महन्तो कलअलो [4] हदो कुमालविससेणो हा हदो त्ति। (ख)

दुर्योधनः—([5]सबाष्परोधम्।) ततस्तत।

सुन्दरकः—[6]तदो देव, महन्तीए वेलाए पेक्खिअ हदसारहितुलङ्ग लूणादवत्तकेदुवस सग्गप्पब्भट्टं विअ सुलकुमालं एक्केण ज्जेव मम्मभेदि णा सिलीमुहेण भिण्णदेहं रहमज्झे परिट्ठिदं कुमालं आअदो। (ग)

(क) ततश्च देव, गाण्डीविना तारसितज्यानिर्घोषमात्रविज्ञातबाणवर्षेण तथा चरितं पत्रिभिर्यथा न नभस्तलं न स्वामी न रथो न धरणी न कुमारो न केतु वशो न बलानि न सारथिर्न तुरङ्गमा न दिशो न वीरलोकश्च लक्ष्यते।

(ख) ततश्च देव, अतिक्रान्ते शरवर्षे क्षणमात्रं समिंहनादे पाण्डवबले विमुक्ता क्रन्दे कौरवबले उत्थितो महान्कलकलो हा हतः कुमारवृषसेनो हा हत इति।

(ग) ततो देव, महत्या वेलया प्रेक्ष्य हतसारथितुरङ्गं लूनातपत्रकेतुवश स्वर्गप्रभ्रष्टमिव सुरकुमारमेकेनैव मर्मभेदिना शिलीमुखेन भिन्नदेहं रथमध्ये परि स्थितं कुमारमागतः।

---

१ 'तुलङ्गमो' २ 'मलक्खीअदि' ३ 'तदो अ दव, क्खणमेत्त एव्व अदिक्कन्ते सरसपादे सहपरिससिंहणादे पण्डवसण्णे सविसादविमुक्काकन्दे कोरवबले समुत्थिदो' इति बहुव पाठः ४ 'हदो कुमालविससेणो त्ति' इति पाठः ५ '(सबाष्परोधम्।)' इति पाठः ६. 'तदो अ देव, पक्खामि कुमालं हदसारहितुलङ्ग लूणादवत्तावचामरकेदुवसं सग्गब्भट्ठं विअ सुलकुमालं हिअ- अमम्मभेदिणा एक्केण सिलिमुहेण भिण्णदेहं रहमज्झे पल्लत्थम्।',

दुर्योधनः—(सास्रम् ।) अहह कुमारवृषसेन । अलमतः परं श्रुत्वा ।
। वत्स वृषसेन, हा मदङ्कदुर्ललित, हा गदायुद्धप्रिय, हा राधेयकुलप्र-
ाह, हा प्रियदर्शन, हा दुःशासननिर्विशेष, हा सर्वगुरुवत्सल, प्रयच्छ
। प्रतिवचनम् ।

पर्यासितनेत्रमचिरोदितचन्द्रकान्त-
मुद्भिद्यमाननवयौवनरम्यशोभम् ।
प्राणापहारपरिवर्तितदृष्टि दृष्ट
कर्णेन तत्कथमिवाननपङ्कजं ते ॥ १० ॥

सूतः—आयुष्मन्, अलमत्यन्तदुःखावेगेन ।

दुर्योधनः—सूत, पुण्यवन्तो हि दुःखभाजो भवन्ति । अस्माकं पुनः
प्रत्यक्षं हतबन्धूनामेतत्परिभवाग्निना ।
हृदयं दह्यतेऽत्यर्थं कुतो दुःखं कुतो व्यथा ॥ ११ ॥

इति मोहमुपगतः ।)

सूतः—समाश्वसितु समाश्वसितु महाराजः । (इति पटान्तेन
ोजयति ।)

---

१. 'राजा—सुन्दरक, अलमिदानीं कथितेन । (सास्रम् ।) हा वत्स वृषसेन,
ासि । देहि मे प्रतिवचनम् । (इति मोहमुपागतः ।) सूतः—समाश्वसिहि
माश्वसिहि । राजा—(उत्थाय । सकरुणम् ।) हा वत्स वृषसेन, हा मदङ्कदु-
र्लित, हा गदायुद्धप्रिय, हा राधेयकुलद्रुमप्ररोह' इत्यपि क्वचित्पाठः. २.
प्राणापचारपरिवर्तितदृष्टि'. ३. 'अत्यन्तशोकावेगेन'; 'अत्यन्तं दुःखावेगेन'.
. 'सूत, पुण्यवन्तो दुःखभाजो भवन्ति । अस्माकं च' इति क्वचित्पाठः. ५
प्रत्यक्षहतबन्धूनां'. ६. 'ध्यर्थं'. ७. 'कुतो दुःखं कुतो व्यथा ॥ भद्र सुन्दरक,
तो वयस्येन किं प्रतिपन्नमङ्गराजेन' इति क्वचित्पाठः. ८. '(इति पटान्तेन
ीजयति ।)' इत्यस्मादनन्तरं 'आयुष्मन्, अलमत्यन्तदुःखावेगेन ।' इति
्वचिदधिकः पाठः.

दुर्योधनः—(लब्धसंज्ञ ।) भद्र सुन्दरक, ततो वयस्येन किं प्रतिपन्नमङ्गराजेन ।

सुन्दरकः—तदो अ देव, तधाविधस्स पुत्तस्स दसणेण सगलिद अंस्सुजाद उज्झिअ अणवेक्खिदपरप्पहरणाओएण सामिणा अभिजुत्ता धणजओ । त अ सुदवहामरिसुद्दीविदपरक्कम तह परिक्कमन्त पेक्खिअ णउलसहदेवपञ्चालप्पमुहेहिं अन्तरिदो धणजअस्स रहवरो । (क)

दुर्योधनः—ततस्तत ।

सुन्दरकः—तदो देव, सल्लेण भणिदम्—'अङ्गराअ, ईदतुलङ्गमो भग्गकुवरो दे रहो ण जोग्गो भीमाज्जुणेहिं सह आजुज्झिदुम्' त्ति पडिवट्ठिदो रहो ओदारिदो सामी सन्दणादो बहुप्पआर अ सेमस्सासिदो।

(क) ततश्च देव, तथाविधस्य पुत्रस्य दर्शनेन सगलितमश्रुजातमुज्झित्वानवेक्षितपरप्रहरणाभियोगेन स्वामिनाभियुक्तो धनजय । त च सुतवधामर्षोद्दीपित पराक्रम तथा परिक्रामन्त प्रेक्ष्य नकुलसहदेवपाञ्चालप्रमुखैरन्तरितो धनजयस्य रथवर ।

---

१ 'भद्र सुन्दरक, वयस्येन किं प्रतिपन्नमङ्गराजेन' २ 'तह हदस्स पुत्तस्स तधाविधस्स सुदस्स' ३ 'अस्सुजल' ४ 'अणवेक्खिदपरप्पहरणेण सामिणा अङ्गराएण अभिजुत्तो धणजओ । तदो त सुदवहामरिसिद्ध विमुक्कजीविदास तथा परिक्कमन्त', ५ 'भीमणउलसहदेवपञ्चालप्पमुहेहिं' ६ 'रहो' ७ 'तदो अज्जुणचावमहाप्पलअपओहर णिस्सरिदसरधारासहस्सेहिं पूरिदेसु दिसामुहेसु सल्लेण भणिदोसामी अङ्गराओ । जहा अङ्गराअ' इति बहुपुस्तकानां पाठ ८ 'वसुभिदतुलङ्गमो मथिदचक्कणेमिकूबरो दे रहो । ता ण जुत्त भीमाज्जुणेहिं सह आजुज्झिदु त्ति भणिअ णिवट्टिदो रहो समराङ्गणादो' ९ 'आस्सासिदो । दुर्योधन —ततस्त । सुन्दरक —तदो अ सामिणा सुइरं विलम्बिअ पारअणो अभिहिदे अण्ण रह मे उवणेहि त्ति । परिऊणोवणीद रह पेक्खिअ मइ दिण्णदिट्ठी सुन्दरअ, एहि त्ति भणिअ अ । अह उवगदो समीवम्',

दो अ सामिणा सुइरं विलविअ परिअणोवणीदं अण्णं रहं पेक्खिअ दीहं निस्ससिअ मइ दिट्ठी विणिक्खिविदा । सुन्दरअ, एहि त्ति भणिदं अ । तदो अहं उवगदो सामिसमीवम् । तदो अवणीअ सीसट्ठाणादो पट्टिअं सरीरसंगलिदेहिं सोणिअबिंदुहिं लित्तमुहं बाणं कदुअ अहिलिहिअ पेसिदो देवस्स संदेसो (इति पट्टिकामर्पयति ।) (क)

(दुर्योधनो गृहीत्वा वाचयति ।)

यथा— 'स्वस्ति, महाराजदुर्योधनं समराङ्गणात्कर्ण एतदन्तं कण्ठे गाढमालिङ्ग्य विज्ञापयति ।

अस्त्रग्रामविधौ कृती न समरेष्वस्यास्ति तुल्यः पुमा-
न्भ्रातृभ्योऽपि ममाधिकोऽयममुना जेयाः पृथासूनवः ।
यैत्संभावित इत्यहं न च हतो दुःशासनारिर्मया
त्वं दुःखप्रतिकारमेहि भुजयोर्वीर्येण बाष्पेण वा ॥ १२ ॥

दुर्योधनः—वयस्य कर्ण, किमिदं भ्रातृशतवधदुःखितं मामपरेण विशल्येन घट्टयसि । भद्र सुन्दरक, अथेदानीं किमारम्भोऽङ्गराजः ।

(क) ततो देव, शल्येन भणितम्—'अङ्गराज, इततुरङ्गमो ममकूवरस्ते रथो न योग्यो भीमार्जुनाभ्यां सहायोद्धुम्' इति परिवर्तितो रथोऽवतारितः स्वामि स्यन्दनाद्बहुप्रकारं च समाश्वासितः । ततश्च स्वामिना सुचिरं विलप्य परिजनोपनीतमन्यं रथं प्रेक्ष्य दीर्घं निःश्वस्य मयि दृष्टिर्विनिक्षिप्ता । सुन्दरक, एहीति भणितं च । ततोऽहमुपगतः स्वामिसमीपम् । ततोऽपनीय शीर्षस्थानात्पट्टिकां शरीरसंगलितैः शोणितबिन्दुभिर्लिप्तमुखं बाणं कृत्वाभिलिख्य प्रेषितो देवस्य संदेशः ।

---

१. 'दिट्ठवअणं'. २. 'अहिलिहिदो एसो देवस्स संदेशो'; ३. '(इति पत्रिकामर्पयति ।)', ४. 'महाराज दुर्योधन'. ५. 'त्वत्संभावित इत्यहं' इति पाठः. ६. 'तं'. ७. 'वयस्य कर्ण कर्ण' इति पाठः ८. 'भ्रातृशतवधदुःसहदुःखितं'; 'हतभ्रातृशतं'.

सुन्दरकः—देवे, अज्जवि आरम्भो पुच्छीअदि । अवणीदसरीर रणो अप्पवहकिदणिच्चओ पुणोवि पत्थेण सह समलं मग्गदि । (क)

[2]**दुर्योधनः**—(आवेगादासनादुत्तिष्ठन् ।) सूत, रथमुपनय । सुन्दरक, त्वमपि मद्वचनात्त्वरिततर गत्वा वयस्यमङ्गराज प्रतिबोधय । अलमतिसाहसेन । अभिन्न एवायमावयो सकल्प । न खलु भवानेको जीवितपरित्यागाकाक्षी । किंतु ।

हत्वा पौर्थान्सलिलमशिव बन्धुवर्गाय दत्त्वा
मुक्त्वा बाष्प सहकातिपयैर्मन्त्रिभिश्चारिभिश्च ।
कृत्वान्योन्य सुचिरमपुनर्भावि गाढोपगूढ
सत्यक्ष्यावो हततनुमिमा दुंखितौ निर्वृतौ च ॥ १३ ॥

अथवा [6]शोक प्रति मया न किचित्सदेष्टव्यम् ।
वृपसेनो न ते पुत्रो न मे दु शासनोऽनुज ।
[7]त्वा बोधयिष्ये यदह मा त्व वा वोधयिष्यसि ॥ १४ ॥

(क) देव, अद्याप्यारम्भ पृच्छयते । अपनीतशरीरावरण आत्मवधकृतनिश्चयः पुनरपि पार्थेन सह समरं मार्गति ।

१. 'देव, अदणोदसरीरावरणो अप्पवहकिदणिच्चओ सअ एव्व समल मग्गदि' इति पाठ . २. 'दुर्योधन —(श्रुत्वा सत्वरमुत्तिष्ठन् ।) सुन्दरक, त्वमपि मद्वचनात्त्वरिततर गत्वा वयस्यमङ्गराज प्रबोधय । न खलु जयाकांक्षी भवानिदानीम् । अभिन्न एवायमावयो सकल्प । किंतु ' इति पाठ . ३ 'पार्थ'. ४. ५. 'बन्धुभि '. ' ५ 'दुखितौ निर्वृतौ वा', ६. 'कर्णं प्रति' 'सशोक प्रति'; ७ 'त्वां बोधयामि किमहं त्व मां सत्यापयिष्यसि' इति

सुन्दरकः—जं देवो आणवेदि । (इति निष्क्रान्तः ।) (क)

दुर्योधनः—तूर्णमेव रथमुपस्थापय ।

सूतः—(कर्णं दत्त्वा ।) देव, हेषासंवलितो नेमिध्वनिः श्रूयते । तथा तर्कयामि नूनं परिजनोपनीतो रथः ।

दुर्योधनः—सूत, गच्छ त्वं सज्जीकुरु ।

सूतः—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रम्य पुनः प्रविशति ।)

दुर्योधनः—(विलोक्य ।) किमिति नारूढोऽसि ।

सूतः—एष खलु [1]तातोऽम्बा च [2]संजयाधिष्ठितं रथमारुह्य देवस्य [3]समीपमुपगतौ ।

दुर्योधनः—[4]किं नाम तातोऽम्बा च संप्राप्तौ । [5]कष्टमतिबीभत्समाचरितं दैवेन । सूत, गच्छ त्वं स्यन्दनं तूर्णमुपहर । अहमपि तातदर्शनं परिहरन्नेकान्ते तिष्ठामि ।

सूतः—देव, [6]त्वदेकशेषबान्धवावेतौ कथमिव न समाश्वासयसि ।

दुर्योधनः—सूत, कथमिव समाश्वासयामि [7]विमुखभागधेयः । पश्य ।

अद्यैवावां रणमुपगतौ तातमम्बां च दृष्ट्वा
भ्रातस्ताभ्यां शिरसि विनतोऽहं च दुःशासनश्च ।

(क) यद्देव आज्ञापयति ।

---

१. 'तातो धृतराष्ट्रोऽम्बा च'. २. 'संजयाधिरूढं रथमारूढौ देवसकाशमनुप्राप्तौ'; ३. 'समीपमागतौ'. ४. 'किं नाम तातोऽम्बा च संप्राप्तौ' इति पाठः केषुचित्पुस्तकेषु नास्ति. ५. अहो, अतीव बीभत्समाचरितं दैवेन । सूत, स्यन्दनमुपहार' इति पाठः ६. 'त्वदेकबान्धवौ'. ७. 'मन्दभाग्यः'.

तस्मिन्काले प्रसभमरिणा प्रापिते तामवस्थां
पार्श्वे पित्रोरपगतघृणः किंनु वक्ष्यामि गत्वा ॥ १५ ॥

तथाप्यवश्यं वन्दनीयौ गुरू ।

(इति निष्क्रान्तौ ।)

इतिचतुर्थोऽङ्कः ।

---

१. 'पार्श्वे पित्रोरहमपघृणः किंनु वक्ष्यामि गत्वा'; 'पार्श्वे पित्रोरहमुपगतः किं नु वक्ष्यामि ताभ्याम्'; 'पार्श्वे पित्रोरहमुपगतः किंनु वक्ष्यामि गत्वा' इति पाठान्तराणि.

पञ्चमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति [1]रथयानेन गान्धारी संजयो धृतराष्ट्रश्च ।)

धृतराष्ट्रः—[2]वत्स संजय, कथय कथय कस्मिन्नुद्देशे कुरुकुलकाननैकशेषप्रवालो वत्सो मे दुर्योधनस्तिष्ठति । कच्चिज्जीवति वा न वा ।

गान्धारी—[3]जाद, जइ सच्चं [4]जीवदि मे वच्छो ता कधेहि कस्सिं देसे वट्टदि । (क)

संजयः—[5]नन्वेष महाराज एक एव न्यग्रोधच्छायायामुपविष्टस्तिष्ठति ।

गान्धारी—[6](सकरुणम् ।) जाद, एआइ त्ति भणासि । [7]किं णु क्खु संपदं भादुसदं से पास्से भविस्सदि । (ख)

संजयः—तात, अम्ब, [8]अवतरतं स्वैरं रथात् ।

([9]उभाववतरणं नाटयतः ।)

(ततः प्रविशति [10]सैन्योडुपविष्टो दुर्योधनः ।)

संजयः—([11]उपसृत्य ।) विजयतां महाराजः । [12]नन्वेष तातोऽम्बया सह प्राप्तः [13]किं न पश्यति महाराजः ।

(क) जात, यदि सत्यं जीवति मे वत्सस्तत्कथय कस्मिन्देशे वर्तते ।

(ख) जात, एकाकीति भणसि । किं नु खलु सांप्रतं भ्रातृशतमस्य पार्श्वे भविष्यति ।

---

१. 'स्यन्दनयानेन'. २. 'वत्स संजय, कुरुकुलकाननैकशेषप्रवालो मे वत्सो दुर्योधनः'; 'संजय, कथय कथय कस्मिन्नुद्देशे सकलकुलकाननैकपल्लवो वत्सो मे दुर्योधनः ।'; इति पाठान्तराणि. ३. 'जाद' इति क्वचिन्नास्ति. ४. जीवदि सो मे वच्छो कहेहि तं उद्देसम्'; ५. 'तात, अम्ब, नन्वेष महाराजः' इति पाठः. ६. 'गान्धारी-(सास्रम् ।) जाद, एआइ त्ति भणासि'; ७. किं णु क्खु सांवदं भादुसदं से पास्सेण्ठिय';८. 'अवतरतं रथात्';९. '(सर्वेऽवतरणं नाटयन्ति ।)' इति पाठः; १०. 'सक्रोडोपविष्टः'. ११. '(उपगम्य ।)'. १२. 'ननु' इति क्वचिन्नास्ति. १३. 'किं न पश्यसि महाराज'.

(दुर्योधनो वैलक्ष्यं नाटयति ।)

धृतराष्ट्रः—

शल्यानि व्यपनीय कङ्कवदनैरुन्मोचिते कङ्कटे
बद्धेषु व्रणपट्टकेषु शनकैः कर्णे कृतापाश्रये ।
दूरान्निर्जितशात्रवान्स्पर्शनालोकयल्लीलया
सद्यः पुत्रक वेदनेति न मया पापेन पृष्टो भवान् ॥ १ ॥

(धृतराष्ट्रो गान्धारी च स्पर्शेनोपेत्यालिङ्गतः ।)

गान्धारी—वच्छ, अदिगाढप्पहारवेअणापज्जाउलस्स अह्मेसु सण्णिहिदेसु त्ति ण प्पसरदि दे वाणी । (क)

धृतराष्ट्रः—वत्स दुर्योधन, किमकृतपूर्वं संप्रति मय्यप्ययमव्याहारः ।

गान्धारी—वच्छ, जइ तुमं वि अह्मे णालवसि ता किं संपदं वच्छो दुस्सासणो आलवदि अध दुम्मरिसणो वा अण्णो वा । (ख) (इति रोदिति ।)

दुर्योधनः—

जातोऽहमप्रतिकृतानुजनाशदर्शी
तातस्य बाष्पपयसा तव चाम्ब हेतुः ।

(क) वत्स, अतिगाढप्रहारवेदनापर्याकुलस्यास्मासु संनिहितेष्वपि न प्रसरति ते वाणी ।

(ख) वत्स, यदि त्वमप्यस्मान्नालपसि तर्कि सांप्रतं वत्सो दुःशासन आलपत्यथ दुर्मर्षणो वान्यो वा ।

---

१ 'कृतोपाश्रये' २ 'निर्जितसान्त्वितान्' ३ 'दृष्ट' ४ 'स्पर्शेनोपेत्य परिष्वजेते' इति पाठः ५ 'गाढप्पहार—' ६ 'किमकृतपूर्वं संप्रति मय्यव्यवहारः', ७ 'गान्धारी—(सकरुणम् ।) वच्छ' इति क्वचित्पाठः, ८ दुर्योधनः —अम्ब' इति क्वचित्पाठः ९ 'पाप', 'योध'.

दुर्ज्ञानमत्र विमले भरतान्वयेऽपि
किं मां सुतक्षयकरं सुत दर्शयन्ति ॥ २ ॥

गान्धारी—जाद, अलं परिदेविदेण । तुमं वि दाव पुत्तओ इमस्स अन्धजुअलस्स मग्गोवदेसओ । ता चिरं जीव । किं मे रज्जेण जणेण वा । (ख)

दुर्योधनः—

मातः किमप्यसदृशं कृपणं वचस्ते
सुक्षत्रियाः क्व भवती क्व च दीनतैषा ।
निर्वत्सले सुतशतस्य विपत्तिमेतां
त्वं नानुचिन्तयसि रक्षसि मामयोग्यम् ॥ ३ ॥

धृतराष्ट्रः—(दुर्योधनं परिष्वज्य।) [1]वत्स, समाश्वसिहि। [2]समाश्वासय चास्मानिमामतिदीनां मातरं च।

दुर्योधनः—तात, [3]दुर्लभः समाश्वास इदानीं युष्माकम्। किंतु

कुन्त्या सह युवामद्य मया निहतपुत्रया।
विराजमानौ [4]शोकेऽपि तनयाननुशोचतम्॥ ४॥

गान्धारी—[5]जाद, एद एव्व सपदं प्पभूदं [6]जं तुमं वि दाव एक्को णाणुसोचइदव्वो। ता जाद प्पसीद। एसो दे सीसञ्जली। णिवट्टीअदु समरव्वावारादो। अपच्छिमं करेहि पिदुणो वअणम्। (क)

धृतराष्ट्रः—वत्स, श्रृणु वचनं [7]तवाम्बाया [8]मम च निहताशेषबन्धुवर्गस्य। [9]पश्य।

(क) जात, एतदेव सांप्रतं प्रभूतं यत्त्वमपि तावदेको नानुशोचितव्यः। तज्जात, प्रसीद। एष ते शीर्षाञ्जलिः। निवर्त्यतां समरव्यापारात्। अपश्चिमं कुरु पितुर्वचनम्।

१ 'वत्स, समाश्वसिहि समाश्वसिहि' इति क्वचित्पाठः. २. 'समाश्वासय मां जननीं च', 'समाश्वासय च मामिमामतिदीनां मातरं ते च', ३ 'दुर्लभमिदानीं पुनः समाश्वासनं युष्माकम्' इति पाठः ४. 'लोके' ५ 'जाद, दाणीं एद एव्व सपदं प्पभूदं', ६. 'जं तुमं वि दाव एक्को जीवसि। कं अण्णं अणुसोचिस्सम्। ता जाद, अक्कालो दे समरस्स। प्पसीद। एसो दे अञ्जली। णिवट्टेहि समरव्वावारादो। अपच्छिमं करेहि वअणम्।', 'तुमं वि दाव एक्को णाणुसोचइदव्वो। ता जाद, प्पसीद। एसो दे सीसञ्जली। णिवट्टीअदु समरव्वावारदो। अवस्सं पिदुणं वअणं करेहि।' ७ 'तव' इति क्वचिन्नास्ति. ८ 'ममापि च निहताशेषबन्धुवर्गस्य', मम च निहतसकलबन्धुवर्गस्य', 'मम सकलबान्धवस्य च' ९ 'पश्य' इत्यत्र 'अपि च तात दुर्योधन' इति क्वचित्पाठः.

दायादा न ययोर्बलेन गणितास्तौ द्रोणभीष्मौ हतौ
कर्णस्यात्मजमग्रतः शमयतो भीतं जगत्फाल्गुनात् ।
वत्सानां निधनेन मे त्वयि रिपुः शेषप्रतिज्ञोऽधुना
मानं वैरिषु मुञ्च तात पितरावन्धाविमौ पालय ॥ ४ ॥

दुर्योधनः—समरात्प्रतिनिवृत्य किं मया कर्तव्यम् ।

गान्धारी—जाद, जं पिदा दे विउरो वा भणदि । (क)

संजयः—देव, एवमिदम् ।

दुर्योधनः—संजय, अद्याप्युपदेष्टव्यमस्ति ।

संजयः—देव, यावत्प्राणिति तावदुपदेष्टव्यभूमिर्विजिगीषुः प्रज्ञावताम् ।

दुर्योधनः—(सक्रोधम् ।) शृणुमस्तावद्भवत एव प्रज्ञावतोऽस्मान्प्रति प्रतिरूपमुपदेशम् ।

(क) जात, यत्पिता ते विदुरो वा भणति ।

धृतराष्ट्रः—वत्स, युक्तवादिनि संजये किमत्र क्रोधेन । यदि प्रकृतिमापद्यते तदहमेव भवन्त ब्रवीमि । श्रूयताम् ।

दुर्योधनः—कथयतु तात ।

धृतराष्ट्रः—वत्स, किं विस्तरेण । सधत्ता भवानिदानीमपि युधिष्ठिरमीप्सितपणबन्धेन ।

दुर्योधनः—तात, तनयस्नेहवैक्लव्यादम्बा बालिशत्वेन संजयश्च काममेव ब्रवीतु । युष्माकमप्येव व्यामोह । अथवा प्रभवति पुत्रनाशजन्मा हृदयज्वर । अन्यच्च । तात, अस्खलितभ्रातृशतोऽहं यदा तदानवधीरितवासुदेवसामोपन्यास, संप्रति हि[11] दृष्टपितामहाचार्यानुजराजचक्रविपत्ति [13]स्वशरीरमात्रस्नेहादुदात्तपुरुषव्रीडावहमसुखावसानं च कथमिव करिष्यति दुर्योधन सह पाण्डवै संधिम् । अन्यच्च । नयवेदिन्संजय,

हीयमाना किल रिपोर्नृपा संदधते परान् ।
दु शासने हतेऽहीना सानुजा पाण्डवा कथम् ॥ ६ ॥

---

१ 'तव किमत्र २ 'तदहमेव भवन्त किंचित्कथयामि', ३ 'वत्स, किं विस्तरेण इत्यत्र 'किं विचारेण इति क्वचित्पाठ ४ 'तनयस्नेहात् ५ 'बालिशत्वात्' ६ 'एतद्ब्रवीतु' 'एतद्ब्रवीति' ७ 'युष्माकमपि चाय मोह । अथ वा प्रभवति' ८ 'पुत्रनाशशोकजन्मा ९ 'अन्यच्च इति क्वचिन्नास्ति १० 'अस्खलितभ्रातृशतस्तदावधीरितवासुदेवसामोपन्यास , ११ 'हि' इति क्वचिन्नास्ति १२ 'अनुराजचक्रविपत्ति', 'अनुजराजन्यशतविपत्ति' १३ 'शरीरमात्रस्नेहात्, १४ 'हीयमाना किल रिपून्नृपा संदधते कथम् । दु शासनेन हीनोऽहं सानुज पाण्डवोऽधुना ॥ इति बहुपुस्तकाना पाठ, 'हीयमाना किल रणे नृपा संदधते परान् । दु शासने हते हीना पाण्डवा यम् ॥' इत्यपि क्वचित्पाठ

धृतराष्ट्रः—वत्स, एवं गतेऽपि मत्प्रार्थनया न किंचिन्न करोति युधिष्ठिरः। अन्यच्च। सर्वमेवापकृतं नानुमन्यते।

दुर्योधनः—कथमिव।

धृतराष्ट्रः—वत्स, श्रूयतां प्रतिज्ञा युधिष्ठिरस्य। नाहमेकस्यापि भ्रातुर्विपत्तौ प्राणान्धारयामीति। बहुच्छलत्वात्संग्रामस्यानुजनाशमाशङ्कमानो यदैव भवते रोचते तदैवासौ सज्जः संधातुम्।

संजयः—एवमिदम्।

गान्धारी—जाद, उपपत्तिजुत्तं पडिवज्जस्स पिदुणो वअणम्। (क)

दुर्योधनः—तात, अम्ब, संजय,

एकेनापि विनानुजेन मरणं पार्थः प्रतिज्ञातवा-
न्भ्रातॄणां निहते शते विषहते दुर्योधनो जीवितुम्।
तं दुःशासनशोणिताशनमरिं भिन्नं गदाकोटिना
भीमं दिक्षु न विक्षिपामि कृपणः संधिं विदध्यामहम्॥ ७॥

गान्धारी—हा जाद दुस्सासण, हा मदङ्कदुल्ललिद, हा जुअराअ,

(क) जात, उपपत्तियुक्तं प्रतिपद्यस्व पितुर्वचनम्।

---

१. 'किं न करोति युधिष्ठिरः'. २. 'सर्वं दैवापकृतं मन्यते युधिष्ठिरः'; 'सर्वं दैवात्मानमपकृष्टं मन्यते भवद्भ्यो युधिष्ठिरः'; ३. 'कथमेवेति'. ४. 'वत्स' इति क्वचिन्नास्ति. ५. 'सधारयामीति' ६. 'यथैव भवते रोचते तथैवासौ शक्तः संधातुम्' इति बहुपुस्तकाना पाठः. ७. 'जाद' इति क्वचिन्नास्ति. ८. 'अमिकपते'. ९. 'भिन्दन्गदाकोटिभिः'. १०. 'विक्षिपत्यनुनयं तस्मिन्निधत्ते कथम्' इति पाठः. ११. 'हा जाद दुस्सासण, हा दुम्मरिसण, हा विकण्ण, हा वीरसदप्पसविणी गान्धारी दुक्खसदं प्पसूदा ण सुदसदम्' इति बहुपुस्तकानां पाठः.

अस्सुदपुव्वा क्खु कस्स वि लोए ईदिसी विपत्ती। हा वीरसदप्पसविणी हदगान्धारी दुक्खसद प्पसूदा ण उण सुदसदम्। (क)

(सर्वे रुदन्ति।)

संजयः—(बाष्पमुत्सृज्य।) तात, अम्ब[1], प्रतिबोधयितु[2] महाराजमिमा भूमि युवामागतौ। तदात्मापि[3] तावत्सस्तभ्यताम्।

धृतराष्ट्रः—वत्स दुर्योधन[4], एव विमुखेषु भागधेयेषु त्वयि[5] चामुञ्चति सहज मानमरिषु त्वदेकशेषजीवितालम्बनेय[6] तपस्विनी गान्धारी कमवलम्बता[7] शरणमह च।

दुर्योधनः—श्रूयता यत्प्रतिपत्तुमिदानीं[8] प्राप्तकालम्।

कलितभुवना भुक्तैश्वर्यास्तिरस्कृतविद्विष
प्रणतशिरसा राज्ञा चूडासहस्रकृतार्चना।
अभिमुखमरीन्क्रुद्धान्घ्नन्तो[9] हता शतमात्मजा
वहतु सगरेणोढा तातो धुर सहितोऽम्बया॥ ८॥

विपर्यये[10] त्वस्याधिपतेरुद्धित क्षात्रधर्म[11] स्यात्।

(क) हा जात दु शासन, हा मदकदुर्ललित, हा युवराज, अश्रुतपूर्वा खलु कस्यापि लोक ईदृशी विपत्ति। हा वीरशतप्रसविनी हतगान्धारी दु खशत प्रसूता न पुन सुतशतम्।

---

१ 'अम्ब' इति क्वचिन्नास्ति २ 'समाश्वासयितु' ३ 'तदात्मानमपि', 'तदात्मैव', 'तदा मनैव' ४ 'दुर्योधन' इति क्वचिन्नास्ति ५ 'त्वयि चामुञ्चति मानबन्धमरिषु' इत्यपि पाठ ६ 'त्वदेकशेषजीविताशावलम्बनेय' इति जगद्धरसमादृत पाठ ७ 'किमवलम्बता' ८ 'यत्प्रतिपत्तुमिदानीं प्राप्तकालम्' इति क्वचिन्नास्ति ९ 'अभिमुखमरीन्क्रोधादघ्नन्तो हता शतमात्मजा', 'अभिमुखमरी घ्नन्त सङ्ख्ये हता शतमात्मजा' इति पाठौ १० 'विपर्यये तु समुचित क्षात्रधर्म स्यात्', ११ 'क्षात्रधर्म स्यात्' इत्यस्मादनन्तर क्वचित् 'धृतराष्ट्र —वत्स, हित विधीयते न पुन क्षात्रवृत्तिरियम्' इत्यधिक पाठ समुपलभ्यते

(नेपथ्ये महान्कलकलः ।)

गान्धारी—(आकर्ण्य । सभयम् ।) जाद, कहिं एदं हाहाकारमिस्सं तूररसिदं सुणीअदि । (क)

संजयः—अम्ब, भूमिरियमेवंविधानां भीरुजनत्रासजननी महानिनादानाम् ।

धृतराष्ट्रः—वत्स संजय, ज्ञायतामतिभैरवः खलु विस्तारी हाहारवः । कारणेनास्य महता भवितव्यम् ।

दुर्योधनः—तात, प्रसीद । पराङ्मुखं खलु दैवमस्माकम् । यावदपरमपि किंचिदत्याहितं न श्रावयति तावदेवाज्ञापय मां संग्रामावतरणाय ।

गान्धारी—जाद, मुहुत्तअं दाव मं मन्दभाइणीं समस्सासेहि । (ख)

धृतराष्ट्रः—वत्स, यद्यपि भवान्समराय कृतनिश्चयस्तथापि रहःपरप्रतीघातोपायश्चिन्त्यताम् ।

दुर्योधनः—

प्रत्यक्षं हतबान्धवा मम परे हन्तुं न योग्या रहः
किं वा तेन कृतेन तैरिव कृतं यन्न प्रकाशं रणे ।

(क) जात, कुत्रैतत् हाहाकारमिश्रं तूर्यरसितं श्रूयते ।
(ख) जात, मुहूर्तं तावन्मां मन्दभाग्यां समाश्वासय ।

---

१. 'नादः'. २. '(श्रुत्वा । सभयम् ।)' इति क्वचित्पाठः. ३. 'संजअ, हाहाआरमिस्सं'; 'संजअ; किं एदं हाहाकारमिस्सं' इति पाठौ. ४. 'समरतूररसिदं'; 'विसमं तूररसिदं'; 'विसमं रसिदं'. ५. 'संजय:—अम्ब भूमिरियमेवंविधानां भीरुजनानाम् ।' इति पाठः. ६. 'अस्य' इति क्वचिन्नास्ति. ७. 'तावदेवानुमन्यस्व'. ८. 'संग्रामं प्रति' ९. 'रहः' इति क्वचिन्नास्ति. १०. 'प्रत्यक्षं हतबान्धवस्य न परान्हन्तुं रथो मे क्षमः' इति बहुपुस्तकानां पाठः. ११. 'तैरिह'; तैरपि. १२. 'प्रकाश्यं'.

गान्धारी—जाद, एआई तुमम्। को दे सहाअत्तणं करिस्सदि। (क)

दुर्योधनः—

एको ऽहं भवतीसुतक्षयकरो मातः कियन्तोऽरयः

साम्यं केवलमेतु दैवमधुना निष्पाण्डवा मेदिनी ॥ ९ ॥

(नेपथ्ये। कलकलान्तरम्।)

भो भो योधाः, निवेदयन्तु भवन्तः कौरवेश्वराय, इदं महत्कदनं प्रवृत्तम्। अलमप्रियश्रवणपराङ्मुखतया। यत कालानुरूपं प्रतिविधातव्यमिदानीम्। तथा हि।

त्यक्तप्राजनरश्मिरङ्कितधनुः पार्थाङ्कितैर्मार्गणै-

र्वाहैः स्यन्दनवर्त्मना परिचयादाकृष्यमाणः शनैः।

वार्तामङ्गपतेर्विलोचनजलैरावेदयन्पृच्छतां

शून्येनैव रथेन याति शिबिरं शल्यः कुरूञ्शल्यपन्॥ १० ॥

दुर्योधनः—(श्रुत्वा। साशङ्कम्।) आः, केनेदमविस्पष्टमशनिपात-दारुणमुद्घोषितम्। कः कोऽत्र भोः।

(प्रविश्य संभ्रान्तः।)

सूतः—हा, हताः स्म। (इत्यात्मानं पातयति।)

(क) जात, एकाकी त्वम्। कस्ते साहाय्यं करिष्यति।

---

१. 'ता जाद'. २. 'कोवि दे'. ३. 'नन्वेक.'. ४. 'सार्धं केवलमेतु दैवमधुना', 'साध्यं केवलमस्तु दैवमधुना' इति पाठान्तराणि. ५. 'जनाः'. ६. 'एतन्महत्कदनं संवृत्तम्' इति क्वचित्पाठः. ७. 'अलमिदानीमप्रियश्रवणपराङ्मुखतया। अतः कालानुरूपं प्रतिविधातव्यम्।' इति पाठः. ८. 'विधातव्यम्'. ९. 'न्युब्जप्रोज्झितरश्मिरङ्कितधनुः'; 'त्यक्तप्राजनरश्मिरङ्कितधनुः' १०. 'स्यन्दनवर्त्मनः'; 'स्यन्दनवर्त्मना'. ११. 'कुरून्'. १२. 'कम्पयन्'. १३. 'हतोऽस्मि,' १४. '(इत्यात्मानमपातयत्।)' इति बहुपुस्तकानां पाठः.

दुर्योधनः—अयि, कथय ।

धृतराष्ट्रसंजयौ—कथ्यतां कथ्यताम् ।

सूतः—आयुष्मन्, किमन्यत् ।

शल्येन यथा शल्येन मूर्च्छितः प्रविशता जनौघोऽयम् ।
शून्यं कर्णस्य रथं मनोरथमिवाधिरूढेन ॥ ११ ॥

दुर्योधनः—हा वयस्य कर्ण (इति मोहमुपागतः ।)

गान्धारी—जाद, समस्सस समस्सस । (क)

संजयः—समाश्वसितु समाश्वसितु देवः ।

धृतराष्ट्रः—भोः, कष्टं कष्टम् ।

भीष्मे द्रोणे च निहते य आसीदवलम्बनम् ।
वत्सस्य च सुहृच्छूरो राधेयः सोऽप्ययं हतः ॥ १२ ॥

वत्स, समाश्वसिहि समाश्वसिहि । ननु भो हतविधे,

अन्धोऽनुभूतशतपुत्रविपत्तिदुःखः
शोच्यां दशामुपगतः सह भार्ययाहम् ।
अस्मिन्नशेषितसुहृद्गुरुबन्धुवर्गे
दुर्योधनेऽपि हि कृतो भवता निराशः ॥ १३ ॥

(क) जात, समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

---

१. 'कथय कथय' इति पाठः. २. 'धृतराष्ट्रसंजयौ—कथ्यतां कथ्यताम्' इति क्वचिन्नास्ति. ३. 'आयुष्मन्, किमन्यत्' इत्यत्र 'कथयामि किं देव' इति क्वचित्पाठः. ४. 'स्वल्पेन'. ५. 'आरूढेन'. ६. ' हा वयस्य, हा कर्ण' इति क्वचित्पाठः. ७. '(इति मोहं गतः ।)' इति पाठः. ८. 'समाश्वसितु समाश्वसितु महाराजः'; ९. 'वत्सस्य मे सुहृच्छूरः'; १०. 'ननु भो हतविधे भरतकुलविमुख'; 'भगवन्विधे'. ११. 'निःशेषिताखिलसुहृद्गुरुबन्धुवर्गे' इति पाठः. १२. 'विरामः'.

वत्स दुर्योधन, समाश्वसिहि समाश्वसिहि । समाश्वासय तपस्विनीं मातरं च ।

दुर्योधनः—(लब्धसंज्ञः ।)

अयि कर्ण कर्णसुखदां प्रयच्छ मे
गिरमुद्गिरन्निव मुदं मयि स्थिराम् ।
सततावियुक्तमकृताप्रियं प्रियं
वृषसेनवत्सल विहाय यासि माम् ॥ १४ ॥

(पुनर्मोहमुपागतः ।)

(सर्वे समाश्वासयन्ति ।)

दुर्योधनः—

मम प्राणाधिके तस्मिन्नङ्गानामधिपे हते ।
उच्छ्वसन्नपि लज्जेऽहमाश्वासे तात का कथा ॥ १५ ॥

अपि च ।

शोचामि शोच्यमपि शत्रुहतं न वत्सं
दुःशासनं तमधुना न च बन्धुवर्गम् ।
येनातिदुःश्रवमसाधु कृतं तु कर्णे
कर्तास्मि तस्य निधनं समरे कुलस्य ॥ १६ ॥

---

१ 'वत्स दुर्योधन, समाश्वासय तपस्विनीं मातरम्', 'वत्स समाश्वसिहि, समाश्वासय चात्मानम्' इति पाठौ २ 'सततावियुक्तमकृताप्रियं कथं', ३ '(इति पुनर्मोहमुपगतः ।) ४ 'आश्वासयन्ति'. ५ 'अङ्गानामीश्वरे गते', 'अङ्गानामीश्वरे हते' इति पाठौ ६. 'हतबन्धुवर्गम्' इति क्वचित्पाठः ७ 'कृतं न कर्ण कर्णस्य तस्य निधने निधनं कुलस्य' इति जगद्धरसमादृतः पाठः, 'कृतं च कर्ण कर्तास्मि तस्य निधनं समरे कुलस्य' इत्यपि क्वचित्पाठः

गान्धारी—जाद, सिढिलेहि दाव क्खणमेत्त वाप्पमोक्खम्। (क)

धृतराष्ट्रः—वत्स, क्षणमात्र परिमार्जयाश्रूणि।

दुर्योधनः—

मामुद्दिश्य त्यजन्प्राणान्केनचिन्न निवारित॰।
तत्कृते त्यजतो बाष्प किं मे दीनस्य वार्यते॥ १७॥

सूत, केनैतदसभवनीयमस्मत्कुलान्तकरण कर्म कृत स्यात्।

सूतः—आयुष्मन्, एव किल जन कथयति।

भूमौ निमग्नचक्रश्चक्रायुधसारथेः शरैस्तस्य।
निहत किलेन्द्रसूनोरस्मत्सेनाकृतान्तस्य॥ १८॥

दुर्योधनः—

कर्णाननेन्दुस्मरणात्क्षुभित शोकसागर।
वाडवेनेव शिखिना पीयते क्रोधजेन मे॥ १९॥

तात, अम्ब, प्रसीदतम्।

ज्वलन शोकजन्मा मामय दहति दु सह॰।
समानाया विपत्तौ मे वैरं सशयितो रण॰॥ २०॥

(क) जात, शिथिलय तावत्क्षणमात्र बाष्पमोक्षम्।

---

१. 'क्षणमेक त्यजाश्रूणि' इति क्वचित्पाठ २ 'केनापि न स वारित॰', ३. 'सूत, केनेदमसभावितमस्मत्कुलान्तकरं कर्म कृतं स्यात्', ४. 'आयुष्मन्' इति क्वचिन्नास्ति. ५ "भूम्यानिमग्नचक्रस्तु स चक्रायुधसारथे। संख्ये किल हतो बाणैरस्मत्सेनान्तकारिण" इति पुस्तकान्तरे पाठ ६. 'दुर्योधन —कष्ट भोः कष्टम्। कर्णाननेन्दुस्मरणात्' इति क्वचित्पाठ. ७ 'अम्ब, तात, प्रसीदतम्' इति क्वचित्पाठ. ८ 'शोकज्वलनजन्मा मां तापो दहति दु सह' इति क्वचित्पाठ॰ ९ 'वरं सशयितु रणे'; 'वर सशयन रणे', 'वर सशयतो रण', 'वरं सशयतो रणम्' इति पाठान्तराणि

धृतराष्ट्रः—(दुर्योधनं परिष्वज्य रुदन् ।)

भवति तनय लक्ष्मीः साहसेष्वीदृशेषु
द्रवति हृदयमेतद्भीममुत्प्रेक्ष्य भीमम् ।
अनिकृतिनिपुणं ते चेष्टितं मानशौण्ड
छलबहुलमरीणां सङ्गरं हा हतोऽस्मि ॥ २१ ॥

गान्धारी—जाद, तेण एव्व सुदसदकदन्तेण विओदरेण समं समरं मग्गासि । (क)

दुर्योधनः—तिष्ठतु तावद्वृकोदरः ।

पीतं येन हृदयस्य मनोरथो मे
सर्वाङ्गचन्दनरसो नयनामृतेन्दुः ।
पुत्रस्तवाम्ब तव तात नयैकशिष्यः
कर्णो हतः सपदि तत्र शराः पतन्तु ॥ २२ ॥

सूत, अलमिदानीं कालातिपातेन । सज्जं मे रथमुपाहर । अयं चेत्पाण्डवेभ्यस्तिष्ठ । गदामात्रसहाय एव समरमुखमवतरामि ।

सूतः—अलमन्यथा सम्भावितेन । अयमहमागत एव । (इति निष्क्रान्तः ।)

(क) जात, तेनैव सुतशतकृतान्तेन वृकोदरेण समं समरं मार्गसि ।

धृतराष्ट्रः—वत्स दुर्योधन, यदि[1] स्थिर एवास्मान्दग्धुमयं ते व्यवसायस्तत्संनिहितेषु वीरेषु सेनापतिः कश्चिदभिषिच्यताम् ।

दुर्योधनः—नन्वभिषिक्त एव[2] ।

गान्धारी—जाद[3], कदरो उण सो जंस्सि[4] आसं ओलम्बिस्सम् । (क)

धृतराष्ट्रः—किं[5] वा शल्य उत वाश्वत्थामा ।

संजयः[6]—हा कष्टम् ।

गते[7] भीष्मे हते द्रोणे कर्णे च विनिपातिते ।
आशा बलवती राजञ्शल्यो जेष्यति पाण्डवान् ॥ २३ ॥

दुर्योधनः—किं[8] वा शल्येनोत वाश्वत्थाम्ना ।

कर्णालिङ्गनदायी वा पार्थप्राणहरोऽपि वा ।
अनिवारितसंपातैरयमात्माश्रुवारिभिः[9] ॥ २४ ॥

(नेपथ्ये कलकलं कृत्वा ।)

भो भोः कौरवबलप्रधानयोधाः, अलमस्मानवलोक्य भयादितस्ततो गन्तुम्[10] । कथयन्तु भवन्तः कस्मिन्नुद्देशे सुयोधनस्तिष्ठतीति ।

(सर्वे ससंभ्रममाकर्णयन्ति ।)

(प्रविश्य सम्भ्रान्तः ।)

(क) जात, कतरः पुनः स यस्मिन्नाशामवलम्बिष्ये ।

---

१. 'यदि स्थिर एवायं निश्चयस्तदा संनिहितेषु'; २. 'एवेति'. ३. 'जाद' इति क्वचिन्नास्ति. ४. 'जस्सिं आसा अवलम्बीअदु'; 'जहिं एदं इदासं ओलम्बिस्सम्' इति पाठौ. ५. 'किं शल्योऽथवाश्वत्थामा वा' इति क्वचित् पाठः. ६. 'संजयः—हा कष्टम्' इत्यस्मादारभ्य 'शल्यो जेष्यति पाण्डवान्' इत्यन्तं पुस्तकान्तरे नास्ति. ७. 'हते'. ८. 'किं वा शल्येनोत वाश्वत्थाम्ना' इति पाठः क्वचिन्नास्ति. ९. 'अस्रवारिभिः'. १०. 'गमनेन' इति क्वचित्पाठः.

सूतः—आयुष्मन्,

प्रासावेकरथारूढौ पृच्छन्तौ त्वामितस्ततः ।

सर्वे—कथ्य कथ्य ।

सूतः—

स[1] कर्णारिः स च क्रूरो वृकवकर्मा[2] वृकोदरः ॥ २५ ॥

गान्धारी—(सभयम् ।) जाद, किं ऐत्थ[3] पडिवज्जिदव्वं । (क)

दुर्योधनः—नैनु[4] सन्निहितैवेयं गदा ।

गान्धारी—हाँ[5] हदह्मि मन्दभाइणी । (ख)

दुर्योधनः—अम्ब[6], अलमिदानीं कार्पण्येन । संजय[7], रथमारोप्य[8] पितरौ शिबिरं प्रतिष्ठस्व । समागतोऽस्माकं शोकापनोदी जनः[9] ।

धृतराष्ट्रः—वत्स, क्षणमेकं प्रतीक्षस्व यावदनयोर्भावमुपलभे[10] ।

दुर्योधनः—तात, किमनेनोपलम्भेन[11] ।

(ततः प्रविशतो भीमार्जुनौ ।)

(क) जात, किमत्र प्रतिपत्तव्यम् ।

(ख) हा हतास्मि मन्दभागिनी ।

---

१. 'कर्णद्यारिः' २ 'भीमकर्मा' ३ 'एत्थ सुपद्द पडिवज्जिदव्वम् एत्थ कादव्वम्' ४. 'अम्ब, ननु' ५ 'हा हदह्मि अह मन्दभाइणी', 'अम्ब' इति क्वचिन्नास्ति ७ 'संजय, राजय' इति पटुपुस्तकानां पाठः. 'प्रस्थापय', 'प्रवेशय', ९. 'प्रसोऽस्मच्छोकापनोदप्रणयी जनः' इति क पुस्तकानां पाठः १० 'उपलभामहे' ११ 'उपलम्भेन । तद्गम्यताम् ।'

भीमः—भो भोः सुयोधनानुजीविनः, किमिति सम्भ्रमादयथायथ चरन्ति भवन्तः । कथयत तावदिदमावयोरागमनं स्वामिनस्तस्य कुरुपतेः । अलमावयोः शङ्कया ।

कर्ता द्यूतच्छलानां जतुमयशरणोद्दीपनः सोऽभिमानी
कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः पाण्डवा यस्य दासाः ।
राजा दुःशासनादेर्गुरुरनुजशतस्याङ्गराजस्य मित्र
क्वास्ते दुर्योधनोऽसौ कथयत न रुषा द्रष्टुमभ्यागतौ स्वः ॥२६॥

धृतराष्ट्रः—संजय, दारुणः खल्वपक्षेपः पापस्य ।

संजयः—तात, कर्मणा कृतानिःशेषविप्रियाः सम्प्रति वाचा व्यवस्यन्ति ।

दुर्योधनः—सूत, कथय गत्वोभयोरयं तिष्ठतीति ।

सूतः—यथाज्ञापयति देवः । (तावुपसृत्य ।) ननु भो वृकोदरार्जुनौ, एष महाराजस्तातेनाम्बया च सह न्यग्रोधच्छायायामुपविष्टस्तिष्ठति ।

अर्जुनः—आर्य, प्रसीद । न युक्त पुत्रशोकोपपीडितौ पितरौ पुनरस्मद्दर्शनेन भृशमुद्वेजयितुम् । तद्गच्छावः ।

---

१. 'सुयोधनानुजीविनो योधाः' इति क्वचित्पाठ. २. 'किमिति संभ्रमात्सच- रन्ति भवन्त.'; ३. 'कथयत तावदिदमावयोरागमनं स्वामिनस्तस्य कुरुपतेः' इति केषुचित्पुस्तकेषु नास्ति. ४. 'अलमावयो. शंकया' इति क्वचिन्नास्ति. ५. 'जतुमयसदनोद्दीपनः'. ६. 'अतिमानी'. ७. 'व्यपनयनमरुत्' इति बहुभिः प्राचीनैः समादृतः पाठः. ८. 'न रुषा' इत्यत्र 'परुषाः' इति क्वचित्पाठ.. "पुरुषा." इति दशरूपके. ९. 'कृतानि.शेषेऽपि सम्प्रति विप्रियं वाचा व्यव- स्यन्ति' १०. 'मूढे'. ११. 'गत्वानयोरयं महाराजस्तिष्ठतीति' इति कचित्पाठः. १२. 'यथाज्ञापयसि', १३. '(इति तावुपसृत्य ।)'. १४. 'ननु' इति क्वचिन्नास्ति. १५. 'तिष्ठतीति'. १६. 'पुत्रशोकपीडितौ पितरौ पुनरस्मद्- र्शनेनोद्वेजयितुम्';

भीम—मूढ, अनुल्लंघनीयः सदाचारः । न युक्तमनभिवाद्य गुरूनॅगन्तुम् । (उपसृत्य ।) संजय, पित्रोर्नमस्कृति श्रावय । अथवा तिष्ठ । स्वयं विश्राव्य नामकर्मणी वन्दनीया गुरवः ।

अर्जुनः—(उपगम्य ।) तात, अम्ब,

सकलरिपुजयाशा यत्र बद्धा सुतैस्ते
तृणमिव परिभूतो यस्य गर्वेण लोकः ।
रणशिरसि निहन्ता तस्य राधासुतस्य
प्रणमति पितरौ वां मध्यमः पाण्डवोऽयम् ॥ २७ ॥

भीमः—

चूर्णिताशेषकौरव्यः क्षीबो दुःशासनासृजा ।
भंक्ता सुयोधनस्योर्वोर्भीमोऽयं शिरसाञ्चति ॥ २८ ॥

धृतराष्ट्रः—दुरात्मनन्वृकोदर; खल्विदं भवतैव केवलं सपत्नानामपकृतम् । यावत्क्षत्र तावत्समरविजयिनो जिता हताश्च वीराः । तत्किमेवं विकत्थनाभिरस्मानुद्वेजयसि ।

भीमः—तात, अलं मन्युना ।

---

१. 'मूढ' इत्यत्र 'पण्डितंमन्य'; 'अयि पंडित' इति पाठौ. २. 'अलंघनीय'. ३. 'समुदाचारः'. ४. 'स्वगुरुं'. ५. 'अथवा तिष्ठ । स्वयमेव श्रावयावः ।' (इति रथादवतरतः ।) भीमः—'विश्राव्य स्वकर्म न म च वन्दनीया गुरवः' इति बहुपुस्तकानां पाठः. ६ '(उपसृत्य ।)'. ७. 'फाल्गुनः पाण्डवोऽयम्' ८. 'निहताशेषकौरव्यः'. ८. 'शिरसा नतः'. ९. 'दुरात्मन्वृकोदर, मा तावद्विकत्थयात्मानम्'. 'न खल्विदं' इति केचित्. १०. 'क्षात्रं'. ११. 'अलमलं मन्युना'; 'अलमिदानीं मन्युना'.

कृष्णा केशेषु कृष्टा तव सदसि पुरः पाण्डवानां नृपैर्यैः
सर्वे ते क्रोधवह्नौ कृतशलभकुलावज्ञयानेन दग्धाः।
एतस्माच्छ्रावयेऽहं न खलु भुजबलश्लाघया नापि दर्पा-
त्पुत्रैः पौत्रैश्च कर्मण्यतिगुरुणि कृते तात साक्षी त्वमेव॥ २१॥

दुर्योधनः—अरे रे मरुत्तनय, किमेवं वृद्धस्य राज्ञः पुरतो निन्दितव्यमात्मकर्म श्लाघसे। अपि च।

कृष्टा केशेषु भार्या तव तव च पशोस्तस्य राज्ञस्तयोर्वा
प्रत्यक्षं भूपतीनां मम भुवनपतेराज्ञया द्यूतदासी।
अस्मिन्वैरानुबन्धे वद किमपकृतं तैर्हता ये नरेन्द्रा
बाह्वोर्वीर्यातिरेकद्रविणगुरुमदं मामजित्वैव दर्पः॥ ३०॥

(भीमः क्रोधं नाटयति।)

अर्जुनः—आर्य, प्रसीद। किमत्र क्रोधेन।

अप्रियाणि करोत्येष वाचा शक्तो न कर्मणा।
हतभ्रातृशतो दुःखी प्रलापैरस्य का व्यथा॥ ३१॥

भीमः—अरे रे भरतकुलकलङ्क,

अत्रैव किं न विसृजेयमहं भवन्तं
दुःशासनानुगमनाय कटुप्रलापिन्।

---

१. 'कृष्टा केशेषु कृष्णा' २. 'वधूः'. ३. 'कृतशलभकुलावज्ञया'. ४. ...नेन'; 'येन'. ५. 'तात, त्वां श्रावयेऽहं' इति क्वचित्पाठः ६. 'भवत्वम्'... ...'पुरः'. ८. 'अतिनिन्दितव्यमपि' 'निन्दितमपि'. ९. 'क्ष्मापतीनां'. १०. ...व किमपकृतं'; 'कथमनपकृतं' इति पाठौ. ११. 'वीर्यातिसार–'; 'वीर्याति–...र–'. १२. 'अर्जुनः—(निवारयन्।) आर्य, प्रसीद प्रसीद। किमत्र क्रोधेन।'; ...र्जुनः—आर्य, किमत्र क्रोधेन' इति पाठौ. १३. करोत्येव'. १४. 'कथा'. ...५. 'अत्रैव किं न विशसेयम्'; 'अद्यैव किं न विसृजेयम्.'

विघ्नं गुरुर्न कुरुते यदि मत्कराग्र
निर्भिद्यमानरणितास्थनि ते शरीरे ॥ ३२ ॥

अन्यच्च मूढ,

शोके स्त्रीवन्नयनसलिलं यत्परित्याजितोऽसि
भ्रातुर्वक्षःस्थलविघटने यच्च साक्षीकृतोऽसि ।
आसीदेतत्तव कुनृपते कारणं जीवितस्य
क्रुद्धे युष्मत्कुलकमलिनीकुञ्जरे भीमसेने ॥ ३३ ॥

दुर्योधनः—दुरात्मन्, भरतकुलापसद, पाण्डवपशो, नाहं भवानिव विकत्थनाप्रगल्भः । किंतु

द्रक्ष्यन्ति न चिरात्सुप्तं बान्धवास्त्वां रणाङ्गणे ।
मद्गदाभिन्नवक्षोऽस्थिवेणिकाभीमभूषणम् ॥ ३४ ॥

भीमः—(विहस्य ।) यद्येवं नाश्रद्धेयो भवान् । तथापि प्रत्यासन्नमेव कथयामि ।

पीनाभ्यां मद्भुजाभ्यां भ्रमितगुरुगदाघातसंचूर्णितोरो
रूरस्याधाय पादं तव शिरसि नृणां पश्यतां श्वः प्रभाते ।

१ 'गुरुः न कुरुते' २ 'मद्गदाग्र–', 'मद्गदाग्रै' ३ 'अस्थिनि' ४ 'शोके स्त्रीवन्नयनसलिलैः', 'शोके स्त्रीवन्नयनसलिलं' इति पाठौ ५ 'विदलने' ६ 'कारणं' ७ 'भरतकुलाधम, द्यूतदास पाण्डवपशो', ८ 'पाण्डवास्त्वां रणाजिरे' इति पाठः ९ 'असृग्वेणिकाभीमभूषणम्', 'अस्थिवेणिकामङ्गभीषणम्' १० 'श्रेणिका' इति जगद्धरसंमतः पाठः, 'कणिका' इत्यपि पाठो जगद्धरेण कथितः ११ 'यद्येवं न श्रद्धेयो भवांस्तथापि प्रत्यासन्नमेव कथयामि', 'यदि न श्रद्धत्ते तदा प्रत्यासन्नमेव कथयामि', १२ 'भ्रमितगुरुगदाघातसंचूर्णितोरो' इति पाठः

तन्मुख्यभ्रातृचक्रोद्दलनगलदसृक्चन्दनेनानखाग्रं
स्त्यानेनार्द्रेण चाक्तः स्वयमनुभविता भूषणं भीममस्मि ॥ ३५ ॥

(नेपथ्ये ।)

भो भो भीमसेनार्जुनौ, एष खलु निहताशेषारातिचक्र आक्रान्तपरशुरामाभिरामयशाः प्रतापतापितदिङ्मण्डलस्थापितस्वजनः श्रीमानजातशत्रुर्देवो युधिष्ठिरः समाज्ञापयति ।

उभौ—किमाज्ञापयत्यार्यः ।

(पुनर्नेपथ्ये ।)

कुर्वन्त्वाप्ता हतानां रणशिरसि जना वह्निसाद्देहभारा-
नश्रूर्मिश्रं कथंचिद्ददतु जलममी बान्धवा बान्धवेभ्यः ।
मार्गन्तां ज्ञातिदेहान्हतनरगहने खण्डितान्गृध्रकङ्कै-
रस्तं भास्वान्प्रयातः सह रिपुभिरयं संह्रियन्तां बलानि ॥ ३६ ॥

उभौ—यदाज्ञापयत्यार्यः । (इति निष्क्रान्तौ ।)

(नेपथ्ये ।)

अरे रे गाण्डीवाकर्षणबाहुशालिन्, अर्जुन अर्जुन, केदानीं गम्यते ।
कर्णक्रोधेन युष्मद्विजयि धनुरिदं त्यक्तमेतान्यहानि
प्रौढं विक्रान्तमासीद्वन इव भवतां शूरशून्ये रणेऽस्मिन् ।

---

१. 'तन्मुखभ्रातृचक्रोद्गमन'; २. 'आनखामात्'. ३. 'स्त्यानेनानेन [illegible] वयमनुभविता भूषणं भीमसेन.' इति पाठो. ४. 'अयं'. ५. उद्धृतारातिचक्रः'. ६. 'निक्रमाक्रान्त–'. ७. 'प्रतापतापितदिङ्मण्डलः स्थापितस्वजनः श्रीमानजातशत्रुः'; 'प्रतापतापितदिङ्मण्डलः श्रीमानजातशत्रुः'. ८. 'कुर्वन्त्वनाहतानां'. ९. नृणा'. १०. 'अश्रून्मिश्रं'. १२. 'मृग्यन्ताम्'. 'अर्सा'. १३. 'सज्जयन्तां'. १४. 'आः'. १५. 'क्वेदमधुना गम्यते' इति पाठः. १६; 'विजयधनुः' १७. 'भवतः'.

स्पर्शे स्मृत्वोत्तमाङ्गे पितुरनवजितं यस्तहेतेरुपेतं
कल्पाग्निः पाण्डवानां द्रुपदसुतचमूघस्मरो द्रौणिरस्मि ॥ २६ ॥

धृतराष्ट्र—(आकर्ण्य सहर्षम् ।) वत्स दुर्योधन, द्रोणवधपरिभवोद्दीपितक्रोधपावकः पितुरपि समधिकबलः शिक्षावानमरोपमश्चायमश्वत्थामा प्राप्तः । तत्प्रत्युपगमनेन तावदयं संभाव्यतां वीरः ।

गान्धारी—जाद, पच्चुग्गच्छ एदं महाभाअम् । (क)

दुर्योधनः—तात, अम्ब, किमनेनाङ्गराजवधाशंसिना वृथायौवनशस्त्रबलभरेण ।

धृतराष्ट्रः—वत्स, न खल्वस्मिन्काले पराक्रमवतामेवंविधानां वाङ्मात्रेणापि विरागमुत्पादयितुमर्हसि ।

(प्रविश्य ।)

अश्वत्थामा—विजयतां कौरवाधिपतिः ।

दुर्योधनः—(उत्थाय ।) गुरुपुत्र, इत आस्यताम् । (इत्युपवेशयति ।)

अश्वत्थामा—राजन्दुर्योधन,

कर्णेन कर्णसुभगं बहु यत्तदुक्त्वा
यत्संगरे विहितं विदितं त्वया तत् ।

(क) जात, प्रत्युद्गच्छ एतं महाभागम् ।

---

१ 'अनवहित-यस्तहेते', 'अनवहित यत्कहेते' २ 'परिभवोद्दीप्तक्रोधपावक,' ३ 'अमरोपम' इति क्वचिन्नास्ति ४ 'अथ महात्माश्वत्थामा प्राप्तः। तत्प्रत्युपगमनेन तावदयं संभाव्यतां महात्मा' 'अथ महात्मा प्रत्युपगमनेनापि संभाव्यताम्' इति पाठौ ५ 'वृथायौव ... भरेण', 'वृथायोधेन समालोकितेन' ६ 'वचनमात्रेणैव' ७ 'विरागमुत्पादयितुमर्हसि' ८ 'आगम्यताम्' ९ 'अश्व०—(सासूयम् ।) राजन्कौरवाधिपते' इति पाठः १० 'कर्णसुखदं बहु यत्तदुक्त्वा'

द्रौणिस्त्वयि ज्यधनुरापतितोऽप्यमित्र-
मेषोऽधुना त्यज नृप प्रतिकारचिन्ताम् ॥ ३८ ॥

दुर्योधनः—(साभ्यसूयम् ।) आचार्यपुत्र,

अवसानेऽङ्गराजस्य योद्धव्यं भवता किल ।
ममाप्यन्तं प्रतीक्षस्व कः कर्णः कः सुयोधनः ॥ ३९ ॥

अश्वत्थामा—(स्वगतम् ।) कथमद्यापि स एव कर्णपक्षपातः । अस्मासु च परिभवः । (प्रकाशम् ।) राजन्कौरवेश्वर, एवं भवतु । (इति निष्क्रान्तः ।)

धृतराष्ट्रः—वत्स, क एष ते व्यामोहो यदस्मिन्नपि काले एवंविधस्य महाभागस्याश्वत्थाम्नो वाक्पारुष्येणापरागमुत्पादयसि ।

दुर्योधनः—किमस्याप्रियमनृतं च मयोक्तम् । किं वा नेदं क्रोधस्थानम् । पश्य ।

अकलितमहिमानं क्षत्रियैरात्तचापैः
समरशिरसि युष्मद्भाग्यदोषाद्विपन्नम् ।
परिवदति समक्षं मित्रमङ्गाधिराजं
मम खलु कथयास्मिन्को विशेषोऽर्जुने वा ॥ ४० ॥

धृतराष्ट्रः—वत्स, तथापि कोऽत्र दोषः । अवसानमिदानीं भरतकुलस्य । सञ्जय, किमिदानीं करोमि मन्दभाग्यः । (विचिन्त्य ।) भवत्वेवं तावत् । सञ्जय, मद्वचनाद्ब्रूहि भारद्वाजमश्वत्थामानम् ।

---

१. 'अप्रतिकारदुःखम्', 'प्रतिकारदुःखम्'. २. '(साक्षम् ।)'. ३. 'अश्व०—कथमद्यापि स एव कर्णपक्षपातः । अस्मासु च परिभवः ।' ४ 'धृत०—वत्स, क एष ते व्यामोहः । अस्मिन्काले एवंविधस्य महाभागस्याश्वत्थाम्नो वाक्पारुष्येणापरागमुत्पादयसि', ५. 'अप्रियमनृतं मयोक्तम्'. ६. 'नाय क्रोधस्थानम्'. ७. 'भाग्यदोषैः'. ८. 'परिभवति'. ९. 'अथवा वत्स'. १०. 'इदं'. ११. 'वत्स, सञ्जय'.

स्मरति न भवान्पीतं स्तन्यं विभज्य सहामुना
मम च मृदितं क्षौमं बाल्ये त्वदङ्गविवर्तनैः ।
अनुजनिधनस्फीताच्छोकादतिप्रणयाच्च तत्-
द्विकृतवचने मास्मिन्क्रोधश्चिरं क्रियतां त्वया ॥ ४१ ॥

संजयः—यदाज्ञापयति तातः । (इत्युत्तिष्ठति ।)

धृतराष्ट्रः—अपि चेदमन्यत्त्वया वक्तव्यम् ।

यन्मोचितस्तव पिता नियतेन शत्रु
र्यत्तादृशं परिभवं स तथाविधेऽभूत् ।
एतद्विचिन्त्य बलमात्मनि पौरुषं च
दुर्योधनोक्तमपहाय विधास्यसीति ॥ ४२ ॥

संजयः—यदाज्ञापयति तातः । (इति निष्क्रान्तः ।)

दुर्योधनः—सूत, साङ्ग्रामिकं मे रथमुपकल्पय ।

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (इति निष्क्रान्तः ।)

धृतराष्ट्रः—गान्धारि, इतो वयं मद्राधिपतेः शल्यस्य शिबिरमेव गच्छामः । वत्स, त्वमप्येवं कुरु ।

(इति परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति पञ्चमोऽङ्कः ।

---

१ 'विगाय' २ 'मलिन. ३ जात' ४ 'यद्वचनविकृतिस्तस्य क्रोधो मुधा क्रियतां त्वया', 'यद्वचनविकृतिस्तस्य क्रोधो मुधा क्रियते त्वया' ५ 'तथाविधो' ६ 'भवनीय' ७ 'यथाज्ञापयति तात '.

षष्ठोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशत्यासनस्थो युधिष्ठिरो द्रौपदी चेटी पुरुषश्च ।)

युधिष्ठिरः—(विचिन्त्य निःश्वस्य च ।)

तीर्णे भीष्ममहोदधौ कथमपि द्रोणानले निर्वृते
कर्णाशीविषभोगिनि प्रशमिते शल्ये च याते दिवम् ।
भीमेन प्रियसाहसेन रभसात्स्वल्पावशेषे जये
सर्वे जीवितसंशयं वयममी वाचा समारोपिताः ॥ १ ॥

द्रौपदी—(सबाष्पम् ।) महाराअ, पञ्चालिए त्ति किं ण भणिदम् । (क)

युधिष्ठिरः—कृष्णे, ननु मया । (पुरुषमवलोक्य ।) बुधक,

पुरुषः—देव, आज्ञापय ।

युधिष्ठिरः—उच्यतां सहदेवः—'क्रुद्धस्य वृकोदरस्यापर्युषिता प्रतिज्ञामुपलभ्य प्रनष्टस्य मानिनः कौरवराजस्य पदवीमन्वेष्टुमतिनिपुणमतयस्तेषु तेषु स्थानेषु परमार्थाभिज्ञाश्चराः सुसचिवाश्च भक्तिमन्तः पटुपटहरव-

(क) महाराज पाञ्चाल्येति किं न भणितम् ।

१. केषुचित्पुस्तकेषु 'पुरुष' शब्दस्थाने 'कंचुकि' शब्दो वर्तते. २. 'युधिष्ठिर (सचिन्तं निःश्वस्य ।) कष्टं भोः कष्टम् । तीर्णे भीष्ममहार्णवे'; 'युधिष्ठिरः—(विचिन्त्य निःश्वस्य च ।) तीर्णे भीष्ममहार्णवे' इति पाठान्तराणि. ३. 'शल्येऽपि याते दिवम्' इति दशरूपके'. ४. 'अल्पावशिष्टे'. ५. 'वाचा समारोपिताः' इत्यस्मादनन्तर केचित् '(पुरुषमवलोक्य ।) भद्र बुधक, उच्यतां सहदेवो यथा' इति पठन्ति. ६. 'भणामि'. ७. 'देव' इति क्वचिन्नास्ति. ८. 'दारुणा प्रतिज्ञामुपलभ्य'; 'अपर्युषितदारुणा प्रतिज्ञामुपलभ्य'; इति पाठान्तरे. ९. 'कौरवनाथस्य'. १०. 'इङ्गितुं'. ११. 'स्थानान्तरेषु'. १२. 'परमार्थाभिज्ञाश्चरा मन्त्रिगणश्च'; 'यथार्थाभिज्ञाश्चराः सुसचिवाश्च'; 'यथार्थाभिज्ञाश्चाराः सञ्चरन्तु । सुसचिवाः' इति पाठान्तराणि. १३. 'पटुपटहघोषणाः' इति जगद्धरसमादृतः पाठः.

व्यस्तघोषणा सुयोधनसंचारवेदिन प्रतिश्रुतधनपूजाप्रत्युपक्रियाश्चरन्तु समन्तात्समन्तपञ्चकम् । अपि च ।

पङ्के वा सैकते वा सुनिभृतपदवीवेदिनो यान्तु दाशा
कुञ्जेषु क्षुण्णवीरुन्निचयपरिचया बल्लवा सचरन्तु ।
नागव्याघ्राटवीषु श्वपचपुरविदो ये च रन्ध्रेष्वभिज्ञा
ये सिद्धव्यञ्जना वा प्रतिमुनिनिलयं तेषु चाराश्चरन्तु ॥ २ ॥

पुरुषः—यथाज्ञापयति देव ।

युधिष्ठिरः—तिष्ठ । एव च वक्तव्य सहदेव ।

ज्ञेया रह शङ्कितमालपन्त
सुप्ता रुगार्ता मदिराविधेया ।
त्रासो मृगाणा वयसा विरावो
नृपाङ्कपादप्रतिमाश्च शैत्रो ॥ ३ ॥

पुरुषः—यदाज्ञापयति देव । (इति निष्क्रम्य पुन प्रविश्य सहर्षम् ।

देव पाञ्चालक प्राप्त ।

---

१ 'सुयोधनपदसचारवेदिन' इति बहुपुस्तकानां पाठ २ 'समन्तात्' क्वचिन्नास्ति ३ 'पङ्के वा सैकते वाप्सु च परपदवीवेदिन' इति क्वचित्पाठ 'दाशा' ५ 'कुञ्जेष्वाक्रान्तवीरुन्निचयपरिचया', 'कुञ्जेषु क्षुण्णवीरुन्निचयपरिचया' ६ 'नागव्याघ्राटवीषु स्वपरपदविदो ब्रह्मदेशे च सस्था', 'व्याघ्राटवीषु स्वपदपरविदो ये च रन्ध्रेष्वभिज्ञा' इति पाठौ ७ 'ये सिद्धव्यञ्जना वा प्रतिमुनिनिलय ते च चाराश्चरन्तु' इति पाठ ८ 'यदाज्ञापयति देव' 'युधिष्ठिर —तिष्ठ । इदमपरं वक्तव्य सहदेव', १० 'रुगार्ताश्च वने विचेय' इति बहव ११ यत्र १२ 'कचुकी—यथाज्ञापयति देव । (इति निष्क्रम्य पुन प्रविश्य सहर्षम् ।) देव, पाञ्चालक प्राप्त । युधि०—त्वरित प्रवेशय कचुकी—(निष्क्रम्य पाञ्चालकेन सह प्रविश्य ।) एष देव उपसर्पतु । पाञ्च जयतु जयतु देवः । प्रियमावेदयामि महाराजाय देव्यै च ।', 'पुरुष —यथाज्ञापयसि । (इति निष्क्रान्त ।) पाञ्चा०—(प्रविश्य ।) प्रियमावेदय महाराजाय देव्यै च' इति पाठौ

युधिष्ठिरः—त्वरितं प्रवेशय ।

पुरुषः—(निष्क्रम्य पाञ्चालकेन सह प्रविश्य ।) एष देवः । उपसर्पतु पाञ्चालकः ।

पाञ्चालकः—जयतु जयतु देवः । प्रियमावेदयामि महाराजाय देव्यै च ।

युधिष्ठिरः—पाञ्चालक, कच्चिदासादिता तस्य दुरात्मनः कौरवा[2]-धमस्य पदवी ।

पाञ्चालकः—न[3] केवलं पदवी । स एव[4] दुरात्मा देवी[5]केशपाशस्पर्शपातकप्रधानहेतुरुपलब्धः ।

[6]**युधिष्ठिरः**—साधु । भद्र, प्रियमावेदितम् । अथ दर्शनगोचरं गतः ।

पाञ्चालकः—देव, समरगोचरं पृच्छ ।

द्रौपदी[7]—(सभयम् ।) कहं समरगोअरो वट्टइ मे णाहो । (क)

युधिष्ठिरः—(साशङ्कम् ।) सत्यं समरगोचरो मे वत्सः ।

पाञ्चालकः—सत्यम् । किमन्यथा वक्ष्यते महाराजाय ।

(क) कथं समरगोचरो वर्तते मे नाथः ।

---

१. 'भद्र पाञ्चालक'. २. कौरवापसदस्य. ३. 'देव, न केवलं पदवी' इति बहवः ४. 'अपि'. ५. 'देवीकेशाम्बराकर्षणमहापातकप्रधानहेतुः' ६. 'युधिष्ठिरः—(सहर्षं पाञ्चालकं परिष्वज्य ।) साधु भद्र, साधु । भवता प्रियमावेदितम् । अपि दर्शनगोचरं गतः'; 'युधिष्ठिरः—(सहर्षं परिष्वज्य पारितोषिकं भूषणं प्रयच्छति ।) साधु भद्र, साधु । भवता प्रियमावेदितम् । अपि दर्शनगोचरं गतः'; इति पाठौ. ७. 'द्रौपदी—(साशङ्कम् ।) कहं समरगोअरे वट्टइ मे णाहो' इति पाठः.

युधिष्ठिरः—

त्रस्त विनापि विषयाद्गुरुविक्रमस्य
चेतो विवेकपरिमन्थरता प्रयाति ।
जानामि चोद्यतगदस्य वृकोदरस्य
सार रणेषु भुजयो परिशङ्कितश्च ॥ ४ ॥

(द्रौपदीमवलोक्य ।) अयि सुक्षत्रिये,

गुरूणा बन्धूना क्षितिपतिसहस्रस्य च पुर
पुराभूदस्माक नृपसदसि योऽय परिभव ।
प्रिये प्रायस्तस्य द्वितयमपि पार गमयति
क्षय प्राणाना न कुरुपतिपशोर्वाद्य निधनम् ॥ ५ ॥

अथवा कृत सदेहेन ।

नून तेनाद्य वीरेण प्रतिज्ञाभङ्गभीरुणा ।
बध्यते केशपाशस्ते स चास्याकर्षणक्षम ॥ ६ ॥

पाञ्चालक, कथय कथय कथमुपलब्ध स दुरात्मा कस्मिन्नुद्देशे कि वाधुना प्रवृत्तमिति ।

द्रौपदी—भद्द, कहेहि कहेहि । (क)

(क) भद्र, कथय कथय ।

---

१ 'युधिष्ठिर —(साशङ्कम् ।) भ्रातुर्विनापि विषयाद्गुरुविक्रमस्य' इति पाठ • ३ 'उद्धतगदस्य' २ 'विजये' ४ 'परिशङ्कितश्च' ५ '(द्रौपदीमवलोक्य मुखादस्या बाष्पमपनयति ।)', '(द्रौपदीमवलोक्य मुखादस्याबाष्प नयति ।)' इति पाठौ ६ प्रेय ' ७ 'गमयितु , 'गमयतु'. ८. 'वा' ९ 'तस्य निधनम्', 'वापि समरे १० अथवानास्पद एव सदेह ' इति पाठ ११ 'आकर्षणे क्षम ', 'आकर्षणे प्रभु ', १२ पाञ्चालक, कथय कथय कथमुपलब्ध स दुरात्मा कस्मिन्नु-द्देशे, किमधुना प्रवृत्तमिति', 'पाञ्चालक, कथमुपलब्ध कस्मिन्नुद्देशे किमधुना ---- कथय' इति पाठौ.

पाञ्चालकः—शृणोतु देवो देवी च । अस्तीह देवेन हते मद्राधिपतौ शल्ये, गान्धारराजकुलशलभे सहदेवशस्त्रानलं प्रविष्टे, सेनापतिनिधननिराक्रन्दविरलयोधोज्झितासु समरभूमिषु, रिपुबलपराजयोद्धतवल्गितविचित्रपराक्रमासादितविमुखारातिचक्रासु धृष्टद्युम्नाधिष्ठितासु च युष्मत्सेनासु, प्रनष्टेषु कृपकृतवर्माश्वत्थामसु, तथा दारुणामपर्युषितां प्रतिज्ञामुपलभ्य कुमारवृकोदरस्य न ज्ञायते क्वापि प्रलीनः स दुरात्मा कौरवाधमः ।

युधिष्ठिरः—ततस्ततः ।

द्रौपदी—अयि, परदो कहेहि । (क)

पाञ्चालकः—अवधत्तां देवो देवी च । ततश्च भगवता वासुदेवेनाधिष्ठितमेकरथमारूढौ कुमारभीमार्जुनौ समन्तात्समन्तपञ्चकं पर्यटितुमारब्धौ तमनासादितवन्तौ च । अनन्तरं दैवमनुशोचति मादृशे भृत्यवर्गे, दीर्घमुष्णं च निःश्वसति कुमारे बीभत्सौ, जलधरसमयनिशासंचारितखद्योतप्रकरपिङ्गलैः कटाक्षैरादीपयति गदां वृकोदरे यत्किंचनकारिता-

(क) अयि, परतः कथय ।

१. 'मद्राधिपे'; 'मद्रपतौ'. २. 'गान्धारराजशलभकुले सहदेवानलं प्रविष्टे'; सहदेवशस्त्रानलमनुप्रविष्टे गान्धारराजशलभे'; इति पाठान्तराणि. ३. 'निरानन्द–'. 'नराक्रन्द–'. ४. 'रिपुपराजयोद्धतवेल्लितविचित्र–'; 'रिपुपराजयोद्धतचलितविचित्र–'. ५. 'दारुणां प्रतिज्ञामुपलभ्य'; 'दारुणामपर्युषितां च प्रतिज्ञामुपलभ्य' इति पाठौ. ६. 'वृकोदरस्य'. ७. 'द्रौपदी—'अग्गदो कहेहि' इति बहुपुस्तकानां पाठः. ८. 'वासुदेवेनाधिष्ठितावेकरथारूढौ कुमारभीमार्जुनौ समन्तात्समन्तपञ्चकं पर्यटितुमारब्धौ न चासादितवन्तौ तम्'. ९. 'अनन्तरं च.' १०. 'निःश्वसति कुमारबीभत्सौ'; 'निःश्वसति बन्धुवर्गे'. ११. 'तडित्प्रकरपिङ्गलैः'. १२. 'नाथे वृकोदरे यत्किंचनकारितां च विक्षिपति भगवति नारायणे' इति पाठः

मधिक्षिपति विधेर्भगवति नारायणे कश्चित्सविदित कुमारस्य भारते रुज्झितमासभार प्रत्यग्रविशसितमृगलोहितचरणनिवसनस्त्वरमाणोऽन्तिकमुपेत्य पुरुषः श्वासप्रस्तार्धश्रुतवर्णानुमेयपदया वाचा कथितवान् 'अस्मिन्महतोऽस्य सरसस्तीरे द्वे पदपद्धती समवतीर्णप्रतिबिम्बे। तयोरेका स्थलमुत्तीर्णा न द्वितीया। परत्र कुमार प्रमाणम्' इति। तत स सम्भ्रम प्रस्थित सर्वे वय तेमेन पुरस्कृत्य गत्वा च सरस्तीर परिज्ञायमानसुयोधनपदलाञ्छना पदवीमासद्य भगवता वासुदेवेनोक्तम्—भो वीर वृकोदर, जानासि किल सुयोधन सलिलस्तम्भनीं विद्याम्। तन्नून तेन त्वद्भयात्सरसीमेनामधिशयितेन भवितव्यम्।' एतच्च वचनमुपश्रुत्य रामानुजस्य,सकलदिङ्निकुञ्जपूरितातिरिक्तमुद्भ्रान्तसलिलचरशकुन्तकुलसन्त्रासोद्धतनक्रग्राहमालोड्य सर सलिल, भैरव च गर्जित्वा कुमारवृकोदरेणाभिहितम्—अरे रे वृथाप्रख्यापितालीकपौरुषाभिमानिन्, पाञ्चालराजतनया केशाम्बराकर्षणमहापातकिन्,

---

१ 'मृगालोहितचरणनिवसन', 'मृगलोहितचरणनिवसनः'. २ 'अस्मदन्तिक' ३ 'पदपश्वासप्रस्ताधश्रुतवर्णानुमेयपदया वाचा कथितवान्' ४ 'देव कुमार, अस्मिन्महतोऽस्य सरसस्तीरे द्वे पदपद्धती जलमवतीर्णे। तयोरेका स्थलमुत्तीर्णा न द्वितीया लक्षिता'. ५ 'तमेव पुरुष पुरस्कृत्य सरसस्तीरं परिज्ञाय सुयोधनपदलाञ्छितां पदवीं कथित भगवता वासुदेवेन। वृकोदर जानाति किल सुयोधन सलिलस्तम्भनीं विद्याम्। नून तेन त्वद्भयात्' ६ 'रामानुजस्य सकलनिकुञ्जपूरिताशातिरिक्तमुद्भ्रान्तसलिलचरशतसकुल त्रासोद्धृत्तनक्रग्राहमालोड्य सर सलिल भैरव च गर्जित्वा'. ७ 'अरे रे' इत्यस्मादारभ्य 'महापातकिन्' इत्यन्त क्वचिन्नास्ति. ८ 'पाञ्चालराजतनयाकेशाम्बराकर्षणमहापातकिन्, धार्तराष्ट्रापसद', 'पाञ्चालराजतनयाकेशाम्बराकर्षण, महापातकिन् धार्तराष्ट्रापसद', 'द्रुपदसुताकेशाम्बराकर्षणमहापातकिन्' इतिपाठान्तराणि

जन्मेन्दोर्विमले कुले व्यपदिशस्यद्यापि धत्से गदां
मां दुःशासनकोष्णशोणितसुराक्षीबं रिपुं भाषसे ।
दर्पान्धो मधुकैटभद्विषि हरावप्युद्धतं चेष्टसे
मत्त्रासान्नृपशो विहाय समरं पङ्केऽधुना लीयसे ॥ ७ ॥

अपि च । भो मानान्ध,

पाञ्चाल्या मन्युवह्निः स्फुटमुपशमितप्राय एव प्रसह्य
व्यामुक्तैः केशपाशैर्हतपतिषु मया कौरवान्तःपुरेषु ।
भ्रातुर्दुःशासनस्य स्रवदसृगुरसः पीयमानं निरीक्ष्य
क्रोधात्किं भीमसेने विहितमसमये यत्त्वयास्तोऽभिमानः ॥ ८ ॥

द्रौपदी—णाह, अवणीदो मे मण्णु जइ पुणो वि सुलहं दंसणं भविस्सदि । (क)

युधिष्ठिरः—कृष्णे, नामङ्गल्यानि व्याहर्तुमर्हस्यस्मिन्काले । भद्र, ततस्ततः ।

पाञ्चालकः—ततश्चैवं भाषमाणेन वृकोदरेणावतीर्य क्रोधोद्धतं गदापरिघपाणिना सहसैवोल्लङ्घिततीरमुत्सन्ननलिनीवनमपविद्धमूर्च्छितग्राहमुद्भ्रान्तमत्स्यशकुन्तमतिभैरवारवभ्रमितवारिसंचयमायतमपि तत्सरः समन्तादालोडितम् ।

(क) नाथ, अपनीतो मे मन्युर्यदि पुनरपि सुलभं दर्शनं भविष्यति ।

---

१. 'अमले' इति बहवः. २. 'मधुक्षीबं रिपुं मन्यसे' इति पाठः. ३. 'त्रासान्मे' इति दर्पणकृतः पाठः. ४. 'मानान्ध, कौरवाधम' इति बहुपुस्तकानां पाठौ. ५. 'क्रोधवह्निः'. ६. 'एष प्रसह्य'. ७. 'व्यासक्तैः' 'प्रोन्मुक्तैः' इति पाठौ. ८. 'अस्मिन्काले' इति क्वचिन्नास्ति. ९. 'देव, ततश्चैव भाषमाणेन वृकोदरेणावतीर्य क्रोधोद्धतं भ्रमितभीषणगदापरिघकपाणिना सहसैवोल्लङ्घिततीरमुत्सन्नपुलिननलिनीवनमाविद्धमूर्च्छितग्राहमुद्भ्रान्तमत्स्यशकुन्तमतिभैरवारववेगभ्रमितवारिसंचयमायतमपि तत्सरः समन्तादालोडितम् ।';

युधिष्ठिरः—भद्र, तथापि किं नोत्थितः ।

पाञ्चालकः—देव[2],

त्यक्त्वोत्थितः सरभस सरसः[3]समूल-
मुत्क्रान्तकोपदहनोग्रविषस्फुलिङ्गः ।
[4]आयस्तभीमभुजमन्दरवेल्लनाभिः
[5]क्षीरोदधेः सुमथनादिव कालकूटः ॥ ९ ॥

युधिष्ठिरः—साधु [6]सुक्षत्रिय, साधु ।

द्रौपदी—पडिवण्णो [7]समरो ण वा । (क)

पाञ्चालकः—उत्थाय च [8]तस्मात्सलिलाशयात्करयुगलोत्तम्भिततोरणीकृतभीम[9]गदः कथयति स्म—'[10]अरे रे मारुते, किं भयेन प्रलीनं दुर्योधनं मन्यते भवान् । मूढ, [11]अनिहतपाण्डुपुत्रः प्रकाशं लज्जमानो वि[12]श्रमितुमध्यवसितवानस्मि पातालम् ।' एवं चोक्ते[13] वासुदेवकिरीटिभ्या द्वाव-प्यन्तःसलिलं निषि[14]द्धसमरारम्भौ स्थलमुत्तारितौ । आसीनश्च कौरवराजः

(क) प्रतिपन्नः समरो न वा ।

---

१. 'युधि०—भद्र, तथापि नोत्थितः', 'युधि०—तथापि नोत्थितः' इति पाठौ. २. 'देव, कथं नोत्थित.' इति बहवः ३. 'सलिलं सलीलमुत्क्रान्तकोपदहनोग्रविषस्फुलिङ्गः'; 'सरसः समूलमुद्धूतकोपदहनो विषविस्फुलिङ्गः'; सलिलं सलीलमुद्धूतकोपदहनोग्रविषस्फुलिङ्गः । ४. 'आयत्त—'. ५. 'क्षीराम्बुधेः सुमथितादिव'; ६. 'महाक्षत्रिय'. ७. 'समरे'; 'स समरो'. ८. 'अस्मात्'. ९. 'घोरगद.'. १०. 'मारुते, किं भवतो भयेन प्रलीनं दुर्योधनं समर्थयसे'. ११. 'अनभिहतपाण्डुपुत्रः.' १२. 'विश्रामार्थमध्यवसितवानस्मि पातालम् ।' १३. 'एवं चोक्तवति'; 'एवं चोक्तं'. १४. 'निषिद्धसमरसमारम्भौ स्थलमुत्तारितौ भीमसुयोधनौ.

क्षितितले गदां निक्षिप्य विशीर्णरथसहस्रं[1] निहतकुरुशतगजवाजिनरम-[2]
हस्रकलेवरसमर्दसंपतद्गृध्रकङ्कजम्बुकमसद्वीरमुक्तसिंहनादमपमित्रबान्धवम-
कौरवं रणस्थानमवलोक्यायतमुष्णं च निःश्वसितवान् । ततश्च वृकोदरे[3]
णाभिहितम्—अयि भो[4] कौरवराज, कृतं बन्धुनाशदर्शनमन्युना[5] । मैवं[6]
विषादं कृथाः पर्याप्ताः पाण्डवाः समरायाहमसहाय इति ।

पञ्चानां मन्यसेऽस्माकं यं सुयोधं सुयोधन ।
दंशितस्यात्तशस्त्रस्य तेन[7] तेऽस्तु रणोत्सवः ॥ १० ॥

इत्थं[8] श्रुत्वासूयान्विता दृष्टिं कुमारयोर्निक्षिप्योक्तवान्धार्तराष्ट्रः ।

कर्णदुःशासनवधात्तुल्यावेव युवां मम ।
अप्रियोऽपि प्रियो योद्धुं त्वमेव[9] प्रियसाहसः ॥ ११ ॥

इत्युत्थाय च[10] परस्परक्रोधाधिक्षेपपरुषवाक्कलहप्रस्तावितघोरसङ्ग्रामौ[11] विचि-
त्रविभ्रमितगदापरिभासुरभुजदण्डौ[12] मण्डलैर्विचरितुमारब्धौ भीमदुर्योधनौ ।
अहं च देवेन चक्रपाणिना देवसकाशमनुप्रेषितः । आह च देवो देवकी-

---

१ 'विशीर्णरथसहस्रं' इति क्वचिन्नास्ति २ 'निहतकुरुशतगजवाजिनरकलेव-रसंपतद्गृध्रकङ्कजम्बुकमुसनयोधमस्मद्वीरविमुक्तसिंहनादसवलितसमरतूर्यमबान्धवममित्रकौरवं रणस्थानमालोक्य दीर्घमुष्णं च निःश्वसितवान्' ३ 'वृकोदरेणोपगम्याभिहितम्' ४ 'भो कौरवराज' ५ 'कृतं बन्धुजननाशदर्शनमन्युना', 'कृतं बन्धुजनमन्युना', 'अलं बन्धुजनमन्युना' ६ 'विषादं मा कृथाः', ७ 'पाण्डवाः सोऽहमसहाय इति । किं च' इति बहुपुस्तकानां पाठः ८ 'वर्मितस्य' ९ 'मतो' १० 'इत्थं च श्रुत्वा किंचिदसूयान्विता दृष्टिं कुमारयोर्निक्षिप्योक्तवान् ।' इति बहुपुस्तकानां पाठः, 'इत्थं श्रुत्वासूयान्वितां निक्षिप्य कुमारयोर्दृष्टिमुक्तवान्धार्तराष्ट्रः ।' इति दशरूपकपाठः ११ 'त्वमेव' १२ 'च' इति क्वचिन्नास्ति १३ 'परस्परक्रोधाक्षेपपरुषवाक्कलहप्रस्तावितघोरसंग्रामौ'. १४ 'चित्रगदापरिघभासुरभुजभरौ मण्डलैर्विहर्तुमारब्धौ भीमदुर्योधनौ'. १५ 'अत्रान्तरेऽहं च देवेन चक्रपाणिना'

नन्दन । अपर्युषितप्रतिज्ञे च मारुतौ प्रनष्टे कौरवराजे महानासीन्नो विषाद । सप्रति पुनर्भीमसेनेनासादिते सुयोधने निष्कण्टकीभूत भुवनतल परिकल्पयतु भवान् । अभ्युदयोचिताश्चानवरत प्रवर्त्यन्ता समारम्भा । कृत संदेहेन ।

पूर्यन्ता सलिलेन रत्नकलशा राज्याभिषेकाय ते
कृष्णात्यन्तचिरोज्झिते च कबरीबन्धे करोतु क्षणम् ।
रामे शातकुठारभासुरकरे क्षत्रद्रुमोच्छेदिनि
क्रोधान्धे च वृकोदरे परिपतत्याजौ कुत सशय ॥ १२ ॥

द्रौपदी—(सबाष्पम् ।) ज देवो तिहुअणणाहो भणादि त कह अण्णहा भविस्सदि । (क)

पाञ्चालकः—न केवलमियमाशी । असुरनिपूदनस्यादेशोऽपि ।

युधिष्ठिरः—को हि नाम भगवता सदिष्ट विकल्पयति । क कोऽत्र भो ।

(प्रविश्य ।)

कञ्चुकी—आज्ञापयतु देव ।

युधिष्ठिरः—देवस्य देवकीनन्दनस्य बहुमानाद्वत्सस्य मे विजयमङ्गलाय प्रवर्त्यन्ता तदुचिता समारम्भा ।

(क) यद्देवस्त्रिभुवननाथो भवति तत्कथमन्यथा भविष्यति ।

---

१ 'पुनर्भीमसेनेन समासादिते सुयोधने निष्कण्टकीकृत भुवनतल परिकलयतु भवान्', २ च प्रवर्त्यन्तामनवरतमङ्गलसमारम्भा ', ३ राज्येभिषेकाय' ४. घोरकुठारभासुरकरे क्षत्रद्रुमच्छेदिनि' इति बहव पठन्ति ५ 'आणवेदि' इति पाठ ६. 'किमन्यथा सभावितन । मधुसूदनस्यादेश एवायम्' इति क्वचित्पाठ ७ भगवता' ८ देवस्य देवकीनन्दनस्य बहुमानाद्वत्सस्य विजयमङ्गलाशसया प्रवर्त्यन्ता तदुचिता समारम्भा ', 'देवस्य देवकीनन्दनस्यादेशाद्वत्सस्य मे मङ्गलविजयायप्रवर्त्यन्तामनवरत तदुचिता समारंभा ',

कञ्चुकी—[1]यथाज्ञापयति देवः । (सोत्साहं परिक्रम्य ।) भो भोः संविधातॄणां पुरःसराः, यथाप्रधानम[2]न्तर्वेश्मिका दौवारिकाश्च, [3]एष खलु भुजबलपरिक्षेपोत्तीर्णकौ[4]रवपरिभवसागरस्य निर्व्यूढ[5]दुर्वहप्रतिज्ञाभारस्य [6]सुयोधनानुजशतोन्मूलनप्रभञ्जनस्य [7]दुःशासनोरःस्थलविदलननरसिंहस्य [8]दुर्योधनोरुस्तम्भभङ्गविनिश्चितविजयस्य बलिनः प्राभञ्जनेर्वृ[9]कोदरस्य स्नेहपक्षपातिना मनसा मङ्गलानि कर्तुमाज्ञापयति देवो युधिष्ठिरः । (आकाशे ।) किं ब्रूथ—'[10]सर्वतोऽधिकतरमपि प्रवृत्तं [11]किं नालोकयसि' इति । साधु पुत्रकाः, साधु । [12]अनुक्तहितकारिता हि प्रकाशयति मनोगतां [13]स्वामिभक्तिम् ।

[14]युधिष्ठिरः—आर्य जयंधर ।

कञ्चुकी—आज्ञापयतु देवः ।

[15]युधिष्ठिरः—गच्छ प्रियख्यापक पाञ्चालकं पारितोषिकेण परितोषय ।

---

१. 'यथाज्ञापयति देवः' इति क्वचिन्नास्ति. २. अन्तर्वासिकाः'; अन्तर्वेश्मनि'. ३. 'एवं खलु'. ४. 'कौरवार्णवस्य'.—५. 'दुर्धर'.—६. 'सुयोधनानुजशतोद्धूननप्रभञ्जनस्य'. ७. 'कुमारदुःशासनोरःस्थलनरसिंहस्य'; 'बलिनः प्राभञ्जनेर्दुःशासनोरःस्थलविदलननरसिंहस्य' इति पाठौ. ८. 'दुर्योधनोरुस्तम्भभङ्गविनिश्चितविजयस्य' इति क्वचिन्नास्ति, ९. 'वृकोदरस्य' इति क्वचिन्नास्ति. १०. 'सर्वथविक्रमपि प्रवृत्तमालोकयतु ।' इति क्वचित्पाठः. ११. 'किं वा'. १२. 'अनुकूलहितकारिता प्रकाशयति मनोगतां स्वामिभक्तिम्' इति वा पाठः. १३. 'स्वामिभक्तिम्' इत्यस्मादनन्तरं क्वचित् '(राजानमुपगम्य ।) देव, प्रथमत एव सर्वमनुष्ठितम् ।' इत्यधिकः पाठो दृश्यते. १४. 'युधि०—आर्य जयंधर । कंचुकी—आज्ञापयतु देवः ।' इति क्वचिन्नास्ति. १५. 'युधि०—प्रियख्यापकं पाञ्चालकं पाञ्चाल्या मम च पारितोषिकेण प्राच्छादय' इति पाठः.

कञ्चुकी—[1]यदाज्ञापयति देव । (इति पाञ्चालकेन सह निष्क्रान्त ।)

[2]द्रौपदी—महाराअ, किंणिमित्त उण णाहभीमसेणेण सो दुराआरो [3]भणिदो—'पञ्चाण वि अह्माण [4]मज्झे जेण दे रोअदि [5]तेण सह दे सगामो होदु' त्ति । [6]जई मद्दीसुदाण एकदरेण सह सगामो तेण पत्थिदो भवे तदो अच्चाहिद भवे । (क)

युधिष्ठिरः—कृष्णे, [7]एँव मन्यते जरासधघाती । [8]हतसकलसुहृद्बन्धुवीरानुजराजन्यासु कृपकृतवर्माश्वत्थामशेषास्वेकादशस्वक्षौहिणीष्वबान्धव शरीरमात्रविभव कदाचिदुत्सृष्टनिजाभिमानो धार्तराष्ट्रः [9]परित्यजेदायुध तपोवन वा व्रजेत्सन्धि वा पितृमुखेन याचेत । एव सति सुदूरमतिक्रान्त प्रतिज्ञाभारो भवेत्सकलरिपुजयस्येति । समर प्रतिपत्तु पञ्चानामपि पाण्डवानामेकस्यापि नैव क्षम सुयोधन । शङ्के चाह गदायुद्ध वृकोदरस्यैवानेन । [10]अयि सुक्षत्रिये, पश्य ।

[11]क्रोधोद्धूर्णगदस्य नास्ति सदृश सत्य रणे मारुते
कौरव्ये कृतहस्तता पुनरिय [12]देवे यथा सीरिणि ।

(क) महाराज, किंनिमित्त पुनर्नाथभीमसेनेन स दुराचारो भणित —'पञ्चानाप्यस्माक मध्ये येन ते रोचत तेन सह ते सङ्ग्रामो भवतु' इति । यदि माद्रीसुतयोरेकतरेण सह सङ्ग्रामस्तेन प्रार्थितो भवेत्ततोऽत्याहित भवेत् ।

---

१ 'यदाज्ञापयसि (इतिनिष्क्रान्त ।) इति पाठ २ 'द्रौपदी—किं उण णाहेण' इति पाठ ३ 'एव्व भणिदो' इति जगद्धरसमत पाठ ४ 'मज्झे' इति क्वचिन्नास्ति ५ 'तेण सह सगामो होदु त्ति', 'तेण सह समरो होदु त्ति'. ६ 'जइ एदाण मद्दीसुदाण एकदरेणावि सह सगामो तेण पत्थिदो भवे', ७ 'एव मन्ये तस्य जरासधघातिनोऽभिप्राय ' इति पाठ , ८. 'हतसकलबन्धुवीरानुजराजन्यासु'. ९ 'परित्यज्य' १०. 'अयि इति क्वचिन्नास्ति ११. 'क्रोधादघूर्णगदस्य', 'क्रोधोद्घूर्णगदस्य'. १२ 'देवस्य या सीरिण ' इति पाठ .

राक्षसः—अकालोऽयं समुदाचारस्य । जलप्रदानेन संभावय [१]माम् ।

[२]**युधिष्ठिरः**—मुने, इदमासनम् । उपविश्यताम् ।

राक्षसः—([३]उपविश्य ।) ननु भवतापि क्रियताम् [४]आसनपरिग्रहः

[५]**युधिष्ठिरः**—(उपविश्य ।) क कोऽत्र भो, सलिलमुपनय ।

(प्रविश्य गृहीतभृङ्गार)

[६]**कञ्चुकी**—(उपसृत्य ।) महाराज, शिशिरसुरभिसलिलसपूर्णोऽयं भृङ्गारः पानभाजनं चेदम् ।

युधिष्ठिरः—मुने, निर्वर्त्यतामुदन्याप्रतीकारः ।

राक्षसः—(पादौ प्रक्षाल्योपस्पृश्य [७]विचिन्त्य ।) [८]भो, क्षत्रियस्त्वमिति मन्ये ।

युधिष्ठिरः—[९]सम्यग्वेत्ति भवान् । क्षत्रिय एवास्मि ।

राक्षसः—[१०]सुलभश्च स्वजनविनाशः संग्रामेषु प्रतिदिनमतो नादेयं भवद्भ्यो जलादिकम् । भवतु । [११]छाययैवानया सरस्वतीशिशिरतरङ्गस्पर्श[१२]मरुता चानेन विगतक्लमो भविष्यामि ।

---

१ मा भवान्'. २ युधि०—'जयधर जयधर, सलिल सलिलमुपनय। इदमासनम् । मुने, उपविश्यताम्' इति' क्वचित्पाठ ३ '(उपविश्य ।)' इत्यत्र '(तथाकृत्वा)' इति क्वचित्पाठ ४ 'आसनपरिग्रह ' '(सर्व उपविशन्ति ।)' इति केचित्पठन्ति ५ युधि०—क कोऽत्र भो ।' इति पाठ ६ 'कञ्चुकी—(निष्क्रम्य पुन प्रविश्य ।) शिशिरजलसपूर्णोऽयं भृङ्गारो भाजनं चेदम् । इति क्वचित्पाठ ७ 'विचिन्त्य' इति क्वचिनास्ति ८ 'भो भो ' इति पाठ ९ सम्यग्वेदी भवान् ।' इति बहव १० 'प्रतिदिनसुलभविनाशेषु सङ्ग्रामेषु युष्मत्तो नादेयं सलिलादिकम्', ११ 'छाययैवानयाऽह सरस्वतीभूमिभागस्पृशा' इति पाठ १२. 'मरुतानेन'.

द्रौपदी—बुद्धिमदिए वीएहि महर्सिं ईमिणा[1] तालविन्तेण । (क)

(चेटी तथा करोति ।)

राक्षसः—भवति[2], अनुचितोऽयमस्मासु समुदाचारः ।

युधिष्ठिरः—मुने[3], कथय कथमेवं भवान्परिश्रान्तः ।

राक्षसः—मुनिर्जनसुलभेन[4] कौतूहलेन तत्रभवतां महाक्षत्रियाणां द्वन्द्वयुद्धमवलोकयितुं पर्यटामि[5] समन्तपञ्चकम् । अद्य तु बलवत्तया[6] शरदातपस्यापर्याप्तमेवावलोक्य गदायुद्धमर्जुनसुयोधनयोरागतोऽस्मि ।

(सर्वे[7] विषादं नाटयन्ति ।)

कञ्चुकी—मुने[8], न खल्वेवम् । भीमसुयोधनयोरिति कथय ।

राक्षसः—आः[9], अविदितवृत्तान्त एव कथं मामाक्षिपसि ।

युधिष्ठिरः—महर्षे[10], कथय कथय ।

राक्षसः—क्षणमात्र[11] विश्रम्य सर्वं कथयामि[12] भवतो न पुनरस्य वृद्धस्य ।

युधिष्ठिरः—कथय[13] किमर्जुनसुयोधनयोरिति ।

(क) बुद्धिमतिके, वीजय महर्षिमनेन तालवृन्तेन ।

---

१. 'इमिणा' इति क्वचिन्नास्ति. २. 'अहह, भवति, अनुचितोऽयमस्मासु समुदाचारः'; ३. 'मुने सर्वं तावत्तिष्ठतु । कथं पुनरेवं' ४. 'बहुजनसुलभेन कौतूहलेन' इति पाठः. ५. 'सदा पर्यटामि' इति पाठः. ६. 'अत्यन्तबलवत्तया शरदातपस्यापर्याप्तमेवालोक्य' इति केचित्. ७. '(सर्वे विषादं नाटयन्ति ।)' इति क्वचिन्नास्ति. ८. 'मुने, न खल्विदम्' इति पाठः. ९. 'कथमविदितवृत्तान्त एवमाक्षिपसि' इति पाठः. १० 'महर्षे, कथय' इति पाठः. ११. 'मुहूर्तं तिष्ठ । विश्रम्य सर्वं कथयिष्यामि भवते' इति क्वचित्पाठः. १२. 'कथयामि भवते ।' 'कथयामि भवते न पुनरस्य वृद्धापसदस्य पुरतः ।' १३. 'भगवन्, एतावदेव कथय किं पुनरर्जुनसुयोधनयोरिति' इति पाठः.

राक्षसः—पूर्वमेव कथितं मया प्रवृत्तं गदायुद्धमर्जुनसुयोधनयोरिति

युधिष्ठिरः—न भीमसुयोधनयोरिति ।

राक्षसः—वृत्तं तत् ।

(युधिष्ठिरो द्रौपदी च मोहमुपगतौ ।)

कञ्चुकी—(सलिलेनासिच्य ।) समाश्वसितु देवो देवी च ।

चेटी—समस्ससदु समस्ससदु देवी । (क)

(उभौ संज्ञां लभेते ।)

युधिष्ठिरः—किं कथयसि मुने, वृत्तं भीमसुयोधनयोर्गदायुद्धमिति ।

द्रौपदी—भअवं, कहेहि कहेहि किं वृत्तं त्ति । (ख)

राक्षसः—कञ्चुकिन्, कौ पुनरेतौ ।

कञ्चुकी—एष देवो युधिष्ठिरः । इयमपि पाञ्चालतनया ।

राक्षसः—आः, दारुणमुपक्रान्तं मया ।

द्रौपदी—हा णाह भीमसेण । (इति मोहमुपगता ।) (ग)

कञ्चुकी—किं नाम कथितम् ।

चेटी—समस्ससदु समस्ससदु देवी । (घ)

(क) समाश्वसितु समाश्वसितु देवी ।

(ख) भगवन् कथय कथय किं वृत्तमिति ।

(ग) हा नाथ भीमसेन ।

(घ) समाश्वसितु समाश्वसितु देवी ।

---

१. 'ननु पूर्वमेव कथितं मया प्रवृत्तं गदायुद्धमिति' । 'युधि०—'न भीमसुयोधनयोरिति ।' २. '(सलिलमासिच्य ।)' ३. 'उपलभेते'. ४. 'भअवं, कहेहि किं वुत्तं त्ति' इति पाठः. ५. 'भगवन्, एष देवो युधिष्ठिरः' इति बहवः. ६ 'पाञ्चालराजतनया.' ७. 'मया नृशंसेन' इति बहवः पठन्ति. ८. 'भीम'.

युधिष्ठिरः—(सास्रम् ।) ब्रह्मन्,

पदे संदिग्ध एवास्मिन्दुःखमास्ते युधिष्ठिरः ।
वत्सस्य निश्चिते तत्त्वे प्राणत्यागोऽयं सुखी ॥ १४ ॥

राक्षसः—(सानन्दमात्मगतम् ।) अयमेव मे यत्नः । (प्रकाशम् ।) यदि त्ववश्यं कथनीयं तदा संक्षेपतः कथयामि । न युक्तं बन्धुव्यसनं विस्तरेणावेदयितुम् ।

युधिष्ठिरः(अश्रूणि मुञ्चन् ।)

सर्वथा कथय ब्रह्मन्संक्षेपाद्विस्तरेण वा ।
वत्सस्य किमपि श्रोतुमेषं दत्तः क्षणो मया ॥ १५ ॥

राक्षसः—श्रूयताम् ।

तस्मिन्कौरवभीमयोर्गुरुगदाघोरध्वनौ संयुगे

द्रौपदी—(सहसोत्थाय ।) तदो तदो । (क)

राक्षसः—(स्वगतम् ।) कथं पुनरनयोर्लब्धसंज्ञतामपनयामि । (प्रकाशम् ।)

सीरी सत्वरमागतश्चिरमभूत्तस्याग्रतः सङ्गरः ।
आलम्ब्य प्रियशिष्यतां तु हलिना संज्ञा रहस्याहिता
यामासाद्य कुरूत्तमः प्रतिकृतिं दुःशासनारौ गतः ॥ १६ ॥

युधिष्ठिरः—हा वत्स, वृकोदर । (इति मोहमुपगतः ।)

(क) ततस्ततः ।

---

१. 'अहं सुखी' इति बहवः. २. 'अयं मे यत्नः । (प्रकाशम् ।) यद्येवमवश्यकथनीयं संक्षेपेण कथयामि'. ३. 'विमुञ्चन्.' ४. 'एतद्दत्तं मनो मया' इति पाठः. ५. 'गुरुगदाभीमध्वनौ' इति पाठः. ६. 'द्रौपदी—(लब्धसंज्ञा ।) अयि, तदो किम्' इति केचित्पठन्ति. ७. 'व्यालम्ब्य प्रियशिष्यतां मुसलिना' इति क्वचित्पाठः. ८. 'संज्ञा रहः साकृता'; 'शक्ती रहस्याहिता'.

द्रौपदी—हा णाह भीमसेण, हा मह परिभवपडीआरपरिचत्तजीविअ, जडासुरबअहिडिम्बकिम्मीरकीचअजरासधणिसूदण, सोअन्धिआहरणचाडुआर, देहि मे पडिवअणम्। (इति मोहमुपगता।) (क)

कञ्चुकी—(सास्रम्।) हा कुमार भीमसेन, धार्तराष्ट्रकुलकमलिनीप्रालेयवर्ष, (ससम्भ्रमम्।) समाश्वसितु महाराज। भद्रे, समाश्वासय स्वामिनीम्। महर्षे, त्वमपि तावदाश्वासय राजानम्।

राक्षसः—(स्वगतम्।) आश्वासयामि प्राणान्परित्याजयितुम्। (प्रकाशम्।) भो भीमाग्रज, क्षणमेक चीयता समाश्वास। कथाशेषोऽस्ति।

युधिष्ठिरः—(समाश्वस्य।) महर्षे, किमस्ति कथाशेष।

द्रौपदी—(प्रतिबुद्ध्वा।) भअव, कहेहि कीदिसो कहासेसो त्ति। (ख)

कञ्चुकी—कथय कथय।

राक्षसः—ततश्च हते तस्मिन्मुक्षत्रिये वीरसुलभा गतिमुपगते सममसगलित भ्रातृवधशोकज बाष्प प्रमृज्य प्रत्यग्रक्षतजच्छटा

(क) हा नाथ भीमसेन, हा मम परिभवप्रतीकारपरित्यक्तजीवित, जटासुरबकहिडिम्बकिर्मीरकीचकजरासधनिषूदन, सौगन्धिकाहरणचाटुकार, देहि मे प्रतिवचनम्।

(ख) भगवन्, कथय कीदृश कथाशेष इति।

१ '(ससम्भ्रमम्।) महाराज, समाश्वसिहि समाश्वसिहि। भद्रे, समाश्वासयात्र भवतीम्।' २ 'महर्षे त्वमप्याश्वासय महाराजम्' इति बहुत्र ३ 'त्याजयितुम्' ४ 'अयि भो भीमाग्रज, क्षणमेकमाधीयतामाश्वास। कथाशेषोऽप्यस्ति।' इति बहुपुस्तकानां पाठ ५ युधि॰—(समाश्वस्य।) महर्षे, किमस्ति कथाशेष। राक्षस — ततश्च हते, ६ 'ततश्चगते तस्मिन्मुक्षत्रिये वीरसुलभा गतिं' इति वा पाठ 'समग्रमगलितभ्रातृवधशोकज बाष्पमुत्सृज्य भ्रातृवधगाण्डीव प्रत्यग्रक्षतजच्छटाचर्चिता तामेव गदां'

र्पिता तामेव गदां भ्रातृहस्तादाकृष्य निवार्यमाणोऽपि संजिघृक्षुना ासुदेवेन, आगच्छागच्छेति सोपहासं भ्रमितगदाझङ्कारमूर्च्छितगम्भीरस्तनघननिनादाहूयमानः कौरवराजेन तृतीयोऽनुजस्ते किरीटी योद्धुमारब्धः । तथाकृतिनस्तस्य गदाघातान्निधनमुत्प्रेक्षमाणेन कामपालेनार्जुनपक्षपाती देवकीसूनुरतिप्रयत्नात्स्वरथमारोप्य द्वारकां नीतः ।

युधिष्ठिरः—साधु भो अर्जुन, तदैव प्रतिपन्ना वृकोदरपदवी गाण्डीवं परित्यजता । अहं पुनः केनोपायेन प्राणपरित्यागाद्हृदयमुत्मा-ह्यिष्ये ।

द्रौपदी—हा णाह भीमसेण, ण जुत्तं दाणिं दे कणीअसं भादरं असिक्खिदं गदाये दारुणस्स सत्तुणो अहिमुहं गच्छन्तं उवेक्खिदुम् । (मोहमुपगता ।) (क)

राक्षसः—ततश्चाह—

युधिष्ठिरः—भवतु मुने, किमतः परं श्रुतेन । हा तात भीमसेन,

(क) हा नाथ भीमसेन, न युक्तमिदानीं ते कनीयांसं भ्रातरमशिक्षितं गदायां दारुणस्य शत्रोरभिमुखं गच्छन्तमुपेक्षितुम् ।

---

१ 'भ्रातृहस्तादयत्नादाकृष्य निवार्यमाणः संधित्सुना' इति बहवः पठन्ति २ 'भगवता वासुदेवेन'. ३ 'गम्भीरवाद्यघननिनादाहूयमानः कौरवराजेन सह' इति पाठः ४ 'तथाऽकृतिनस्तस्य गदाघातान्निधनं', 'तथा कृतिनस्तस्य गदाघातान्निधनं' ५ 'प्रयत्नात्' ६ 'एतावत्प्रतिपन्ना वृकोदरानुगमनपदवी' ७ 'प्राणापगमनमहोत्सवमुत्सहिष्ये' इति बहवः पठन्ति ८ 'हा णाह, भादुवच्छल, ण जुत्तं भादरं असिक्खिदं गदाए सत्तुणो मुहं गच्छन्तं उवेक्खिदुम्' इति बहुभिः समादृतः पाठः ९ 'हा तात भीमसेन, मम कान्तारव्यसनबान्धव, जतुगृहविपत्समुद्रतरणयानपात्र, हा किर्मीरहिडिम्बासुरजरासंधविनयैकमन्त्र, हा द्यूतपण, मम शरीरस्थितिपरिखेदशङ्कासूदन, हा मदाज्ञासंपादक, हा कौरववंशदावानल कीचकसुयोधनानुजद्रुमोन्मूलनप्रभञ्जन'

कान्तारव्यसनबान्धव, हा मच्छरीरस्थितिविच्छेदकातर, जैतुगृहनिपत्सु द्रतरणयानपात्र, हा किर्मीरहिडिम्बासुरजरासधविजयमल्ल, हा कीचकेसु योधनानुजकमलिनीकुञ्जर,

निर्लज्जस्य दुरोदरव्यसनिनो वत्स त्वया सैा तदा
भक्त्या मे समदद्विपायुतबलेनाङ्गीकृता दासता।
किं नामापकृत मया तदधिकं ँविम्यद्य यद्गम्यते
त्यक्त्वा नाथ सबान्धव सपदि मा प्रीति क ते साऽधुना ॥ १७

द्रौपदी—(सज्ञामुपलभ्योत्थाय च।) महाराअ, किं एद वट्टइ। (क

युधिष्ठिरः—कृष्णे किमन्यत्।

स कीचकनिषूदनो बकहिडिम्बकिर्मीरहा
मदान्धमगधाधिपद्विरदशैलभेदाशनिँ।
गदापरिघशोभिना भुजयुगेन तेनान्वित
प्रियस्तव ममानुजोऽर्जुनगुरुर्गतोऽस्त किल ॥ १८ ॥

(क) महाराज, किमेतद्वर्तते।

---

१ 'हा जतुगृहसततरणपोतपते, हा बकहिडिम्बकिर्मीरजटासुरजरासधजय' इति पाठ २ 'कीचकसुयोधनानुजशतकमलिनीकुञ्जर' ३ 'सीदता' 'त्यज्यद्य निर्वत्सल त्यक्त्वाऽनाथमबान्धव सपदि मा येनासि दूरं गत' बहुपुस्तकानां पाठ ५ '(सज्ञामुपलभ्योत्थाय च।)' इत्यत्र '(उत्थाय इति बहव पठन्ति. ६ 'किमन्यत्' इति क्वचिन्नास्ति ७ 'भङ्गाशनि' 'गदापरिघपाणिना' इति जगद्धरसमत पाठ

द्रौपदी[1]—णाह भीमसेण, तुए किल मे केसा संजमिदव्वा । ण जुत्तं वीरस्स खत्तिअस्स पडिण्णादं सिढिलेदुम् । ता पडिवालेहि मं जाव उवसप्पामि । (पुनर्मोहमुपगता[2] ।) (क)

युधिष्ठिरः[3]—(आकाशे ।) अम्ब पृथे, श्रुतोऽयं तव पुत्रस्य समुदाचारः । मामेकमनाथं विलपन्तमुत्सृज्य क्वापि गतः । तात जरासंधशत्रो, किं नाम वैपरीत्यमेतावता कालेनाल्पायुषि त्वयि[4] समालोकितं जनेन । अथवा मयैव बहूपलब्धम् ।

दत्त्वा मे करदीकृताखिलनृपां यन्मेदिनीं लज्जसे
  द्यूते यच्च पणीकृतोऽपि हि मया न क्रुध्यसि प्रीयसे ।
स्थित्यर्थं मम मत्स्यराजभवने प्राप्तोऽसि यत्सूदतां
  वेत्सैतानि[5] विनश्वरस्य सहसा दृष्टानि चिह्नानि ते ॥ १९ ॥

मुने, किं कथयसि । ('तस्मिन्कौरवभीमयोः' (६।१६) इत्यादि पठति ।

राक्षसः—एवमेतत् ।

युधिष्ठिरः[6]—धिगस्मद्भागधेयानि । भगवन्कामपाल, कृष्णाग्रज सुभद्राभ्रातः,

---

(क) नाथ भीमसेन, त्वया किल मे केशाः संयमितव्याः । न युक्तं वीरस्य क्षत्रियस्य प्रतिज्ञातं शिथिलयितुम् । तत्प्रतिपालय मां यावदुपसर्पामि ।

---

१. 'द्रौपदी—(आकाशे दत्तदृष्टिः ।) णाह भीमसेण, तुए किल मे के.. संजमिदव्वा'. २. '(इति पुनर्मोहमुपगता ।)'. ३. 'युधि०—(आकाशे दत्तदृष्टिः ।) अम्ब पृथे, ननु श्रुतोऽयं तव पुत्रस्य समुदाचारः । मामेकमनाथमकरुणो विलपन्तमुत्सृज्य क्वापि गतः' इति पाठः. ४. 'त्वयि' इति क्वचिन्नास्ति ५. 'वत्सैतानि विनश्वरस्य सहसा स्पष्टानि चिह्नानि ते'; 'तान्येतानि विनश्वरस्य सहसा दृष्टानि चिह्नानि ते' इति पाठौ. ६. 'युधि०—अथवा धि...यानि । भगवन्कामपाल, कृष्णाग्रज, सुभद्राभ्रातः'.

ज्ञातिप्रीतिर्मनसि न कृता क्षत्रियाणा न धर्मो
[1]० रूढ सख्य तदपि गणित नानुजस्यार्जुनेन ।
तुल्य काम भवतु भवत शिष्ययो स्नेहेनन्ध
कोऽय पन्था यदसि निर्मुखो मन्दभाग्ये मयीत्थम् ॥ २० ॥

(द्रौपदीमुपगम्य ।) अयि पाञ्चालि, उत्तिष्ठ। समानदु खानेवाना भवाव। मूर्च्छया किं मामेनर्मोतिसधत्से ।

द्रौपदी—(लब्धसज्ञा ।) बन्धेदु णाहो दुज्जोहणरुहिराद्देण हत्थेण दुस्सासणविमुक्क मे केसहत्थम्। हञ्जे बुद्धिमदिए, तव पच्चक्ख एव्व णाहेण पडिण्णादम्। (कञ्चुकिनमुपेत्य ।) अज्ज, किं संदिट्ठ दाव मे देवेण देवकीणन्दणेण पुणो वि केसबन्धण आरम्भीअदुत्ति । ता उवणेहि मे पुंफ्फदामाइ। विरएहि दाव कबरीम्। करेहि भअवदो णाराअणस्स वअणम्। णं क्खु सो अलीअ सदिसदि । अहवा किं मए सतैत्ताए भणिदम्। अचिरगद अज्जउत्त अणुगमिस्सम् (युधिष्ठिरमुपेगम्य ।) महाराअ,

(क) बध्नातु नाथो दुर्योधनरुधिरार्द्रेण हस्तेन दु शासनविमुक्त मे केश हस्तम्। हञ्ज बुद्धिमतिके, तव प्रत्यक्षमेव नाथेन प्रतिज्ञातम्। आय, किं संदिष्ट तावन्मे देवेन देवकीनन्दनेन पुनरपि केशबन्धनमारभ्यतामिति । तदुपनय मे पुष्पदामानि। विरचय तावत्कबरीम्। कुरु भगवतो नारायणस्य वचनम् । न खलु सोऽलीक सदिशति। अथवा किं मया सतमया भणितम्। अचिरगतमाय

१ 'नानुजस्यानुजे मे' इति बहव पठन्ति २ 'प्रेमबन्ध', ३ 'विमुखो मन्दभाग्ये मयि त्वम्' ४ 'उत्तिष्ठोत्तिष्ठ' ५ 'अभिसंधत्से' ६ 'बन्धेदु बन्धेदु' ७ 'दुस्सासणमोइद' ८ 'अज्ज, किं इति क्वचिन्नास्ति ९ 'मे देवकीणन्दणेण केसरअणा आरम्भीअदु त्ति', १० 'फुल्लदामाइ', ११ 'पुरिसोत्तमस्स' १२ 'णहि अलीअ मन्तेदि सो' इति पाठ १३ 'अदिसंतत्ताए' १४ अइरं गद' १५ 'उवेत्य'

आदीवअ चिदाम् । तुमं वि खत्तधम्मं अणुबन्धन्तो एव्व णाहस्स जीविदहरस्स अहिमुहो होदि । अहवा जं दे रोअदि । (क)

युधिष्ठिरः—युक्तमाह पाञ्चाली[3] । कञ्चुकिन्, क्रियतामियं तपस्विनी चिंतासंविभागेन सह्यवेदना । ममापि सज्जं धनुरुपनय । अलमथवा धनुषा ।

> तस्यैव देहरुधिरोक्षितपाटलाङ्गी-[6]
> मादाय संप्रति गदामपविध्य चापम् ।
> भ्रातृप्रियेण कृतमद्य यदर्जुनेन
> श्रेयो ममापि हि तदेव कृतं जयेन ॥ २१ ॥

राक्षसः—राजन्, रिपुजयविमुखं ते यदि चेतस्तदा यत्र तत्र वा प्राणत्यागं कुरु । वृथा तत्र गमनम् ।

कञ्चुकी[10]—धिङ्मुने, राक्षससदृशं हृदयं भवतः ।

राक्षसः—(सभयं स्वगतम् ।) किं ज्ञातोऽहमनेन । (प्रकाशम् ।) [11]भोः कञ्चुकिन्, तयोर्गदया[12] खलु युद्धं प्रवृत्तमर्जुनदुर्योधनयोः । जानामि च तयोर्गदायां[13] भुजसारम् । दुःखितस्य पुनरस्य[14] राजर्षेरपरमनिष्टश्रवणं परिहरन्नेवं ब्रवीमि ।

पुत्रमनुगमिष्यामि । महाराज, आदीपय चिताम् । त्वमपि क्षत्रधर्ममनुबध्नन्नेव नाथस्य जीवितहरस्याभिमुखो भव । अथवा यत्ते रोचते ।

---

१. 'आदीवअ मे चिदाम् । तुमं वि खत्तधम्मं अणुवट्टन्तो एव्व' इति बहुपुस्तकानां पाठः. २. 'अहवा जं दे रोअदि' इति क्वचिन्नास्ति. ३. 'याज्ञसेनी'. ४. 'चितासविधानेन हतवेदना' इत्यपि पाठः. ५. 'उपानय'. ६. 'पीवराङ्गीम्'. ७. 'संयति'. ८. 'अपहाय चापम्'; 'अपविद्धचापः'. ९. 'जयेन किं मे' इति क्वचित्पाठः. १०. 'कंचुकी—सकोपम् । ब्रह्मन्, अलं कथितेन । निश्चितं नृशंसराक्षसमत्रभवतो हृदयम्'; ११. 'भोः कंचुकिन्, एतद्ब्रवीमि' इति बहवः. १२. 'तयोर्गदायुद्धं प्रवृत्तमेवार्जुनसुयोधनयोः'. १३. 'गदायुद्धे'. १४. 'पुनरस्य' इति क्वचिन्नास्ति.

युधिष्ठिरः—(बाष्पं विसृजन् ।) साधु महर्षे, साधु । सुस्निग्धम-भिहितम् ।

कञ्चुकी—महाराज, किं नाम शोकान्धतया देवेन देवकल्पेनापि प्राकृतेनेव त्यज्यते क्षात्रधर्मः ।

युधिष्ठिरः—आर्य जयंधर,

शक्ष्यामि तौ परिघपीवरबाहुदण्डौ
वित्तेशशक्रपुरदर्शितवीर्यसारौ ।
भीमार्जुनौ क्षितितले प्रविचेष्टमानौ
द्रष्टुं तयोश्च निधनेन रिपुं कृतार्थम् ॥ २२ ॥

अयि पाञ्चालराजतनये, मद्दुर्नयप्राप्तशोच्यदशे, यथा संदीप्यते पावकस्तथा सहितावेव बन्धुजनं संभावयावः ।

द्रौपदी—अज्ज, करेहि दारुसंचअम् । पज्जलीअदु चिदा । तुवरदि मे हिअअं णाधं पेक्खिदुम् । (सर्वतोऽवलोक्य ।) कहं ण को वि णाधेण विणा महाराअस्स वअणं करेदि । हा णाहं भीमसेण, तं एव्व एदं राअउलं तुए विरहिदं परिअणो वि संपदं परिहरदि । (क)

राक्षसः—सदृशमिदं भरतकुलवधूनां यत्पत्युरनुमरणम् ।

(क) आर्य कुरु दारुसंचयम् । प्रज्वाल्यतां चिता । त्वरते मे हृदयं नाथं प्रेक्षितुम् । कथं न कोऽपि नाथेन विना महाराजस्य वचनं करोति । हा नाथ भीमसेन, तदेवेदं राजकुलं त्वया विरहितं परिजनोऽपि सांप्रतं परिहरति ।

---

१. 'उत्सृज्य'. २. सुश्लिष्टं'. ३. 'किं नाम' इति क्वचिन्नास्ति. ४. 'देवकल्पेनापि देवेन त्वया' इत्यपि पाठः. ५. 'क्षत्रधर्मः'. ६. 'द्रक्ष्यामि तौ'; 'शक्नोमि तौ'. ७. 'वित्तेशशक्रवरुणाधिकवीर्यवन्तौ'; 'वित्तेशशक्रवरुणाधिकवज्रसारौ'. ८. 'परिवर्तमानौ'.

युधिष्ठिरः—महर्षे, न कश्चिच्छृणोति तावदावयोर्वचनम्। तदिन्धनप्रदानेन प्रसादः क्रियताम्।

राक्षसः—मुनिजनविरुद्धमिदम्। (स्वगतम्।) पूर्णो मे मनोरथः। यावदनुपलक्षितः समिन्धयामि वह्निम्। (प्रकाशम्।) राजन्, न शक्नुमो वयमिहैव स्थातुम्। (इति निष्क्रान्तः।)

युधिष्ठिरः—कृष्णे, न कश्चिदस्मद्वचनं करोति। भवतु। स्वयमेवाहं दारुसंचयं कृत्वा चितामादीपयामि।

द्रौपदी—तुवरदु तुवरदु महाराओ। (क)

(नेपथ्ये कलकलः।)

द्रौपदी—(सभयमाकर्ण्य।) महाराअ, कस्स वि एसो बलदप्पिदस्स विसमो सत्थणिग्घोसो सुणीअदि। अवरं वि अप्पिअं सुणिदुं अत्थि णिब्बन्धो तदो विलम्बीअदु। (ख)

युधिष्ठिरः—न खलु विलम्ब्यते। उत्तिष्ठ।

(इति सर्वे परिक्रामन्ति।)

युधिष्ठिरः—अयि पाञ्चालि, अम्बायाः सपत्नीजनस्य च किंचित्कदिदं निवर्तय परिजनम्।

(क) त्वरतां त्वरतां महाराजः।

(ख) महाराज, कस्याप्येष बलदर्पितस्य विषमः शस्त्रनिघोषः श्रूयते। अपरमप्यप्रियं श्रोतुमस्ति निर्बन्धस्ततो विलम्ब्यताम्।

---

१ 'महर्षे' इति क्वचिन्नास्ति. २ 'कश्चिदिदानीं शृणोति' ३ 'इन्धनप्रदानेन प्रसादं कर्तुमर्हसि' इति पाठः ४ 'पूर्णा मे मनोरथाः' इति बहव ५. 'समीपेऽहमिन्धनमादीपयामि' इत्यपि पाठः ६ 'वयमिहैव स्थातुम्', ७ 'कृष्णे न कश्चिदिदानीमेतत्करिष्यति। भवतु। स्वयमेव शुष्कदारुसंचयं कृत्वा चिताप्रनामानमात्मना दीपयामि' इति केचित्पठन्ति ८ 'वेणीबलदप्पिदस्स विसमो सद्दणिग्घोसो ९ 'विलम्बीअदि' १० 'तत्रभवत्या अम्बायाः' ११ निवार्यतां परिजनः' इति पाठः

द्रौपदी—महाराअ, अम्बाए एव्व सदिट्ठव्वम्—'जो सो बअहिडिम्बकिम्मीरजडासुरजरासधविजअमल्लो मज्झमपुत्तो दे सो मम हदासाए पक्खवादेण परलोअ गदो' त्ति। (क)

युधिष्ठिरः—भद्रे बुद्धिमतिके, उच्यतामस्मद्वचनादम्बा।

येनासि तत्र जतुवेश्मनि दीप्यमाने
निर्वाहिता सह सुतैर्भुजयोर्बलेन।
तस्य प्रियस्य बलिनस्तनयस्य पाप-
माख्यामि तेऽम्ब कथयेत्कथमीदृगन्य. ॥ २३ ॥

आर्य जयधर, त्वया सहदेवसकाशं गन्तव्यम्। वक्तव्यश्च तत्रभवान्माद्रेय कनीयान्सकलकुरुकुलकमलाकरदावानलो युधिष्ठिरः परलोकमभिप्रस्थित प्रियानुजमप्रतिकूल सततमाशासनीयमसमूढं व्यसनेऽभ्युदये च भवन्तमविरलमालिङ्ग्य शिरसि चाघ्रायेद प्रार्थयते—

मम हि वयसा दूरेणाल्प· श्रुतेन समो भवा-
न्सहजकृपया बुद्ध्या ज्येष्ठो मनीषितया गुरु.।

(क) महाराज, अम्बायै एव सदेष्टव्यम्—य स बकहिडिम्बकिर्मीरजटासुरजरासधविजयमल्लोऽपि मध्यमपुत्रस्ते स मम हताशाया पक्षपातेन परलोक गत ' इति।

---

१. 'एव्व महाराअ, अम्बाए सदिसिस्सम्' इति वा पाठ. २. 'बअहिडिम्बम्मीरजरासधजअमल्लो' इति पाठ ३. 'निर्वासिता' ४. 'कोऽन्यस्तवाम्ब कथयेत्कथमीदृशस्य' इति बहुसमत पाठ· 'आख्यामि तेऽम्ब कदन कथमीदृशस्य', ५ त्वमपि सहदेवसकाश गच्छ, ६ 'तत्रभवान्पाण्डुकुलवृहस्पतिर्वैमात्रेयः सकलकुरुकुलकमलाकरवाडवानल.' ७ प्रियमनुजमनुकूल' इति पाठ. ८:. 'आशसनीयमसमूढं' इत्यत्र 'आसन्नं' इति क्वचित्पाठः ९ 'धृतिमन्तं भवन्त' इति बहुसमत पाठः १०. 'अचिरं' ११. दूरेण त्वं'. १२ 'कृतसहजया बुद्ध्या';

शिरसि मुकुलौ पाणी कृत्वा भवन्तमतोऽर्थये
मयि विरलतां नेयः स्नेहः पितुर्भव वारिदः ॥ २४ ॥

अपि च । बालिशचरितस्य नित्याभिमानिनोऽस्मत्सदृशहृदयसारस्यापि नकुलस्य ममाज्ञया वचने स्थातव्यम् । नानुगन्तव्यास्मत्पदवी । त्वया हि वत्स,

विस्मृत्यास्मान्श्रुतिविशदया प्रज्ञया सानुजोऽथ
पिण्डान्पाण्डोरुदकपृषतानश्रुगर्भान्प्रदातुम् ।
दायादानामपि तु भवने यादवानां कुले वा
कान्तारे वा कृतवसतिना रक्षणीयं शरीरम् ॥ २५ ॥

गच्छ जयंधर, अस्मच्छरीरस्पृष्टिकया शापितेन भवताऽकालहीनमिदमवश्यमावेदनीयम् ।

द्रौपदी—हला बुद्धिमदिए, भणाहि मह वअणेण पिअसही सुभद्दाम्—'अज्ज वच्छाए उत्तराए अवण्णसत्ताए चउत्थो मासो वट्टदि । सव्वधा णाविउले तं णिक्खिवेसि । कदा वि इदो परलोअगदस्स ससुरउलस्स अह्माणं वि सलिलबिन्दुदो भविस्सदि' त्ति । (क)

युधिष्ठिरः—(सास्रम् ।) भोः कष्टम् ।

(क) हला बुद्धिमतिके, भण मम वचनेन प्रियसखीं सुभद्राम्—'अद्य वत्साया उत्तराया आपन्नसत्त्वायाश्चतुर्थो मासो वर्तते । सर्वथा नाभिकुले तां निक्षिपसि । कदापीतः परलोकगतस्य श्वशुरकुलस्यास्माकमपि सलिलबिन्दुदो भविष्यति' इति.

---

१. 'बालिशचरितस्य विद्याभिमानिनो मद्धृदयसारस्य'; 'बाल्ये शीलभिन्नस्य नित्यमभिमानिनोऽस्मत्स'शहृदयसारस्य' इति पाठान्तराणि. २. 'श्रुतिविशदया स्वात्मजौ चात्मबुद्धया क्षीणे पाण्डावुदकपृषतानश्रुगर्भान्प्रदातुम्' ३. 'शापितोऽसि त्वयाऽकालहीनमिदमवश्यमावेदनीयम्' ४. 'सुभद्दाअ', ५. (सास्रम् ।) इति क्वचिन्नास्ति.

शाखारोधस्थगितवसुधामण्डले मण्डिताशे
पीनस्कन्धे सुसदृशमहामूलपर्यन्तबन्धे ।
दग्धे दैवात्सुमहति तरौ तस्य सूक्ष्माङ्कुरेऽस्मि-
न्नाशाबन्धं कमपि कुरुते छाययार्थी जनोऽयम् ॥ २६ ॥

साधु । इदानीमध्यवसितं करणीयम् । (कञ्चुकिनमवलोक्य ।) आर्य जयधर, स्वशरीरेण शापितोऽसि तथापि न गम्यते ।

कञ्चुकी—(साक्रन्दम् ।) हा देव पाण्डो, तव सुतानामजातशत्रु-भीमार्जुननकुलसहदेवानामयं दारुणो दैशापरिणामः । हा देवि कुन्ति भोजराजभवनपताके,

भ्रातुस्ते तनयेन शौरिगुरुणा श्यालेन गाण्डीविन-
स्तस्यैवाखिलधार्तराष्ट्रनलिनीव्यालोलने दन्तिना ।
आचार्येण वृकोदरस्य हलिनोन्मत्तेन मत्तेन वा
दग्धं त्वत्सुतकाननं ननु मही यस्याश्रयाच्छीतला ॥ २७ ॥

(इति रुदन्निष्क्रान्तः ।)

युधिष्ठिरः—जयधर जयधर,

(प्रविश्य)

कञ्चुकी—आज्ञापयतु देव ।

---

१ शाखारोह–' २ 'पर्यङ्कबन्धे'. ३ 'द्रापदि, साधयेदानीमध्यवसितम् ।' इति बहुसमतः पाठः ४ 'आर्य जयधर, अस्मच्छरीरेण शापितोऽसि', ५ 'प-रिणामः.' ६ 'भोजकुलपताके' ७ 'नलिनव्यालोलने दन्तिना', 'नलिनीव्यालो-डनादन्तिना' इति पाठौ ८ 'दग्धं त्वत्सुतकाननं तव मही यच्छायया शीतला', 'दग्धं तत्सुतकाननं तव मही यच्छायया शीतला', दग्धं तत्सुतकाननं तव मही यस्याश्रयाच्छीतला', 'दग्धं तत्सुतकाननं समभवद्यस्याश्रयं शीतलं' इति पाठान्तराणि

युधिष्ठिरः—वक्तव्यमिति ब्रवीमि । न पुनरेतावन्ति भागधेयानि नः । यदि कदाचिद्विजयी स्याद्वत्सोऽर्जुनस्तद्वक्तव्योऽस्मद्वचनाद्भवता ।

हली हेतुः सत्यं भवति मम वत्सस्य निधने
तथाप्येष भ्राता सहजसुहृदस्ते मधुरिपोः ।
इह क्रोधः कार्यो न खलु यदि च प्राणिपि ततो
वनं गच्छेर्मा गाः पुनरकरुणां क्षात्रपदवीम् ॥ २८ ॥

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रान्तः ।)

युधिष्ठिरः—(अग्निं दृष्ट्वा सहर्षम् ।) कृष्णे, ननूद्गतशिखाहस्ताहूतास्मद्विधव्यसनिजनः समिद्धो भगवान्हुताशनस्तत्रेन्धनीकरोम्यात्मानम् ।

द्रौपदी—पसीददु पसीददु महाराओ इमिणा अपच्छिमेण पणएण । अहं दाव अग्गदो पविसामि । (क)

युधिष्ठिरः—सहितावेवाभ्युदयमुपभोक्ष्यावहे ।

(क) प्रसीदतु प्रसीदतु महाराजोऽनेनापश्चिमेन प्रणयेन । अहं तावदग्रतः प्रविशामि ।

---

१. 'वक्तुमिच्छामि । न पुनरेतावन्ति भागधेयानि युष्माकम् ।' इति बहुषु पुस्तकेषु पाठः. २. 'अतः. ३. 'मयि च प्रेम भवता' इत्यपि पाठ. ४. 'यथा'. ५. '(अग्निं दृष्ट्वा सहर्षम् ।)' इत्यत्र '(सहर्षम् ।)' इति पुस्तकान्तरे पाठः. ६. 'कृष्णे, ननूद्गत–' इत्यत्र 'कृष्णे, नन्वयमुद्गत–' ७. शिखाहूतास्मद्विधव्यसनि-जनः समिद्धो भगवान्हव्यभुग्' इति क्वचित्पाठः. ८. 'यदा तदा चेन्धनीकरोम्यात्मानं' तत्रेन्धनमात्मानं करिष्ये' इति पाठौ. ९. 'पसीददु महाराओ मम इमिणा'. १०. 'अहं एव्व दाव अग्गदो पविसामि'; ११. 'युधि०—यद्येवं सहितावेवाभ्युदयमुपभोक्ष्यावहे'.

चेटी—हा भअवन्तो लोअवाला, परित्ताअह परित्ताअह। एसो क्खु सोमवंसराएसी राअसूअसंतप्पिदहव्ववाहो खण्डवसंतप्पिदहुदवहस्स किरीडिणो जेट्ठो भादा सुग्गहीदणामहेओ महाराअजुहिट्ठिरो। ऐसा वि पाञ्चालराअतणआ देवी वेदिमज्झसंभवा जण्णसेणी। दुवे वि णिक्करुणजलणस्स प्पवेसेण इन्धणीहोन्ति। ता परित्ताअह अज्जा, परित्ताअह। कध ण को वि परित्ताअदि। (तयोरग्रतः पतित्वा।) किं ववसिदं देवीए देवेण अ। (क)

युधिष्ठिरः—अयि बुद्धिमतिके, यद्वत्सेनैन प्रियानुजेन विना सदृशं तत्। उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रे, उदकमुपानय।

(चेटी तथा करोति)

युधिष्ठिरः—(पादौ प्रक्षाल्योपस्पृश्य च।) एष तावत्सलिलाञ्जलिर्गाङ्गेयाय भीष्माय गुरवे प्रपितामहाय शान्तनवे। अयमपि पितामहाय विचित्रवीर्याय। (सास्रम्।) तातस्याधुनावसरः। अयं तावत्स्वर्गस्थिताय सुगृहीतनाम्ने पित्रे पाण्डवे।

(क) हा भगवन्तो लोकपालाः परित्रायध्वं परित्रायध्वम्। एष खलु सोमवंशराजर्षी राजसूयसतर्पितहव्यवाहः खाण्डवसतर्पितहुतवहस्य किरीटिनो ज्येष्ठो भ्राता सुगृहीतनामधेयो महाराजयुधिष्ठिरः। एषापि पाञ्चालराजतनया देवी वेदिमध्यसंभवा याज्ञसेनी। द्वावपि निष्करुणज्वलनस्य प्रवेशेनेन्धनीभवतः। तत्परित्रायध्वमार्याः, परित्रायध्वम्। कथं न कोऽपि परित्रायते। किं व्यवसितं देव्या देवेन च।

---

१. 'एसा देवी पाञ्चालराअउलदेवदा' इति पाठः. २. 'नाथेन'. ३. 'सदृशम्। तदुत्तिष्ठोत्तिष्ठ। सलिलमुपनय'; 'सदृशं तत्। उत्तिष्ठोत्तिष्ठ। सलिलमुपानय'; ४. 'सुखं'. ५ 'प्रपितामहाय शान्तनवे पितामहाय विचित्रवीर्याय'; 'तातस्येदानीमवसरः'. ६. 'अयमपि तत्रभवते स्वर्गस्थाय गुरवे सुगृहीतनाम्ने पित्रे पाण्डवे, इति बहुसंमतः पाठः.

अद्यप्रभृति वारीदमस्मत्तो दुर्लभ पुन ।
तात मात्रम्त्वया सार्धं मया दत्त निपीयताम् ॥ २९ ॥

एतज्जल जलजनीलविलोचनस्य
भीमस्य तस्य मम चाप्यविभक्तमस्तु ।
ऐक क्षण विरम वत्स पिपासितोऽपि
पातुं त्वया सह जनादयमागतोऽस्मि ॥ ३० ॥

अथवा मुक्तत्रियाणा गतिमुपगत वत्समहमुपगतोऽप्यकृती दृष्टुम् । वत्स भीमसेन,

मया पीत पीत तदनु भवताम्बास्तनयुग
मदुच्छिष्टैर्वृत्ति जनयसि रसैर्वत्सलतया ।
वितानेष्वप्येव तव मम च सोमे विधिरभू-
न्निवाप्याम्भ पूर्वं पिबसि कथमेव त्वमधुना ॥ ३१ ॥

कृष्णे, त्वमपि देहि सलिलाञ्जलिम् ।

द्रौपदी—हञ्जे बुद्धिमदिए, उवणेहि मे सलिलम् । (क)

(क) हञ्जे बुद्धिमतिके, उपनय मे सलिलम् ।

---

१ 'मात्राम्बया', 'त्वयाम्बया' २ 'एतद्दत्त निपीयताम्' इति बहुपुस्तकानां पाठ ३ 'नीलविलोचनाय', 'नीलविलोचनस्य' ४ 'भीमप्रियस्य मम चाप्यविभक्तमस्तु', 'भीमाय भ्रातृव ममाप्यविभक्तमस्तु' इति पाठौ ५ 'एक क्षण तु विरमस्व पिपासितोऽपि' इति वा पाठ ६ 'अहं' ७ 'वत्समहमुपगतोऽपि न पाप प्राप्नोमि द्रष्टु भीमम्' इति पाठान्तराणि ८ 'तात भीम ९ 'पूर्व' १० 'अम्बास्तनयुग ११ 'मयोच्छिष्टै १२ 'वितानेष्वेव वा १३ 'तव च मम' १४ 'मात्या विधि', 'मध्य विधि', १५ 'मम वत्स' १६ 'कृष्ण, देहि त्व मपि तत्रभवते भीमाय' इति वा पाठ १७ 'देहि मे उदकम्' इति बहव पठन्ति

वे०—११

—

(चेटी तथा करोति)

द्रौपदी—(उपसृत्य जलाञ्जलिं पूरयित्वा ।) महाराअ, कस्स सलिलं देमि । (क)

युधिष्ठिरः—

तस्मै देहि जलं कृष्णे सहसा गच्छते दिवम् ।
अम्बापि येन गान्धार्या रुदितेन सखीकृता ॥ ३२ ॥

द्रौपदी—णाह भीमसेण, परिअणोवणीदं उदअं सग्गगदस्स दे पादोदअं भोदु । (ख)

युधिष्ठिरः—फाल्गुनाग्रज,

असमाप्तप्रतिज्ञेऽपि याते त्वयि महाभुजे ।
मुक्तकेश्यैव देत्तस्ते प्रियया सलिलाञ्जलिः ॥ ३३ ॥

द्रौपदी—उट्ठेहि महाराअ, दूरं गच्छदि दे भादा । (ग)

युधिष्ठिरः—(दक्षिणाक्षिस्पन्दनं सूचयित्वा ।) पाञ्चालि, निमित्तानि मे कथयन्ति संभावयिष्यसि वृकोदरमिति ।

द्रौपदी—महाराअ, सुणिमित्तं भोदु । (घ)

(नेपथ्ये कलकलः ।)

(प्रविश्य संभ्रान्तः ।)

(क) महाराज, कस्य सलिलं ददामि ।
(ख) नाथ भीमसेन, परिजनोपनीतमुदकं स्वर्गगतस्य ते पादोदकं भवतु ।
(ग) उत्तिष्ठ महाराज, दूरं गच्छति ते भ्राता ।
(घ) महाराज, सुनिमित्तं भवतु ।

---

१. 'गान्धारीरुदितेन सखीकृता,; २. 'णाह, परिजणोवणीदं सग्गगदस्स पादोदअं भविस्सदि एदम्' इति पाठौ. ३. 'तात फाल्गुनाग्रज.' ४. अपि याते त्वयि ममानुजे'; 'अस्तं याते त्वयि महाभुजे'; ५. 'ते दत्तः प्रियया सलिलाञ्जलिः'; 'दत्तस्ते प्रिययाद्य जलाञ्जलीः' इति पाठौ. ६. 'महान्कलकलः';

कञ्चुकी—परित्रायतां परित्रायतां महाराजः । एष खलु दुरात्मा कौरवापसदः क्षतजाभिषेकपाटलिताम्बरशरीरः समुच्छ्रितदिग्धभीषणगदापाणिरुद्यतकालदण्ड इव कृतान्तोऽग्रमवर्ती पाञ्चालराजतनयामितस्ततः समार्गमाण इत एवाभिवर्तते ।

युधिष्ठिरः—हा दैव, तेन निर्णयो जातः । हा गाण्डीवधन्वन्,

(इति मुह्यति ।)

द्रौपदी—हा अज्जउत्त, हा मम सअंवरसअंगाहदुल्लहलिद, पिअं भादुअं अणुगदोसि । ण उण महाराअं ईमं दासजणं अ । (इति मोहंगता ।) (क)

युधिष्ठिरः—हा वत्स सव्यसाचिन्, हा त्रिलोचनाङ्गनिष्पेषकृत्, हा निवातकवचोद्धरणनिष्कण्टकीकृतामरलोक, हा बदर्याश्रमनिद्वितीयतापस, हा द्रोणाचार्यप्रियशिष्य, हा अस्त्रशिक्षाबलपरितोषितगाङ्गेय, हा राधेयकुलकमलिनीप्रालेयवर्ष, हा गन्धर्वनिर्वासितदुर्योधन, हा पाण्डवकुलकमलिनीराजहंस,

तां वत्सलामनभिवाद्य विनीतमम्बां
गाढं च मामनुपगुह्य मयाप्यनुक्तः ।

(क) हा आर्यपुत्र, हा मम स्वयंवरस्वयंग्राहदुर्ललित, प्रियं भ्रातरमनुगतोऽसि । न पुनर्महाराजमिमं दासजनं च ।

---

१. 'महाराज'. २. 'कौरवाधमः'. ३. 'क्षतजाभिषेकपाटलीकृताम्बरः'. ४. 'भीषणगदापाणिरुद्यत्कालदण्डः' ५. 'अन्तक.'. ६. 'तेन'. ७. 'भादुअं सवेसि'; ८. 'इमं दासजणं अ' इति क्वचिन्नास्ति. ९. युधि०—'हा असदृशमल्ल, निवातकवचोद्धरणनिष्कण्टकीकृतामरलोक'. १०. 'सुयोधन'. ११. 'अनवद्य'.

एता स्वयवरवधू र्दयितामदृष्टा
दीर्घप्रवासमयि तात कथ गतोऽसि ॥ ३४ ॥

(मोहमुपगत· ।)

कञ्चुकी—(चेटीं प्रति ।)इदानीं भो· कष्टम् । एष कौरवाश्र यथेष्टमिहैव प्रवर्तते । सर्वथाय प्रवेशकाल: । चितासमीपमुपनयाम्यत्रभ वतीं पाञ्चालराजतनयाम् । अहमप्येनमेवानुगच्छामि । भद्रे, त्वमा देव्या भ्रातर धृष्टद्युम्न नकुलसहदेवौ वाऽवाप्नुहि । एवमवस्थिते महारा जेऽस्तमितयोर्भीमार्जुनयो कुतोऽत्र परित्राणाशा ।

(नेपथ्ये कलकलानन्तरम् ।)

भो भो, समन्तपञ्चकसचारिण क्षतजासवमत्तयक्षराक्षसपिशाचग ध्रजम्बुकवायसभूयिष्ठा विरलयोधपुरुषा, कृतमस्मद्दर्शनत्रासेन । कथय भवन्तः कस्मिन्नुद्देशे याज्ञसेनी सनिहितेति । कैथयाम्युपलक्षण तस्या·

ऊरू करेण परिघट्टयत सलील
दुर्योधनस्य पुरतोऽपहृताम्बरा या ।
दुःशासनेन कचकर्षणभिन्नमाले
सा द्रौपदी कथयत क पुन प्रदेशे ॥ ३५ ॥

कञ्चुकी—हा देवि यज्ञवेदिसभवे, परिभूयसे सप्रत्यनाथा कुरुकु लकलङ्केन ।

---

१ 'सदृशीमदृष्ट्वा', 'सदृशीमपृष्ट्वा' २ 'अयि वत्स'; ३ 'इति मोहमुपगत·', 'इति मोहमुपगत ' ४ 'सन्त्रासेन'. ५. 'किं कथयाम्युपलक्षण तस्या' ६ 'ऊरु'. ७. 'सलज्जा', 'सरोषम्'. ८ 'दु शासनस्य करकर्षणभिन्नमौलि इति बहुसमत पाठ· ९ 'परिभूयसे सप्रत्यनाथेवानेन कुरुकुलकलङ्केन', 'परिभूयसे कुरुकुलकेतुना दुर्योधनहतकेन' इति पाठौ

युधिष्ठिरः—(सहसोत्थाय ।) पाञ्चालि, न भेतव्यं न भेतव्यम् । (ससंभ्रमम् ।) कः कोऽत्र भोः सनिषङ्गं मे धनुरुपनय । दुरात्मन्दुर्योधनहतक, आगच्छागच्छ । अपनयामि ते गदाकौशलसंभृतं भुजदर्पं शिलीमुखासारेण । अन्यच्च रे कुरुकुलाङ्गार,

> प्रियमनुजमपश्यंस्तं जरासंधमल्लं
> कुपितहरकिरातद्वेषिणं तं च वत्सम् ।
> त्वमिव कठिनचेताः प्राणितुं नास्मि शक्तो
> न च पुनरपहर्तुं बाणवर्षैस्तवासून् ॥ ३६ ॥

(ततः प्रविशति गदापाणिः क्षतजसिक्तसर्वाङ्गो भीमसेनः)

भीमसेनः—ननु भोः समन्तपञ्चकसंचारिणः,

> रक्षो नाहं न भूतं रिपुरुधिरजलाह्लादिताङ्गः प्रकामं
> निस्तीर्णोरुप्रतिज्ञाजलनिधिगहनः क्रोधनः क्षत्रियोऽस्मि ।
> भो भो राजन्यवीराः समरशिखिशिखादग्धशेषाः कृतं व-
> स्त्रासेनानेन लीनैर्हतकरितुरगान्तर्हितैरास्यते यत् ॥ ३७ ॥

कथयन्तु भवन्तः कस्मिन्नुद्देशे पाञ्चाली तिष्ठति ।

द्रौपदी—(लब्धसंज्ञा ।) परित्ताअदु परित्ताअदु महाराओ । (क)

(क) परित्रायतां परित्रायतां महाराजः ।

---

१. '(ससंभ्रमम् ।)' इति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति. २. 'क. कोऽत्र भोः' इति क्वचिन्नास्ति. ३. 'संभृतं' इति बहुपुस्तकानां पाठः. ४. 'ननु पुनरपहर्तुं'; 'न तु पुनरपहर्तुं'. ५. 'बाणवर्षेण वाऽसून्'. ६. 'भीम०—(उद्धतं परिक्रामन् ।) भो भोः समन्तपञ्चकसंचारिणः सैनिकाः, कोऽयमावेगः' इति बहुपुस्तकानां पाठः ७. 'नाहं रक्षो न भूतः'. ८. 'आप्लाविताङ्गः'; 'अभ्युक्षिताङ्गः'. ९. 'मुक्तदोषाः' इति दर्पणधृतः पाठः. १०. 'किम्' इति बहवः पठन्ति.

कञ्चुकी—देवि पाण्डुस्नुषे, उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । सं[1]प्रति झटिति चि
प्रवेश एव श्रेयान् ।

द्रौपदी—(सहसोत्थाय[2] ।) कह ण सभावेमि अज्जवि चिदास
वम् (क)

युधिष्ठिरः—क कोऽत्र भो । सं[3]निपद्ध धनुरुपनय । कथ
कश्चित्परिजन । भवतु । बा[4]हुयुद्धेन सभावनविहस्तमेन गाढ
लिङ्ग्य ज्वलनमभिपातयामि । (परि[5]करं बध्नाति)

कञ्चुकी—देवि[6] पाण्डुस्नुषे, सयम्य तामिदानीं न[7]यनपथा
धिनो दु शासनावकृष्टा मूर्धजा । अस्तमिता सम्प्रति प्रतीकाराश
द्रुत[8] चितासमीप सभाजय ।

युधिष्ठिरः—कृ[9]ष्णे, न खल्वनिहते त[10]स्मिन्दुरात्मनि दुर्यो
सहर्तव्या केशा ।

भीमसेनः—पाञ्चालि, न[11] खलु मयि जीवति सहर्तव्या दु शा
विलुलिता वेणिरात्मपाणिना । तिष्ठतु तिष्ठतु । स्वयमेवाह सहरामि ।

(क) कथ न सभावयाम्यद्यापि चितासमीपम् ।

---

१ 'सम्प्रति झटिति चिताप्रवेश एव श्रयान्' इति क्वचिन्नास्ति २ '(स
मोत्थाय ।)' इत्यत्र '(उत्थाय ।)' इति क्वचित्पाठ ३ 'उपनीयतां सनि
धनु । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) कथ न कश्चिच्छृणोति परिजन ' इति पुस्त
न्तरे पाठ ४ 'बाहुयुद्धेनैव दुरात्मान गाढमालिङ्ग्य' इति बहुसंमत पा
५ 'इतिपरिकरं बध्नाति). ६ 'देवि पाण्डुस्नुषे इति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति
७ 'नयनोपरोधिन ' इति बहव पठन्ति ८ 'चितासमीपमेव द्रुततरं सभाव
इति बहुसमत पाठ ९ 'कृष्णे' इति क्वचिन्नास्ति १० 'तस्मिन्दुर्योधनहत
इत्यपि पाठ ११ 'न खलु मयि जीवति सहर्तव्या दु शासनविरूपिता वेण
रमपाणिना । ', 'न खलु सयमितव्यात्मपाणिना दु शासनकृष्टा वेणी ।', 'न ख
मयि जीवति सहर्तव्या दु शासनविलुलिता वेणिरात्मपाणिभ्याम् । तिष्ठ । स्वय
वाह सहरामीति ।'

(द्रौपदी भयादपसर्पति ।)

भीमसेनः—तिष्ठ तिष्ठ भीरु, क्वाधुना गम्यते । (इति केशेषु ग्रहीतुमिच्छति ।)

युधिष्ठिरः—(वेगाद्भीममालिङ्ग्य ।) दुरात्मन्, भीमार्जुनशत्रो, सुयोधनहतक,

आशैशवादनुदिनं जनितापराधो
मत्तो बलेन भुजयोर्हतराजपुत्रः ।
आसाद्य मेऽन्तरमिदं भुजपञ्जरस्य
जीवन्प्रयासि न पदात्पदमद्य पापः ॥ ३८ ॥

भीमसेनः—कथमार्यः सुयोधनशङ्कया क्रोधान्निर्दयं मामालिङ्गति । देव अजातशत्रो, भीमार्जुनगुरो, यथैवाज्ञापयसि न तथैवैतत् ।

कञ्चुकी—(उपसृत्य । सहर्षम् ।) महाराज, वर्धसे । अयं खल्वायुष्मान्भीमसेनः सुयोधनक्षतजारुणीकृतसकलशरीरो दुर्लक्ष्यव्यक्तिः । अलमधुना संदेहेन ।

चेटी—देवि, णिवट्टीअदु णिवट्टीअदु । एसो क्खु पूरिदपडिण्णाभारो णाहो दे वेणीसंहारं कादुं तुमं एव्व अण्णेसेदि । (क)

(क) देवि, निवर्त्यतां निवर्त्यताम् । एष खलु पूरितप्रतिज्ञाभारो नाथस्ते वेणीसंहारं कर्तुं त्वामेवान्विष्यति ।

१. 'अये भीरु, क्वेदानीं गम्यते' इति पाठः. २. '(बलाद्भीममालिङ्ग्य ।) ३. दुर्योधनहतक, क्वेदानीं यास्यसि' इति पुस्तकान्तरे पाठः. ४ 'क्षीबो मदेन' इति बहुसमतः पाठः. ५. 'हतराजपुत्र' इत्यपि पाठः. ६. 'पाप'. ७. भीमसेनः—(सस्मितम् ।) अये, कथं दुर्योधनशङ्कया क्रोधान्मां निर्दयमालिङ्गत्यार्यः । देव अजातशत्रो, भीमार्जुनगुरो, यथैवाज्ञापयसि न तथैवैतत् ।'; ८. 'कंचुकी—(उपसृत्य । सहर्षम् ।) महाराज, वर्धसे । अयं खलु भीमसेनः,; ९. 'सुयोधनक्षतजारुणितसकलशरीराम्बरः'; १०. 'दुर्लक्ष्यव्यक्तिः'. ११. 'चेटी—(द्रौपदीमालिङ्ग्य ।) समस्सदु देवी । भट्टिणी, अअ क्खु पूरिदपडिण्णाभारो णाहो दे'; १२. 'एव्वं' इति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति.

द्रौपदी—हञ्जे, किं म अलीअवअणेहि आसासेसि। (क)

युधिष्ठिरः—जयंधर, किं कथयसि नायमनुजद्वेषी दुर्योधनहतक।

भीमसेनः—देवें अजातशत्रो, कुतोऽद्यापि दुर्योधनहतक। मया हि तस्य दुरात्मन

भूमौ क्षिप्तं शरीरं निहितमिदमसृक्चन्दनाभं निजाङ्गे
लक्ष्मीरार्ये निषण्णा चतुरुदधिपय सीमया सार्धमुर्व्या।
भृत्या मित्राणि योधा कुरुकुलमखिलं दग्धमेतद्रणाग्नौ
नामैकं यद्ब्रवीषि क्षितिप तदधुना धार्तराष्ट्रस्य शेषम्॥ ३९॥

(युधिष्ठिर स्वैरं मुक्त्वा भीममवलोकयनश्रूणि प्रमार्जयति।)

भीमसेनः—(पादयो पतित्वा।) जयत्यार्य।

युधिष्ठिरः—वत्स, बाष्पजलान्तरितनयनत्वान्न पश्यामि ते मुखचन्द्रम्। कथय कच्चिज्जीवति भवान्सम किरीटिना।

भीमसेनः—निहतसकलरिपुपक्षे त्वयि नराधिपे, जीवति भीमोऽर्जुनश्च।

(क) हञ्जे, किं मामलोकवचनराश्वासयसि।

---

१. 'अलीअणवअणे समासासेसि इति जगद्धरसमत पाठ २ 'आसासेसि' इत्यस्मादनन्तरं 'कञ्चुकी—महाराज, वञ्चयसे। (इति पूर्वोक्तमेवाभिधत्ते।)' इति क्वचिदधिक पाठ. ३ 'जयधर, अपि सत्य नायमनुजवैरं सुयोधनहतक', 'जयधर, किं कथयसि नायमनुजद्वेषी दुरात्मा दुर्योधन हतक इति पाठान्तराणि. ४. 'देव अजातशत्रो, भीमार्जुनगुरो इति बहव पठन्ति ५ 'कुतोऽद्यापि सुयोधनहतक', ६. 'मया निहतस्य दुरात्मनस्तस्य', ७ 'क्षिप्त्वा' ८ 'असृक्चन्दनं भीमगात्रे' इति बहुसमत पाठ, ९ 'लक्ष्मीरार्ये निषिक्ता' 'राजन्, लक्ष्मीर्निपण्डा'. १०. 'उर्व्या' ११ 'कुरुकुलमनुजा' १२. 'स्वैरं मुक्त्वा' इति क्वचिन्नास्ति १३ 'मार्जयति'. १४ 'तत्कथय'.

युधिष्ठिरः—(पुनर्गाढमालिङ्ग्य ।) तात भीम,

रिपोरास्ता तावन्निधनमिदमाख्याहि शतशः
प्रियो भ्राता सत्यं त्वमसि मम योऽसौ बकरिपुः ।

भीमसेनः—आर्य, सोऽहम् ।

युधिष्ठिरः—

जरासंधस्योरःसरसि रुधिरासारसलिले
तटाघातक्रीडाललितमकरः संप्रति भवान् ॥ ४० ॥

भीमसेनः—आर्य, स एवाहम् । तन्मुञ्चतु मामार्यः क्षणमेकम् ।

युधिष्ठिरः—किमपरमत्रशिष्टम् ।

भीमसेनः—सुमहदवशिष्टम् । संयमयामि तावदनेन सुयोधनशोणितोक्षितेन पाणिना पाञ्चाल्या दुःशासनावकृष्टं केशहस्तम् ।

युधिष्ठिरः—गच्छतु भवान् । अनुभवतु तपस्विनी वेणीसंहारम् ।

भीमसेनः(द्रौपदीमुपसृत्य ।) देवि पाञ्चालराजतनये, दिष्ट्या वर्धसे रिपुकुलक्षयेण । अलमलमेवंविधं मामालोक्य त्रासेन ।

---

१ 'सस्नेह पुनर्गाढमालिङ्ग्य' इति वा पाठः. २. 'तात भीम' इति पाठः क्वचिन्नास्ति ३. 'सहसा'. ४. 'सत्यं त्वमहिं मम' इत्यत्र 'भीमो मम भवसि' इति पुस्तकान्तरे पाठः ५. 'यो वै बकरिपुः' इति क्वचित्पाठः. ६. 'रुधिरागाधसलिले', ७ 'क्रीडाललितमकरोद' इति पाठः ८ 'सम्प्रति भवान्', ९ 'भीम॰—आर्य, मुञ्चतु मा क्षणमेकं भवान्', १० 'भीम—आर्य, सुमहदवशिष्टम् । संयच्छामि तावदनेन दुर्योधनदुःशासनरुधिरोक्षितेन पाणिना', ११ 'सत्वरं गच्छतु भवान्, इति बहव पठन्ति १२ 'अनुभवतु तावत्तपस्विनी वेणीसंहारमहोत्सवम्', १३ 'भीम॰—भवति पाञ्चालराजतनये, दिष्ट्या वर्धसे रिपुकुलक्षयेण । द्रौपदी (उपसृत्य ।) जेदु जेदु णाहो । (इति भयादपसर्पति ।) भीम॰—राजपुत्रि, अलमेव मामालोक्य त्रासेन । पश्य',

कृष्टा येनासि राज्ञा सदसि नृपशुना तेन दुःशासनेन
स्त्यानान्येतानि तस्य स्पृश मम करयोः पीतशेषाण्यसृञ्जि ।
कान्ते राज्ञः कुरूणामतिसरसमिदं मद्गदाचूर्णितोरो-
रङ्गेऽङ्गेऽसृङ्निषक्तं तव रिपुजनितस्यानलस्योपशान्त्यै ॥ ४१ ॥

बुद्धिमतिके, क्व सा भानुमती योपहसति पाण्डवदारान् । भवति यज्ञवेदिसम्भवे,

द्रौपदी—आणवेदु णाहो । (क)

भीमसेनः—स्मरति भवती यत्तन्मयोक्तम् । ('च॰चद्भुज-'(१।२१) इत्यादि पठति ।)

द्रौपदी—णाह ण केवलं सुमराहि । अणुहवामि अ णाहस्स प्पसादेण (ख)

भीमसेनः—(वेणीमवधूय ।) भवति, संयम्यतामिदानीं धार्तराष्ट्रकुलकालरात्रिर्दुःशासनविलुलितेयं वेणी ।

(क) आज्ञापयतु नाथः ।

(ख) नाथ, न केवलं स्मरामि । अनुभवामि च नाथस्य प्रसादेन ।

---

१ 'येनाकृष्टासि राज्ञां', 'कृष्टा येनासि तस्मिन्', 'कृष्टा केशेषु तस्मिन्' २ 'येन' ३ 'अपि रुधिरमिदं मद्गदाचूर्णितोरोरङ्गेष्वङ्गेषु सक्तं तव परिभवजस्यानलस्योपशान्त्यै', अपि रुधिरमिदं मद्गदाचूर्णितोरोरङ्गे सद्यो निषक्तं तव परिभवजस्यानलस्योपशान्त्यै' इति पाठौ ४ 'क्व सम्प्रति भानुमती योपहसति पाण्डवदारान् । भवति वेदिसम्भवे याज्ञसेनि', ५ एतद्द्रौपदी वाक्यं केषुचित्प्राचीनग्रन्थेषु नास्ति ६ 'यन्मया प्रतिज्ञातम्' ७ 'इति पूर्वोक्तमेव पठति' इ बहुपुस्तकानां पाठः ८ 'णाह, सुमरामि अनुहवामि अ । ' इति पुस्तकान्तरपाठः ९ 'भीम॰—भवति, संयमतामिदानीं , १०. 'दुःशासनविलुलिता वेणी

द्रौपदी—णाह, विसुमरिदह्मि एदं वावारम् । णाहस्स पसादेण पुणो वि सिक्खिस्सम् । (क)

(भीमसेनो वेणीं बध्नाति ।)

(नेपथ्ये ।)

महासमरानलदग्धशेषाय स्वस्ति भवतु राजन्यकुलाय ।

क्रोधान्धैर्यस्य मोक्षात्क्षतनरपतिभिः पाण्डुपुत्रैः कृतानि
प्रत्याशं मुक्तकेशान्यनुदिनमधुना पार्थिवान्तःपुराणि ।
कृष्णायाः केशपाशः कुपितयमसखो धूमकेतुः कुरूणां
दिष्ट्या बद्धः प्रजानां विरमतु निधनं स्वस्ति राज्ञां कुलेभ्यः ४२

युधिष्ठिरः—देवि, एष ते मूर्धजानां संहारोऽभिनन्दितो नभस्तलचारिणा सिद्धजनेन ।

(ततः प्रविशतः कृष्णार्जुनौ ।)

कृष्णः—(युधिष्ठिरमुपगम्य ।) विजयतां निहतसकलारातिमण्डलः सानुजो युधिष्ठिरः ।

अर्जुनः—जयत्वार्यः ।

(क) नाथ, विस्मृतास्म्येतं व्यापारम् । नाथस्य प्रसादेन पुनरपि शिक्षिष्ये ।

---

१. 'द्रौपदी--विसुमरिदं एदं वावरम' साहित्यदर्पणे पाठः. २. 'पुणोवि सिक्खिस्सम् । (केशान्बध्नाति ।)' इति दशरूपके पाठः. ३. 'चेटि वेणी बध्नाति' इति बहवः. ४. 'भवति राजन्यकुलाय'; ५. 'मोक्षात्कुरुनरपतिभिः' 'मोक्षे हतनरपतिभिः'. ६. 'प्रत्याशं मुक्तकेशान्यतुलभुजबलैः'; 'क्षेपान्निर्मुक्तकेशान्यनुदिनमधुना.' ७. 'सोऽयं बद्धः प्रजानां'; 'सोऽयं बद्धः प्रजाभ्यः'. ८. राजान्यकेभ्यः'. ९. 'वासुदेवार्जुनौ'; 'केशवार्जुनौ' १०. 'वासुदेवः—(उपगम्य ।) विजयतां निहतसकलारातिमण्डलः' ११. 'सानुजः पाण्डवकुलचन्द्रमा महाराजो युधिष्ठिरः' इति बहुपुस्तकानां पाठः. १२. 'जयत्यार्यः'

युधिष्ठिरः—(विलोक्य।) [1]अये, भगवान्पुण्डरीकाक्षो वत्सश्च किरीटी। भगवन्, [2]कुतस्तस्य विजयादन्यस्य [3]भगवान्पुराणपुरुषो नारायणः स्वयं मङ्गलान्याशास्ते।

> कृतगुरुमहदादिक्षोभसं[4]भूतमूर्तिं
> गुणिनमुदयनाशस्थानहेतुं प्रजानाम्।
> [5]अजममरमचिन्त्यं चिन्तयित्वापि न त्वां
> भवति जगति दुःखी किं पुनर्देव दृष्ट्वा ॥ ४३ ॥

(अर्जुनमालिङ्ग्य।) वत्स, परिष्वजस्व माम्।

कृष्णः—[6]महाराज युधिष्ठिर,

> व्यासोऽयं भगवानमी च मुनयो वाल्मीकिरामादयो
> धृष्टद्युम्नमुखाश्च सैन्यपतयो माद्रीसुताधिष्ठिताः।
> प्राप्ता मागधमत्स्ययादवकुलैराज्ञाविधेयैः समं
> स्कन्धोत्तम्भिततीर्थवारिकलशा राज्याभिषेकाय ते ॥४४॥

[7]अहं पुनश्चार्वाकेण रक्षसा व्याकुलीकृतं भवन्तमुपलभ्यार्जुनेन सह त्वरिततरमायातः।

युधिष्ठिरः—[8]कथं चार्वाकेण रक्षसा वयमेव विप्रलब्धाः।

---

१ 'अथ' २ 'किमुत मे विजयात्'. ३ 'भगवान् पुराणपुरुषो नारायणो मङ्गलान्याशास्ते', 'भगवान्पुराणपुरुषः स्वयमेव नारायणो मङ्गलान्याशास्ते' ४. 'सभूतिमुक्तं' इति वा पाठः ५ 'अजमजरमचिन्त्यं चिन्तयित्वा भवन्तं भवति जगददुःखः किं पुनर्देव दृष्ट्वा' इति बहवः पठन्ति ६ 'महाराज युधिष्ठिर' इत्यत्र 'महाराज, अजातारे, सत्यवादिन्' इति पुस्तकान्तरे पाठः ७ 'अहमपि चार्वाकेण विप्रकृतं भवन्तमुपलभ्यार्जुनेन सह सत्वरमागतः', ८ 'किं नाम चार्वाकेण विप्रलब्धा वयम्। (सरोषम्।) क्वासौ धार्तराष्ट्रसखः पुण्यजनापसदो [येन] मे महाधितत्तविभ्रमः कृतः' इत्यपि केचित्पठन्ति।

भीमसेनः—(सरोषम् ।) क्वासौ धार्तराष्ट्रसखो राक्षसः पुण्यजनापसदो येनार्यस्य [1]महांश्चित्तविभ्रमः कृतः ।

कृष्णः—[2]निगृहीतःस दुरात्मा [3]नकुलेन । [4]तत्कथय महाराज, किमस्मात्परं समीहितं संपादयामि ।

युधिष्ठिरः—[5]न किंचिन्न ददाति भगवान्प्रसन्नः । [6]अहं [7]तु पुरुषासाधारणया बुध्या संतुष्यामि । न खल्वतः परमभ्यर्थयितुं[8] क्षमः पश्यतु देवः ॥

[9]क्रोधान्धैः सकलं हतं [10]रिपुकुलं पञ्चाक्षतास्ते वयं
पाञ्चाल्या मम [11]दुर्नयोपजनितस्तीर्णो [12]निकारार्णवः ।
त्वं देवःपुरुषोत्तमः सुकृतिनं [13]मामादृतो भाषसे
किं [14]नामान्यदतः परं भगवतो याचे प्रसन्नादहम् ॥ ४५ ॥

[15]प्रीततरश्चेद्भगवांस्तदिदमस्तु ।

[16]अकृपणमलक्लान्तं जीव्याज्जनः पुरुषायुषं
भवतु भगवन्भक्तिर्द्वैतं विना पुरुषोत्तमे ।

---

१. 'महानयं चित्तविभ्रमः'. २. 'निहतः'. ३. 'क्रमारनकुलेन'. ४. 'तत्कथय महाराज, किमस्मात्परं समीहितम् ।'; ५. 'एवं पुण्डरीकाक्ष, न किंचिन्न ददाति भगवान्प्रसन्नः ।'; ६. 'अहं तु पुरुषाधारणया बुध्या न खल्वतः परं प्रियमभ्यर्थये । यतः पश्यतु देवः'; 'अहं तु पुरुषार्थचतुष्टयया बुध्या न खल्वतः परं प्रियमभ्यर्थयितुं क्षमः । पश्यतु देवः इति पाठौ. ७. 'तु' इति कचिन्नास्ति. ८. 'अर्थयितुं'. ९. 'क्रोधान्धं'; 'क्रोधात् तत्'. १०. 'रिपुबलं'. ११. 'दुर्नये पतितया', 'दुर्नयेन निहितः'. १२. 'निकारोदधिः' १३. 'मामद्य सम्भाषसे'. १४. 'प्रियतरं यत्प्रार्थये त्वामहम्' इति वा पाठः. १५. 'तथापि प्रीतश्चेद्भगवांस्तदिदमस्तु'; १६. 'अकृपणमतिः कामं जीव्याज्जनः पुरुषायुषं भवद्भक्तिर्द्वैधविना पुरुषोत्तम' इत्यपि पाठः.

दयितभुवनो विद्वद्बन्धुर्गुणेषु विशेषवि-
त्सततसुकृती भूयाद्भूप प्रसाधितमण्डलें ॥ ४६ ॥

कृष्णः—एवमस्तु ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति षष्ठोऽङ्कः ।

समाप्तमिदं वेणीसंहार नाम नाटकम् ।

---

१ अस्य श्लोकस्य स्थाने—

'अवनिमवनिपाला पान्तु वृष्टिं विधत्तां
जगति जलधराली शस्यपूर्णास्तु भूमिः ।
त्वयि सुरनरकारी भक्तिरद्वैतयोगा
द्भवतु मम सुदीर्घं हव्यमश्नन्तु देवाः ॥ १ ॥

अपि च ।

स्वस्ति श्रीस्तनपत्रभङ्गमकरीमुद्राङ्कितोरःस्थलो
हेतुः सर्वजये सुरासुरवधूवक्त्राब्जचन्द्रोदयः ।
क्रीडाक्रोडतनोर्नवे दुविशदे दंष्ट्राङ्कुरे यस्य भू-
र्भाति स्म प्रलयाब्धिपङ्किलतलोत्खातैकमुस्ताकृतिः ॥ २ ॥

इति पाठः क्वचिदुपलभ्यते २ 'कृष्णः—एवमस्तु' इति क्वचिन्नास्ति

इदं च विदग्धस्निग्धवियोगदुर्मनसा विप्रलपितं तेन कविना—

काव्यालापसुभाषितव्यसनिनस्ते राजहंसा गता-
स्ता गोष्ट्यः क्षयमागता गुणलवश्लाघ्या न वाचः सताम् ।
सालंकाररसप्रसन्नमधुराकाराः कवीनां गिरः
प्राप्ता नाशमयं तु भूमिवलये जीयात्प्रबन्धो महान् ॥ ४७ ॥

---

१. 'विदग्धविवेकदुर्मनसा'. २. 'राजवंश्याः'. ३. 'गुणलवश्लाघ्यः प्रवादः सताम्' इति पाठः. ४. 'शान्तिं प्रापुरवाप दुर्जनगणो वाक्याटवीं सांप्रतम्' इति पाठः.

॥ स सकलमपहर्तामिकदन्तोन्तरायम् ॥

Venisamharam.

NOTES.

The poet invokes the blessing of God Vishnu, praying for the accomplishment of the drama to the satisfaction of the audience भट्टनारायण was a Vaishnavaite and as such it is natural that he should propitiate his favourite deity, who also plays a prominent part in the drama In several places he sings his (विष्णु's) praise cf 1 2, 1 23, 6 43 etc निषिद्ध—driven off, warded off Jag however qu tes मनु—"छिद्राणि कीटजुष्टानि कुसुमानि विवर्जयेत् ।" and explains 'निषिद्धैर्धर्मशास्त्रनिषिद्धैः ।" दलितमकरन्द—(दलितो मकरन्दो यस्य quali अञ्जलि)—whose honey is disturbed or looted 'दल विमर्दने" "मकरन्द पुष्परस" इत्यमरः । मधुकरोति तच्छील.—affix ट, acc Pan 3-2-20 करेरिन्दोरन्तस्फुरित इव सम्भिन्नकुड्मलः—in which the buds are blown open being as it were, interspersed by the rays of the moon Jag remarks—"अत्र हिमकरस्पर्शोन्मुकुलसम्भेदेन निशाचरप्रकाश्यानि कुसुमानि योग्यानीति विशिष्टानि इति केचित् । सामान्यत पुष्पाणीह विवक्षितानि । अन्यथा प्रसङ्ग ।" The word इव here is put to make the उत्प्रेक्षा of the cf Dandin—"मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभि । उत्प्रेक्षा the different विवक्षोऽपि तादृश ।" Here the संभिन्नत्व of the buds is 2 682. vely imputed to the इन्दुकरस्फुरितत्व नयनसुभगाम्—charming to the eye अस्य सदस —of this assembly (of audience), here सदस् is neuter 'स्त्रीनपुंसकयो सद" Amar अञ्जलि—The two hands folded to form a cavity अञ्जलिस्तु पुमान् हस्तसम्पुटे"—Med

The meter of the verse is शिखरिणी see App I

It is generally believed that the नान्दी contains the वस्तुनिर्देश, "indication of the plot" in brief Jag remarks इह निषिद्धपदेन मित्रादिना निषिद्धा अपि सुयोधनादयो निरन्तरोद्गमितताम्रेणैव पदेन वैर दर्शा इति सूचितम् । सम्भिन्नकुड्मलपदेन च युधिष्ठिरादीनां वनवासादिदुःखान्तर सुख प्रकाशो दर्शित इति केचित् । and adds 'नान्द्या वस्तुनिर्देशस्यानवगतया तत्सूचनमत्रापि चिन्त्यतरम् । इत्यन्ये"

2 कालिन्द्याः पुलिनेषु—on the sandy banks of the Jumna. कलिन्दस्येयम् (तस्येदम्—Pán 4-3-120). "तोयोत्थितं तत्पुलिनम्" Amar केलिकुपिताम्—angered in sport. रासः—the particular dance which is favourite with the cowherds. Krishna in his boyhood took delight in it, together with the गोपीs Der. रसोऽस्यत्र—acc "अण्च" Pán. 5-2-103. रसम्—delight, liking. रागे द्रवे रस। Amar. अश्रुकलुषां—shedding tears, sullied with tears. कंसं द्वेष्टि स कंसद्विट्, affix क्विप् acc. "सत्सूद्विष—Pán. 3 2 61. तत्पादप्रतिमानिहितपदस्य—who placed his foot on the footprints of her (राधा thus showing that he even loved her footprints. उद्भूता रोमोद्गतिर्यस्य अक्षुण्ण—not trampled down—hence 'complied with' अक्षुण्णो खंडितः—Jag. प्रसन्नदयितादृष्टस्य—looked at favourably by the beloved

The meter is शार्दूलविक्रीडितम् see App. I.

In this verse, too, commentators detect some prefiguratio of the plot. " अत्र प्रथमार्धेन द्रौपद्याः कोपरोदने सूचिते। उत्तरार्धेन च दुर्योधनवधानन्तरं भीमकृते तदीयाङ्घनयस्याक्षुण्णता तस्याश्च प्रसादश्च सूचितम्। Jag

3. सप्रेम—with affection देव्या—by Párvati असुरी demoness ङीष् applied to असुर to make a feminine base, b ण्यायाम्।" Pán 4-1. 48 शान्तान्तस्तत्त्वसारैः—शान्तम्तरं तेन तत्त्वमनारोपितरूपं सारो बलं येषां तैः। Jag. wh eir strength from the inner tranquillity of heart, c ~ ताश्च ते अन्तस्तत्त्वसाराश्च। composed and firm in the contem plation of the अन्तस्तत्त्व i. e Brahman, (iii) or, शान्तान्तस्तत्त्वं सा धनं येषां। i. e. संयमैकधनैः whose wealth consists in their tranquilised mind (iv) शान्तोऽन्तस्तत्त्वस्य सारो येषाम् who have curbed th force of their mind सकरुणम्—Kale remarks "Because even hi the Supreme god, had to undergo trouble and suffer inconvenience". But Jag's interpretation is preferable. अहह कथमयं वराक जगदीशेन हरेण समूलमुन्मूलित इति तेषां दया। and शान्तमानसे विपुलाऽपि करुणा युज्यत एव। "संभ्रमस्त्वरा" Amar बहुशमितो बहूनां संभ्रमो यैस्तै देवताभि—by the gods. देवता स्त्रियाम्। Amar देव एव देवता acc देवात्तल्। Pán. 5 4 27, affix तल् added स्वार्थे मयपुरदहने—on the occasion of the destruction of the three cities built by मय मय, th

architect of demons, built for them three cities, of gold, of silver, and of iron, in the sky, in the air, and on the earth respectively These were presided over by himself, विद्युन्मालिन् and तारकासुर, who thus were enabled to torment the gods more than they used to do before. The gods requested शिव to destroy these cities, so that that source of trouble should be removed. To do this, शिव had to wait for a thousand years till the three cities came in a line, and when they stood in that position, he threw one arrow so as to pass through the three at a time and completely annihilated them Kale quotes drop, त्रिपुरस्य वधार्थाय मयाय प्रददौ वरं । स्थानं माहेश्वरं कृत्वा दिव्यमप्रतिमं प्रभुः । अतिदत्त्वाथ भूत स सहस्र परिवत्सरान् । यदा त्रीणि समेतानि अन्तरिक्षे पुराणि च । त्रिपर्वेण त्रिशल्येन तदा तानि बिभेद स । Maya, the स्रष्टृ of the demons, also is said to have built a splendid magic hall for the Páṇḍavas. Cf Mb. Sab 1 For the story of the destruction of त्रिपुरम् see Mb. वनपर्व अ० १७३ धूर्जटिः—(धूर्भारभूता जटिर्यस्य सः) an epithet of Siva.

Meter स्रग्धरा Jag remarks,—भारतसंग्रामेऽपि देव्या द्रौपद्या पूर्ववैरानुप्रेम दृष्ट । असुरीभिर्वीरासुरीभिर्दुर्योधनादिवधूभिर्भयोद्वेगाभ्यां दृष्ट । कारुणिकैर्नारदादिभि सदय दृष्ट । कृष्णेन हसता दृष्ट । दैत्यवीरैर्घटोत्कचादिभि सगर्व दृष्ट । सानन्दं भीमादिभिश्च दृष्ट इत्याप कविना कटाक्षितमिति वदन्ति ।

Rasagangâdhara quotes this stanza as an instance of the fig उल्लेख-"in which an object is described according to the different impressions caused by its appearance". Cf. S D 682.

These three verses form the नान्दी, or benedictory stanza, is recited as a sort of prologue to the whole drama, and as indication of its purport in brief Def —आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात्प्रयुज्यते । देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता । नन्दन्ति देवता यस्मा तस्मान्नान्दीति कीर्तिता ।-S D 6 282 It is of four kinds नमस्कृतिर्मांगलिकी आशीः पत्रावली तथा । out of which the present one belongs to the पत्रावली class, which is defined as—"वाच्यार्थबीजरचिता चकारादिपदान्विता । संयुक्ता चन्द्रवर्णाभ्यां पत्रावल्यभिधीयते ।" संगीतसर्वस्व This नान्दी consists of twelve or eight पद्s or quarters and Jag quotes काचिद्द्वादशपदा नान्दी काचिदष्टपदा तथा । in this connection it seems however that this limitation is not always binding We

explain the word पद by "सुप्तिङन्तं पदम्" or by the पद of Sanskrit prosody; nevertheless, the नान्दी of Uttara. which is in the अनुष्टुभ् meter, of रत्नावली which consists of five verses, of प्रसन्नराघव as of our वेणीसंहार, which consists of three verses, and of शाकुन्तल and many others, which is made up of a single verse All of these are not necessarily made up of 12 पद्s or 8 पद्s. The choice is arbitrary.

(नान्द्यन्ते)—सूत्रधार- Wh... ... ... introduced after the नान्दी is sung? Jag ...
He depends mainly ...
मध्यमस्वरमाश्रित।" and then quotes नान्दी प्रयुज्य निष्क्रामेत्सूत्रधार सहाय: स्थापकः प्रविशेत्पश्चात्सूत्रधारगुणाकृति.। पूर्वरंगं विधायादौ सूत्रधारे विनिर्गते प्रविश्य तद्वदपरः काव्यमास्थापयेन्नटः। and remarks अत एव क्वचित्पुस्तके "नान्द्यन्ते स्थापक." इत्येव पाठः। Generally however we never have the stage direction प्रविश्य before the entry of सूत्रधार, we have simply नान्द्यन्ते सूत्रधारः. The natural conclusion is therefore that सूत्रधार is on the stage, and is there to sing the नान्दी For detailed discussion see *App II.*

सूत्रधारः—See App II.

अलमतिप्रसंगेन—The अतिप्रसंग or अतिविस्तर is that of the पूर्वरंग which has many अंगs *viz* प्रत्याहार etc, and not that of the नान्दी which is generally a single stanza and that too not so tedious Cf. प्रत्याहारादिकान्यंगानि अस्य (पूर्वरंगस्य) भूयांसि यद्यपि। तथाप्यवश्यं कर्तव्या नान्दी विघ्नोपशान्तये।

4 श्रवण एव अञ्जलिस्तस्य पुटस्तेन पेयं (पातुं शक्यम् ।) to be drunk by the cavity of the ear. भारत आख्या यस्य तद्—known as Bhârata. अरागम्=वीतरागम् free from desire कृष्णद्वैपायनं—The sage व्यास, author of the Mahâbhârata He was the son of पराशर (author of the Smṛiti going by his name) by सत्यवती, (मत्स्यगन्धा) before her marriage with शंतनु He was called कृष्णद्वैपायन from his dark complexion and from his having been brought forth by सत्यवती on a द्वीप or island. He was subsequently nicknamed व्यास, or "the arranger" of the Vedas Cf विव्यास वेदान् यस्मात्स तस्माद्व्यास इति स्मृतः (as quoted by Apte.) Note—यो व्यस्य वेदांश्च

तुरस्तपसा भगवानृपि । लोके व्यासत्वमापेदे कार्ष्ण्यात्कृष्णत्वमेव च ।—जज्ञे च यमुनाद्वीपे पाराशर्यः स वीर्यवान् । न्यस्तो द्वीपे स यद्बालस्तस्माद् द्वैपायनः स्मृतः । Mb द्वीपमेव अयनं (गेहं) द्वीपायनम् । द्वीपायने जातो द्वैपायनः । acc "तत्र जातः" । Pán 4 3 25 and not, as Kále supposes, acc Pán 5-4-38 in which प्रज्ञादि class, the word is not included

Meter आर्या Fig उत्प्रेक्षा Cf का द सू 4 3 9 अतद्रूपस्यान्यथाध्यवसानमतिशयार्थमुत्प्रेक्षा ।

परिषदग्रेसरान्—foremost of audience अग्रेसरन्ति तेऽग्रेसराः । affix ट acc पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः । Pán 3 2-18 and अलुक् acc तत्पुरुषे कृति बहुलम् । Pán 6 3-14 प्रति should be supplied here.

5 काव्यस्य बन्धः काव्यबन्धः or बद्धं काव्यं काव्यबन्धः —a poetical composition A नाटक is considered to be a class of काव्य. Cf. पूर्वेषां कवीनां दृष्टाः प्रयोगबन्धाः । V I मधु लेढि मधुलिट् affix क्विप् acc Pán 3 2 76 "मधुकरो मधुलिट्" । Amar. गुणलवान् भजत—accept or prefer the particles of merits herein Cf सतः परीक्ष्यान्यतरद्भजन्ते । M. 1 2. Mál 5 25

The fig here is [illegible]

" रंगस्थलव्यतिरिक्तं जवनिकांतारितं वर्णिकापरिग्रहणाय योग्यं नटवर्गस्थानम्। भावः A learned, or venerable man, (a term of addressing, generally, the सूत्रधार) तां खलु भावेन तथैव सर्वे वर्ग्या पाठिता । Māl 1. " मान्यो भावेति वक्तव्यः " Amar विदुर—Jag comments, " विदुरोऽत्र नायक " but the other view *viz* that he is विदुर the younger brother of धृतराष्ट्र & पाण्डु is more correct Here the whole of the शैलूषजन is transferred to the time of the action Such transference is after the precept of भरत " दिव्ये दिव्याश्रयो भूत्वा मानुषे मानुषाश्रय । नानाविधैरुपक्षेपैः काव्योपक्षेपणं भवेत् ' । नाट्यशास्त्र 6 155 For a parallel see Utt where the सूत्रधार says, एषोऽहं कार्यवशात् (mark the word) आयोध्यिकस्तदानीतनश्च संवृत्त । and in Mk विदुर was no partisan, but an impartial, straightforward and intelligent politician He was remarkable for his great wisdom, to which his नीति bears testimony He saved the पाण्डवs from many critical dangers Der विद्+कुरच् acc Pān 3-2 162 शैलूषजनं—the group of actors शिलूषस्य धर्वेरपत्यं पुमान् (अण्) "नटे बिल्वे च शैलूष "—रभस आतोद्य विन्यासादिका —the adjustment of आतोद्य instruments and other चतुर्विधमिदं वाद्यवादित्रातोद्यनामकम् । Amar, the four sorts are these तत चैवावनद्धं च घन सुषिरमेवच । चतुर्विधं तु विज्ञेयमातोद्यं लक्षणान्वितम् । नाट्यशास्त्र 6-28 किल—because, किल इत्यागमासूचिन्यकरणसभाव्यहेत्व लीकेषु । G M or in the sense of " they say " (आगमे) but not in the sense of निश्चय (Jag) पाराशर्य-Vyāsa, see stz 4 *supra* नारद-a celebrated देवर्षि, son of ब्रह्मन्, inventor of वीणा (the string instrument), and the supposed author of the नारदस्मृति तुम्बरु the name of a गन्धर्व जामदग्न्य-परशुराम, the son of जमदग्नि " वृन्दारकौ रूपिमुख्यौ ' Amar दौत्यस्य—acc गुणवचनब्राह्मणादिभ्य कर्मणिच । Pān 5 1 124 The reading दूत्यस्य is not after भाष्य but after the वार्तिक in काशिका " दूतवणिग्भ्यांच ' इति य , माधव (as quoted in Sk) remarks, " भाव एव चार्यं प्रत्ययो न तु कर्मणि " The word is rather a remnant of the Vedic language Cf. दूतस्य भागकर्मणि । Pān 4 4 120 प्रस्थातुकामस्य ready to set out " तुमेर्दन्यस्य म कृत्ये तुं काममनसोरपि "

सकलजगत्प्रभवस्थितिविरोधप्रभविष्णु.—governing the creation, preservation, and stagnation of the whole world राजन्यकम्—all

princes taken collectively, affix अञ् in the sense of collection acc. प्रहरयाऽके राजन्यमानुष्यपुवान् । Vár on Pán 7-1-1 आहव पुन रुत्वान्तानल तस्य प्रशमहेतुना—the pacifier of the fire at the end of कल्प—in the form of war पारिपार्श्विक—"सूत्रधारस्य पार्श्वे य प्रस्तौत्ययमना तह । काव्याथसूचनालाप स भवेत्पारिपार्श्विक" or परिष्करोति पार्श्वस्थ स भवेत्पारिप श्विक । नाट्य०—an actor attending upon the सूत्रधार कुशीलवा —actors, generally singers " शैलालिनास्तु शैलूषा जायाजीवा कृशाश्विन । भरता इत्यपि नटाश्चारणास्तु कुशीलवा ।" Amar Probably from the fact that कुश and लव the two sons of राम, were the first of the class of चारणs, to sing the great epic रामायणम्, according to the account given in बालकाण्ड, सर्ग, ४ आरम्भयासि— स्वार्थे णिच् The causal used in the sense of the primitive root सगीतकमेलकम्—Singing choir Cf. नृत्त गीत तथा वाद्य त्रय सगीतमुच्यते । कतर्म समयमाश्रित्य गीयताम्—This singing is after the precept of भरत in his नाट्यशास्त्र 6 154 प्रसाद्य रगं विविधस्त्वेर्नाम च कीर्तयन् । प्रस्तावनां तत कुर्यात्काव्यप्रख्यापनाश्रयाम् ॥ Cf a parallel in Sâkuntalâ, where the सूत्रधार asks the नटी to sing a song, and when she has done singing, he says, आर्ये साधुगीतम् । अहो रागावबद्धचित्तवृत्ति रालिखित इव सर्वतो रङ्ग । This song again is descriptive of a particular season, in both Also of D R रग प्रसाद्य मधुरै श्लोकै काव्यार्थसूचकै । ऋतु कंचिदुपादाय भारतीं वृत्तिमाश्रयेत् ।

चन्द्रातपनत्रत्र etc —The word आतप, generally used in reference to heat of sunshine, is used here in the sense of "light" cf छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति । Kathopanished The beauty of the moon is especially enhanced in the season of शरद् cf पर्याप्तचन्द्रेव शरत्त्रियामा । Ku 7 26 शरच्चन्द्रमरीचिगौरम् । also माहिष च शरच्चन्द्र चन्द्रिकाधवल दधि । Bhoja Prabhandna. Rag 4 18 पुण्डरीक—a white lotus काश—a kind of grass धवलित (p p of the denom धवलय् from धवल in the sense of तत्करोति) whitened जलाशयं (जलस्य आशय)—reservoir of waters, lakes etc सगीतकम् (अल्प सगीत) a short song, affix कन् acc अल्पे । Pan 5 3 85 तथा हि— (इत्यास्मभाननार्थ) for so, as (here)

6 सत्पक्षा —(i) possessed of good strong wings (ii) Having good partisans (पक्ष सहायेऽपि । Amar) मधुरगिर—(i) giving out

sweet notes (ii) Eloquent प्रसाधिताशा —(i) which have achieved a distant quarter (journey) (ii) who have obtained their hopes (desires) by usurping the kingdom in gambling Jag "प्रकर्षेण साधिता आयत्तीकृता आशा दिक् प्रत्याशा वा यैस्ते तथा। —not quite a good explanation मदोद्धतारम्भा —(i) whose movements are wild owing to excessive delight (ii) Whose actions are haughty owing to arrogance "मदो रेतसि कस्तूर्यां गर्वे हर्षेभदानयो विश्व निपतति—(i) come down, (ii) fall dead धार्तराष्ट्र —(i) geese (those with black legs and bills) धृतराष्ट्र एव धार्तराष्ट्र (स्वार्थे अण्), (ii) the sons of धृतराष्ट्र ("तस्यापत्य अण्) 'धृतराष्ट्र सुराज्ञि स्यात् पाक्षेत्रियभद्रयो — Meter आर्या see App I

The verse is the बीज of the plot of the drama cf भरत स्वल्पमात्र समुत्सृष्ट बहुधा यद्विसर्पति। फलावसानं तच्चैव बीजं तदिह कीर्तितम् ॥ 19 21 नाट्यशास्त्र or as quoted by Jag श्लेषच्छायोपमर्दैश्च सर्वाङ्गं विसर्पति। यत्फलोदयपर्यन्तं तद्बीजमिति कीर्तितम्। Acc S D this is neither an उपमाध्वनि or श्लेषालङ्कार, since says the author, अत्रप्रकृते नया प्रकरणेन धार्तराष्ट्रादि शब्दानां हंसाद्यर्थाभिधाने नियमाद् दुर्योधनादि रूपोऽर्थे शब्दशक्तिमूलं वस्तुध्वनि। इह च प्रकृतप्रबन्धाभिधेयस्य द्वितीयस्यार्थस्य सूच्यत्वेन विवक्षितत्वादुपमानोपमेयभावो न विवक्षित इति नोपमाध्वनिर्नच श्लेष। इति।

प्रतिहतममंगलम्—Evil be averted, God forbid The word भवतु should be supplied शान्तं पापम्—in the same sense शान्त पापमनार्काशे। नाट्यशास्त्र as प्रतिहतममगलम्। Cf जातं प्रतिहतममङ्गलम् S 5 stz. 6

Stz 6 is, what is called, the प्रवृत्तकम् (a sort of प्रस्तावना) कालसाम्यसमाश्रित्यप्रवेशः स्यात्प्रवृत्तकम्। D R 3-10 or ' प्रवृत्तकालमाश्रित्य वर्णना या विधीयते। तदाश्रयस्य पात्रस्य प्रवेशेन प्रवर्तकम्। Bharat. नाट्यशास्त्र (Jag)

सनैपथ्यपरिभवम्—with a forced smile मारिष—a respectful mode of address by the सूत्रधार to one of the principal actors. आर्यस्तु मारिष। Amar व्यपदिशामि—I call Cf व्यपदिश्यते जगति विक्रमीत्यतः। Si 15 25 also infra 67 धार्तराष्ट्रानिति by the name धार्तराष्ट्र न खलु न जाने—that I do understand but etc Acc वामन— 'सम्भाव्यनिषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधौ' का ० सू 5 1 9 परमार्थम्— To tell the truth, to be candid परमार्थमर्शभाष्येऽर्थे। नाट्यशास्त्र (Jag)

7 Construe अरीणां प्रशमाद् निर्वाणवैरदहना पाण्डुतनया माधवे न सह नन्दन्तु ।—निर्वाणो वैरमेव दहनो येषां ते whose fire of hostility is quenched The form निर्वाण is admissible only in the case of "fire and "sage" but not in that of "wind' acc निर्वाणोऽवाते। Pán 8-2 50 Sk interprets, "निर्वाणोऽग्निर्मुनिश्च। वाते तु निर्वातो वात॥ दहन fire "नन्दिगृहि— इत्यादिना ल्यु। Pan 3-1 134 प्रशमात्—(i) by means of making peace with the opposite party, (ii) by destroying रक्तप्रसाधितभुव —i(a) Jag solves रक्तैश्च (पाण्डवैश्च) प्रसाधिता (दत्ता) भूर्येस्ते dividing the kingdom with their dear brethren (b) Nagoji Bhatta in K P solves रक्ता प्रसाधिता च भूर्यैस्ते Kale points out that "रक्ता cannot be taken with भू predicatively This difficulty will be removed if we take it thus—रक्ता प्रसाधिता (lawfully gained) च भूर्येषाम् (ii) रक्तेन प्रसाधिता भूर्यैस्ते decorating the earth with their blood (in war) क्षतविग्रहा —(i) with hostilities terminated (ii) with their bodies wounded "विग्रह समरागया धरापि (Jag) स्वस्था —(i) happy (ii) स्व स्वर्गे तिष्ठति स स्वस्थ —dead The र् is changed to a विसर्ग before a hard consonant Then this विसर्ग is optionally dropped before a s bilant followed by a hard consonant. acc Var on Pan 8 3 36 or स्वेन आत्मना तिष्ठति (न देहेन)—reduced to bodilessness

Kale detects the काव्यलिंगालंकार in th s verse, but without sufficient grounds

K P 7 341 quotes this verse as an instance of the exception to the defect of अश्लीलत्व (Comprising व्रीडा जुगुप्सा, अमङ्गल) Here the words प्रशम & स्वस्थ would have been अमङ्गलार्थ, had not there been a double meaning intention

This is श्लेषगण्ड where there is an equivoque and the sense is made known by means of श्लेष Cf श्लेषगंड-'यार्थता यत्र वाक्यानां श्लेषेणार्थ प्रतीयते। श्लेषभंगपातुगतोऽपि श्लेषगण्ड स उच्यते॥ Jag names this श्लेषगण्ड In the साहित्यदर्पण however this is cited as an instance of पताकास्थान 'वच सातिशयश्लिष्ट नानाबन्धसमन्वितम्। S D 630 D R quotes this verse as typical of कथोद्घात by वाक्यार्थ (स्वेतिवृत्तसमं वाक्यमर्थं वा यत्र सूत्रिण। गृहीत्वा प्रविशेत्पात्रम् कथोद्घातो द्विधैव स। D R. 3 9)

Meter वसन्ततिलक See App 1

साधिक्षेपम्—With asperity वृथामङ्गलपाठक—One recanting false benediction, or false minstrel! सपुत्रपति समास शैलूषापसद-thou actor vile! अपसद often at the end of comp in this sense. acc कुत्सितानि कुत्सनैः। Pan 2 1 53 Cf रेरेक्षत्रियापसदाः। infra III Originally in the sense of "unwarranted & illegitimate progeny Cf. Ms 10 10

8 लाक्षागृहानल—This refers to the wicked project of दुर्योधन to burn the Pandavas to death in a palace of lac, which specially designed and he presented to them See Mb Adi 54 विषान्न—Duryodhana gave Bhima, a poisoned sweatmeat ball (लड्डुक) & when the poison overcame him, he threw him into a river, where he was afterwards saved by a नागकन्या See Mb Adi 137 सभाप्रवेश this refers to the कपटद्यूत See Mb Sabhà 73 9० प्राणेषु in the case of the first two incidents & वित्तनिचयेषु in the case of the third viz द्यूत प्रहृत्य—having done damage to us पाण्डववधूपरिधानकेशानाकृष्य Having dragged by the hair & snatched the garments of Pándava's consort (द्रौपदी) See Mb Sabhá 90 स्वस्था भवन्ति ?—an interrogation

Bhima takes the literal sense of the last stanza, and enters the stage in an angry mood Jag remarks that in the end of this stanza we have निदश which accounts for the future cond uct of events नाटकीयकथे हेतुभूतस्याप्यर्थकीर्तनम्। आकल्पोदयमुत्साहात सानाम्या हि निदकम Acc S D we have the मुखसन्धेः उपक्षेप which is thus defined काव्यार्थस्य समुत्पत्तिरुपक्षेप इति स्मृत । नाट्यशा 19 6० D R quotes this verse to exemplify रौद्ररस (वैरिवैकृतादि) दाभि सधार्न शृपुर्यो स्फारस्यतटत्तस्मिन् घटिता त्रिकटा भ्रुकुटिर्यस्मिन् लाङ्गूलेन (दृष्टिपातन) तट —the sloping side Cf "वर्त्म पार्श्वभागस्तु स्फाटम पनादिषु। शैलादीनां तटीस्त्रयाम् तट भाष्यते बुधै।" दृष्टिपातेन विवर्त्य—"विवर्तीत्र मां मधने V I "विवर्तत्रिपेदान् पम्पासडि ताणि चक्षुः। R. 13 न युधमस्य पुरत स्थातुम्-Out of fear or perhaps because of the untouchability of his class cf "गायक संजिग्दपी। ईगा ब्राह्मणाग्रपा भराकेया युधिष्ठिर। Mb.

प्रस्तावना—An introductory dialogue or prologue Def नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा । सूत्रधारेण सहिता संलाप यत्र कुर्वते । चित्रैर्वाक्यै स्वकार्योत्थै प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथ । आमुख तत्तु विज्ञेय नाम्ना प्रस्तावनापि सा" S D 6 It is again of the कथोद्घात class def see verse 7 & भरत (Jag) "सूत्रधारस्य वाक्य वा यत्र वाक्यार्थमेव वा । गृहीत्वा प्रविशेत्पात्र कथोद्घात स उच्यते ।" Here it is remarkable that the सूत्रधार assigns to भीमसेन the duty on the stage and himself walks out acc the precept. "एषामन्यतमेनार्थं पात्रं वाक्षिप्य सूत्रभृत् । प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत् ततो वस्तु प्रपञ्चयेत् ॥' Chanakya is similarly introduced in मुद्राराक्षस, where he catches up the literal meaning of the सूत्रधार's words, and censures the latter for his words. See Mu act 1

भरतपुत्रस्य—of an actor (lit. an actor's son. भरता इत्यपि नटा' । Amar) अन्यथाभिनयति (st dir) It is doubtful how the meaning of a speech can be interpreted by अभिनय Perhaps the other reading would better suit the occasion. सोपालम्भम्—tauntingly sarcastically न खलु (अत्यन्तनिषेधे) Cf न खलु न खलु बाण सन्निपात्योऽयमस्मिन् । S 1 10 युष्माक सर्वेषा —Gen acc Pan 2 3.71 आर्य—Cf वक्तव्य वृत्तमैर्वाच्यो मध्यमैरार्येति चाग्रज । S D

9 पदे पदे (नित्यवीप्सयो । Pan 8 1 4) always lit at every step निषेद्धा—(तृच्) opposing, contradictor The accus is used acc Pan 2 3 39 (or राजा निषेद्धा नस्याचेत्, if the king were not to prevent us from doing so what brother of thine would bear this) Pan. 2 3 69 क क्षमेत तवाग्रज ।—Supply निषेद्धुम् What brother of thine will dare (be able to) counter act, or राजा etc meter अनुष्टुम् etc भिन्नो भवद्वय —Jag "इत्यनेम भेदसधि । यदाह भेदस्तु भिन्नता' । and quoted in S D to illustrate the same Acc D' R however भेद प्रोत्साहना मता । and this comes later on infra 27th verse

10 कुरुभि—"विनापि तद्योग तृतीया । वृद्धोयूनेत्यादिनिर्देशात् Sk. किरीटी—Name of अर्जुन Der पुरागत्रेण मे बद्धे युध्यतो दानवर्षभै । किरीटं मूर्ध्नि सूर्याभं तेनाहुर्मां किरीटिनम् ॥ Mb जरासंध—a celebrated warrior-king son of बृहद्रथ He was born divided in two halves which were afterwards put together by a राक्षसी named जरा, whence his name King of मगध and चेदि, he was a powerful

enemy of कृष्ण, and at the time of युधिष्ठिर's राजसूय sacrifice challenged भीम to a single combat The latter readily accepted it and tore जरासन्ध s body, and threw his oftuniting halves in crosswise directions See Mb Sabhá 16 23 विरूढ—Shot up, arisen this qualifies उर स्थलम् and not सन्धिम् सन्धिम्—(i) combining the two halves (ii) peace घटयत—V l च कुरुत The former is better (i) It is more pleasing to the ear owing to euphony (ii) it means the same as कुरुत and more

Meter शिखरिणी see App I The verse is quoted in S D 6 340 as an ex of परिकर (समुत्पन्नार्थबाहुल्य ज्ञेय परिकर पुन ।) Jag however, considers stz 12 to be this सन्धि see *infra*

गुरु—an elderly personage, here युधिष्ठिर खिद्यते—"वर्तमान सामीप्ये— लट् (present) acc Pa'n 3 3 131—will be sorry

11 Construe—नृपसदसि पाञ्चालतनया तथाभूता दृष्ट्वा (अपि) वल्कल धरै (अस्माभि) वन व्याधै सार्धमुचिरमुषितम्, विराटस्यावासेऽनुचितारम्भ निभृत स्थितम्, (एव सति) गुरु (इत्थ) खिन्न मयि खेद भजति कुरुषु (तु) अद्यापि न (भजति) पाञ्चालतनया Draupadi पाञ्चालानामीश्वर पाञ्चाल (तस्येश्वर । Pân 5 1 42) तस्य तनयाम् वल्कलधरै (धरति इति धर वल्कलाना धरै) Wearing bark garment अनुचितारम्भनिभृतम्—अनुचितै रारम्भैर्निभृत यथा स्यात्तथा—incognito by means of unworthy professions At the court of विराट, they lived in disguise, युधिष्ठिर assumed the disguise of an अक्षद्यूताचार्य, a Brahmin with the name कङ्क भीम as a cook named बल्लव अर्जुन as a dancing mistress under the name बृहन्नडा नकुल as a jockey named ग्रन्थिक and सहदेव as a cowkeeper under the name तन्तिपाल द्रौपदी too became the needlewoman of विराट s queen under the name सैरन्ध्री See Mb Virát 1 2 3 This they did in fulfilment of the terms arrived at in regard to gambling which required the loser to live twelve years in the forest and one year incognito If the incognito was discovered, the वनवास was to be repeated for another twelve years See Mb Sabhá 76 Jag construes तथाभूता पाञ्चालतनया दृष्ट्वा वन उषितम् (तद्दृष्ट्वा) स्थित (तद्दृष्ट्वा) अनुचितारम्भ etc मयि खिन्न (सति) गुरु अद्यापि कुरुषु खेद न

इति। This const is faulty because (i) There is no occasion to take तद्दृष्ट्वा repeatedly, (ii) the intended काकु in the last line is marred if it is construed as a locative absolute Commentators of K. P construe—गुरु तथाभूता पाञ्चालतनयां दृष्ट्वा अस्माभि अपित स्थितं च (दृष्ट्वा) खिन्ने etc The apparent uneasiness in this constr is the use of the नपुंसके भावेक्त with the instrumental, which is very rare in the language See Apte's Guide, § 153 K. P quotes this verse as an instance of काकु (भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरे काकुरित्यभिधीयते) negation used in such a manner of phrase and voice, that it implies the contrary The same is quoted in K. P. as illustrative of the दोष, न्यूनपदम् The word अस्माभि the विशेष्य of वल्कलधरै is omitted and the word दृश्य is left to be understood before खिन्ने Kale thinks that "the fault is not so glaring here as the words can be easily supplied,' obviously not being aware that वल्कलधरै would be otherwise wrongly construed with व्याधै

चिरप्ररूढामर्षोद्दीपितस्य—Cf Supra 1 10

12 लङ्घनांहसि मग्नेन—Plunged, (involved) as it were, in the sin of transgressing etc V 'l लङ्घनमसि seems to be adopted only in order to suit with मग्नेन, the less important word Secondly we cannot see what propriety there is in comparing "the violation of the orders' with water नाम—"नाम कोपेऽभ्युपगमे"—Med It may be that—still स्थितिमतां—of those stead fast in the path of moral rectitude Cf नरपतिरभिन्नस्थितिरसौ। S 5 10 जगत्प्र लोकस्थितये स राजा।—Bk 1-4 also R 3 27, 11 65, Ku 1 18 हेलोल्लासितशोणितरणगदस्य (हेलयाल्लासिता शोणिते नारुणा गदा यस्य तस्य)—brandishing his mace, daubed red with the blood (obviously of the enemies) "हेला त्रियामवज्ञायाम्।' उल्लासित p p of the *caus* of उद्+लस Jag reads क्रोधोल्लासित etc and interprets क्रोधेन उल्लासिता समुत्तोलिता शोणितेनारुणा रक्ता (च) गदा यस्य" V 1 कोपाल्लासित etc is not so good It is more likely that भीम, angry and eager for revenge as he was should see the blood of his enemies rather than that which came out of his own nostrils निघेय—Subject to the control of Jag lays down अस्मिन्नङ्गीरयथेऽन्वय स्यात्। apparently with the supposition that

अर्धैक दिवसं is to be taken with इच्छिन्दत, instead of that it is simply लाक्षणिक (अर्धैकं दिवसं is not to be taken literally) The particle नाम is taken by Jag in the sense of प्राकाश्य (Amar) and Kale endorses this explanation, but प्राकाश्य has not this sense It is only seen in such constr as सहत्तानाम, पाटलिपुत्रे नाम नगरे (D K)

Acc Jag here we have what is called the परिकरसन्धि—which acc S D comes in Stanza 10 supra D R quotes this stz to illustrate अमर्ष one of the व्यभिचारिभावs

आत्मगतम् (st dir) same as स्वगत Privately to one s self Cf अश्राव्य खलु यद्वस्तु तदिह स्वगतं मतम् । S D 6 चतुःशालकम् (चतसृणां शालानां समाहार — चतुःशालम् acc "स नपुंसकम् Pán 2 4 17—तदस्त्यस्मात् "अर्श आदिभ्योऽच् , Pán 5 2 127 स्वार्थे कनच) a quadrangular house with space inside (Cf मराठी चौपाटी) आयुधागारम्—armoury, arsenal सप्रणयम्—(st dir) fondly, affectionately हस्ते गृहीत्वा—Mark the constr (See Apte s Guide, § 97 a) यदार्य —etc Bhima meant to show Sahadeva the plight of द्रौपदी पाल्यतु—may await Cf यावदिमां छायाम् श्रित्य प्रतिपालयामि । S 1 कृष्णागमनम्—(i) कृष्णाया आगमनम्, (ii) कृष्णस्य आगमनम् Mark the poets method of introducing another topic which would inflame भीम s anger इत्यनेनोपोद्घातेन—By this allusion, owing to this mention of केन पणेन—on what terms पञ्चभिर्ग्राम —See Mb Udyoga 72 कर्णौ पिधाय—(st dir) showing great displeasure Mark the mergence of अ in अपिधाय acc ' वष्टिभागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयो अजातशत्रो —of Yudhishthira Cf. इन्तजातः जातारे प्रथमेन त्वयारिणा Si 2 102 also see infra 3 15 अजातशत्रु —(न जात अजात शत्रुर्यस्य स वा स or न जातस्य जातुमात्रस्य शत्रु तं स) Having no enemy, (not because he was powerful but because he suffered nobody to be his enemy), or who is an enemy of nobody Kale criticises the first interpretation without reason See his notes on 3 15

तेजोपकर्ष —decline of spirit or majesty Cf तेजोविशेषानुमिताद्धाम । R. 2 7 ' तेज प्रभावे Amar 'परस्य इति भावार्थः' Jag न त्वयाकथितम् etc—The force of this small sentence is immense यतः द्—this

तद् stands for "of yore" K. P. VII takes this तद् to refer to the well known power of धर्म and to belong to the "Protasis" and not to the "Apodosis" This is चिन्त्यम् The word is used in the sense of अतुभूतार्थ ऊर्जित powerful. क्षत्रस्येदं क्षात्रं ("तस्येदम्' Pān 4 3 120) अङ्गं दीव्यता-' दिव कर्मच' (Pan 1 4 43) इति चकारात्तृतीया । तदा & अनेन समस्तसद् etc –the following principles are observed as to the language of the characters 'स्त्रीणां तु प्राकृतं प्राय शूरसेन्यधमेंषु च । पिशाचात्यन्तनीचादौ पैशाचं मागधं तथा ॥ भट्टिनी–(mode of dramatic address) "देवी कृताभिषेकाद्यामिततासु तु भट्टिनी । Amar याज्ञसेनी-द्रौपदी daughter of यज्ञसेन i e द्रुपद मुहु –(i) again & again (if construed with उपचीयमान etc) (ii) slowly (if construed with उपसर्पती) उपचीयमान accumulating "बाष्पमुष्माश्रु" Amar ' समूहे पटल न ना Ibid.

14 वैद्युतम्-(विद्युत इदम्) of lightning आर्ये in Bhima.

S D cites this as an instance of दिष्ट (6 448) def देशकालस्वरूपेण वर्णनादिष्टमुच्यते । यथानिर्दिष्टा (st dir) i e उपचीयमानबाष्प etc कृष्णा-an epithet of द्रौपदी Cf प्रविश्य कृष्णासदनं महीभुजा । Ki 1, 26 कुमार–because he was a prince Dharma being a king हज्जे–"हण्डे हज्जे हलाह्वाने नीचां चेटीं सखीं प्रति । Amar ' महाराजस्य प्रतिकूलो etc - V L "जइ महाराओ पडिऊलोण भवे" ! The speeches following this are largely interpolated Mr Rashivdeker s reading इअ कधम् नाधस्य etc is insufficient V 1 चटी—एद वासभवण । etc Too are rejected because द्रौपदी was not in the front of the वासभवन of भीम but before her own palace Compare the name बुद्धिमतिका of the चेटी with निपुणिका in V and चतुरिका in Nāganand, विचक्षणा in कर्पूरमंजरी The meter पथ्यावक्त्र See (App 1)

परिकुपित —extremely angered परि very commonly prefixed to adjectives Cf परिपांडु पयुत्सुक परिलघु etc अवधीरणापि etc. Because, if भीम is really परिकुपित he would bring about the desired end अवधीरणा disrespect Cf कृतवत्यसि नावधीरणामपराद्धेपि यदा चिरं मयि । R. 8 48 व्यवसित resolve नपुंसके भावे क्त Pān. 3 3 114

15 सन्नामि—The present tense used in the sense of immediate future वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा लट् । Pān. 3 3 131 इदम्–the

affix तसि (तस्) in the sense of Abl The सूत्र "पञ्चम्यास्तसिल् Pan 5 3 7 is not applicable in such cases, because it refers to किमादिभ्य for Sk remarks पञ्चम्यन्तेभ्य किमादिभ्य (किं, सवनाम, बहु)तसिलस्याद्" Hence, अपादाने चाहीयरुहो । 5 4 45 shuld be applied here Malli natha & others, however quote the सूत्र in the support of the use (See R.9 78) न here is exceedingly forcible See infra. सचूर्णयामि crush to atoms भवतां नृपाति mark the tone Cf अत एवाह भवन्दये भिन्न । *supra* This is an inst of काक्वाक्षिप्तव्यङ्ग्य (as quoted in S D & K P) The suggested sense is to be made clear by काकु or altering the tone the sense, though it seems to be negative when spoken with the काकु, will show affirmation the काकु is not however interrogative as Kale & Dravid take it Râśi is correct when he says 'नात्र प्रश्ने काकु । प्रयोजनाभावात् । ' Kale remarks- "There is nothing in the Mb however, to warrant this" For this we do not think any thing is required to warrant this प्रतिज्ञा of भीम पितृभि सह सालोक्य मास्म गच्छेद्वृकोदर । यद्येतदूरु गदया न भिन्द्या ते महाहवे ॥ Mb Sabhá 92 32 Cf सुयोधनमिम पाप हन्तास्मि गदया युधि । शिर पादेन चास्याहमधिष्ठास्यामि भूतल ॥ वाक्शूरस्य निर्वास्य परुषस्य दुरात्मन । दु शासनस्य रुधिर पास्यामि मृगराडिव ॥ Ibid 6° 63 and ततो दुर्योधनो दर्शविलासरसमन्थर । ऊरू गजकराकार पाञ्चाल्या समदर्शयत् ॥ भीमसेनो रभसात्क्रूर क्रोधारुणेक्षण । ऊरू तवोरू भेत्स्यामि सत्य कदाचि कोमलौ ॥ Bm 2-433 434 Jag says—Here we have the प्रतिमुख सन्धि def —बीजस्योद्घाटन यत्तु दृष्टनष्टमिव क्वचित् । मुखन्यस्तस्य सर्वत्र तद्वै प्रतिमुख स्मृतम् नाट्यशा 19 38 and व्यवसाय (वचनसन्धि) प्रतिज्ञाहेतु सयुक्त व्यवसायो वचो मत । (Jag)

S D & D R however, quote the passage (beginning from चरी भट्टिणी etc to this verse) as illustrating प्राप्ति an अंग of मुखसन्धि Cf ' सुखार्थस्याभिगमन प्राप्तिरित्यभिधीयते । नाट्यशा 19 67 जनान्तिकम् (at dir) aside (to another) Its process त्रिपताक करेणान्यानपवार्यान्तरा कथाम् । अन्योन्यामन्त्रण यत्स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् । S D 6 425 त्रिपताक is thus def प्रसारिता समा सर्वा यस्याङ्गुल्यो भवन्ति हि । कुञ्चितश्च तथाङ्गुष्ठ स पताक इति स्मृत । नाट्यशास्त्र 7 1 & पताके तु यदा वक्रानामिका त्वङ्गुलिर्भवेत् । त्रिपताक स विज्ञेय ॥ Ibid 9 26

अश्रुतपूर्वम्—न पूर्वं श्रुतम्—सुप्सुपेति समास unheard of heretofore अव्युत्पन्न —without any underlying stratagem inexperienced Jag interprets— 'पञ्चग्रामप्रार्थनम्' व्युत्पत्ति —sagacity

16. इन्द्रप्रस्थं etc —In Mb. Udyoga 75 15-16, the names are differently given अविस्थल वृकस्थल माकन्दी वारणावतम् । अवसान तु गो विंद किंचिदेवात्र पंचमम् ॥ In Mb however द्रौपदी knows of भीम's प्रतिज्ञा before hand at the time of the केशवस्त्राकर्षण in the Sabháparvan इन्द्रप्रस्थ—The site of modern Delhi, though it stood on the left bank of the Jumna, while Delhi stands on the right It was founded by the पाण्डवs वृकप्रस्थ—Situation is undermined (lit The Vṛika Plateau) जयन्तम्—Probably the place where the पुतसभा was built. see infra सहदेव's speech वारणावत—The lachouse was built were see supra लाक्षागृह acc क्षेमेन्द्र, the five towns were कुशस्थलमयामन्दीं वारणाह्वमपि स्थलम् । एकञ्चान्यमभिमतं ग्रामान्पञ्च ददातु न ॥ तदेवमनया—etc Sahadeva's conjecture and consolation is that the particular naming of the four towns with which some kinds of diabolical deeds of wickedness or others of the कौरव's was associated, and the omission of the name of the fifth, which had no black association, must have been chiefly intended to shame them नाम्ना नाम्ना प्रतिनाम acc अव्ययं विभक्ति—" Pán 2 1 6 जतुगृह—लाक्षागृह अपकारस्थानोद्घाटनम्—The laying bare of the places of misdeeds, सावेपम्—(St dir proudly, in a majestic manner स्वगोत्रक्षयाशंकि हृदयमाविष्कृत भवति—The mind (of the पाण्डव's), afraid of the ruin of their own family will be manifest तावद् while असन्धेयता—aversion to conciliation अनर्थकम्—meaningless, nonsense अस्माभि कुरुकुलस्य निधनं प्रतिज्ञातम् Cf Mb Sabhá 77 26-45 लज्जा करोति हेतु acc हेतौ हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु । Pán 3 2.20

17 दाराणाम्—(" दारा प्रमूाक्ष्र " । Amar) of Draupadi S D quotes this as illustrating युक्ति (संप्रधारणं 'determination' अर्थानां युक्ति ।)

जनान्तिकम्—See supra our note on the same Kale in his notes (page 17) says 'from भरत's definition, quoted in the comm , this seems to have originally meant something said by a character to another in private The S D (also D R.) however, defines it as त्रिपताककरेणान्यानपवार्यान्तरा (having shut out others with the three bannered hand i e with the fingers except the thumb and the ring finger extended) कथाम् । अन्योन्या

मन्त्रणं यदस्याजनाते तज्जनान्तिकम् । It seems the learned annotato did not trouble himself to refer to भरत who distinctly say "हस्तमन्तरत कृत्वा त्रिपताक प्रयोजयेत् । जनान्तिकं प्रयोक्तव्यमपवारित तथा ।' नाट्य० 25 96 Secondly, जगद्दर probably quoted fro S D itself from memory and subscribed the name of भर through oversight, since the quotation under discussion is no to be seen in that book To add, the पताक in the word त्रिपता has nothing to do with a 'banner," as is evident from our not *supra* मा विस्मार्षी —the Aor form is properly व्यस्मार्षी —bo the augment अ is dropped after मा acc न माङ्योगे Pán 6 4 74 चिरयति—Denom from inde चिरम् कालज्ञ वेला—it is a long tim since—रोषविशवशात्—owing to the vehemence of anger मन्यु- resentment, displeasure "मन्यु पुमान् क्रुधि ' Med अर्हसि—pray नमन्युंकर्तुमर्हसि—pray do not be angry *Cf* नार्हसि मे प्रणय विहन्तुम R 2 58 Bg 2 26 अपगतपरिभवम्—(qual आत्मान, hence mas Whose humiliation is avenged समर्थयस्व—regard, believe

18 यदिमा दशाम् *viz* that she did not decorate her hai which is done only when the husband is living and present a home Cf न प्रोषिते तु संस्कुर्यान्न वेणीं च प्रमोचयेत् ।—हारीत (as quote by Malli) also Cf तथा प्रोषितकान्तासु मदनाभिहतासु च । वेणीव मलिन कार्यं शिरश्चाप्येकवेणिकम् । Bharata नाट्य० 21 54 कोऽन्यो etc —Wh except भीम etc यदेवी आज्ञापयति—Here चेटी calls द्रौपदी by th address देवी

19 कौरव्य—This form is grammatically चिन्त्य. Whe plurality is to be denoted, and females are not विवक्षित, the aff य is prohibited acc Pán 2 4 62 तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् । T obviate, this difficulty, therefore, कौरव्य should be taken a sing and as referring to दुर्योधन Then apply कुर्वादिभ्योण्य । Pá 4 1 51 and derive कौरव्ये साधव acc तत्र साधु Pán 4 4 98 Sh remarks—कथं तर्हि कौरव्या पशव (infra 1 25) । तस्यामेव रघो पांड्या (R 4 49) इति च । कौरव्ये पाण्डये च साधव इति समाधेयम् '।

शलभायते—assumes the function of a locust, acts like locust. denom verb from शलभ acc उपमानादाचारे Pan 3 1 10 an कर्तुं क्यङ्सलोपश्च । Pán 3 1 11 Cf यथा प्रदीप्तं ज्वलनं । वि

नाशाय समृद्धवेगा । Bg 11 29 वंश has not necessarily the other sense "bamboos" as Kale supposes The reading मुक्तवेणी is the correct one Jag reads बद्धवेणी and remarks—"अत्र भूतार्थ क्तप्रत्ययस्यासाङ्गत्यमथ वेणीबन्धनादित्यदृश्यम् । वेण्यास्तदानीं बद्धत्वाद्भविष्यन्मोक्षस्य कथनात् । अत एव वेण्या संहार इत्योक्तोऽन्ये ति ग्रन्थनामापि घटते' It is evident, this defence is too lame to be accepted, it goes against itself Cf infra. अयि भानुमति युष्माकममुक्तेषु केशा संयम्यन्ते (I) or तत्कस्मादिदानीं केशान संयम्यन्ते । (I) also I. 21 and भवति संयम्यतामिदानीं धार्तराष्ट्र (VI) etc कृष्णां the epitpet is intentionally used to correspond with धूमशिखा Instead of एनां, the form should be एताम्, because there is no अन्वादेश (आदेश कथनमन्वादेशो द्वितीयकथनम् Kâs) The mistake need not be defended Our author is not a strict grammarian In this verse we have a संसृष्टि (co-existence) of उपमा and रूपक. Cf का द सू अलङ्कारस्य अलङ्कारयोगेऽत्र संसृष्टि । तद्भेदावुपमारूपकोत्प्रेक्षावयवौ ।—5 1 30-31 For the idea of the वेणी etc compared with धूमशिखा etc Cf भवति संयम्यतामिदानीं धार्तराष्ट्रकुलकालरात्रि वेणी । VI. infra. also, नन्दकुलकालभुजगीं कोपानलबहुलनीलधूमलताम् । Mu 1 9

सपत्नीवर्गेण—the group of co wives Cf सपत्नीजने । S 4 18 The प्राकृत—सवत्तिवग्गेण Cf. मराठी सवत भानुमत्या—भानुमती was the wife of दुर्योधन भणितम्—p p of भण् 1 P to speak. mostly used in dramas only सहदेव श्रुतम्—Sahadeva, did you hear this ? उचितम्-Apte (Dictionary) thinks this to be the P p of उच् 4 p The Unâdi class however contains the word with the fol रुचिवचिकुचिकुटिभ्य कितच् । Un. 4 196 and उचित is derived from वच्

20 साहचर्यात्—through association भर्तृभि is understood भर्तृसदृशानि=भर्तृभिः सदृशानि मूर्च्छयते-stupefies, causes to faint. Fig is दृष्टान्त statement illustrated by an example वचन-in the sense of 'the faculty of speech Cf श्रवण युष्माकममुक्तेषु etc -बुद्धिमनिका meant that the संयमन of द्रौपदी s hair would be coinstantaneous with the मोचन of भानुमती s i e the पाण्डवs would, at last, kill the कौरवs and thus untie their wives' hairs केशहस्ता—the braids of hair "पाश पक्षश्च हस्तश्च कलापार्था कचात्परे।" Amar S D cites this speech as an instance of हेतु (हेतु-

वाक्य समासोक्तमिदकृद्धेतुदर्शनात्) The reason for the असंयमन of Draupadi's hair is the अमोचन of those of भानुमति साधु बुद्धिमतिके etc Jag says-अनेन हर्षरूपशिल्पकमुक्त । यदुक्त तत्रैव-' चित्तप्रसादो हर्षः स्यात्तन्निमित्तस्य संगमे ।

21 चञ्चतौ यौ भुजौ ताभ्यां भ्रमिताया श्चण्डगदाया अभिघातेन सचूर्णितं ऊरुयुगल यस्य—whose pair of thighs is reduced to atoms by the stroke of my dreadful mace brandished by shaking arms. स्त्यान अवबद्ध घन च यच्छोणित तेन शोण पाणि यस्य स (भीम)—whose hands are stained red with Suyodhana's blood which is diffused, curdled and thickened This comp is सापेक्ष i e the word सुयोधनस्य is left out in it Such comps are allowed Cf सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समास । Malli e g अय स ते तिष्ठति सगमोत्सुक । S 3 13

Jag remarks इह स्त्यानेत्यादिक प्रतीकाररूपो गण्ड । and quotes "प्रतिक्रियान्वितं वाक्य प्रतीकार इति स्मृत S D cites this speech as illustrative of परिन्यास (अग of मुखसन्धि) Jag quotes परि-न्यासस्तु कार्यस्य भाविनो निश्चयाद्वच । D R however quotes it as an instance of समाधान (p 11) where he remarks —अनेन वेणीसहारहेतो क्रोध-बीजस्य पुनरुपादानात्समाधानम् । किं नाथ etc acc S D an illustration of विलोभनम् (गुणाख्यानम्) ' कोलाहल कलकल ' Amar कलकल (st dir)—confused noise

Mark the change of diction Here, as in Stz 1 22 27 2 27 3 4 etc the style is named गौडीया (ओज कान्तिमती गौडीया । का स् 1 2 12) This occurs in the speeches of भीम and other warlike characters As for other characters mark the style in the case of सहदेव consoling भीम's anger or दुर्योधन speaking fondly and confidentially with भानुमती (Act II)

22 मन्थायस्तो धीर —मन्थेन आयस्तो योऽर्णवस्तस्याम्भसा प्लुतं यत्कुहर तस्मिश्चलतो मन्दरस्यध्वान इवधीर—rumbling deep as the mountain मन्दर churning in the caves of the ocean which are flooded with its waters, being agitated by the churning (at the time of समुद्रमथन) Cf देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे । Ki 5 30 also Ml Adi 18 अर्णव (अर्णांसि सन्त्यस्य acc अर्णसोलोपश्च Vār on

Pan 5 2 100) the ocean प्लुत flooded, inundated स्वान—"स्वनिस्वानस्वस्वना ' Amar कोणाघातेषु—"in the midst of the mingling sound of various kinds of drums' Jag quotes दक्कागतसहस्राणि भेरीशतशतानि च। एकदा यत्र हन्यन्ते कोणाघात स उच्यत ॥ but he takes it to be भावलक्षणे सप्तमी गर्जन्तो ये प्रलयघनास्तेषा घटानाम्योन्यसंघट्टइव चण्ड—Dreadful as the collision of numbers of clouds thundering at the time of general destruction The word घटा properly used in the case of elephants, is also used by authors in the case of clouds. Cf प्रलयघनघटा K. 111 Also कौशिकघटा। Utt 2 29 Māl 5 19 कृष्णाक्रोधाग्रदूत—The foretoken of the wrath of द्रौपदी It is better to solve it as कृष्णागत क्रोध i e wrath in connection with Krishna कुरुकुलनिधनमत्र य वत्पातस्तस्मिन् निर्घातवात—unusual phenomenon boding the death of the Kauravas निर्घातवात lit the noise of contending winds in the sky "वायुना निहतो वायुर्गगनाच पतत्यध । प्रचड घोरनिर्घोषो निर्घात इति कथ्यते। अस्मत्सिंहनादप्रतिरसितसख—अस्माक य सिंहनादस्तस्य प्रतिरसितस्य सखा इव like (lit. friend of) the reverberations of my warcry "क्ष्वेडा तु सिंहनाद स्यात्।' Amar सखि is changed to सख "राजाह सखिभ्यष्टच्" Pa'n 5 4 91 Mark how, here, the sound carries the sense

कञ्चुकी—see infra Act II. वासुदेव (वसुदेवस्यापत्य पुमान्—अण्) Epithet of कृष्ण The tone of कञ्चुकिन् was such as would make the hearers think that कृष्ण was really come Hence कृताञ्जलय (St dir) and भीमसेन (ससभ्रमम्) सयमितुम् is the correct reading Duryodhana did not himself want to try कृष्ण but he asked दुःशासन to do so. The constr with आरब्ध as a कर्मणिक्त standing in apposition to वासुदेव (understood) is a curious one Properly the infin सयमितु has a passive force and consequently आरभ् (verb intransitive) also is treated as a transitive root. So, यदपि स्वामिगुणा न शक्यत विस्मर्तुम्। Mu 2 Jag sees in this the समय (an अग of निर्वहणसधि) and quotes विरोधस्याव्यान यद्वा दुःखस्य समयो मत।—we do not understand him. भरत gives the fol def of समय समागमस्तु योऽर्थानामानन्द परिकीर्तित। दुःखस्यापगमश्चैव समयोऽपनिगद्यते ॥ नाट्य० 19.90 D R. def similarly and this generally comes at the end of the drama विश्वरूप—This is described at length in Bg 11 See Mb Udyoga. 130-131

शिबिरसंनिवेशम्—the camp (*lit* the situation of the camp) आकाशे दत्तदृष्टि (St dir) Cf आकाशे लक्ष्यं बद्ध्वा We have दूरस्थाने पर्णं यत्स्यादशरीरनिवेशनम्। परोक्षान्तरितं यचाप्याकाशवचनं तु तत्। नाट्य 2 88 For details see *infra* Act II also App II कुरुकुलपांसन—disgrace to the family of Kurus Also the reading पांसु ल (affix ल acc सिध्मादिभ्य (लच्) Pan 5 2 97) Cf पौलस्त्यकुलपांसन Mv 5 मर्यादा—of respecting the Divine वासुदेव Bhima means the wrath of पाण्डव will be simply an apparent reason for the destruction Cf मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्। Bg 11 33

23 आत्मारामाः—Self pleased, आत्मनि आरामो येषां ते। Cf योऽन्तः सुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः। स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति। Bg 5 24, also Cf ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना Bg 13 25 also सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च। Bg 8.12 Many other explanations are offered —Jag i आत्मैवारामो वनं येषां (आत्मवनयोस्तुल्यत्वेनात्यन्तमौदास्यमाविष्कृतम्) ii आत्मन्यासमन्तात् रमन्ते इति Others i आत्मैवाराम क्रीडास्थानं येषाम् विहितरतय who have set their mind upon Construe निर्विकल्पे समाधौ विहितरतय —निर्विकल्प समाधि —"An exclusive concentration upon the one entity without distinct and separate consciousness of the knower, the known and the knowing निर्विकल्पक ज्ञातृज्ञानादि विकल्पभेदलयापेक्ष (opp सविकल्प) "समाधिर्ना (Mas) Med Cf योगिनो यं विचिन्वन्ति क्षेत्राभ्यन्तरचारिणम्। Ku 6 77, also अन्तर्यश्च मुमुक्षुभिर्नियमितप्राणादिभिर्मृग्यते। V 1-1 ज्ञानोद्रेकात्—through the excess or overflow of knowledge Cf Mn 1 26 तमोपह-थ —तमस is technically named अविद्या or अज्ञान Cf "देहे नष्टेऽहमेव नष्ट इतिरूपमज्ञानम्।" Kále quotes भिद्यते हृदयग्रन्थी छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। Mund 2 2 8 कमपि=अनिर्वचनीयम् indescribable Cf अवाङ्मनसगोचरम्। Cf यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह। (श्रुति quoted by Mall) तमसः ज्योतिषा वा परस्तात्—Cf ज्योतिषामपितज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते। ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्यधिष्ठितं। Bg 13 18 सत्त्वनिष्ठाः—devoted to or practising the quality of goodness or purity Cf सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाशोपजायते। ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत॥ Bg 14 11 वेत्तु "can know" Impers used in the sense of capability

पुराणं—पुरा भवम् The affix अन is affixed acc "सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ— Pân 4 3 23 Pan uses the word in पुराणप्रोक्तेषु

माध्यमकस्येद् 4 3 105 It will take the affix तुट् (त) acc the general rule "पुराणप्रोक्तेषु' इति निपातितपुराणशब्देन पुरातनशब्दस्य बाध प्राप्तोऽपि पृषोदरादित्वात्तेतिबोध्यम्। पुराणेति पृषोदरादि पुरातनेति चेत्यपे।' Nagesh in परिभाषेन्दुशेखर (on बाधकान्येव निपातनानि। 118) In both the dissolutions पुरानव and पुरातन the व and तृ are dropped acc. पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्। Pan 6 3 109 Cf स्वमादिदेव पुरुष पुराण। Bh 11 38 सनातनस्त्व पुरुषो मतो मे। Ibid 11.18 10 12,8 9 2 20 अध्यवस्यति गुरु —What is the resolve or the mind of युधिष्ठिर (अधि+अव+सो 4 P) द्रुपद—The king of the Panchâlas, father of द्रौपदी and of धृष्टद्युम्न, who killed द्रोण in a treacherous manner and thus revenged for the defeat that the latter had inflicted on his father विराट—The King of the Matsyas The Pandavas lived incognito in the service of this king for one year वृष्णि and अधक, sons of युधाजित्, ancestors of कृष्ण, founders of the family of अंधकवृष्णिs अक्षौहिणीपतय —Field marshals, generals Technically an अक्षौहिणी is a large army composed of 21870 chariots, as many elephants, 65610 horses (thrice the number of chariots) and 109350 foot (5 times the number of chariots) Der अक्षाणां रथानां ऊहिनी Samdhi, is अक्षौहिणी acc अक्षादूहिन्या मुपसंख्यानम्। Var on Pán 6 1 89 न् is changed to ण् acc Pan 8 4.3 Cf एकेभैकरथा त्र्यश्वा पत्ति पञ्चपदातिका। पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणै सर्वै क्रमा दाख्या यथोत्तरम्। सेनामुख गुल्मगणौ वाहिनी पृतनाचमू। अनीकिनी दशानी किन्यक्षौहिण्यथ सम्पदि। Amar also Mb Adi 2.23 26

24 Mark the device of the poet to avoid the unnecessary

nature takes च्वि Cf. "येन रूपेण प्रागभूतं यद्वस्तु तस्य तद्रूपप्राप्तौ" इत्यप बालमनोरमा and also "विकारात्मतां प्राप्नुवत्यां प्रकृतौ वर्तमानाद्विकारशब्दात् स्वार्थे च्विर्वा स्यात् । करोत्यादिभिर्योगे ।—Sk. and this प्रकृतौ वर्तमानत्वं is interpreted by नागेश in लघुशब्देन्दुशेखर by "तस्य प्रकृतौ वर्तमानत्वं गौण्या वृत्त्या" Thus नागेश seems to hold that च्वि is appropriately used only when the attribution is *metaphorical* (गौण) and as Prof Gajendragadkar points out (Sâk.) "the use of the च्वि, by कालिदास in—'अमुं पुरः पश्यसि देवदारुं पुत्रीकृतोऽसौ वृषभध्वजेन' and' पयोधरीभूतचतुःसमुद्राम् (R. 2 36 and 2 3) can "best illustrate" this metaphorical च्वि and the use of च्वि in मंदीहृत (Sâk 1 or here) is practically wrong and "must be classed as a poetical license". If the great grammarian meant this, we beg to point out that his गौणि वृत्ति does not stand and that even पाणिनि himself uses the च्वि in a sense where metaphor has no scope, as in भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ।—Pán. 2.1-35 and अव्ययीभाव । Pán 2.1 5—where the words मिश्र and अव्यय do not signify any metaphor. The Vâr. "अभूततद्भाव इति वक्तव्यम्" is too a matter of fact : thus when a thing becomes or is made to be, naturally the question arises what it becomes or what it is made to be In such cases the roots कृभ्वस्ति have but to possess a संपद्य कर्ता But we not rarely come across such च्विs as do not indicate any "transference" or "metamorphosis", but simply an attribution which is innate and proper. In "येन शुक्लीकृता हंसाः शुकाश्च हरितीकृताः । Sk. where the हंसाः were not previously अशुक्ल or the शुकाः, अहरित and where the dissolution शुक्लाः कृताः शुक्लीकृताः, and not अशुक्लाः शुक्लाः संपद्यन्ते तथा कृताः, is correct and appropriate Jag remarks—मयेति शेषः । Kale finds fault with this शेषपूरण and suggests it should be युधिष्ठिरेण. We think we are not in a position to supply the right word unless we determine as to whose speech it is Bhimasena immediately speaks जृम्भतां जृम्भतां ......आर्यस्य क्रोधज्योतिः. This speech may, we are not certain, have been addressed to युधिष्ठिर. विस्मर्तुम्—Kale expects शमयितुम्, but such scrutinising accuracy cannot be sought in our author. Trans. "neglect or ignore." शान्तिकुलस्येच्छता—Kále quotes. न चाहं कामये पापं अपि कीटपिपीलयोः । किं पुनर्ज्ञातिषु वधं कामयेयं कथं च न । एतदर्थं

मया तात पञ्चग्रामा पुरा वृता । Mb Udyog 163 26 27 Cf also तस्मा न्नार्हाव हन्तु धार्तराष्ट्रान्स्वबान्धवान् । स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिन स्यामभाधव Bg 1 37 घृतमेव अरणिस्तेन संभृतम्—nourished by fuel of the gam bling अरणि —firewood, particularly of Samı निर्मन्थ्यदारुणि स्वर णिर्द्वयो । Amar यौधिष्ठिरम्—युधिष्ठिरस्य इदम् । Pan 4 3 120

This नेपथ्यवचन is quoted in S D as an instance of समाधान (बीजागमसमाधानम्) D R differs and regards it to be उद्भेद (उद्भेदनम्) and remarks अत्रच्छन्नस्य द्रौपदीकेशसंयमनहेतोर्युधिष्ठिरकोप स्योद्भेद ।

प्रलयजलधरस्तनितमांसल —full toned as the rattling of clouds of the time of universal destruction मांसल =गाम्भीर्ययुक्त (both used of sound and the producer of the sound) Cf गर्जत्प्रलयघन घटान्योन्यसंघट्टचण्ड 22 *supra* For the sense of मांसल Cf जलभृत संगमन्थरस्तनितमांसल कुतोन्वेष etc Utt 3 also प्रतिभिन्नपुष्करावर्तकस्त नितमांसल । Mv 2

Speech, quoted in S D and D R as an instance of परि भावना (परिभावोद्भुतावेश) Jag declares this as विद्रवसंधि and quotes नकुलकल्पप्रभव सम्भ्रमो विद्रवोमत ।

25 चत्वारो वयमृत्विज we four, अर्जुन, नकुल, सहदेव and my self ऋतौ यजति ऋत्विग् sanctioned by ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजि क्रुञ्चांच । Pán 3 2 59 अस्याधेय पाक्यज्ञाग्निष्टोमादिकान्मखान् । य करोति वृतो यस्य स तस्यर्त्विगिति स्मृत । Ms

कर्मोपदेष्टा—The chief preceptor, superintendent else called उपद्रष्टा, सदस्य and विधिदर्शिन् The comp कर्मोपदेष्टा is faulty since a noun ending in तृ cannot be compounded with its object in the gen acc तृजकाभ्यां कर्तरि । Pan 2.2 15 We can however, defend it under the general maxim शेषषष्ठ्या समास । Kaiyata or we may consider the comp as द्वितीया स० and support it by the Sutra न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् । Pán 2 3 69 Udyota (com on K. P) remarks—स भगवानित्यनेन तादृशस्योपद्रष्टुरवेऽवश्य कार्यसिद्धिरिति ध्वनितम् । समाम एव अध्वरस्तदर्थं दीक्षित or समरमाध्वरे दीक्षित—initiated for the sacrifice of war अध्वर der न ध्वरति कुटिलो न भवति—(पचादित्वा दच्) (i) which is not crooked, i e is in conformity with the

Sastras, or (ii) घ्नति हिंसाकर्मा तत्प्रतिषेधो निपात अहिंस (Nirukta) Harmless, innocent or (iii) अध्वानं सत्पथं राति ददाति (क)—which yields beatitude दीक्षित (p p of दीक्ष् । A. or दीक्षा सजाताऽस्य acc तदस्य सजात तारकादिभ्य इतच् । Pan 5 2 26) गृहीतव्रता—The सहधर्मचारिणी of the sacrificer, must assume the व्रतs assigned to her, along with him Kale remarks "The व्रत observed by द्रौपदी here was that of wearing her hair loose कौरव्या Cf stz 19 supra प्रियापरिभवाद् य क्लेशस्तस्योपशान्ति alleviation of the rankling feeling arising from the insult to our consort राजन्य—a Kshatriya Affix यत् acc ' राजश्वशुराद्यत् ' "Pan 4 1 137 यशोदुन्दुभि—a kind of double drum Cf यशःपटह "स्याद्यशःपटो ढक्का Amar भानुजीदीक्षित dissolves यशोर्थं पटह and puts the comp in the शाकपार्थिव class Kale follows him though it is true the word अर्थ is dropped here, such comp are included in the अश्वघासादि class and solved यशसो दुन्दुभि and so on

K P finds fault with the constr of the verse, as committing the mistake अभवन्मतयोग, the intended connection being not kept Here the word, सप्तमाध्वर, he says is intended to be construed with each of the diff clauses and should have stood separately as सप्तमाध्वरे, so as to be connected with them but as it is compounded with दीक्षित, it loses its other connections

गच्छामीत्य—Mark the use of वय in the sing sense cf चिरंरण्यसदो वयमनभ्यस्तरथचर्या । Utt 5 The two speeches are quoted in S D & D R as illustrating करण (an अङ्ग of मुखसन्धि,) करण प्रकृतारम्भ ।—and the latter remarks अनेनानन्तराङ्कप्रस्तूयमानसंग्रामारम्भणात्करणमिति । वाष्प धारयन्ती—(st d r) with tears यच्चाम्बा कुन्ती आशास्ते तद्युष्माक भवतु—Instead of saying benediction such as विजयी भव etc to them, which was not within her sphere as a wife, she suggests it indirectly आशास्ते—generally in the Atm in this sense मंगल च तद्वचनं च—a benedictory expression अलीकाश्वासनया—pretended or false consolation

26 परिभवक्षान्तिलज्जाविधुरितानमम्—with my face looking humiliated owing to (the repeated) ignoring of insults न निःक्षेपिता कौरवा येन तादृश —who has not killed the Kauravas one

and all. न विद्यते शेष येषा ते निःशेषा । तत्करोति—" इति णिच् ' denom verb from निःशेष वृकोदर—In the stomach of भीम, there was a powerful fire (which created such an appetite, that he devoured heaps of food) वृकनामाग्निरुदरे यस्य Kale derives वृकस्येव उदरं यस्य (wolf bellied) अनि शेषितकौरव्य न पश्यसि—Mark the force of the two negatives Cf का ॰ सू सभाव्यनिषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधौ and द्वौ नञौ प्रकृतार्थं गमयत । Malli

D R cites this speech together with the previous one of द्रौपदी, as an inst of विधान and remarks सग्रामस्य सुखदु खहेतुत्वाद्विधान S D differs and considers it as उद्भेद see supra stz 24

अप्रमत्तं अप्रमत्ते वा सचरणीयानि—in which one's movements must be cautious Cf अप्रमत्ता परिक्रामत । Malt सुक्षत्रिये—The address is intentionally used for gentle reproach Bhima reminds her that she is a वीरपत्नी

27 अन्योन्यास्फालभिन्नद्विपरुधिरवसामासमस्तिष्कपङ्के—in the mud of the blood, fat, flesh and brain of elephants whose temples are shattered being struck against one another's उपरिकृत पदन्यासो येन अत एव विक्रान्त पदातियैत्र तादृशे (व्यपसि) स्फीत—abundant स्फीत यदसृक् तस्य पानगोष्ठ्य तासु रसन्त्य अशिवा या शिवास्ता एव तूर्याणि तेषु नृत्यन्त कबन्धा यस्मिन् ।—where headless trunks (of bodies) dance to the accompaniment of तूर्य in the form of the yells of inauspicious vixens, who howl on the occasion of the drinking feasts of abundant blood गोष्ठी सभा सलापयो ।—Med नृत्यत्कबन्धे—"Headless trunks are said to dance on the battlefield, when one thousand warriors are killed at a time Cf नृत्यत्कबन्ध समरे ददर्श । R 7 51 पण्डिता पाण्डुपुत्रा — The Pándavas are clever, or able enough Cf नवानां पाण्डित्य प्रकटयतु कस्मिन्मृगपति । Bv 1 2

The purpose of the act I, is to give a suitable introduction to the principal action of the plot—a summary of past events that would give a connected narration of the extensive history of the भारत—only so much as has direct influence upon the movement of the plot

1 Bhîma and Sahadeva are introduced to the audience in an artistic manner making use of the contrivance क्षेपगण्ड (as in Mu 2) 2 It mentions (a) the deputation of Krishna to the court of Kauravas to seek peaceful settlement of the partition question (b) the dissension of Bhimasena from this peaceful measure (c) the creditable wish of Yudbishthira to avoid war and its attendant evils, (d) the द्यूत, and केशाम्बराकर्षण episodes together with the exile and incognito of the Pándavas, (e) the moderate terms of the treaty offered by Yudbishthira 3 The main action in this act which renders assistance to the progress of the plot is the vow of Bhima declaring his firm resolve to kill the century of Kauravas, drink blood from the *breast* of दुःशासन and pound *to* dust the *thighs* of दुर्योधन with his mace 4 This intention is further confirmed by the immediate event invented for the purpose *viz* the taunt that भानुमती aims at द्रौपदी 5 Krishna s negotiations fail war ensues Eventually the story is narrated of the attempt of the कारवs to bind Krishna 6 The Pandava warriors get ready for the war

ACT II.

कञ्चुकी—The Chamberlain (कञ्चुकोऽस्यास्ति) This character is commonly represented in dramas as a personage grown grey in his function of guarding the royal family and attending upon the King on all consequential occasions He is made to describe his old age and its pains and penalties (as in V) then his long experience and the consequent confidence and importance he carries with him among the courteers All inter harem affairs are entrusted to him, and he also serves as an errand bearer of the royal household Sometimes he is represented as a cautious and suspicious intriguer ready to slander and to breed unfriendly relations (as in Mu) For other characteristics—Cf ये नित्यं सत्यसम्पन्ना कामदोषविवर्जिता । ज्ञानविज्ञानकुशला कञ्चुकीयास्तु ते स्मृता ।—मातृगुप्ताचार्य—also of भरत नाट्यशास्त्र 24 58 and अन्त पुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगणान्वित । सर्वकार्यार्थकुशल कञ्चुकीत्यभिधीयते।, S D and वृद्ध कुलोद्गत शान्त पितृपैतामह शुचि । राज्ञामन्त पुराध्यक्षो विनीतश्च तथेष्यते ॥—वराहमिहिर

विनयधर—Cf जयधर of the पाण्डवs अम्बाया पादवन्दन—This is not to be confounded with the पादवन्दन which द्रौपदी had done in the last act since in this same speech *infra* कञ्चुकी refers to the commencement of the war, and the death of अभिमन्यु and further of भीष्म It seems it was a daily practice with the daughters in law (viz भानुमती) to do this honour to their elders Hence prefer the reading पादवन्दनसमयात् etc

समय.—daily practice or custom समया शपथाचारकालसिद्धान्तसंविद् । Amar राधेय-(राधा+ढक् acc स्त्रीभ्यो ढक् Pan 4 1 120) an epithet of Karna The son of कुन्ती while she was yet a virgin, by the god Sun Durvâsas bestowed upon her some charms by which she might beget sons कुन्ती invoked the god Sun with one of the five mantras and got a son from him अदृष्टकन्यागर्भाया सहर्षाद्गगनोत्थित । असूत तनयं कर्णं भास्वरकनककुण्डलम् । तया पाण्डुभयात्यक्तो गङ्गायां सलिले शिशु । स सूतेनाधिरथिना सप्राप्त सकुम्भे सह । तज्जायया वर्धितोऽथ राधया वसुना सह । Bm 1 511–513 Duryodhan made friends with him, as soon as he understood that he was a warrior of high

credit and a match for अर्जुन Once while कर्ण was combating with अर्जुन, कृप said that कर्ण belonged to the lower caste and should not combat with अर्जुन दुर्योधन, malicious of अर्जुन s valour, created कर्ण a king of the अग country He was an exemplary donor See infra Act 3 33 5 18 जयद्रथ—King of the सिंधुदेश and the husband of दुःशला, daughter of धृतराष्ट्र He took a leading part in compassing the death of अभिमन्यु which deed was avenged by अर्जुन by killing him समर—(समृच्छन्ति अत्र घस्र)—where armies meet, battle सभाजयितव्या —have to be congratulated upon Mark the wicked delight of दुर्योधन see infra stz 2 etc गन्तव्यमिति—This इति is redundant and should be dropped, but not, as Kale supposes, because this तत् is followed by यत् in the next sentence That यत् is explanatory of अहो प्रभुविष्णुता etc जरसा—option for जरया मर्यादामात्रमेवावरोधव्यापार —my function in the harem is to be only within its limit It must not infringe it सर्वान्त पुरिकाणाम्—अन्त पुरे नियुक्त आन्त पुरिक ठक् acc तत्रनियुक्त (Pan 4 4 69)—of all chamberlains

1 Construe उच्चैश्चक्षुरपि सत्यपि ईक्षितुमलं न, श्रुत्वापि न आकर्णितम् सेवास्वीकृतजीवितस्य मे जरसा किंनामकृतम् । उच्चैश्चक्षु —a sound or powerful eyesight, Cf अनुयुक्तइव स्ववार्तमुच्चै Ki B 34 विपते पलितच्छलेरपाम् । Ibid 2 40 The indeclinable is often used as an adjective Kale and Ras prefer ईक्षितम् for the sake of symmetry and take अलं with श्रुत्वा But it will then indicate "prohibition" acc अलं खल्वो प्रतिषेधयो प्राचात्त्वा । Pan 3 4 18, and cannot be taken in the sense of 'Having heard fully Moreover it is not desirable that the अर्थ should be sacrificed for प्रक्रम (symmetry) श्रुत्वापि नाकर्णितम्—Kale quotes बाण—भूत्या अपि त एव यच विद्यमानेऽपि स्वात्मनि अस्वाधीनसकलेन्द्रियवृत्तय पश्यन्तोऽपि अन्धा इव शृण्वन्तोऽपि बधिरा इव, वाग्मिनोऽपि मूका इव । शाकेना स्याधिकार—etc Cf आचार इत्यवहितेन मयागृहीता या वेत्रयष्टिरवरोधगृहेषु राज्ञ । S 5 3 अधिकृता—supply मयि and trans 'placed at my disposal, or under my authority' सर्वत्र स्खलितेषु—I never behaved haughtily although I observed errors everywhere This talk is of course intended both to intimate his own wisdom and to intensify his responsibilities and painfulness

सेवया न्यीकृत जीवित यस्य—whose life is owned or bought by servitude Cf सेवां लाघवकारिणीं कृतधियः स्थाने श्ववृत्तिं विदुः । Mu 3 14
आकाशे (st dir)—This is what is technically called आकाश भाषित It is a kind of monologue The person addressed is not brought on the stage The actor on the stage puts questions to the one not present, and pretends to get replies to them, he repeats the answer himself This device is peculiar only to the Sanskrit dramas and it is extremely helpful as an epitome of past and coming events, as well as, a means to keep away those characters whose introduction on the stage would cause unnecessary delay and inconvenience धुण्ढिराज (on मुद्राराक्षस) quotes "अप्रविष्ट सह्लापो भवेदाकाशभाषितम् Bharat def दूरस्थाभाषणं यत्स्यादशरीरनिवेशनम् । परोक्षान्तरितं यच्चाप्याकाशवचनं तु तत् । तत्रोत्तरकृतैर्वाक्यैः संलापं तत्र योजयेत् । नानाकारणसंयुक्तं रसभावसमुत्थितं । नाट्य० 25 87 89 किं ब्रवीष्येवमित्यादि विनापात्रं ब्रवीति यत् । श्रुत्वेवानुक्तमप्येकस्तस्यादाकाशभाषितम् । D R 1 67 निपुणिका-probably the name of a maid-servant Jag however, interprets it as पक्षिवृन्द, the proper occupant of the आकाश ! किं कथयसि-Cf किं ब्रवीषि supra quotation निर्वर्तित गुरुपादवन्दन यथा तादृशी-Having finished saluting the feet of the elders (viz गान्धारी) गच्छ स्वमात्मन पापाराय-Cf तेन हि गच्छत्वार्यः । मम पुनर्जाविताया प्रसादेनासित इह प्रवेश । Mu 2 अवस्था देवीं निवेदयामि—Such curious constructions are common in Sanskrit, Cf सा खलु विदितभक्तिं मां महर्षे कथयिष्यति S 1 or विलपन्त कपिञ्जलमश्रृणोत् । Kādambari वासुदेवसहायेषु-put in here to imply a still greater reason why the पाण्डव्s are so powerful पतिव्रता—a chaste and loyal wife (पतिर्व्रत यस्या सा व्रत object of devotion) अयथातथम्-(सत्यमनतिक्रम्य यथातथम् । तथाशब्द । तथशब्दो वा सत्यार्थ)-improper, unworthy. Cf यथार्थ तु यथातथम् । Amar चेष्टित-act

2. आ शस्त्रग्रहणात्-Since the wielding of a weapon पञ्चम्यपाङ् परिभि । Pān 2 3 10 The two senses of आ are enumerated in आङ्मर्यादाभिविध्यो —Pān 2 1 13 (i) limit inclusive & (ii) limit exclusive We have other meanings (iii.) beginning from, since etc आजन्मनो न वितथं भवता किलोक्तम् । infra 3. 15, or आमूलाच्छ्रोतुमिच्छामि । S 1, and (iv) until, upto etc as आमुक्ते संसार । Sk. आमेखलं संचरतां घनानाम् । Ku अरुण्डपरात्रो —whose पराग was not

blunted i e hampered (since its wielding) जेता goes with भीष्म. तापाय—Jag takes this as तादर्थ्ये चतुर्थी।—(Vár on Pan 1 4 44) This is incorrect This dative follows the rule क्लृपि सम्पद्यमाने च। (Vår on Do) भीष्म—The first Field marshal of the Kaura was in the Bháratian war He held the field for ten days He was the son of शन्तनु from गंगा, and was his heir apparent On one occasion शंतनु happened to see a daughter of a fisherman, सत्यवती by name, and being fallen in love with her, asked भीष्म to negotiate with her father in the match, who agreed to comply with the proposal, in case the sons of सत्यवती by शन्तनु be installed as heirs to the throne To please his father, भीष्म swore that he would not claim the throne and on account of this "dreadful" oath, he came to be known as "भीष्म, and in order to confirm his oath, he remained a bachelor for life He was an exceptionally able warrior, and अर्जुन had to take the assistance of शिखण्डी, (who was formarly a female—whence the inaction of भीष्म before him) to kill him See infra stz 4 ततोऽतिरिक्तेऽस्मरो देवा सर्विगणास्तदा। अभ्यवर्षन्त कुसुमैर्भीष्मोयमिति चाब्रुवन्॥ Mb प्रौढ—Veteran, perfected (acc—प्राद्वूहोढोढ्येषैष्येषु Vàr on Pàn 6 1 89) एकाकिन acc 'एकादाकिनिचासहाये Pàn 5 3 52 अरातिभिर्दलित धनुर्धन्य मन्यु—whose bow is snatched away by the enemies धनुस् ought to be changed to धन्वन् at the end of a बहुव्रीहि comp acc धनुषश्च। Pan 5 4 132. Vamana, also criticises such a comp In म धन धनुर्धरयसंज्ञायाम्। का सू 5 2 66 The form is defensible under समासान्तविधिरनित्य। परिभाषा 84 Cf आत्तधनुषाम् infra 3 21

अभिमन्यु—Arjuna s son from Subhadrá (sister of कृष्ण) Hence known as सौभद्र He was born with a heroic appearance (अभिदृद्य मन्युर्यस्य) He was killed while breaking through a चक्रव्यूह, a peculiar arrangement of the army, composed by द्रोण at the request of the कौरव। His death is marked with utmost shame on the part of the other party कर्ण, द्रोण, जयद्रथ and other warriors fell on him, single though he was, and when अभिमन्यु could not hold any longer he succumbed एवंधा ईदृं म ग्यासि करिष्यसि—this sentence is without a reasonable meaning

We are almost tempted to read न for न, which will give us a sensible expression

विष्कम्भक—an interlude, always coming between two acts It gives in brief, the links of the story, that has already taken place and that is going to happen presently It contains one or two characters of a middle position and is शुद्ध, it also contains two characters one of middle position, the other of lower one and is मिश्र (वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः। संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्कस्य दर्शितः। मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां संप्रयोजितः। शुद्धः स्यात्स तु सङ्कीर्णो नीचमध्यमकल्पितः। S D) The passage कञ्चुकी—योपयुयतेतु—अभिमन्योर्वधात् is quoted in D R as an instance of परिसर्प (an अङ्ग of the प्रतिमुखसन्धि)—दृष्टनष्टानुसर्पणम्, also तत्र विष्कम्भको भूतभाविवस्तुसूचकः। अक्लृप्तपात्ररचित संक्षेपैकप्रयोजन। Sudhákara See App II. This one is a शुद्धविष्कम्भक

सुवदना—the name of the सखी Of प्रियंवदा S' जन person. अशुभदर्शन—portending evil. अशुभं दर्शनं यस्य प्रतिशापय रयौ—प्रति against, स्थापय् set, make, hence, "make them auspicious by counteraction प्रशस्या—it is a belief among the Hindus, that ominous dreams lose their efficacy if communicated to others चिन्तां नाटयति (st dir) mark the device here used, to introduce दुर्योधन and कञ्चुकी to the audience It was natural that either of the parties should remain silent, so as to avoid confusion in their conversations Similar device is adopted by Kál dasa in Vikramorvas'iya, to admit the conversation of चित्रलेखा and उर्वशी, without any confusion with that of राजा and विदूषक who meditates to seek some means that will bring satisfaction to the king in his passionate condition एष चिन्तयामि। मा पुन परिदेवि तेन मम समाधिं भिन्धि।—(चिन्ता रूपयति)—V 2

सूत्त—a wise saying

3 गुह्या—secretly अपकारिणाम्—of the enemies (with अपकार or with प्रीति) अपकार—Harm, injury

द्रोण—The second field marshal of the कौरव who maintained the field for five days भरद्वाज पुरा दृष्ट्वा घृताचीं सु स रीम, हविर्धाने चरन्वीर्यं निदधे कलशे (द्रोणे) च्युतम्। तस्मादमुत्पन्नितो द्रोणो वेद

विदांवर । अग्निवेशाग्मुने प्राप यो ऽस्त्रमाग्नेयमुत्तमम् । शरीरमात्रशेषोहं पृहा-प्यात्राणि दविणाम् । विमुलातिमुख दुर्नोत्सहेभार्गवोयहम् । इत्युक्तास्मै ससहारं सरहस्यमत विभु (परशुराम) ददौ सर्वं धनुर्वेद वियात्रपामर्गुफितम् । He became the martial preceptor of कौरवs and पाण्डवs, and married कृप s daughter, who bore him a son named अश्वत्थामन् see infra act 3 कञ्चुकी—देव नैवम् etc Kanchukin means to say that such an act as the slaying of अभिमन्यु on the part of द्रोण was not so impossible, but that the other two, कर्ण and जयद्रथ were certainly not a single match for the hero This was the chamberlain s plain talk Kale however misinterprets this passage He splits the sent कर्णजयद्रथयो etc after वा and takes it with the previous one, and awkwardly remarks "Here (*infra*) Duryodhan speaks out what was passing in his mind though the Kañ did not say that actually Further on, the st dir सवैलक्ष्यम् is only possible to our explanation Kañchukin being remonstrated with, on his plain talk, has cause to be सवैलक्ष्य धरासनम्—(धरा अस्यन्ते अनेन "कर्मण्यसुद्र acc Pāṇ 3 3 117)—an arrow shooter, a bow कुरुर् पुगवा इव—acc उपमितं व्याघ्रादिभि सामान्याप्रयोगे । Pāṇ 2 1 56

4 जरत्—old aged "जीर्यतेरतृन्" शत्रुप्रत्यय । Malli गांगेय—भीष्म शिखण्डिनम्—He was originally a female, being अंबा born in the family of द्रुपद for avenging her insult on the part of भीष्म From her childhood she was brought up as a male, and in due course married to the daughter of हिरण्यवर्मन् The open secret leaked out and हिरण्यवर्मन् prepared to attack द्रुपद s kingdom At this time, शिखण्डिनी contrived to exchange her sex with a यक्ष and thus averted the calamity In the great Bharat an war he proved to be a means of killing भीष्म who declined to fight with one who was formerly a female अर्जुन took advantage of this and overcame भीष्म who was otherwise more than a match for him S D quotes the stz. as an instance of *Ex* रूप *see G 193*

सवैलक्ष्यम्—with embarrassment see *supra* पौरुषप्रतीघातोऽ—स्माभिरनाशङ्कितपूर्व—'I did not expect beforehand that (my plain talk) would cause *any encroachment upon your heroism*

and (hence such words escaped my lips)" The passage is unintelligible Kale interprets otherwise—"I said so because we had never before witnessed such failure of your prowess as was shown on this occasion when so many of your renowned generals combined to kill अभिमन्यु fighting all alone" This seems rather fare fetched

5 This stz is an instance of भ्रंश or slip—but poetically it is not a दोष or fault because the slip is intentional Duryodhana should properly have said पाण्डुसुत सुयोधन as corrected by the कञ्चुकी *infra* stz 6 The rhyme of the verse is such that one should be inclined to say पाण्डुसुत सुयोधनम्। सहभृत्यगण— Cf. *supra* 17 सयुग war Similar ominous coincidences Cf राक्षस—तदपि नाम दुरात्मा चाणक्यबटुः। दौवारिक—जयतु। राक्षस—अतिसंधातुं शक्यः स्यात्। दौ०—अमात्य। Mu 4

एतद्विपरीत दैवेन—Kañchukin is not willing to repeat the ominous slip of दुर्योधन, hence this round about speech यथापूर्वम्—as she used to do heretofore व्याक्षिप्तम्—uneasy, distracted आदेशय—This is a customary privilege of important personages It does not always mean that the commander does not know the way

कञ्चुकी (पुरोऽवलोक्य—) etc —such descriptive passages are mostly put in the mouth of the कञ्चुकी In Vikramorvasiya, act 3, he is made to describe the दिवसावसान or the sunset and the details of its scenery In Mudrárakshasa we have a description of natural scenery by चन्द्रगुप्त on a similar occasion in act 3 7 8 9 Here the season to be described is शिशिरर्तु as appears from the context

एतत् with बालोद्यानम् तुहिनस्य (snow) कणैः शिशिरः समीरणः (wind) तेन उद्वेल्लिताः अत एव बन्धनाच्च्युता याः शेफालिकाः (पुष्पभेद) ताभिर्विरचितः कुसुमप्रकरः यस्मिन् तादृशं (बालोद्यानम्) ईषदालोहिता मुग्धवधूनां कपोलास्तद्वत्पाण्डुरस्य या फलिन्य (a certain creeper) ताभिः शिञ्जितं श्यामलतासौभाग्यं यस्मिन् तत् (बालोद्यानम्) ईषदालोहित—The word is tautological, since ईषत् and आ mean the same thing उन्मीलितानि (bloomed) बहुलानि कुन्दकुसुमानि तैः सुरभि शीतलं च (बालोद्यानम्)। श्यामलता or श्यामा Cf. श्यामा तु महिलाह्वया

7 प्रालेयेन (हिमेन) मिश्र मकरन्द (honey) तेन कराला (bristling) कोशा येषा नै । quali पुष्पै रजनीप्रबुद्धै blown during the night अकांशुभिर्भिन्ना ये कुड्मला (buds) तेषां उदरेषु य सान्द्र (thick) गन्धस्तेन ससूचितानि (indicated). पतन्ति has the force of a verb of *motion* hence the accus कमलानि—See Apte's guide § 30 Cf नोत्पतति वा दिवम् । Kádambari

अस्मिन् उपसि—The neuter is correct Cf उष प्रत्युषसि क्लीवम् ।—*Med*

8 There is a श्लेष on the words जृम्भा, etc The epithets here apply to bees as well as to kings जृम्भा—(i) opening, blooming (ii) Yawning (i) जृम्भारम्भसमये प्रविततानि (expanded) यानि दलानि तदुपान्ताना यानि जालानि (group, network) तेषु प्रविष्टै । (ii) जृम्भारम्भसमये प्रवितते (great) ये दले (panes) तदुपान्ते यज्जा (window, lattice) तेन प्रविष्टै । quali हस्तै rays घनपरिमन्थ स्तोक लब्धश्च अनुरागो येषां तै। विकचा (blown) या नलिन्यस्तासा गर्भा (interiors) एव वास्या ताम् । द्विरेफ—a bee, (lit in whose name there are two रेफs "भ्रमर ' Cf का स सू "लक्षणाशब्दाश्च ' 5 2 15 यथा द्विरेफरथ चरणशब्दौ भ्रमरचक्रवाकार्थौ लक्षणापरौ ।—वृत्ति

The fig in this verse is श्लेष का ए सू सभङ्गे तत्प्रयोगे श्लेष । 4 3 7 Kale thinks it is उपमा सालिका—the name of the चेटी साग्रामिक—relating to war गुडादिभ्यष्ठञ् । Pan 4 4 103. सग्रामे साधु साग्रामिक । अनुपद (अनुगत पद यस्मिन्कर्मणि तत्तथा)—on *your heels* आगत एव—in the sense of the immediate future acc, वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा । Pan 3 3 131 वर्तमाने लडित्यारभ्य उणादयो बहुलमिति यावत् ये प्रत्यया उक्तास्ते समीपे वर्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वा स्यु । Sk. Mark the device here used by the dramatist to keep away the कञ्चुकी from the meeting of दुर्योधन & his consort, as *the first had nothing to do with the conversation, and* it was not proper that शृगार should be carried on in the presence of a male menial Cf similar device used in Sákuntala, where दुष्यन्त—' सूत यावदाश्रमवासिन प्रत्यवेक्ष्याहमुपावर्ते तावदार्द्रपृष्ठा क्रियन्ता वाजिन । सूत —तथा (निष्क्रान्त) The poet contrived apparently *the meeting of* दुष्यन्त *&* शकुन्तला *with her* सखीs. नकुलनादिशतं स्यापादितम्—This sentence covertly intimates that (नकुल or) the पाण्डवs (by ?) killed the century of the कौरवs अनार्य आत्मनर्

(St dir) any one of these two directions would do, the double direction is unnecessary प्रकाशं—(St dir) aloud, audibly. सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यात् । D R 1 64

अनेन लताजालेनान्तरित—etc Cf a similar incident in S 1. where the King conceals himself in order to hear the confidential talk of शकुन्तला and her सखीs यावदिमां छायामाश्रित्य प्रतिपालयामि । Act 1 and यथा मे मनोरथप्रियतमा सकुसुमास्तरणं शिलापट्टमधिशयाना सखीभ्यामन्वास्यते । भवतु । श्रोष्याम्यासां विश्रम्भकथितानि । S III अन्तरित— p p of denom verb From अन्तर् अनामन्त्र्य—without taking my leave समर्थितो मया—I do guess at भुजलतापाश —"The fetter (i e The close embrace) of your creeperlike arms" Kale, Rasi, and Dravid, all take this to mean "The arms of the King i e the speaker" The word भुजलतापाश "however, especially the word लता suits decidedly better to our construction. Tārānatha is correct भुजलतापाशस्त्वदीयभुजबन्धनम् । Tv. शिथिलीकृत—च्वि form Cf. 1 24 supra & our note ad loc निद्राछेदविवर्तनेषु—at the time of turning on the sides, when sleep was disturbed. अन्यस्त्रीजनेन संकथा तन्वी स्यात् —So mean as to hold (amorous) conversation with any other woman स्वप्ने—in a dream Perhaps, स्वप्नेऽपि may be the correct interpretation दोषं पश्यसि etc—हे प्रिये परिजनोपालम्भयोग्ये मयि दोषं पश्यसि किम् or परिजनोपालम्भयोग्ये मयि किं (किमिति) दोषं पश्यसि I who am fit to be cheastised like an attendant. Cf कृतमपराधलवंमपि पश्यसि त्यजसि मानिनि दासजनं यतः । V. 4 55

10 अस्मदुपाश्रयैकचित्ता—(अस्माकं उपाश्रय एवैकस्मिन् चित्तं यस्याः) whose heart is fixed on me alone मनसा etc —"इत्थंभूतलक्षणे" तृतीया—Pān 2. 3 21 प्रेम्ण (हेतौ) निबद्धो मत्सरो येन तादृशम् मत्प्रेक्ष्य—having fancied Meter औपच्छन्दसिक See App 1 अतिशयितदिव्यरूपिणः possessed of an exceedingly wonderful or brilliant appearance. अतिशयित (exceedingly) दिव्यं रूपमस्त्यस्य The dissolution अतिशयितं दिव्यं येन तदतिशयितदिव्यं तथाविधं रूपं तदस्य विद्यते etc seems far-fetched Such forms are prohibited by the rule न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो, बहुव्रीहिश्चेत्तदर्थप्रतिपत्तिकरः i e if a बहु comp sufficiently expresses the intended sense, a मतुप् should not be suffixed to a कर्मधा० comp to obtain the same sense, since बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य । Comp also भवति "बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि"—परिभाषा 77.

But the forms are commonly used by later writers even in Mbh. itself. उत्सुका—(i) uneasy (as through fear) (ii) affected with intense longing Duryodhana misunderstands भानुमती, the words used are such, as would make him do so हृतहृदया—whose heart was seized by fear (ii) or by love आरब्धा—Mark the कर्तरि use of the p. p. The word is not included, however, in the सूत्र—गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च। Pán 3.4.72 The defences offered—(i) आरब्धं (commencement—acc. नपुंसके भावे क्तः। Pan 3 3 114) अस्य अस्ति इति आरब्धः—Affix अच् acc. अर्श आदिभ्योऽच्। Pan 5 2.127 (ii) Or, the rt may be considered as अकर्मक (acc धातोरर्थान्तरे वृत्ते धात्वर्थेनोपसंग्रहात्। प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥), because the कर्म is not विवक्षित And then the कर्तरि use is sanctioned by the सूत्र quoted above.

माद्रीसुत—नकुल माद्री was the second wife of Pàndu, daughter of मद्रराज and sister of शल्य ततोभर्त्रार्थिता कुन्ती माद्रीं मन्त्रं ददौ वहः। सकृदाह्वानफलदत्वत्रायमितिचाभ्यधात्। सुवे यमजौ काले ततो माद्री तयो सुतौ। नकुल सहदेवश्च। B M. I. 564–566 सोत्प्रेक्षम्—ironically. बहु मन्य मान—बहु ind कुल्टा—harlot "असतीकुल्टेत्वरी" Amar. पक्षपात—liking (lit पक्षे पातः-falling upon one side) Cf. भवन्ति भव्येषु हि पक्षपाताः। Ki. 3 12. अविज्ञात बन्धक्या हृदयस्य सारो येन—who is not aware of the inmost thoughts or the stuff of the heart of that unchaste woman बंधकपसती। Amar वध्नाति मनोऽत्र। Cf मतार्जी-वन्दा सारोवले स्थिरांशे च। Amar Cf शान्तान्तस्तारसारः। *supra.* 13. मत्तारिपुपांसुले—"unchaste among my harem, bane to my harem" पांसुला may either mean 'a harlot. स्वैरिणी पांसुला च स्यात्। Amar. Cf अपांसुलानां धुरि कीर्तनीया। R Or "defiling, a bane to" as in कुलपांसुला

11. सद्—(अनुभूतार्थे) Cf. यत्तदुर्जितमत्युग्रं। *supra* 1 16 also तन्मंतु मेदृहसितं श्वसितानि तानि सा वै कलस्त्रिपुरा मधुरातनश्रीः। Bv 2 5. साहसम्—सहसिवर्त्मिवं अण्।-भानु produced from strength, acc तत्रभर। Pan 4.3 52 or सहसा वर्तन निर्वृतम् अण्—performed or done with strength acc. तेन निर्वृत्तम्। Pan. 5. 1. 79 साहसं—पाश्चं-Hem. श्लाघा—praise, preference, applause राग.-liking Cf. पक्षपातः तदौदार्यमविज्ञमतो this accounts for बाढं ऽपि पन्था: Hence is an instance of काव्यलिङ्ग fig. (हेतोर्वाक्यपदार्थता। K. P.)

कोऽपि indescribable Cf कमपि । I 23 *supra* वितमसि कुले—in that pure or noble family विगत तम यस्मात् तत्—गतिस० कौलीनम्—"scandalous act," peculiar sense कौलीन properly means स्यात्कौलीन लोकवादे Here it means लोकवादाई or लोकानन्य (कौ पृथिव्या लीनम्—an अलुक् comp spreading throughout the earth without difficulty) कुलटोचितम्—unchaste (lit fit for a harlot) अशालीनत्व—immodesty शालाप्रवेशमर्हति शालीनम् । affix ख acc शालीन कौपीने अधृष्टाकार्ययो । Pán. 5 2 20

12 Construe—चिरप्रणयनिर्भरबद्धभाव वहासि (च) मत्सुरतोपभोग यस्मिन् (सखीजने) आवेदित तत्रैवासि सखीजनेऽद्य दुश्चरित निवेदयन्ती (हे) पापहृदये (त्व) न ह्रीणासि किम् ।—dis चिरो य प्रणयस्तेन निभर बद्धश्च भावो यस्मिन्कर्मणि तत्तथा । modifying सुरतोपभोग तत्र=तस्मिन् acc सप्तम्यास्त्रल् । Pán 5 3 10 In this stz the first two lines account why भानुमती should be ह्रीणा hence the fig is काव्यलिंग. See supra stz 11

सप्पगब्भ (Prâkrita)—There is a pun intended upon this word भानुमती meant to say सर्पगर्भप्रसारितकरेण सर्प गर्भे यस्य स च प्रसारितश्च करो यस्य तेन The king took it otherwise *vi* सप्रागल्भप्रसारितकरेण and thus aggravated his own feeling of jealousy Some read सगर्व perhaps in order to avoid the insignificance and solecism they see in सप्रगल्भ etc As to the fault of grammar it is to be overlooked in the प्राकृत परवनितास्कन्दनप्रगल्भस्य—bold enough to commit a rape upon another's wife ०हतकस्य—the word हतक is used at the end of comps in the sense of "vile or wretched" Cf न खलुविदितास्ते तत्र निवसतश्चाणक्यहतकेन Mu 2 and दूषिता स्थ परिभूतास्थ रामहतकेन । Utt 1

आर्यपुत्रस्य—"आर्यपुत्रेति सम्बोध्य पति पत्नीजनेन तु भरत (Jag) व्यक्तिभविष्यति will be made clear Cf रात्र समक्षमेवावयोरुपरोत्तर व्यक्तिर्भविष्यति । M. 1 उभे सविवाद etc (st dir) उभे stands for सुवदना and तरलिका 'अत्याहतं महाभीति Amar हुताहुतिसुगन्धिना—fragrant on account of the oblations offered The word सुगन्ध takes the affix इत् (इ) only when the fragrance is ऐकान्तिक *i e* belonging to itself only or natural, by the वार्तिक—गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणम् । on Pan 5 4 135 In the above word however the fragrance is due to the oblations and the fire has no

natural fragrance, and is grammatically incorrect In modern authors even in माघ, the form is common ज्वलन fire, affix युच् acc जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः । Pan 3 2.150 Cf अपघ्नन्तो दुरितं हव्यगन्धैर्वैतानास्त्वां वह्नयः पावयन्तु । S 4.8

13 दिष्ट्या—(Strictly the Instr sing of दिष्टि) Fortunately, दिष्ट्यासमुपजोषमित्यानन्दे । Amar विप्रलम्भ—deception विप्रलब्धस्तु वंचितः । Amar नो गत—did not present myself before her नो (न+उ) "अपात्रे नद्यनो नापि Ibid प्रत्याययितुम्—"to the result that she convinced me" Mark the use of the infinitive here Here the explanation इच्छार्थेषु एककर्तृकेषूपपदेषु धातोस्तुमुन् स्यात्। Sk would not do Nor तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् । Pān 3 3 10 is applicable, nor any other सूत्र referring to तुमुन् can be applied The use is peculiar It seems that when a भाववचन is used to denote the result and not the desired object of a particular action (just acc तुमि संयमनेच । Var on Pan 1 4 41) a तुमुन् can be used in its stead Here for instance, प्रत्यायनायास्या अन्तर्गमनं संवृत्तम् would be the correct explanation We see apparently a necessity for some such rule to accommodate such प्रयोग मिथ्याशूचितया (सुप् सुपा—comp) Falsely accused or traduced, cf. Utt 1

सखी धेहीष (अन्योन्यमवलोक्य अपवार्य)—This is the reading in almost all editions It seems, however, from the context that the speaker is the सखी alone, the st. dir अन्योन्यमवलोक्य is unnecessary, since it is already indicated supra the correct form should be सखी (अपवार्य) अपवार्य—(st dir) used when a party wishes to speak secretly excluding such persons as he wants Here also the hand must be formed in a त्रिपताक see *supra* Act I after stz 17 and after stz 15 As for the distinction between this and जनान्तिकं see App II स्तोकमपि—the least स इदानीं स्तिमितजन etc Cf न हि प्रियं प्रवक्तुमिच्छन्ति मृषा हितैषिणः । Ki. 1 2 अन्तर्धत्ताम्—(denom from अन्तर् acc कण्ड्वादिभ्यो यक् Pān 3 1 27) may it disappear Jag says इह आशीर्लिङ्कारः । यद्वाऽत्रैव "आशीरिदार्थमनम्" इति । दंष्ट्रिण —of an animal possessed of jaws Derive दंष्ट्रा मत्वर्थीयामिनिना The affix of the मतुप् class are added to nouns in the fol senses भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽति

-भयेन। सचन्धेऽस्तिविवक्षया भवति मतुबादय ॥ Mbh न खलु दंष्ट्रिण —etc —Kale quotes Bṛihaspati कुक्कुट श्वापमार्जारी गोधां नकुलमेव। यदि पश्यति स्वमान्ते विघ्न तस्यविनिर्दिशेत्।

अवितथमाह सुवदना—The sentence reminds of Kálidásás अवितथमाह प्रियवदा। ९ 3 नकुलेन पन्नग—etc Supply इति after च, and the sentence would read correct पन्नग (पङ्क्ति गच्छति स, or acc some पत्र पतित गच्छति स) a serpent नियत—this may be construed with अनिष्टोदर्क or as an ind अनिष्टोदर्क—(अनिष्ट उदर्क यस्य) of an evil consequence cf कल्याणोदर्क। Utt.4

14 पर्यायेण—occasionally, now and then पर्यायोऽवसरे क्रमे। Amar काम it is true or granted अकामानुमतौ काम। Ibid स्पृशतीव माम्—appears to touch me as it were i e refers to me Fig उत्प्रेक्षा Cf मन्ये शङ्के ध्रुव प्रायो नूनमित्येवमादिभि। उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरपि यश्चोऽपि तादृश। Dandin Kávyádarsá 2 234 वामाक्षिस्पन्दन—the throbbing of the left eye—an illomen in the case of males अनिमित्तानि—evil omens सावष्टम्भम्—resolutely अंगिरस्—a celebrated sage, author of many hymns in the ऋग्वेद, an inspired law-giver, and an astronomer He is reported as a teacher of ब्रह्मविद्या and writer of a स्मृति ascribed to him

15 चरित—Course (of asterisms) अनिमित्तौत्पातिक—ominous portents उत्पात एव औत्पातिक acc विनयादिभ्यष्ठक्। Pán 5 4 34 काकतालीय—by chance काकागमनमिव तालपतनमिव काकताल। काकतालमिव काकतालीय। Mbh (on Pan 5.3 106) तत्प्रयुक्त काकमरण सदृशस्तु प्रत्ययार्थ। Sk. काकस्यागमन यादृच्छिकम्। तालस्य पतनच। तेन तालेन पतता काकस्य वध कृत। Ká The explanation given by the above is—(i) By chance a crow came by and by chance a palm fruit fell down at the same time and killed the crow Acc others पतत्तालफल यथा काकेनोपभुक्तम्। Appaya Dikshit. (ii) The crow passing by—happened to see a falling palm fruit—it feasted upon it The interpretation that Kale puts upon it is the मराठी version of the story where ताल is supposed to mean a branch (मराठी—डहाळी) The word is here used adverbially तेभ्य—Abl acc भीत्रार्थाना भयहेतु। स्त्रीस्वभावसुलभाम्—inherent in the female nature Cf मानुषतासुलभो लघिमा। Kadambari अलीक false

उदयगिरे शिरस्त्रमेवान्तर (screen, cover) तस्माद्विमुक्त रथवर (excellent chariot) यस्य विगच्छन् (gradually fading) य सन्ध्यारागस्तेन प्रसन्न दुरालोकं (difficult to be seen) च मण्डलं यस्य शोधनित—polished (upon a touch stone) लतानां जालानां यदन्तर तेनागलित किरण निवह यस्य पिञ्जरित (made brown) उद्यानभूमिभाग येन पुरितप्रतिज्ञ इव रिपुदु प्रेक्षणीय seems to be the original reading, though it is a little irreconcilable रिपु has a double meaning (i) the राक्षस who assail the sun in the morning (when refering to the sun), (ii) the enemy (when refering to पूरितप्रतिज्ञ), so that the adjective रिपुदु प्रेक्षणीय is applicable both ways after the काकाक्षिगोलकन्याय Such श्लेष उपमाs are common in बाणs works Cf इन्द्रायुधैरिव घनावस्थाने पादपै । Kadambari The other readings seem to be adopted only to avoid the apparent difficulty in this one तत्समय पर्युपस्थातुम्—It is time that etc acc कालसमयवेलासु तुमुन् । Pan 3 3 167

अर्घ्यभाजनम्—the vessel of the materials of worship अर्घ्यार्थं भाजनम्—अश्वघासादिवच्छष्ठी समास । सपर्या—worship अम्बरमेवमहासर तत्रेक सहस्रपत्र, (i a lotus in the sun) पूर्वादिशा एव वधूस्तस्या मुख मण्डलस्य कुङ्कुमविशषक, कुशलपरिणामि—(कुशल परिणाम सोऽस्यस्य see अतिशयितदिव्यरूपिण *supra* after stz 10) resulting in good The affix इन् cannot be explained by ताच्छील्ये णिनि—no habitualness is meant सकलभुवनाना यद्गगन तत्र दीपक । सशतपत्रानुकस्य—this explains why the dream is ominious सेवावकाश—in such parts or kinds of service अनुशासनम्—punishment Cf इयमेवतावत्पा पशीला प्रथममनुशासनीया । supra after stz 12

16 विकिर—throw, rivet धवलौ (because the corners are white) दीर्घौ च तौ अपागौ च तत्र सप्तर्पति इति चक्षु —the two eyes taken collectively वामन says स्तनादीना द्वित्वाविष्टाजाति प्रायेण । का ल सू 5 2 17 and comments प्रायेणेतिवचनात्क्वचिन्न भवति । यथा— क्षीणा चक्षु इति । परिजनस्य य पन्था (habit, custom) Cf चापल कोऽपि पन्था । supra stz 11) तस्मिन् वर्तते तच्छील । मामालपोचै —call me loudly by name अभ्यनुज्ञाताया etc —we are reminded of a similar incident in विक्रमोर्वशीयम् where काशीराजपुत्री asks the permission of the King for the performance of a certain ceremony (Act 3), though the purpose thereof is different. प्रकृतिदक्ष-

मारम् (प्रकृत्या सुकुमार—acc प्रकृत्यादिभ्य उपसख्यानम् । Vár on Pan 2 3 18)

17 प्रकम्पितभुवाम्—When armies rally, it is a customary exaggeration of poets to describe that the earth quakes Cf Ki 14 29 चनिश्चचाल क्षयकालदारुण क्षितिं सशैला चलयन्निवेषुभि । Ibid 14 50 "त्रिशिख शरे —Hem भुजवनच्छाया॰ etc Kale remarks—"Here Dury is fitly compared to a lordly lion as the arms of his brothers are compared to the trees forming a forest दुर्योधनकेसरीन्द्रगृहिणी Cf अभिमानिनो महाराजदुर्योधनस्य महिषी भूत्वा etc *supra* शकास्पद किं तव—what can be the source of your alarm Cf ममापि नाम दुर्योधनस्य शकास्थान पाडवा । infra न खलु संनिहितेतु—Cf नाथ न किमपि उद्वेगकारण युष्मासु सनिहितेषु । *supra* act IV I

18 प्रेम्णा आबद्ध अत एव स्तिमित ये नयने ताभ्या आपीयमाना अब्जस्य शोभा येन त (वेक्रदुम) thoroughly imbibing or assuming the beauty of the lotus by means of eyes, with a fixed gaze being filled with love Jag solves—प्रेम्णाबद्ध संबद्धमतएव स्तिमित निश्चल यत्रयत तेनापीयमान यदब्ज तद्वच्छोभायस्य तम् । This is not clear On the word शोभा, वामन has—शोभेति निपातनात् । का छ सू -5 2. 41 otherwise the word would have been शाभ अनिशरकपम्—talking indistinctly, mumbling मन्दमन्दस्मित—smiling very gently नियमेन मुषितं अलक्तक यत्र तादृशोप्राधरो यस्मिन् त—'where the fore lip is robbed of its red dye by the vow observed The red lac was used to paint various parts of the body among others the tips of the lips were dyed red अग्राधर solve अग्रश्चासौ अधरश्च। The comp should be strictly अधराग्र being not included in the आहिताग्न्यादि class वामन says हस्ताग्राग्रहस्तादयो गुणगुणिनोर्भेदाभेदात् । का छ सू 5 2 20 and explains—हस्ताग्रमग्रहस्त पुष्पाग्रमग्रपुष्पमित्यादय प्रयोगा कथम् । आहिताग्न्यादिषु अपाठात् । पाठे वा तदनियम स्यात् । अत आह—गुणगुणिनोर्भेदाभेदात् । तत्र भेदात् हस्ताग्रादय । अभेदादग्रहस्तादय ।—इति पात (वक्रेदुम)—Mark the Sans idiom Cf स्वय तरगाधरदान दक्ष पिबत्यसौ पाययते च सिन्धू । R 13 9 पिबति रतिसर्वस्वमधरम् । S 1 24

परमसुलभ किंन दुर्योधनस्य—"What is not the easiest thing for Duryodhan ? i e everything is easiest for Duryodhana to do" For the readings तु and तु we construe दुर्योधनस्य तु (पुन) किं परं

dar a 2 30 The real nature of the wind is concealed to charge it with वयस्यत्व)

21 घनोरु-(voc of घनोरू) घनौ ऊरू यस्याः सा ।—The ending ऊ, is changed to ऊ without the sanction of grammar In the सूत्र—संहितशफलक्षणवामादेश्च । Pán 4 1 70 the निपातन "वामादेश्च" does not warrant it even, since that class will only include such words as are synonymous with वाम as in नारायणोरुसंमता सेयं वरोरु । V 3 The word आदि cannot be construed with each of the four words, since पतञ्जलि sees the necessity of a separate rule for सहित and सह in संहितसहाभ्यांचेतिवक्तव्यम् । Vár on Pán 4 1 70 परिवेपिनी—exceedingly tremulous बाहुल्येन निबन्धनम्—बाहुल्येन उतायाः उपनिबन्धनम् यस्मिन् कर्मणि तत् तथा (if construed with निर्वाह्य or बाहुल्य एव उपनिबन्धन यस्य तत् (उरस्थलम्) meter द्रुतविलम्बित see App I प्रवेशंरूपयित्वा (st dir) Supply दारुपर्वतप्रासादं

समीरणासार—a sharp, driving gale निसन्धमुन्मील्य चक्षु etc — We are reminded of Kalidasa's तदेतदुन्मील्य चक्षुरायतम् । V 1 6 For the sing of चक्षु see supra. stz 16 उन्मृष्टरेणुनिकरम्—mark the proleptic use of this phrase It means "Having wiped off the mass of dust" आरोहणे च सम्भ्रमस्तस्य निग्रह (unable to endure)

22. Construe—स्तनुरपि रेणु नेत्रयोरायतत्वान्महत्तीं बाधां विधत्ते । अल्पोऽपि उत्कम्प पीनस्तनभारत उरः क्षिप्तहारं दुनोति । मन्दं यातेऽपि पृथुजघन भरादस्या ऊर्वोः वेपथुरंवंत । The ideas are (i) though the dust is scanty it troubles her eyes the more because they are so large, (ii) though the heaving or swelling of the breast is slight, still it causes the more pain, since her breast is heavy with full breasts and necklaces are worn (placed) round it, (iii) though her gait is very slow, since her thighs are the more tremulous owing to the weight of her big hips इत्थं वारया कृशाङ्ग्या अत्रपैव सुचिरं खेदमाविष्करोति । Cf अयापि स्तनवेपथु जनयति श्वासः प्रमाणाधिक । S 1 29 also यातं दत्तं नितम्बयोर्गुरु तया मन्दं विलासादिव । S 2 2 भारित—(i) p p. of the caus of भृ (भरति—स्वार्थे णिच्) in its own sense; (ii) or भर सञ्जातोऽस्य Affix इतच्, acc तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्, Pán 5 2 36 The reading

darsa 2 30. The real nature of the wind is concealed to charge it with चपलत्व)

21 घनोरु-(voc. of घनोरू) घनौ ऊरू यस्याः सा ।—The ending ऊ, is changed to उ without the sanction of grammar In the सूत्र—संहितशफलक्षणवामादेश्च । Pan 4 1 70 the निपातन "वामादेश्च" does not warrant it even, since that class will only include such words as are synonymous with वाम as in नारायणोरुसमना सेयं वरोरु । V 3 The word आदि cannot be construed with each of the four words since पतञ्जलि sees the necessity of a separate rule for संहित and सह in संहितसहाभ्यांचेतिवक्तव्यम् । Var on Pan 4 1 70 परिवेविनी—exceedingly tremulous बाहुल्येन निरन्धनम्—बाहुल्य लतायाः इवनिरन्धनम् यस्मिन् कर्मणि तत् तथा (if construed with निरोध्य or बाहुलता एव इवनिबन्धन यस्य तत् (वरस्थलम्) meter द्रुतविलम्बित see App I प्रवेशस्पर्शयित्वा (st dir) Supply दारु पर्वतप्रासादं

समीरणामार —a sharp, driving gale विक्षम्यमुन्मील्य चक्षु etc — We are reminded of Kalidasa's तदेतदुन्मील्य चक्षुरायतम् । V 1 6 For the sing of चक्षु see supra stz. 16 उन्मृष्टरेणुनिकरम्—mark the proleptic use of this phrase If means "Having wiped off the mass of dust" आराद्गणे य सक्रमतस्य निग्रह (unable to endure)

22 Construe—तनुरपि रेणु नेत्रयोरायतत्वान्महती बाधां विधत्ते । अल्पोऽपि उरःकम्पः पीनस्तनभारत्व उरः क्षिप्तहारं दुनोति । मन्दं यातेऽपि पृथुजघनभरादस्या ऊर्वो वेपथुर्वेपते । The ideas are (i) though the dust is scanty—it troubles her eyes the more because they are so large, (ii) though the heaving or swelling of the breast is slight, still it causes the more pain, since her breast is heavy with full breasts and necklaces are worn (placed) round it, (iii) though her gait is very slow, since her thighs are the more tremulous owing to the weight of her big hips इत्थं गत्या कृशाग्या अवयवैः सुचिरं खेदमाविष्कराति । Cf अद्यापि स्तनवपुः क्षतानि श्वास प्रमाणाधिकं । S. 1 29 also यातं यच्च नितम्बयोर्गुरुतया मन्दं विलासादिव । S 22 भरित—(i) p p. of the caus of भृ (भरयति—स्वार्थे णिच्) in its own sense, (ii) or भर सजातोऽस्य Affix इतच् । acc तदस्य सजात तारकादिभ्य इतच् Pan 5 2 36 The reading

दुरुहस्ता is roundabout Ours makes a clear sense The fig in this stz is a variety of विरोध See Kávyádarsa 2 337.

Acc some here we have पुष्प (an अंग of प्रतिमुखसन्धि) def पुष्पं वाक्यं विशेषवत् । D R 1 34 अध्यास्ते—Takes the acc of the seat acc अधिशीङ्स्थासां कर्म । Pán 1 4 46

23 The stz is confounding Construe—लोलांशुकस्य मम लोचनबान्धवस्य तव जघनस्थलस्य पवनाकुलिताशुकान्त त्वदूरुविहारि मम ऊरुयुग्मम् पर्याप्तमेव । कामिमवर्थे । अध्यासितुम् ।—Intimating—"my thighs are sufficient for the resting of your hips The use of the infinitive अध्यासितुं is peculiar Kale says, "in Sans the infintive is used *only when its subject and that of the predicate are the same*" on the strength of the Sutra समानकर्तृकेषु तुमुन् Pan 3 3 158 This rule however must be regarded as प्रायिक We have instances in which the तुमुन् and the predicate have separate subjects, e g वाष्पस्तु न ददात्येनां द्रष्टुं चित्रगतामपि । S 6 22 Here, the subject of ददाति is वाष्प and that of द्रष्टु is दुष्यन्त (the speaker) We have another inst from Bháravi सरोजपत्रे स्मर्तुं दिशन्ति न दिव सुरसुन्दरीभ्य । Ki 5 28 Here too, सरोजपत्रा is the subject of दिशन्ति while the infinitive स्मर्तुं has सुरसुन्दर्य (understood) as its subject The violation of the rule therefore in the present case—where ऊरुयुग्मम् is the subject of पर्याप्तं and जघनस्थल that of अध्यासितुम् is permissible owing to रूढि It ts to avoid this difficulty that Jag twists the sense of this stz by Taking जघनस्थलस्य as standing for जघनस्थल (Sic जऊनस्थलस्याध्यासितुं । and further on जघनस्थलस्येत्यत्र 'शेषे षष्ठी" इति सूत्रेण षष्ठी ।) Duryodhana obviously meant that his consort should sit upon his thighs instead of the अनास्तीर्ण कठिनशिलातलम्

भग्नभग्नम्—*These words uttered immediately after* ऊरुयुग्मम् remind दुर्योधन of the vow of भीम to break down his thighs. भानुमती, too, appreciates the ominous utterance (*infra* आर्य किमिदं मन्त्रयसे) The equivocation is sustained केन—भीमेन (i, terrible quali मरुता (ii) the 2nd पाण्डव), कस्य भग्नं (i रथके तनम्, ii ऊरुयुग्मम्) and lastly he says सत्यमेव ब्रवीमि

The whole passage is quoted in S D as illustrating गण्ड—"an unexpected combination of words consisting in putting one

speech immediately after another so as to be syntactically connected." The sense to be conveyed being either auspicious or ominous Cf Mu चाणक्य — भनेन खलु लेपन राक्षसो जेतव्य । (प्रविश्य) प्रतीहारी—जयतु आर्य । चा०—(सहर्षमात्मगत) गृहीतो जयशब्द । So राम-किमस्या न प्रेयो यदिपरमसह्यस्तु विरह । दौवारिक —देव इयस्थित । 214 I गण्ड is a subvariety of पताकास्थानक and is thus def गण्ड प्रस्तुतसबन्धि भिन्नार्थं सहसोदितम् । D R 3 18 Jag considers this as छल सन्धि and quotes "इष्टार्थयुक्त यद्वाक्य भण्यतेऽर्थमनीप्सितम् । वाक्यान्तरप्रसयोगात् छलोऽयमभिधीयते इति भरत (नाट्य) This opinion is unwarranted For an inst of छल see *infra* 5 26

The गण्ड as here devised, hints at the final catastrophe by means of questions and equivocal replies, and hence is an inst of the third पताकास्थान called काव्योपक्षेप (See S D 6 48)

24 Construe—भमिन (terrible) मरुता भग्न भवत रथकेतन (flag on the chariot) किंकिणीकाणबद्धाक्रन्दमिव (groaning as it were by means of the twinkling of the small bells—about it) क्षितौ पतितम् । Jag interprets मरुता वायुपुत्रेण । मरुदेत्यत्र "आत्मा वै जायते पुत्र इत्यभेदोपचाराद्वा तद्धितलोपाद्वा मारुतेरयमर्थेयम् । and sustains the meaning of the गण्ड still further The fig is श्लेष ।

बलवत् can be taken with कम्पित also in the sense of "excessively' मुखरयति—denom from मुखर in the sense of "तत्करोति — "Makes me talkative , cf, अत एव शुश्रूषा मा मुखरयति Mu 3 भ्रातर्यताम्—See supra. after stz 13 पुरोहितसु मित्राय—The लक्षण of a पुरोहित are enumerated in the fol पुरोहिते स्मार्तवेदा निमित्तापरप्रात क्रिया। दण्डनीतिज्ञता छुद्धिधर्मशीलकुलक्रमा ।—कृत्तिकल्पलता ' अथ चवेदविहित कुर्याच्छान्तिकपौष्टिकम्। Agni P (quoted by Kale) दुःशला—The one sister of the hundred कौरव She was married to जयद्रथ कश्चित्—in the sense of आशा Amar however कच्चित्कामप्रवेदने । अप्रतिरथस्य—(अविद्यमान प्रतिरथ यस्य) Who has no rival warrior रथ शब्देन रथिको लक्ष्यते । Kátayavema on S गाण्डीविन्—an epithet of अर्जुन "गाण्डीवमस्त्यस्य धनु The word गाण्डीव is also spelt गाण्डिव acc Sk ह्रस्वदीर्घयोरणा तन्त्रेण निर्देश । on गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम् । Pán. 5 2.110 The origin of the bow is traced to the fol story. Agni presented the bow to अर्जुन, when the latter assisted

him in consuming the खाण्डववन, Agni obtained it from वरुण who in his turn had obtained it from सोम "सोमेन राज्ञा यत्तं पद्मश्चेषुधी च ते। तत्प्रयच्छोभयं शीघ्रं रथं च कपिलक्षणम्। Mb. Adi 225 4 वहिता प्रहित सोऽथ गाण्डीवं पाण्डुसूनवे। अक्षय्यौ चेषुधी प्रादाद्रथं चनगोपमम्। B M 1 1343 अनस्तमिते—अस्तं (ind) इत—सुप्सुपा comp न अस्तमित अनस्तमित। धनंजयस्य—thus derived in Mb सर्वाञ्जनपदाञ्जित्वा वित्तमादाय केवलम्। मध्ये धनस्य तिष्ठामि तेनाहुर्मां धनंजयम्। महारथ—"एको दशसहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम्। शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च स वै प्रोक्तो महारथ।' acc others महारथ is आत्मानं सारथिं चाश्वान्रक्षन् युध्येत यो नर। स महारथसंज्ञ स्यादित्याहुर्नीतिकोविदा॥ अनपेक्षितशरीरा—Cf *supra* act 1 मा खलु ...अनपेक्षितशरीरा सचरिष्यथ। after 26 अमर्षिण भाव अमर्षिता

15 गौर्गौरिति व्याहृता—Cf मध्ये गुरूणां धर्मनिबद्धमार्गां गौर्गौरिति स्माह्वयन्मुक्तलज्ज। एनां गामिव निर्लज्जां किं सतीगोवैष्टैषा। B M 2 410 Mb Sabha 77 10 (with reference to दु शासन) and गौर्गौरिति पुरा मन्द द्रौपदीमेकवाससम्। यस्त्वभार्या हसत्स्मांस्तदा वदसि दुर्मत। Mb Sabha 60 Jag remarks—राजवधूनां गौर्गौरिति अभिधानमतिहानिकरमिति समाचार। नीलकण्ठ (com of Mb.)—"मधुपर्के गौर्गौरिति त्रिर्निवेदिताया गोवध उत्सर्गश्च दृष्ट। तत्सामान्याद्दंतकरुपायातिथये निवेदिता पाण्डवपत्न्य उत्सृष्टाश्च तेषां पारदासेन व्याकुलीकरणाय पुनराह्वान क्रियते गौर्गौरिति। मृत्युभयादपशुवत्प्राणभयात्पलायन्त इति पाण्डवानां कातरत्वसूचकोऽयमुपहास।" (quoted by Kale)

Construe समाज्ञया दु शासनेन राजचक्रपुरत हस्ताकृष्टविलोलकेशवसना गौर्गौरिति व्याहृता (च)। तस्मिन्नत्र (राजचक्र) सपृथानन्दनो गाण्डिवधर किंतु नासीत्। यून क्षत्रियवंशजस्य कृतिन तत् कोपास्पदं न किम्। राजचक्र—The circle or group of princes ततज्यगाण्डिवधर (V L)—तता ज्या (मौर्वीज्या शिञ्जिनी गुण। Amar) यस्य तादृशस्य गाण्डिवस्य धर। यून etc these three attributes are significant or साभिप्राय and is an instance of the fig परिकर (def विशेषणैर्यत्साकूतैरुक्ति परिकरस्तु स। K P) Because अर्जुन was a युवा, he needs must have passionately resisted, because he was क्षत्रिय वंशज he needs must have courageously opposed and because he was कृती (skilful in arms), he needs must have ably punished (us)

असमाप्तप्रतिज्ञा etc—Substitute अनेन for अस्य and ०भारेण for ०भारस्य Arjuna swore to kill जयद्रथ before the sunset and if

he failed to do so, to throw himself into fire असमासेऽह्नि निर्दिष्टे न हतश्चेज्जयद्रथ । तत्प्रवेक्ष्यामि दहनं दूषणानृतमान्तये । Bm 7 241 द्विगुणीकृत doubled निरावरण (i) without an armour, or any protective measure Cf infra कङ्कटोन्मुक्तदेहैः । stz 27 Or (ii) uncovered, wellknown

26 धर्मात्मजम्—Yudhishtira was the son of धर्म (यम) being born by means of one of the five मन्त्रs दिवौकसा वरो धर्मस्तन्मया प्रवरानना । तस्माद्धर्मं समाहूय देहि पुत्रमथाशु हि । Bm 1 519 मत्वे etc taken with एकोऽपि बलेन—focibly विस्फुरितमण्डलचापचक्रम् (विस्फुरितं मण्डलं यस्य तादृक् चापं यस्य तं सिंधुराजम्) चक्र is redundant अभिषेणयितुम्—denom from अभिसेना (acc सत्यापपाशरूप- Pan. 3 1 25 That स is changed to ष acc उपसर्गात्सुनोतिसुवति- Pán 8 3 65) in the sense of "to encounter (another) with an army" यत्सेनयाभिगमनमरौ तदभिषेणनम् । Amar गुर्वीच कृता च या प्रतिज्ञा सा भारः यस्य सः —who has loaded himself with impossible oaths (lit. heavy) ममापि नाम—Am I, Duryodhana, too to entertain fears about पाण्डवs

27 कोदण्डज्याकिणाङ्कैः—कोदण्डज्या-(bowstring) या किणः अङ्क येषां (भ्रावृभि)-having the mark of the scar of the bowstring, अगणिता (disregarded) रिपवो यैः कङ्कटोन्मुक्तदेहैः —with the bodies not protected with armours उरच्छदः कङ्कटको जगरः कवचोऽस्त्रियाम् । Amar कंकटामुक्त i e (i) कवचेन अमुक्त or आमुक्त not without armours कंकटयामुक्त —(Kale) is incorrect since कंकट is not used in the fem श्लिष्टानि (intermixing, or close) यानि अ योन्येषामातपत्राणि तैः सितकमलानां (white lotuses) भ्रान्तिमुत्पादयद्भिः Here the fig is ससंदेह (ससंदेहस्तु भेदोक्तौ तदनुक्तौ च संशय K. P) रेणुभिर्ग्रस्ता अर्कस्य भासो यैः तेषा (बलानाम्) Cf रजोभिः स्यन्दनोद्धूतैः गजैश्च घनसन्निभैः । भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन् व्योमेव भूतलम् । R 4 29 प्रचण्डस्य यो अ सेना तेरनुराणा (bristling) आक्रान्ता etc —trampled under foot, vanquished Kale's interpretation "commanded led by" is simply arbitrary, and simply adopted to make it suit his interpretation of the whole stz. He takes समाक्रान्ता in the sense of congregating or attacking and cites the authority of Jag Acc to him, दुर्योधन seems to

boast of the magn ficence of his host headed by his brothers. Though this interpretation is charming in itself, it would mean a correction of the poet s version rather than its explanation The word आपात is never used as Kale thinks it does the word again does not mean the same thing as अगणितरिपुभि and cannot be said to be redundant as he appears to opine सपतति fall down dead (simultaneously) —

28 Cf supra 1 15 हृदये पत् क्षतज (रक्त) तदेवाम्बु (water) तस्य पाने तजस्विना said ironically समरमूधनि—in the front (of the battle)—can be construed with तजस्विना (ironically), (ii) or with प्रातज्ञा "in the heat of the excitement of the fight" as Kale, (iii) or with यथाभवति as—पाण्डवाना प्रतिज्ञा समरमूर्धनि (in actual fight) यथा (भवात) तथा

The speech of दुर्योधन is still doubtful He does not de finitely put the negation but gives a parallel of his own case (which is doomed to prove fatal)

जैत्रम्—victorious, always tr umphant जयति तज्जेतृ । जतृ एव जैत्रम् । affix अण् added in its own sense स्वार्थे acc प्रज्ञादिभ्यश्च । Pan 5 4 38 (acc Malli) Perhaps it is better to der जतारह जैत्रम्। acc तस्येदम् । Pán 4 3 120 (s nce the word जेतृ is not included in the प्रज्ञाद class) मिथ्याभूता या प्रतिज्ञा तस्या यद्वैलक्ष्य (embarass ment) तेन सपादितम् अशस्त्रपूत without the sacred touch of the sword This may mean—(i) Arjuna would destroy himself on the event of the failure of his vow or (ii) that the failure of the vow itself will be a second death to him (without the use of any weapon) In the second explanation, the fig would be विशेषोक्त (एकगुणहानिकल्पनाया साम्यदार्ढ्यं विशेषोक्ति । का द सू 4 3 23)

29 उद्घातन (jolts) क्वणिताश्च विलोलाश्च हेमघण्टा यस्मिन् स (रथ) प्रालम्ब—a wreath hanging straight (माल्य) प्रालम्बमृजुलम्बिस्यात् Amar It was a practice to decorate the chariots with gar lands of flowers नियमित वाल्गत यस्य ताद्दश अतएव आकुला अश्वा यस्य स (रथ)—whose horses are restive on account of being

checked in their cantering Cf निदध्यमाना यद्रुभि कथंचित्। शङ्कुर्यं दुर्विविगुरुपरावान् ॥ Si 3 29 Jag reads वेल्लित and solves निदमितो वेल्लितेन गतिविशेषणाऽपतितोऽश्वो यत्र स। Bhanuji D quotes "वलितम् पुन"। अपकायमपुञ्जासात्कृत्रिमास्य नन्तरिकम्' नाममाला वल्गित is one of the five धाराः or paces of the horse क्षपितसनोरथ is a सापेक्ष comp मनूनां being thrown out of it. Cf ० विषमोद्घातकृतकण्टककोकिल्लिणीमाल्यमाल्यिना रथेन। infra Act 4

Jag says अत्राके नायिकाचेटयोर्भाषा शौरसनी। तदुक्त तत्रैव "नायिका याच चेन्या च तथा चैव विदूषके। शौरसेनीं समाश्रित्य भाषा योज्यातु नाटके॥' इति। एवमन्यत्रापि।

This act has no direct connection with the plot of the drama, beyond that it aggravates our dislike for the उपनायक viz. दुर्योधन Kañchukin is the main conveyance of such remarks upon his discreditable character, and his speeches lower दुर्योधन in our eyes (Cf (i) साधु पनित्रन साधु श्रीदृशभावेऽपि वर्तमाना वर भवती etc (ii) stz. 2 (iii) देव नैत्रमतिदुष्करमाचारस्य। कर्णजयद्रथयोवा etc) We believe that this act is simply introduced to bring in the sentiment of शृङ्गार any how, by hook or by crook क्षेमेन्द्र (in his कविकण्ठाभरण) finds fault with the impropriety of indirectly representing the consort of the monarch as falling in love with नकुल the fourth पाण्डव as corresponding to the mongoose नकुल in a dream He criticises—रसशाठ्य्य यथा भट्टनारायणस्य वेणीसंहारे— "भानुमत्या नकुलप्राणिस्वप्नदर्शने पाण्डवनकुलसंसर्गमेव्यौसद्भावश्रकवर्तिमहिष्या सामान्यनीचवनितावन्।

The action of the plot can be roughly divided in the following divisions—(i) the intimations of the death of भीष्म and अभिमन्यु, (ii) the स्वप्न episode of भानुमती, (iii) the doubts of दुर्योधन rising from the equivocative nature of her talks with the सखी and चटी, (iv) The amorous conversation of दुर्योधन and भानुमती, (v) the whirlwind and the violation of भानुमती s vow, (vi) the news of the breaking of the flagstaff of Duryodhana s chariot, (vii) and of the oath sworn by अर्जुन to kill जयद्रथ

Evil omens (stz 14 and infra वामाक्षिस्पन्दन etc) and phenomena (the whirlwind and the violation of भानुमती s vow), equivogues (stz 5, 6 and stz 23) and portents (the coincident nature of the अहिशत with the century of the कौरव s and that of the mongoose नकुल with the fourth पाण्डव of that name and the damage done by the whirlwind to the chariot of दुर्योधन), are crammed in to give this act an appearance of a consistent relation to the main story Nevertheless, the disproportion in the allotting one whole act to such an incoherent sideshow, only impedes the movement of the plot

---

ACT III.

1 Construe—कुम्भसहस्रवसाभि सचिते हतमानुषमांसभारके (load of the flesh of the slain) सति शोणित अनिश पिबामि वर्षशत (for a hundred years—कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया। Pán 2 3 5) च समरो भवतु समरकर्म—slaughter प्रतिपद्यते—perpetuate पर्याप्त भरितं च तत् कोशागार च भरित—Cf *supra* 2 22 and our note to it रुधिरप्रिय—the name of the husband of the राक्षसी (lit 'fond of blood' प्रियं रुधिर यस्य प्रिय comes later acc वा प्रियस्य। Var on Pán 2 2 35 शब्दापयिष्ये caus (of शब्दाय् denom A from शब्द,) used in its primitive sense

तथाविध (st dir) similarly dressed as the राक्षसी

2 प्रत्यग्र (freshly) हतानाम् क्षणमात्र for a time लघु and quickly वसागन्धा—(वसाया गन्धो यस्या) The name of the राक्षसी

3 रण यद् हिण्डन तेन खलद्गात्रं यस्या खलत् drooping कारणात् —for प्रभूता या वसा (marrow) तस्या स्नेह (grease) तेन चिक्कणं (unctuous) कोष्ण—slightly warm, tepid ईषदर्थे। (in the sense of 'a little) Pan 6 3 105 कव चोष्णे (चकारात्का) Pán 6 3 107 कोष्ण कवोष्ण मन्दोष्ण कदुष्ण त्रिषुतद्वति। Amar अग्रमांसं (अग्रं मुख्यं मांस। हृदयान्तर्गतमांसविशेषस्य)—flesh in the heart बलवत् and very much पिपासित—(पिपासा सञ्जाताऽस्य acc Pan 5 2 36) thirsty पुत्रशोकसंतप्तहृदया—घटोत्कच the son of भीम from हिडिम्बा He was killed by कर्ण on the night of the fourteenth day of the war, by means of the शक्ति which Indra had given him, when the former generously parted with his कवच and कुण्डल Karna had preserved the शक्ति to discharge it at अर्जुन but he was pressed by the कौरव to discharge it at घटोत्कच who wrought a wonderful damage to them हिडिम्बादेवी—wife of भीम sister of the demon हिडिंब After the lac house incident पाण्डव were passing through a forest, all unknown, when हिडिंब a demon, asked his sister to bring them before him for a feast The latter however saw भीम fell in love with him, and wanted to

save him from the calamity In the meanwhile हिडिम्ब approached, he remonstrated with his sister and fought with भीम who killed him in the fight Bhima refused to accept the demoness, but when she appealed to कुन्ती, and युधिष्ठिर, he was obliged to marry her at their request स्वामिनः—this shows that the राक्षस was one of the retinues of हिडिम्बा घटोत्कच—Thus der. in Mb घटो हास्योत्कच इति माता त प्रत्यभाषत । अब्रवीत्तेन नामास्य घटोत्कच इति स्मह । Adi 156 31 सुभद्रादेवी—wife of अर्जुन, daughter of देवकी and वसुदेव, and mother of अभिमन्यु अग्रमांसोपदंशम्—the condiment of अग्रमांस, see *supra* एतद्—In Prakrita, grammar is not observed कियत्प्रभूतं how much भगदत्त—Son of नरकासुर and the governor of प्राग्ज्योतिष, the capital of कामरूप, see Mb Drona 29 1 In the Bharatian war he sided with दुर्योधन He was killed by अर्जुन He had helped Duryodhana with a अक्षौहिणी of warriors—भगदत्तोमहीपाल सेनामक्षौहिणी ददौ । तस्य चीनै किरातैश्च काञ्चनैरिव सहतम् । Mb. Udyoga 19 16 द्रुपद—Son of पृषत and the apsaras मेनका, and the king of पांचाल country He was the fellow disciple of द्रोण their tutor being अग्निवेश He sided with the पाण्डवs in the war, and was killed by द्रोण (Drona 189 42). मत्स्याधिप—Virața, king of the मत्स्य country (the district around Jeypore, including Alwar also called विराट country) He was killed by द्रोण (Ibid) भूरिश्रवस्—else called यूपकेतु, son of सोमदत्त, he sided with कौरवs His arms were cut off by अर्जुन while he was engaged in fight with सात्यकि—who killed him with equal fraudulence, while he was observing the fast प्रायोपवेश (Drona 144 63) बाह्लीक—king of the बाह्लीक country. (a country between the Beas and the Sutlej)—mentioned in Bhishma 9 47 He was killed by भीमसेन सन्निधानेन—appointment प्रनष्ट—न् is not changed to ण् acc नशे षान्तस्य । Pan 8 4 36 स्वर्गलोक —Utopia, paradise. आहिण्ड्यते—the word is used similarly in वनराजिषु आहिण्ड्यते S' 2 दुःशासनस्य रुधिरं पातुं प्रतिज्ञातम् । तथास्माभि etc —Kale remarks—a wise hit on the part of the poet Bhima had vowed to drink the blood from दुःशासन's bosom But the poet would not do justice to his hero, if he were to make him guilty of a fiendish act like this So

he makes the demons enter his body and drink the blood for him" This in itself is a creditable fancy but facts go against it In act 6, stz 41, भीम clearly says that he did drink the blood of दुःशासन 'कृष्टा येनासि राज्ञां सदसि नृपशुना तेन दुःशासनेन। स्त्यानान्येतानि तस्य स्पृश मम करयोः पीतशेषाणि असृञ्जि।' भर्ता husband, रुधिरप्रिय

धृष्टद्युम्न—Son of द्रुपद He was born out of the sacrificial fire (Cf अग्निज) He was made the commander of their army by the पाण्डवs द्रोण killed all his sons, whereupon he avenged their death by slaying the former while he was meditating upon the incredible death of अश्वत्थामा The last in his turn avenged his father's slaughter by killing धृष्टद्युम्न अमिरेव पत्र तेन कदाचिद् द्रुपदसुतरोषेण—mark the device used by the poet to send out the characters when their purpose is served

प्रवेशक —An interlude, acted by inferior characters, such as servants buffoons etc) for the purpose of acquainting the audience with what is past and is not represented on the stage as also for the proper understanding of what follows It never occurs at the beginning of the drama or at its end Jag's quotation from भरत is "हीनाभ्यामेव पात्राभ्यां अंकादौ यत्प्रवर्तते। प्रवेशकः स विज्ञेय शौरसेन्यादिभाषया।' Our copy of the same has the following—परिजनकथानुबन्ध प्रवेशको नामविज्ञेय। अनयो अङ्कयो) रन्तरविहित प्रवेशको पाल्लिया समभिवेद्य। सङ्क्षेपार्थ सविस्तरयाना सन्धिपातव्य। नोत्तममध्यमपुरुषैराचरितो नाप्युदात्तवचनकृत। प्राकृत भाषाचार प्रवेशको नामविज्ञेय। नाट्य 18 27-34 S D def—प्रवेशकोऽनु दात्तोक्त्या (vulgar) नीचपात्रप्रयोजित। अङ्कद्वयान्तर्विज्ञेय शेष विष्कम्भके यथा॥ 30~ see विष्कम्भक supra act. 2 The language spoken here is पैशाची

अश्वत्थामा—the son of द्रोण from कृपी a celebrated Brahmana warrior on the side of the कौरवs. When he was born he cried loudly like the neigh of a horse Cf Mb जातमात्रेणवीरेण येनोच्चैःश्रवसा यथा। हेषिता कथिता भूमिर्लोकाश्च सकलास्तथ। तच्छ्रुत्वान्तर्हितं भूत नाम तस्याकरोत्तदा। अश्वत्थामेति—Drona. 197.32.33 al o अश्वस्ये वास्यपरस्थाम नदत प्रदिशो गतम्। अश्वत्थामैव बालोऽयं तस्मान्नाम्ना भविष्यति।

Adi 140 49 He was installed the commander-in chief after कर्ण He is represented as a very brave, and fiery-tempered warrior, and his altercation with कर्ण on the point of the nomination of a general to succeed Drona, is the chief feature of his function as a character in the present darma

4 पुष्करावर्तकाः—an epithet of a class of clouds said to cause dearth or famine Cf Me 6, Ku 2.50 तेषां प्रचण्ड यद्घनगर्जितं तस्य च प्रतिवस्तमनुकरोति तच्छील They are the most formidable clouds पुष्करानाम ते मेघा बृहन्तस्तोयपूरिताः । पुष्करावर्तकास्तेन कारणेनेह शब्दिताः । नाना रूपधराश्चैव महाघोरस्वनास्तथा । कल्पान्ते वृष्टिकर्तारः संवर्ताग्नेर्नियामकाः । (पुराणसर्वस्व as quoted by Wilson in Me notes) Kale solves "पुष्करं जलमावर्तयन्ति संरोध भ्रमयन्तीति—because (sic) the word पुष्कर and आवर्तक are not found used separately The probable solution, therefore, is आवर्तकाश्च (whirling) ते पुष्कराश्च Malli (on Ku. 2 50) however solves पुष्कराश्चावर्तकाश्च नाम आद्यौ येषां तेषु तोयदेषु । We find the name पुष्कर in the same sense, separately On further research we understand that there is reference as to the name of आवर्तक being a separate class of clouds—Cf घनो यद्यावर्तकनामधेय स्वल्पं जलं स्याद्विनामपायः इत्यव —K P cites this word as an instance of the fault प्रसिद्धिहतत्व (against usage) or as वामन would say अप्रयोज्य (रूढिच्युतम्) since the word, in K P.'s opinion, popularly used in the sense of such sounds as the croak of a frog, is misused in that of the सिंहनाद of warriors रवो मण्डूकशब्दे कविप्रसिद्धो नतु सिंहनादे । Govind on K P रोदसी (रोदसीच्च सर्वे—Un 4 1-9 असुन्)—Heaven and earth द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ कन्दर्येन स । Meter पृथ्वी See App I

सात्यकि —Also called युयुधान, the son of सत्यक of the Yadu family He was from the first prepossessed in the favour of the पाण्डव, and fought on their side He killed भूरिश्रवस् (*supra*) शिष्यप्रियत्वं समुत्सृज्य—disregarding his affection for the disciples It was a common belief with some warriors that द्रोण was favourably disposed towards the पाण्डव, and hence probably spared them from the extraordinary risk of his valour *Cf* सेनापति (द्रोणेन) रक्षिता पार्थो शिष्यत्वादिति मे मतिः । Mb. Karna. 7 32

Spoken by दुर्योधन to कर्ण Also of एतदर्थ—. तेन प्रधानपुरुषत्वपेक्षा कृता । infra After stz 27 रामात्—Drona learnt the art of archery from परशुराम Mb Adi 180 12 कव्या ये समस्ता हेतय । तैम्य गुरुरिपुघस्मरेण—(रिपूणां घस्मर devourer. सृघस्यद कमरच् । Pan 3 2 160 घसति तच्छील ।)—slayer of enemies Cf infra 5 27 Mark the wordliness in this stanza

०भासुरेण—Appearing like, resplendent as भजभासमिदो घुरच् (कृत affix) Pān 3 2 161 सुग्रह—handy Jag solves सुष्टु प्रग्रहण रश्मिर्वा । "हयादिरश्मौ च प्रग्रह सग्रहेऽपिच ।" विश्व कलधौत-gold or silver "कलधौत रूप्यहेम्नो । Amar. त्सरु खड्गादिमुष्टौ स्यात् । Ibid —the hilt सावष्टम्भ courageously उज्झितसत्पुरुष—उज्झित सत्पुरुषोचिता या लज्जा दिवावगुंठनं (veil) यै । विस्मृत स्वामिसत्कार यै त अत एव लघुचेतसश्च (meanminded) द्विरदतुरगमचरणचारिणां=गजाश्वारोहपत्तय अगणित with मत अपयामताम्—Running away परिपालन keeping within bounds, i e From fleeing enough Cf द्रवमाणं बल दृष्ट्वा पलायन कृतक्षणम् । दुर्योधनं समासाद्य द्रोणपुत्रोऽब्रवीदिदम् । किमिय द्रवते सेना त्रस्तरूपेव भारत । द्रवमाणां च राजेन्द्र नावस्थापयसे रणे ॥ त्वचापनपथापूर्वं प्रकृतिस्थो नराधिप । कर्णप्रभृतयश्चेमे नावतिष्ठन्ति पार्थिव ॥ Mb Drona 194 28 30

6 इत from here अन्यत =अन्यत्र अथ मरणमवश्यम्—If on the other hand etc Cf जातस्य हि ध्रुवो मृत्यु । Bg 2 27

S D quotes this stz as an example of युक्ति (def "अर्था वधारण युक्तप्रमाणाद् युक्तिरुच्यते ।' भरत quoted by Jag)

7 अवलीढ—licked up, engulfed in अस्त्राणां या ज्वालास्ताभि रवलीढ परप्रतिबलं (the opposing force) स एव जलधि तस्यान्तर्-और्वाण्माण—pr. p of the denom from और्व (acc उपमानादाचारे । Pāṇ 3 1 10)—Acting like the submarine fire The idea is that द्रोण was doing infinite damage to the opposing force by means of the flames of his missiles, as a submarine fire to the sea Nagoji Bhatta appears to take अवलीढ in the sense of "equipped with" and प्रतिबल in that of the "Pandava armies"—whence his remark प्रसिद्धोहि (वाडव) जलनिधिरेव भक्षक । अथ तु सागरेऽपि भक्षक: । and गुरावित्यनेन गुरुवधभिया न कोऽपि हन्तीति दर्शित । Kale has shown all this to be without propriety चन्द्र चापोऽस्यास्तीति धन्विन हार्दिक्य-also called कृतवर्मा, son of हृदिक of Yadu family He was an अतिरथ In the भारत war he was on the of side the

is therefore intended to vivify the actual state by bringing in the sentiment of करुण, also see *infra*.

वत्सलस्त—fond of or affectionate towards his son The affix इलच् is added optionally to वत्स and अंस, in the sense of काम (affection) and बल (strength) acc वत्सांसाभ्यां कामबले । Pan 5 2 98 Otherwise the form with a मत्वर्थीय affix will be वत्सवान्, अंसवान् etc only धनुर्धर (solve धरतीति धर, धनुषोधरः) an archer जामदग्न्यास्त्र etc —See *supra* stz ० जामदग्न्य—the son of जमदग्नि, viz. परशुराम क्वासि प्रयच्छ मे प्रतिवचनम्—This appears to be a common mode of describing a sorrowful mourn. Cf Utt also हा प्रिय क्वासि हे सुभ्रु । 6 17 हा वत्से मालति क्वासि । Malt 10 अमुञ्चि प्रमज्य (at dir) v. l. विमुच्य is not good

9 गुरुदक्षिणा—the fee given to a preceptor (ironical) गुरु गदा—Fig रूपक गदा is identified with दक्षिणा v l गुरुगदान् quali शिष्यात् अन्तेवासिवत्सात् (cf शिष्यप्रियता *supra*)—tender towards his disciple अन्तेवासिन्—अन्ते गुरुसमीपे वस्तु शीलमस्येति—who always lives with his master to receive education Cf कलापि वैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च । Pan. 4 3 104 acc सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये । Pan 3 2.78 and "शयवासवासिष्वकालात् । Pan 6 3 18 उज्झितनयन—" Having given up the ordinary rules of fighting" Otherwise, he means to say, अर्जुन could not kill his better आसादित attacked जिष्णु—a name of अर्जुन Mb thus derives it ' यो समागे मण इयान् भ्रातुर्ज्येष्ठस्य परन्तप । युधिष्ठिरस्य रुधिरं दर्शयद्वा कदाचन । पराभव मः सम्प्र इह कुर्यां न सशय । दास्यामि तेरहमर्वेनम तेभ्य पराभव । तन देव मनुष्येषु जिष्णुर्नामास्मि विश्रुत । For the twelve names of अर्जुन cf. अर्जुन फल्गुनो जिष्णु किरीटी श्वेतवाहन । बीभत्सुर्विजय पार्थ सव्यसाची धनजय । Ibid सुदर्शनस्य—the discus of विष्णु सुदर्शनो हरेश्चक्र । Med निशित—Sharp Kale prefers नियत (v l) and rejects निशित because (sic) "though going in sense with धारा, it grammatically qualifies वध and makes no sense '

10 महान्ति अस्त्राणि पाणौ यस्य धूर्जटेरिव (with तस्य) सम्यमा इव । Hem अतिरोग—*n* a horrible act रिपुणा—धृष्टद्युम्नेन

11 अश्वत्थामा हत इति etc Shri Krishna seeing that द्रोण was bent upon a wholesale destruction of the पाण्डव army, advised युधिष्ठिर to corroborate to द्रोण, भीम s declaration that

कौरव; he was defeated, and was slain by सात्यकि, after the war (Mb. Mausala. 4). रणस्यध् तां-(Pán .5. 4. 74)

K P. quotes this stz as illustrating the fault of tautalogy, as the fourth line is evidently unnecessary and superfluous. अत्रचतुर्थपादवाक्यार्थ पुनरुक्तः। . The प्रदीप of Govinda remarks "अत्रालंसंभ्रमेण को भयस्यावकाशः इत्यभिप्रायो।" We differ and hold that the last line repeats the second line in its sense, and that अलं संभ्रमेण and को भयस्यावकाश *are* भिन्नार्थं

8 द्वादशार्का—तत्र विष्णुश्च शक्रश्च जज्ञाते पुनरेव हि। अर्यमा चैवधाताच त्वष्टापूषा तथैवच। विवस्वान्सविताचैव मित्रो वरुण एवच। अंशुर्भगश्चादितिजा आदित्या द्वादशस्मृता। V. P. 1. 15 The names are variously given by various authors or as given in Yáska's Nirukta, सविता, भग, सूर्य, पूषा, विष्णुः, विश्वानरः, वरुणः, केशी, वृषाकपि, यमः, अज, एकपाद् and समुद्र Yáska divides the 60 घटिकाs of the day in 12 parts and allots each to each. S'atapatha Brahmana has, however, कतम आदित्या इति। द्वादश मासाः संवत्सरस्य एते आदित्याः। 14 5 7 6 The पुराणs however describe them as the sons of Aditi and Kasyapa महधा मह—Cf. आदित्या द्वादश प्रोक्ता ....वाता पंचाशदूनका।—sons of अदिति and कश्यप, Cf. Mb Adi 132 53 as well as Ram 1 46 47. and Bhag. 6 18. पार्थ—the sin of flight from the field. Asvattháman takes कुतोऽप्यपिततात in the sense of "where is my father as yet; i e "he has already taken to heels" सप्रहारः—wounded, thumped सूत—In Mb the incident is related to अश्वत्थामा by कृप. The poet brings about this change to make the occasion more vivid. D R quotes this speech of सूत to illustrate संभ्रम an अंग of the गर्भसन्धि. सारथि—was an important person in these times; hence the address आर्य Un 4 89. der. the word from सृ as सर्तेर्णिच्च। Some der. it as. सहरथेन रथः घोटकस्तत्र नियुक्त इत्यर्थः। मन्- from me acc. तसेश्च। Pán 5 3 8 अस्तमुपगत—died. Cf. अथचास्तमितारमारमना। R. 8.51. नाम—नाम प्राकाश्यसंभाव्य क्रोधोपगमकृत्सने। Amar. मोहमुपगतः (st. dir)—The Mb makes अश्वत्थामा only shed tears and describes him as तत. क्रुद्धो रणे द्रौणि ..... तलं तलेन निष्पिष्य दन्तैर्दन्तानुपास्पृशत्। निश्वसन्नुरगो यद्वल्लोहिताक्षोऽभवत्तदा। (Drona 191-63-70) and पाण्डेन्द्राघूर्णन द्रौणी रोषेणच नरर्षभ etc (Drona 196 1). The dramatical change

is therefore intended to vivify the actual state by bringing in the sentiment of करुण, also see *infra*.

सुतवत्सल—fond of or affectionate towards his son The affix लच् is added optionally to वत्स and अंस, in the sense of काम (affection) and बल (strength) acc वत्सांसाभ्यां कामबले । Pan 5 2 98 Otherwise the form with a मत्वर्थीय affix will be वत्सवान्, अंसवान् etc only धनुर्धर (solve धरतीति धर, धनुषोधर) an archer जामदग्न्यास्त्र etc —See *supra* stz 5 जामदग्न्य—the son of जमदग्नि, viz. परशुराम क्वासि प्रयच्छ मे प्रतिवचनम्—This appears to be a common mode of describing a sorrowful mourn Cf Utt also हा पित क्वासि हे सुभ्रु । 6 17 हा वत्से मालति क्वासि । Malt 10 अभुणि प्रमृज्य (st dir) v 1 विमुच्य is not good

9 गुरुदक्षिणां—the fee given to a preceptor (ironical) गुरुगदां—Fig रूपक गदा is identified with दक्षिणा v 1 गुरुगदान् quali शिष्यात् अन्तेवासिरयात् (cf शिष्यप्रियता *supra*)—tender towards his disciple अन्तेवासिन्—अन्ते गुरुसमीपे वस्तु शीलमस्येति—who always lives with his master to receive education Cf कलापि वैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च । Pán 4 3 104 acc सुप्यजातौणिनिस्ताच्छील्ये । Pan 3 2 78 and शयवासवासिष्वकालात् । Pan 6 3 18 उज्झितनयन—" Having given up the ordinary rules of fighting ' Otherwise, he means to say, अर्जुन could not kill his better आसादित attacked जिष्णु—a name of अर्जुन Mb thus derives it " यो ममागे मण कुर्यात् भ्रातुर्ज्येष्ठस्य परश्तत । युधिष्ठिरस्य रुधिरं दर्शयेद्वा कदाचन । पराभव मद तस्य कुले कुर्यां न संशय । योत्स्यामि तैरहंसर्वैर्नमे तेभ्य पराभव । तेन देव मनुष्येषु जिष्णुर्नामास्मि विश्रुतः । For the twelve names of अर्जुन cf अर्जुन फल्गुनो जिष्णु किरीटी श्वेतवाहन । बीभत्सुर्विजय पार्थ सव्यसाची धनजय । Ibid सुदर्शनस्य—the discus of विष्णु सुदर्शनो हरश्चक्रे । Med निशित—Sharp Kale prefers नियतं (v l) and rejects निशित because (sic) " though going in sense with धारा, it grammatically qualifies वपुः and makes no sense '

10 महान्ति अस्त्राणि पाणौ यस्य धूर्जटेरिव (with तस्य) सत्यमा इवे । Hem अतियोर—*n* a horrible act रिपुणा—धृष्टद्युम्नेन

11 अश्वत्थामा हत इति etc Shri Krishna seeing that द्रोण was bent upon a wholesale destruction of the पाण्डव army, advised युधिष्ठिर to corroborate to द्रोण, भीम s declaration that

अश्वत्थामा was dead He did so and added inaudibly that it was an elephant by that name that was dead, cf. अश्वत्थामेति हि गज ख्यातो नाम्ना हतोऽभवत्। कृत्वा मनसि तं भीमो मिथ्या व्याहृतवांस्तदा। Mb Drona 191 16 and सभवांस्त्रातु नो द्रोणात् सत्याज्ज्यायाऽनृतं वचः। अनृतं जीवितस्यार्थे वदन्न स्पृश्यतेऽनृतैः । Ibid. 46 तमप्यभये मग्नोजये युधिष्ठिर। अश्वत्थामा हत इतिशब्दमुच्चैश्चकार ह। अव्यक्तमब्रवीद्राजन्हत कुंजर इत्युत। Ibid 54 स्वैर—gently, inaudibly मन्दस्वच्छन्दयो स्वैरं । Amar सत्यवाचा—the epithet is either साभिप्राय (as it gives reason why he added) or ironical (since he spoke inaudibly) प्रत्ययात्—out of belief, or confidence शस्त्राण्यासो नयनसलिलं etc is an instance of सहोक्ति (def "वस्तुद्वयक्रिययोस्तुल्यकालयोरेकपदाभिधानं सहोक्तिः" का ट सू 4 3 28) तुल्यं—at the same time or equally शस्त्राण्यासो etc Cf इति तत्र महाराज प्राक्रोशद्द्रौणिमेवच। उत्सृज्य चरणे शस्त्र रथोपस्थे निविवेश च। Mb Drona 193 46 47 Meter मन्दाक्रान्ता see App I

S D cites the first two lines as an illustration of अभूताहरणं—def ' अत्र व्याजाश्रयं वाक्यमभूताहरणं मतम्। "—one of the अंगs of गर्भसन्धि। Jag quotes "उक्त युक्त तु यद्वाक्यमभूताहरणं तु तत्।

शिष्यप्रिय as well as युधिष्ठिरपक्षपातिन् are significant appellations परिदेवनप्रपञ्चेन—the levity in lamentation

12 तात त्वया सहशरैरसवो विमुक्ताः—another inst of सहोक्ति see *supra* stz 11 क्रूर—cruel तात प्रतिपत्ति कृप (st dir) Here the entrance of the character is not previously made known to the audience as required by the नाट्यशास्त्र ' नासूचितस्य पात्रस्य प्रवेश स्यात्कदाचन।" There are instances of such violation of this regulation in all dramas Jag remarks—" अत्र सूचनाव्यतिरेकेणैव प्रवेश इति प्रवेश सूचना व्यभिचरतीत्यस्त्रयेयम् । "

13 धिङ् मानुषं—the accus is acc अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि। Var on Pan 1 4 48 धिग्प्रयोगप्रभृत may go both with भूपतीन् and अस्मान् केशग्रह सद्य etc —mark the *nemesis* or justice of this remark See Intro लोकस्थिति—viz मरणं प्रकृति शरीरिणाम परिभवं—insult, affront.

14 पाक —fruition, consequence अयं viz the war दशस्य (केशग्रहस्य) that of द्रौपदी निर्वर्तिता नूनं—the p p is used in the sense of immediate future acc Pan 3 3 131 on which Sk—

"वर्तमाने लट्" इत्यारभ्य "उणादयो बहुलम्" यावत् येनोपाधिना प्रत्यया उक्तास्ते तथैव वर्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वा स्यु ।

S D cites this verse as an inst of क्षिति (रहस्यार्थस्य तु उद्भेद क्षिति स्यात्) the revelation or divulgence of a secret

आकाश—(st dir) this आकाशे does not anticipate any reply

15 आजन्मन see supra आ शस्त्रग्रहणात् । 2 2 गुरौ द्विजवरे- the epithets are significant "in spite of his being the preceptor and still more the foremost of Brahmins मातुल (मातुर्डुलच् । Var on Pan 4 2 36) शारद्वत —a patronymic of कृप He was the son of शरद्वत् (of the गौतम family) from जालपदी an Apsaras He was brought up by king शंतनु and when he came of age, he became the martial preceptor of the कौरवs and पाण्डवs He is represented as a man of justice, valour, and experience He was opposed to the project of the कौरवs to pilfer the cows of विराट, and to the heinous deed perpetrated by अश्वत्थामा in killing the sleeping sons of पाण्डवs He humiliated Karna for his arrogance and for his vaunts He was one of those few men who survived the carnage of the Bharatian war He is said to be a चिरजीविन् Cf अश्वत्थामा बली व्यासो हनूमांश्च विभीषण । कृप परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविन । Also see Mb Adi 140 2-21 and 54, 149 and Bhâg 9 21

16 गुरुसमरकण्डूनिकषण —a whetstone for scratching the restless itch of war i e He wore out his opponents परिहासा — Jokes अश्वत्थामा reminds his uncle of the merry conversation held by द्रोण with him (कृप) formerly परिगतपरिगन्तव्य —(परिगत ज्ञात परिगन्तव्य ज्ञेय येन) who is apprised of the news of द्रोणs death एषोऽहं सुतान्तरस्त तातमेवानुगच्छामि etc Cf the more spirited reply of अश्वत्थामा in Mb गत स वीरलोकाय पिता मम न संशय । न शोच्य पुरुषव्याघ्र यस्तदा निधन गत । यत्तु धर्मप्रवृत्त सन् केशग्रहणमाप्तवान् । पश्यता सर्वसैन्याना तन्मे मर्माणि कृन्तति । Drona 197 7 8

17 मद्वियोगभयात्—afraid of being separated from me since he took me for dead करोम्यविरहं—I want to bring about an absence of separation, i e union with etc V L करोमि विरह कर्तुं पितु is intelligible लोकयात्रा—The course of worldly life Cf लोकस्थिति supra Also पुत्र क्रियेयं लोकयात्रा । Mv 7

18 निवापाञ्जलिदानेन–the libation of water etc to the Manes at the time of the श्राद्ध ceremony "पितृदानं निवापः स्यात्' Amar केतनं —an indespensable religious duty, a नित्यनैमित्तिक, such as a पर्वश्राद्ध or "inviting the Brahmans to feast' अथ केतनं कृत्ये केतावुप निमन्त्रणे । Amar Jag wrongly interprets "केतनेगृहे" Rasivadekar takes it in the second sense Apte (Dictionary) in the first Cf निमन्त्रयेत पूर्वेद्युर्ब्राह्मणानात्मवान् शुचि । Yájña 1 255 Cf a similar advice given by वसिष्ठ to अज "अपशोकमना कुटुम्बिनीमनुगृहाण्व निवापदत्तिभि । स्वजनाश्रु किलातिसततं दहति प्रेतमिति प्रचक्षते।" R 8 86—because श्लेष्माश्रुबन्धुभिर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवश । अतो न रोदितव्य हि क्रिया कार्या स्वशक्तित । Yájña 3 11 (as quoted by Malli) also see Yájña 3 9 Construe तस्योपकारे त्वं किं जीवन् चाक किमुत अन्यथा (अजीवन्) शव । शस्त्रग्रहणविडम्बनया the ridiculous manipulation of a weapon भगवन् शस्त्र—stands for the whole जाति or class

19 नोचितमपि—though unfit (to be borne by a Brahmana) Kale quotes—शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रावरुध्यते । परिभवभयात्—out of fear of being insulted (as by द्रुपद) न खलु तव कश्चिन्न विषय—nobody was out of thy sphere of action *i e* everybody fell victim to thy stroke द्वौ नञौ प्रकृतार्थं गमयत । Malli or सं भाव्यनिषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधौ । का सू 5 1 9 similar to our English maxim—two negatives make one affirmative यत—because (my father gave thee up) Other explanations (i) यत एवं तत (therefore I give thee up)—Kale or (ii) अहमपि त्वा त्यजे। यदतो यत भयते त्यजति विषमसाध्य तत्रेदमं—Nagoji Bhatta (on K P) or as it may be otherwise interpreted यत एवं कृते सति भयते त्यजति सर्वं भविष्यति—will all be farfetched

K P cites this verse as an inst of the fault निर्हेतुत्व (a statement without a reason when such is required) The last line will be complete if the reason viz पितृशोकात् is supplied.

गुरोर्भावहावस्य परिभवम् etc —Mark the timely announcement. It dissuaded अश्वत्थामा from abandoning his weapon as will be seen नृपशुना—by the base fellow भ्रूणघ्नति हिनस्ति इति भ्रूणहा affix अण् acc कर्मण्यण् Pán 3 2 1

20 नयनसलिलक्षालिताङ्घ्रिनिरस्य—नयनसलिलेन (tears) क्षालित (washed) अत एव आर्द्रं आननं यस्य तस्य पलितपत्रले—"पलितं जरसा शौक्ल्यं केशादिषु' Amar नृशंस—a mischief, a cruel deed Jag नृशंस विनाशम्। "विनाशेपि नृशंस स्यात् इति हारावली। सर्वे सहध्वम्—this is another inst of काकाक्षिन्याय see supra act 1 15 It implies "you must not bear this"

21 आत्तधनुषा—grammatically incorrect at the end of a बहुव्रीहि comp धनुस् is changed to धन्वन् acc धनुषश्च। Pan 5 4 132 It is because of this, that वामन says न धृतधनुषीति असाधुत्वम्। का सं सू 5 2 60 see *supra* 2 2. and our note *ad loc* Construe मनुजेश्वराणां प्रत्ययम् पाल्तौ च मौलिरिव निरस्त (जित) काश येन तस्मिन्—with a head whiter than the काश flower प्रायोपवेश—प्रायाय उपवेश Sitting down for the प्राय vow प्राय is the name of a vow in which its observer fasts to death प्रायश्चानशने मृत्यौ—इति विश्व (quoted by Malli) Hemádri has प्रायो नाम तप प्रोक्तम्।' परिमृष्टम्—touched परिभवावतार—the new appearance of insult the word अवतार (भावे) is चिन्त्य Vamana says अवतारावचायशब्दयोर्दीर्घह्रस्वत्वव्यत्यस्य सो बालानाम्। का स सू 5 2.40 and comments, "ते हि अवतरणमवतार इति प्रयुञ्जते। सद्युक्त। भावे तरतेरविधानात्।" The form however is freely used in the sense Cf नवावतार कमलादिवोत्पलम्। R 3 36 and 5 24 यौवनावतारे K भागधेय—"दैवं दिष्टं भागधेयम्' Amar Solve "भाग एव भागधेयम् "acc भागरूपनामभ्यो धेय। Vár on Pan 5 4 36 Cf भागधेयदेयधोर्भाग'—Rudra kosha

22 शोकान्धमनसा—Supply तातेन अनल्पतातपरिषद्द्रविणमदमत्तस्य च रिपो etc—अनल्पानातानामञ्जाणामेव (समूह) तदेव द्रविणं तस्य यो मदस्तेन मत्तस्य रिपो—धृष्टद्युम्नस्य ममैवाय etc—Construe—रिपो अयं तस्य (तातस्य) शिरसि कर न निहित किंतु ममैव शिरसि पाद निहित "Asvatthāman means that the affront offered to his father was directed to him and not to his father since, the latter was only in meditation and hence could not retaliate it,' Another method of construing the sentence would be, अनल्पतातद्विरदद्रविणमदमत्तस्य तस्य रिपो अद्य सहसा मयैव पाद निहित (where मयैव and सहसा are V L. For ममैव and न कर), and would make this mean "Here do I defy the infatuated enemy etc Jag accepts the former explanation But it is unacceptable for various reasons—I first

that, *as Kale points out*, the epithet असंख्याताक्षौहिणीमर्दनस्य loses its propriety and is meaningless (ii) The word मम coming immediately after रिपो creates a maze of uncertainty and germinates the possibility of various meanings in the gen रिपो is awkward as being used instead of the instru रिपुणा The second interpretation is better because it brings out clearly the contrast between the two deeds—insult to one, helpless and to one, possessing extraordinary missiles and hence powerful Of तव भुजबलदर्पाध्मायमानस्य वाम शिरसि चरण एष न्यस्यते वारयैनम् *infra* stz 40

23 उपलभ्य—ज्ञात्वा करधृतधनु See *supra* stz 21 our not *ad loc* पाण्डूना पाञ्चालानां च सेना स पुवतूलस्तस्योत्क्षेपे प्रलयपवन इव। अलीका या प्रकृति (nature) तया जिह्म (crooked) चेत यस्य तत्र बाहुशालिन्—(बाहुभ्या शालते तच्छील) strong armed लौकैकधनुर्धरस्य— Of लोके सर्वधनुष्मतामधिपते । *supra* stz 5 and हा लोकत्रयैकधनुर्धर *supra* after stz 8 द्विजमन etc are significant appellations मनुजपशुना—मनुज पशुरिव acc कुत्सितानि कुत्सनै । Pan 2 1 53 पातकिन —(पातयति तत्पातकं तदस्ति एषाम्) sinners

24 गुरुपातक—(i) गुरु पातक or (ii) गुरु चेदं पातकं च Cf "ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागम । महान्ति पातकान्याहुस्तत्संसर्गश्च पञ्चमम् । M 5 11 55 निर्भयीदै —cf स्वाच ब्रह्मण दृष्ट्वा जन सूर्यमवेक्षते । ब्रह्महत्य हि ते पापं प्रायश्चित्तार्थमात्मन । Mb Drona 199 22 उदायुधै —उद्धतानि आयुधानि ये तै —प्रा द् comp असृक्च मेद (n) च मांस च तै बलि oblation नरकरिपुणा—कृष्णेन नरक was a demon, son of मही He was killed by कृष्ण, see Mb Sabha 9 and 55 also Bhág 10 59 and Hv 2 63

S D and K P cite this stz as an inst of the sentiment of रौद्ररस and the latter again as one of पुनरुक्तत्व—since the word समीमकिरीटिना is unnecessary when the persons are once referred to as भवाद्भ

दिव्यास्त्राणा ग्रामस्य कोविद श —well versed in multitudes of celestial missiles cf भूतग्राम स एवायम् । Bg 8 9 कोविद — Bhanuji Dikshit solves, (i) कौति शब्दायते धर्मादि (ii) को वेदस्य विद (वेत्ति, acc "इगुपध—' 3 1 135 Pán) iii कवि वदे विदा (ज्ञान) यस्य (iv) Malli solves कस्य विद्यास्थानस्य विद । Cf द्रोणपुत्रो महेष्वास-

सर्वनिवातिघन्विन । समरेचित्रयाधाच द्दशश्च महारथः। नैव शक्यो मया वीरः सम्यातु रथसत्तम । निहंहेपि लोक स्मिन्ब्रवैष महारथ । द्रोणेनातुगृहीतश्च दैर्यश्चैरहास्त्री । Mb. Udyoga. 167 37 S D cites this speech of कृप as an inst of अनुनय—

सोमक—son of सहदेव the king of पाञ्चाल, born in the family of पुरु. He was the grand father of द्रुपद. The family of the पाञ्चाल kings was named after him.

25 पितु—जमदग्नेः King कार्तवीर्य, otherwise called अर्जुन, went to जमदग्नि s आश्रम and took away his cow, when परशुराम, who had been out, saw this he fought with कार्तवीर्य and killed him When his sons heard this they repaired to the hermitage and shot Jamadagni dead while he was alone On this परशुराम perpetrated a general slaughter of the हैहयs see Mb. Śānti 48 and Drona. 70. and Vayu. P 91 Jag puts down पितुर्यै हुतदेन स्वृष्टे सति I, and appears to construe with अश्वत्थामा only ज्वलदनल्भास्त्र परशुना —Cf. स तेनातुष्टवारेण ज्वलितानलस्वसा I Mb Drona 70 अरिदविराशादविषमम्—अरीणां रुधिरस्य आसार. विरस भवति अत्र विघस.—residue of food in general. Cf विघमो भुक्तशेष तु I Ms I 285 सांग्रामिके —cf *supra* act 2 after stz 8 महाहव॰ग्रण—v. L प्राहितगुण—wellknown on account of its merits गुणे प्रतीते तु-कृतल॰ग्रगाहितलक्षणौ I Amar निकाराग्नी—the fire of the affront. Cf रिपो निकाराणव I *infra* 6 45 also Ki 14 33 41 v I परिभवाग्नी means the same thing अभिषिच्य—this reading is better than अभिषिक्त, since कृप was powerful enough to have अश्वत्थामा installed सेनापति The fol speeches clearly show this Secondly, if अभिषिक्त be accepted, कृप would have to rely upon the favour of chance, for the installation of अश्वत्थामा and the fol. speeches will be meaningless. परत त्र—causing to be dependent. अकिंचित्करम्—without any consequence, unimportant, useless ना किंचित्कर (न अकिंचित्करं)—a सुप् सुपा comp

26 कथं भवेत्—Jag interprets–किं भवेदित्यर्थ I The use of कथं in any way other than adverbially is without a second. To avoid this we can construe it thus—यदि तत्तुल्यकक्षो भवान्धुरि नियुज्यते (v I) पार्तराष्ट्रस्त कथ (how) अभीष्म अद्रोणश्च भवेत् I i e You will make the कौरवs forget the absence of भीष्म and द्रोण

तत्तुल्यकक्ष—(तेषां तुल्या कक्षा यस्य सः)—who holds a position rival to theirs Cf "कक्षा स्पर्धायेऽपि च।" S'âsvata कृतपरिकरस्य—परिकरं करोति girds up his loins, prepares himself परिकर lit. a girth, cloth worn round the loins Cf. बधान द्रागेव द्रढिमरमणीयं परिकरम् । G L. 47 The idea 'is if you once resolve to do a certain thing, not even the whole world can hinder you—how much less the army of the Pandavas' Kale notes " "Here राजा कृतपरिकरस्य, when advanced to the general's post and thus placed in a fit fighting position परिपन्थि भवितुं परिपन्थीभवितुम्—see our note on मन्दीकृत *supra* act 1 24 to become an opponent, to oppose (i) परि विरोधेन पन्थयितुं शील मस्येति पारपन्थी or (ii) परिविरुद्ध पन्था परिपन्थ (निपातित by परि-पन्थे तिष्ठति । *Pân 4 4 36*) सोऽस्त्यस्य नित्यं Cf भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्य-योगेऽतिशायने । सम्बन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादय ।—Mbh Bhanuji Dikshit der it (iii) परि दोषाख्याने पन्थयितुं शीलमस्य and quotes परिशब्दस्य प्रकृते 'दोषाख्याने निरसने पूजाव्याप्त्योश्च भूषणे *Med* The *word is restricted to the Vedas by Pân in the* सूत्र—छन्दसि परि-पन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि (antagonist)-Pân 5 2 89 The word however is largely used in that sense by later writers Mâlt 9 50 "पाडिस्पपरिपन्थिना । हरिणा Br 1 62 नचिरात्—a सुपसुपा *comp*

प्रतीकारजलावगाहनाय—the रूपक is apt since the heart was burning with a fire मन्दसताप करोमि—mark the contrast of this openminded wish with the following crooked conversation between दुर्योधन and कर्ण

27 बन्धु—A relative We expect रिपुद्गतबन्धुः खोद्धेयार्थ otherwise the उत्प्रेक्षा is liable to the fault हीनत्व (धर्मन्यूनता—Cf जातिप्रमाणधर्मन्यूनतोपमानस्य हीनत्वम् । का ल सू 4 2 9) धृताबाहुभ्या सुख स्या—by means of boats equipped with oars as the arms with arms कृत (Cf मराठी—वल्हंव). निशम्य ind p p of निशम् 4 P to hear Hence it is that वामन says, निशम्य निशमय्यशब्दौ प्रकृतिभेदात् । का ल सू 5 2 76 किंशब्दइसमये etc Cf किमत्र क्रियते यदनेन सर्व-परिभवपरित्राणहेतुना शस्त्रग्रहसूचिता तादृशीमवस्थामास्मा नीत । *infra* after stz 30 अथवा सुकमिदम्—This seems to be a catchword of दुर्योधन,

cf सुकमिदं कस्यचित् । supra act 2. 3 अभियुक्तैः—by the wise (with सुकम्) प्रहीतिदुस्त्यजा—cf अनितिक्रम्य गुणा सर्वान्स्वभावो मूर्ध्नि वर्तते । Pt or स्वभावो दुरतिक्रम । Ibid साचारकम्य (st dir) with a ncd. कौरवेषु पाण्डवेषु च यः पक्षपात (alliance) तस्मात्प्रवृत्तो महासग्रामा दम्य रानकम्य—affix वञ् (अ) acc गोत्रेक्षोहोष्ट्रोरभ्र न— Pan 4 2.39 in the sense of समूह निपुणम्—either ind or adj

23 Construe—यदैव न सोतिरयोभय दृष्टार्जुनेन हन्यमान सिंधुराज मयया कथ उपेक्षत । अतिरथ-def अमितान्योधयदस्तु सम्प्रोक्तोतिरथस्तु स । The epithet is signif ant ' There is the more cause why द्रोण should be blamed in the matter because he was no an ordinary warrior"

S D quotes this stz. as an inst of अर्थापत्ति (indirect inference) न्यग्रोध-दण्डक (न्यह अप दण्डक)

29 निरन्तर Closely हर्षोत्थ owing to grief. न तनूरुहेषु विकृति मोति results into the rise of horripilation अत्र-प्रवृमम्—The use is peculiar We expect प्राशिष्य

30 गुरुवचा goes with मनसा तनूकर्तुम्—च्वि form अमूच्छा वेचिन । Vār on. Pan 5 4 50

31 यत्तात etc —that father etc v l मत्तात my father Mb reads यत्तात कथमत्र पुत्रिण (fathers) पुत्रस्य स्नुग करिष्यति The dat is acc स्पृहरीा सत । Pan 1 4 36 अपुत्रिण —not a good reading अन्ये अपुत्रिण would not necessarily make द्रोण an अपुत्रिन् (as Kale supposes) since पुत्रिण अन्ये अपुत्रिण एव Mb however reads पुत्रिण The verse is t k n from Mb Drona. 197 9

सर्वपरिभवत्राणहेतुना—Solve सर्वेषा (अस्माक) परिभवत्राणहेतुरनेन or (ii) मवपरिभवस्य त्राण तस्य हेतुना or (iii) सर्वेषा (परेषा) परिभवात् पत् त्राण तस्य हेतुना

परिचयते—v l परिचयत तत्—the former is more emphatic

2 स्वभुजगुरुमद —an awkward comp स्वभुजगुरुमदात् (v l) is better पाण्डवीना चमूनाम्—out of etc (यतश्चनिर्धारण । Pan 2.3 41) पाण्डवीनाम्—der पाण्डवानाम् इय पाण्डवी acc तस्येदम् । (अण्) Pan. 4.3. 120 and not पाण्डवानाम् इय—which will be पाण्डवीय Cf धृतराष्ट्रक supra also पाण्डुपाञ्चालसेना । supra s z. 23 आदिष्टया —This

stands for the young and the old Jag अधिकवयास्तरुणो हृद्धश्च । साक्षिन्—a witness, allowed by Pan by laying down साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम् । Pan 5 2 91 मयि रणे चरति (Loc absolute) यो य प्रतीप —The man who will dare oppose me in my conduct in the field यो य and तस्य तस्य—repetitions for the inclusion of one and all नित्यवीप्सयो । Pan 8 1 4 स्वय=साक्षात् Construe तस्य स्वय अन्तकस्यापि अह अन्तक —Death of the God of death even i e even if he may be the God of death incarnate, I will be a second death to him.

S D quotes this stz as an inst of उदाहरण (उदाहरणमुत्कर्षयुक्त वचनमुच्यते ।) i e the expressession of the excellence or advantage of a thing over another or by itself, in a figurative way, and the same quotes it to illustrate प्रसाद brilliance of style प्रसाद ओजोमिश्रितशैथिल्यात्मा—simplicity with force चन्द्रालोक, too quotes the stz for this purpose—" तत् (दीप्ति) प्रकाशन परस्यार्थो नापेक्षितदीर्घसमासरचन प्रसन्नवाचकाभिधय ।"

जामदग्न्यशिष्य—the epithet is significant in two ways (i) first, that it requires कर्ण to be fully acquainted with the story of परशुराम and (ii) secondly, that it reminds him covertly of the trick that he played upon परशुराम and humiliates him In order to excel अर्जुन in the art of arms, he went to परशुराम who hated the क्षत्रिय s and told him that we was a brahmin of the भृगु family. Day by day परशुराम learnt the fraud and cursed him see Mb Shánti 2 and 3

33 On hearing of the death of जमदग्नि his father at the hands of कार्तवीर्य's sons (see *supra* our note to stz 25), परशुराम killed the हैहय s and in the heat of anger vacated the earth of क्षत्रिय s by committing general slaughters twentyone times ह्रदा पूरिता —There were five lakes of समन्तपञ्चक later called कुरुक्षेत्र Cf पश्यन्तस्तु कुरुक्षेत्र मधुराख्य महारथा । अमी रामह्रदा पञ्च दृश्यते पार्थ दूरत । येषु सतर्पयामास पितृन् क्षत्रियशोणितै । त्रि सप्तकृत्वा वसुधा कृत्वा निक्षत्रिया प्रभु । इहेदानी ततो राम कर्मणो विरराम ह । Mb S'anti 47 also Adi 2 1 and Vana 118 9 It is to these five lakes that अश्वत्थामा is referring and expressing his desire to fill them with

blood once more तथाविध —of the same nature तान्येव—Drona who obtained the शस्त्र from परशुराम, (see *supra* our note on stz. 5 and इत्युक्तवान्मिसहस्त्रं सहस्त्रवत्न विभु । ददौ मत्रं चतुर्वेद विशाल्याम शुचितम् । Bm 1 619), imparted them to his son एवाहितवस्मर०—solve (i) आहितानां गत्र्णां शस्त्राणि तेषां घस्मराणि अत एव गुरूणि—potent enough to devour the weapons of the enemies (ii) Jag solves आहिता उपस्थिता ये शत्रवस्तेषां घस्मराणि etc —a farfetched solution (iii) Some solve—आहित (गृहीत) शस्त्र येन तस्य दृष्टद्युम्नस्य etc —this is onesided, and confining, v 1 एवाहितेहेतिघस्मर etc is better for अनुप्रास

K P VII cites this verse as an inst of प्रतिकूलवर्णत्व (a fault)—where the sound disagrees with the sense Here the sentiment रौद्र loses its effect when spoken in soft letters See our note in act 1 21

S D quotes it as an inst of आख्यान (पूर्ववृत्त उक्ति)

वीद्रमध्यवसित see our note *supra* act 1 after stz 22. भवता कृतपरिकर.—honoured or patronised by you cf कृतपरिग्रह लोक त्रयमपि समर्थं cf कृतपरिकरस्य भवादृशस्य त्रैलोक्यमपि न क्षम परिपन्थीभवितुम् । *supra* after stz 26

युज्यमानं—what is being thought of just now or युक्त i e the right thing प्रतिपन्न—promised निर्वाह प्रतिपन्नवस्तुषु । Mu 2. 18 अंगराजस्य (गते षष्ठी ।) to Karna. अंगराजस्यार्थे-in behalf of Karna

शयन्—Jag reads मातुल and twists the whole sense of the next stz into absurdity सुप्तिमि प्रयत्नप्रबोधित शये—You should sleep so soundly as to be roused with difficulty etc Cf सुप्ता रमन्त स्तवपन प्रथितप्रबोध प्राबोधयदुपसि वाग्मिरुदारवाच । R 5 65 विसोमरूम्–devoid of the सोमक (i. e पांचाल see *supra*–our note *ad loc* before stz 25) Jag wrongly interprets सोमकाऽनन्वय –which is absurd दो शाल्मिनां-दोर्ष्माशालन्ते इति—(with रणकथा) i e even the talk of fight, among the arm strong dies away v e दोःशालिना is not acceptable The word अद्य is repeated for the sake of emphasis

K. P VII quotes this stz as an inst of विधेयाविमर्श "improper predication', i e the wrong assignation of the pred

Here the action denoted by शेषे *should not properly be made the* predicate, which position is due to the action denoted by परिबोधित, since a man sleeps first and is then roused It should rather be read therefore as कथं हि परिबोध्यसे स्तुतिभिरद्य सुप्तो निशाम्- *Nagoji Bhatta proposes* सुखेनशयितश्चिरादुषसि बोध्यसे मागधै ।

वक्तुसुकरमिदं दुष्करमध्यवसितुम्—a proverb handed down to us by भट्टनारायण Cf बोलणें सोपें पण करणें कठीण (मराठी) दुष्करमध्यवसितुम्–acc. पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु। Pan 3 4 65 the meaning of which सूत्र should be taken in the negative also Since पर्याप्तो भोक्तुं as well as अपर्याप्तो भोक्तुं are allowed grammatically. अद्य कर्मण —for this deed—*i e* to do this viz to talk in vain Kale notes " By वक्तृ Karna refers to himself '—probably from the next sarcastic reply of अश्वत्थामा–न पुनर्वाग्जनाधिक्षेपेण This is a misinterpretation अश्व० means he did not speak the words for such brave warriors, as he was evidently upbraiding the other for his bitterness of envy The words एवमिदम् are significant, कुपितस्य चातुधद्वितीयस्य संग्रामावतरणमुचितं नैवविधा प्रजापा ।—Cf " words in council, feats in battle meet " (Lord Derby's Trans of the Iliad) राधागर्भभारभूत-राधाया गर्भस्य भार स्तद्भूत्—राधागर्भभारभूत —Cf ' भूतं । प्राप्ते वृत्ते समे सत्ये देवयोन्यन्तरे तु ना । " Med. प्रतिक्रियां— counteraction, revenge

35 गुरुशापभावितवशात् etc See जामदग्न्याशिष्य before stz 33 and continue—परशुराम cursed कर्ण that as he was a सूत and not a Brahmana (as he had pretentiously made him believe), he would not be able to call to his mind anything of the ब्रह्मास्त्र in an exigency यस्मान्मिथ्याविचीर्णोऽह अस्त्रलोभादिहत्वया। तस्मादेतच्च ते मूढ ब्रह्मास्त्रं प्रतिभास्यति ॥ Mb Santi 3 30 For details see Mb Santi 2 and 3 and Karna 30 सप्रत्येव भयात् etc Cf. कथमेते महारथा कर्णादयोऽपि समरात्पराङ्मुखा भवन्ति । *supra* below stz 5 स्तुतिवशकीर्तनविद्याम्—सूत नाम सूत was the name of the caste born of a ब्राह्मणी by a क्षत्रिय Their vocation was generally that of chariot driving or offering panegyrics to the King ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूत । Amar Cf तमुवाच तत कर्णं शापान्नीत प्रसादयन् । ब्रह्मक्षत्रान्तरे जात सूत मा विद्धि भार्गव । Mb अश्व० means to say that he is not so lowborn as कर्ण, and therefore is not expected to shed

tears instead of fight with arms, in the act of retaliating the insult

वाचाट—der बहु कुत्सिता च वाग्यस्य । affix आटच् acc "आलजाटचौ बहुभाषिणि । Pan 5 2 125 and Vár on the same 'कुत्सायामिति वाच्यम् ।' दृप्तास्त्रप्रयोगदुर्विदग्ध—foolishly puffed up with the vain knowledge of arms

36 पाञ्चालभीतेन solve पाञ्चालाद्भीतेन । पञ्चमीसमास acc भयभीतभीतिभीभिरिति वाच्यम् । Vár on Pan 2.1 37

37 सूतो वा etc See *supra* act 2 before stz. 1 our note *ad loc*

38 Construe तेन आजौ (in battle) प्रतिदिन यत्कृतं तद्युधा वेत्ति since, it is the ground that the victims of his sword embraced सत्यनतस्य पर पृथासुत—Yudhisthira विक्रमैकरस—whose very essence is formed of the sentiment of valour Cf शृंगारैकरस स्वयं नु मदन । V 1 80 v 1 त्व पुनर्विक्रमैकरस । तत पितरमनुस्मृत्य महान्मे सशयो जात । is rejected since, कर्ण is retorting against अश्वत्थामा, upon his praising his father Secondly the other sentence तत पितरम् etc becomes meaningless Some read पुनर्विक्रमैकरस तव पितरमनुस्मृत्य महान्मे सशयोजात and Kale explains "Karna wishes to insinuates that Drona was treacherous to the कौरवs and so allowed himself to be killed under some prefext This reading is not acceptable for two reasons—(i) The word पुनर् in this sense never comes in the beginning of a clause— it looks awkward वामन prohibits the use of such words in this position by न पादादौ खल्वादय । का ए सू 5 1 5 and remarks in his वृत्ति—आदिशब्द प्रकारार्थ । येषामादौ प्रयोगात श्लिष्यन्तित शून्यन्त । (ii) the words सशयो जात and अनुस्मृत्य do not make out the sense taken by Kale कर्ण really means—" I do not understand what you are going to do by calling to mind the valour of your father I entertain great doubt in the matter' In this explanation महान्मे etc is more emphatic

39 The purport is—though a person may throw his weapon aside, he would but resist an insulting enemy

Drona however stood silent as a woman, even though his hair were roughly handled "

40 कथमपि—owing to some thing or other. This is explained by दुःखिना भीरुणा वा । भुजबलस्य यो दर्पस्तेनाध्मायमानस्य (swollen) वत्स—v 1 गुरुपुत्र is probably a correction. ब्रह्मबन्धु-a nominal Brahmana—who only belongs to the ब्राह्मण caste but does not perform its characteristic rites etc—hence a degraded Brahmana.

ब्रह्मबन्धु.—Bhánuji solves ब्रह्मैव ब्राह्मणजातिर्बन्धुरस्य । [We can solve thus also ब्रह्मण ब्राह्मणजातेः बन्धुः (केवलम्)] of ब्रह्मबन्धुरधिक्षेपे Amai

41 जात्याऽवध्योऽसि—because he was a ब्राह्मण Kale quotes Bhág वपनं द्रविणादानं स्थानान्निर्यापणं तथा। एष हि ब्रह्मबन्धूनां वधो नान्योस्ति दैहिक ॥ वेत्स्यसि-v 1 द्रक्ष्यसि seems to be a correction of the original वेत्स्यसि—which is noticed by Vàmana, perhaps the oldest writer who refers to Venisamhàra We expect वेदिष्यसि since the root is a Seṭ one वामन reconciles the form by splitting वेत्स्यसि into वेत्सि and असि where असि is an ind in the sense of त्वं He notes that असि is sometimes used for the sake of वाक्यालंकार too, वेत्स्यसीति पदभंगात्। का लं सू 5 2 82 and in the वृत्ति—"पतितं वेत्स्यसि क्षितौ" इत्यत्र वेत्स्यसीति न सिध्यति। इडप्रसंगात्। अत आह—पदभंगात् सिध्यति। वेत्स्यसीति पदं भज्यते वेत्सि-असि। असीत्ययं निपातस्त्वमित्यस्मिन्नर्थे। क्वचिद्वाक्यालङ्कारे प्रयुज्यते। यथा—पार्थिव स्वमसि सत्यमन्यथा इति। Construe —इमम्‌उद्धृतं चरणं तु अनेन खड्गेन लूनं क्षितौपतितं वेत्स्यसि।

42 मिथ्याप्रतिज्ञ.—अर्जुन had vowed to kell कर्ण अश्व० means, by killing कर्ण himself he would make अर्जुन's प्रतिज्ञा to kill him (कर्ण), fruitless and false Jag remarks-मिथ्याप्रतिज्ञो मया तव वधात्तेन च तत्करणदिति भाव। For अर्जुन's प्रतिज्ञा Cf—असूयितारं द्वेष्टारं प्रवक्तारं विकत्थनम्। भीमसेन नियोगात्ते हन्ताहं कर्णमाहवे। अर्जुनः प्रतिजानीते भीमस्य प्रियकाम्यया। कर्णं कर्णानुगांश्चैव रणे हन्तास्मि पत्रिभिः। Mb Sabhá शार्ङ्गं गृहाण—Be ready to fight with me वारयकस्त्रा (शार्ङ्ग) मौर्वीवा रक्षार्थं गम्यम्—or humbly beseech my protection वत्स, सूतपुत्र,-the first is addressed to अश्व०, the second to कर्ण.

43 अवज्ञया धीरसत्त्वैरपेक्षितानां कोपान्धैश्चात्रासितानां मन्दानां एषा विकत्थना भवति।—neglected or ignored by the magnanimous through disregard, and not frightened by them in wrath, fools boast so vainly निष्पेषसुलभम्-easily achieved by crushing or compression (in my arms etc) कार्येण-out of some purpose or selfinterest Cf गुरोष समरश्लाघी दुर्मतिश्च द्विजाधम। आसादयतु मद्वीर्यं मुञ्चेम कुरुसत्तम॥ Mb Drona 160

44 सुतान्वय—सुतानामन्वय यस्य or सुतानामन्वय: (posterity, descendant) शशधरान्वयसंभवम्-सोमवंशधरम् अयं न भवसि-Behold! Thou ceasest to exist, thou shalt breathe no longer! Cf दुरात्मन् भ्रष्टस्त्वमन्वय न भवसि। Malt 5 S. 6 etc

व्यामोह—inconsiderateness अन्यदेव प्रस्तुतमन्यत्रावेग—one thing was under discussion or in the issue—and you show yourselves energetic or anxious for quite the reverse Kale trans. "आवेग-—drift, course of events" वाम पन्था:—a crooked policy. Cf प्रतिविद्धापिवामैषाजाति। S 6 Cf on another occasion—अश्वत्थामन्प्रसीदस्व क्षन्तुमर्हसि मानद। कोप खलुन कर्तव्य सूतपुत्रे कथंचन। त्वयि कर्णे कृपे द्रोणे मद्राजेऽपि सौबले। महत्कार्यं समासक्तं प्रसीद द्विजसत्तम। Mb Drona 160 13-14

न लभ्यतेऽस्य etc—I do not get an opportune occasion to humble down the pride etc स्वबलानां प्रधानयो विरोधस्तस्य

45 बलानां नाथे etc Construe—अरिमन्बलानां नाथे (सति), परिकुपितभीमार्जुनभये (च) समुत्पन्ने (सति) राजा अमुं प्रियसखं (बलावलेपवशया) वेत्तु। or v 1, राजा प्रियसखम् वेत्तु। Kale finds fault with the reading अमुं and gives reason—" the pronoun अदस् referring to बलानां नाथे the subject of the loc absolute phrase occurs again, in the principal sentence in the accus which is unidiomatic" The conclusion drawn by Apte (Guide § 125), in this connection is, more or less, unauthoritative and unreliable Secondly though we avoid the word अमु the word प्रियसख is enough to obey that prohibition, since प्रियसख and बलानां नाथे refer to the same person That Mr Apte lays down that the Gen of the previous subject can be allowed in such construction, is due to the fact that in that case the noun following the gen. is

different from the previous subject Let us take his own illustration मदने हरेण दग्धे तस्य पत्नी विवशा बभूव—here पत्नी and मदन are different persons The rule of Mr Apte should properly therefore be "a person or thing subject in the absolute phrase, should not be repeated in the principal clause in a प्रत्यक्ष or direct form" It can be repeated however as a संबन्धि or indirect form as तस्य or मदनस्य in the example In that case this would be a contradiction to the rule

कुलक्रमागतम्—कर्ण refers to Dronas casting off of weapons

46 S D cites this stz to illustrate गर्व or pride (due to beauty, valour etc) मत्समुखीनम् adv मम समुखीन यथास्यात्तथा समुख takes the affix ख (ईन) acc यथामुखसमुखस्य दर्शन ख I Pán 5 2 6 v 1 मत्सम्मुखम्

सौबल—Patronymic of शकुनि He was the king of गांधार (Kandahar), and brother of गांधारी He gave दुर्योधन the wicked counsel of enticing the पाण्डवs into gamble and thus rob them of their wealth He is represented as a type of the wicked, and crafty "He is the most unobtrusive yet unfailing spring of wicked action, enlisting दुर्योधन's absolute confidence" He was दुर्योधन s moral strength In Mb he tells युधिष्ठिर that it is right to be hypocritical for a hypocrite He proves these words true by action •

47 संरक्ष्यता कौरव —v l कौरवा is incorrect

सोत्प्रासं—with a violent sarcastic laughter Jag however quotes अमर (?) "सोत्प्रासं सममाकस्मितम् । अनराज etc The sarcasm here explains the meaning of every epithet used figuratively (परिकर—विशेषणैर्यस्माकूतैरुक्ति परिकरस्तु स I K P also see S D 10 57) आस्फालयन्ती—concussing, blasting समं—at the same time=युगपत् D R quotes this speech as an inst of संभ्रम अनृतमनुमत नाम—It is true, I thought of doing such improper thing For नाम cf act 1 12

48 Second line construe—स्वयमपि अ युधं भीमाद् शासन प्रार्थं अस्वर्क (न स्वस्य) अनार्यगिरी—not human, celestial अनार्य—improper for an आर्य def "कर्तव्यमाचरन्कर्म अकर्तव्यमनाचरन् । तिष्ठति

प्रवृत्ताचारे स वै आर्य इति स्मृत । Cf तेन राज्ञा शकुन्तलायां अनार्यमाचरितम् ।.. अतत्त्वमपि—etc an inst. of माहात्म्य (S D 6.203)

The act is a creation of the poet's own fancy In it भट्टनारायण s art of dramaturgy is seen to its climax The sentiment of वीर rules predominant throughout the act and the sarcasm and bitterness of repartees and quarrels add to the charm of that sentiment In short as Prof Wilson remarks here there is "poetry of passion' and more we have passages of thundering eloquence, unparalleled in Sanskrit literature, and marvellous character-sketches of some of the most prominent of Bharatian warriors—sketches which rank second to none, but Mahabharata's The quarrel runs on natural and similar to those we see in common life Taunts and rebukes are numerous, and clever saying But the one great draw back of the otherwise magnificent act is that it has little or no bearing upon the plot—it simply comes on as a matter of the course of time

The poet pored over the great epic, hit upon a fancy of weaving out a fabric from the idea of the succession to the generalship, painted it and gave us a right portrait of the occurence but he failed to see that it has no connection with the plot as such If we infer from the name of the drama, the वेणीसंहार of द्रौपदी has little to do with this quarrel Perhaps the delineation of the character of दुःशासन in the event of his slaughter at the hands of भीम would have been more appropriate

We have such a quarrel between अश्वत्थामा and कर्ण, but its topic is a different one In Mb Drona—159 and 160, कर्ण is represented as boasting of his martial merits, as having been reproached by कृप for his vain vaunts, whereupon the former abuses him and makes a vow to cut off his tongue as a punishment अश्व० gets angry with कर्ण and a squabble ensues On the occasion we have a similar exchange of abusive words अश्व०—"कर्ण पश्य सुदुर्बुद्धे तिष्ठेदानीं नराधम । एष तेऽद्य शिरः कायादुद्धरा

न्सुदुर्मते। ' तमुद्यतं तु वेगेन राजा दुर्योधन स्वयं । न्यवारयन्महातेजा पृषध द्विपदावर । कर्ण०—"शूरोऽय समरश्लाघी दुर्मतिश्च द्विजाधम आसादयतु मद्वीर्यं मुञ्चेम कुरुसत्तम । अश्व०—'तवैतत्क्षम्यतेऽस्माभि सूतात्मज सदुर्मते। दर्पमुत्सित्तमेतत्ते फल्गुनो नाशयिष्यति । ' दुर्यो०—'अश्वत्थामन् प्रसीदस्व क्षन्तु मर्हसि मानद। कोप खलु नकर्तव्य सूतपुत्र कथंचन। त्वयि कर्णे कृपे द्रोण मद्रराजेऽथ सौबल। महत्कार्यं समासक्त प्रसीद द्विजसत्तम। एते ह्यभिमुखा सर्वे राधेयेन युयुत्सव । आयान्ति पाण्डवा ब्रह्मन् आह्वयन्त समन्तत ।" Drona 160 This incident is cleverly blended with that bf the succession to the commandership of the army In Mb however we are told that it was अश्व० himself that advised दुर्योधन to install कर्ण in the post आचार्यपुत्रो मेधावी वाक्यज्ञो वाक्यमब्रवीत्। ते वय प्रमत्तृणा सर्वयोधगुणैर्युतम् । कर्णमेवाभिषेक्ष्याम सैनापत्येन भारत । कर्णं सेनापतिं कृत्वा प्रमथिष्यामहे रिपून्। एष ह्यतिबल शूर कृतास्त्रो युद्धदुर्मद । वैवस्वत इवासह्य शक्तो जतु रणे रिपून् । Karna 7 The dramatist has amalgamated these two occasions and given us a combined picture of the two

The action of the plot contained in this act—can be broadly divided into three divisions—(i) the account of the past events, (ii) The quarrel about the succession to the commandership, and (iii) and the killing of दुःशासन by भीमसेन (i)—the प्रवेशक is full of hideous and disgusting descriptions The characters themselves are the embodiment of the बीभत्सरस Their dress and laughter, their stores of blood, and flesh and fat go to heighten the sentiment Indeed as represented on the stage this प्रवेशक must have been an extraordinary picture of the sentiment of Disgust The प्रवेशक is chiefly meant (a) to anounce the fall of unimportant warriors such as घटोत्कच द्रुपद, विराट जयद्रथ, सोमदत्त etc and prepares us to grasp the coming action by info-ming us of the tragic death of द्रोण (b) it also gives us reason why the demons are so much intrested in the proceedings of the war—viz that the male demons ordered by his mistress हिडिम्बादेवी to accompany भीम while he is in the feld, in order to drink off the blood of दुःशासन (which comes at the end of the Act) (ii) (a) The death of द्रोण and the consquent dispersion of the army of कौरव, (b) अश्व

,
त्थामा is introduced to the news of his father s death by the सारथि of द्रोण and not by कृप as is done in Mb This change is probably brought in to make the incident aptly vivid (c) कृप consoles अश्व० on the sad news of his father s death and encourages him to accept the commandership (d) दुर्योधन however seems to be inclined to bestow that honour upon कर्ण A contest ensues between कर्ण and अश्वत्थामा in which the latter swears not to hold his weapon till कर्ण is killed (c) In the meanwhile भीम is represented in नेपथ्य to have killed दुःशासन. अश्व० wishes to run to his rescue, but his oath stands in the way

ACT. IV.

नेपथ्ये—This नेपथ्यवचन is spoken by some partisan of t कौरवs दोहद—a vehement desire (lit the longing of a pregna woman) Cf a more forcible word—समरकण्डू *supra* act 3 पणीकृत—staked शोणितेन स्नपित (bathed) बीभत्सवेषश्च वृकोदर et कमडलु —the rounded pinnacle on the top of the chariot (कलश - वैजयन्ती banner Kale wrongly explains (Notes p 46) "Chariots were decked with garlands of flowers' —शिखरावनद्धवै यन्ती etc कबन्ध *the trunk of the body* विषमात् *uneven ground* य उद्घात (jolting) तेन कृत कलकल यासां तासां किंकिणीनां जालानां माल तां सन्ति अस्य सदर्पेण स्तभित परचक्रपराक्रमस्य प्रसर येन अभियुक्त attacked

This नेपथ्यवचन is spoken by भीमसेन तोमर —an iron clu पाण्डवपक्षपातिन —Kale remarks—" Even the warriors on t side of the पांडवs have stood aghast with fear on seeing th frightful form of भीम रभसेन गच्छति तच्छील —impatient स्तोक वशिष्टप्रतिज्ञामहोत्सव —स्तोकावशिष्ट प्रतिज्ञा एव महोत्सव cause of deligh यस्य (ii) or स्तोकावशिष्टा या प्रतिज्ञा तया महोत्सव (delight) यस्य धूर्ता जितो दास —ironical पार्थमध्यम —(पार्थेषु मध्यम) the middle of पृथा

1 मानधनस्य—rich in honour मिषत —(पश्यत —पशोचाधारे Pán 2 3 38) मिष् 6 P to see, to look on Cf Ku 2 46 Or may mean "in the form or disguise of वर्णस्य मिषत वृकराज्यस्य च शल्यस्य च प्रत्यक्षं Kale interprets "or मिषत may mea who was living" We do not know any such sense of मिष मृषत (v l) of Jag मृषत सहिष्णा is acceptable मारुति —भी who was the son of मरुत् (वायु) from कुन्ती born by means o the power of one of the charms See Mb. Adi 1.95 1 5 "वश्यमाणम् आचरिष्यति' *is quoted in D R as an inst* उद्वेग (उद्गत अंगेषु भीति) an अंग of the गर्भसन्धि सरसि f a lak सरसीरुह I Amar विक्षोभ—(स्तु) Shaking the lotuses मातरिश्वन an epithet of the wind (i)मातरि अन्तरिक्षे श्वयति वर्धते । (ii) or मातरि

जनन्यां श्वपति वर्धते । ससमसकरूपत्वात् (भाद्रुजि) an अलुक् comp Or (iii) मातरि अन्तरिक्षश्वसिति (Nir) or iv मातरि आद्य अनिति (Ibid.) संवाहित -borne, Jag 's मिलित is unintelligible अयाचित Cf अप्रयत्न *infra* दशापरिणामयोग्येन —' Fit for the changed condition ' of दुर्योधन Jag's परिणामो विपाक is correct Kale seems to take this in the sense "Capable of causing a change" in the then state of दुर्योधन. सर्वं तथाविधस्य etc Stop after स्वामिन.

2 दत्त्वा द्रोणेन etc-Cf Act 3 23 अरीणां प्रतिज्ञां—The oath in connection with the enemies तृणमिव—v 1 लघुमिव is unsuitable. Last line construe—एतावतापि, कुरुकुलविभुना दैव सकामं न (इति) अहं मन्ये

3 मदेन कलितो य करेणुस्तेन भज्यमाने—कलित—possessed of. The roots कल् and वल् may have any sense (so say the शाब्दिकs कविकल्पद्रुमे कामधेनु इति शाब्दिका ।) प्रकट (appearing) एकस्मात् शेषः परिस्मिन् तस्मिन् कुदृष्टौ—an evil eye हतविधे—हत in the beginning of a comp often has the sense of 'Cursed, or wretched' Cf हतविधिलसितानां । Si 11 54

4 अनारूढस्य संशयम्—not involved in any risk Cf न संशयम नारुह्य नरोभद्राणि पश्यति । Hitopadesa आयुष्मन्—This is the mode of charioteers to address their masters Cf आयुष्मन्निति वाच्यस्तु रथी सूतेन सर्वदा । नाट्य० 17 74 and रथी सूतेन चायुष्मान् । S D मनोरथंच—and to sustain your ambition The reading वयच is not good, since it is incompatible with the loyal regard in the सूत अरातीनां विमर्दस्य (crowd) य संघट्ट (thick, collision) तस्मिन् सच रितु शीलमस्य

5 Duryodhan is still under the delusion that दुःशासन is still surviving मदात्त० —solve मदात्तया विलोडिता पाडवा येन अराति० अरातिकुम्भेव गजघटा (a troop of elephants) तस्या मृगेन्द्र इव

6 वृथाग्रजेन (मया)—a useless elder brother कारितोऽस्यावि-नयं—you were caused to offend (the पाडवs)

7 उपहारेण—by offering (yourself) as a victim Cf उपहारी-कृतास्मि । Mâlt 2

प्रास —a barbed missile प्रासस्तुरन्त Amar महारथाना goes with इषुतोमर etc

निश्रेष्ट —v 1 निश्चेतन is redundant विरूप कृतवानसि—You spoiled everything

8 मे अनुजाद्विप —of the enemy of my younger brother क्षोभे• disturbance of the blows (गदाप्रनिकृते) dealt with the thunderbolt of the mace दुः शासनी—on which दु शासन was laid यद् इमाय etc यद् is connected with विरूप कृतवानसि *supra*

9 अपि नाम भवेन्मृत्युर्न च हन्ता वृकोदर —Mark the मानधनत्व and heroism of this speech घातितासेव etc —Cf येषामर्थे काङ्क्षित नो राज्यं भोगा सुखानि च । त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च । Bg 1 33 व्रणबद्धपट्टिका etc (st d r) with wounds dressed with bandages सन्नाह—an armour कङ्कपत्रै –by means of tongs or pincers Cf शल्यानि व्यपनीय कङ्कवदनै । *infra* act 5 । हंहो—a lowborn character must address his equal in this term समानोऽधमवयसेति हंहो हन्तेतिचाधमै । न स्य० 13 73 अन्यस्मिन्नपि जन्मान्तरे—this is an oversight on the part of the poet We expect अन्यस्मिञ्जन्मनि or जन्मान्तरे शून्यासनै—with the saddle unoccupied उपालम्भ-this is generally the case in lamentation महाराजदुर्योधनोऽपि-अपि is significant तस्य goes with कूटविषशाखिन निर्भर्त्सित०—where the repudiation or disregarding of विदुर's advice, was the seed, the repulsion of भीष्म s counsel, the sprout, the encouragement and like by शकुनि, the taking of root the pulling of द्रौपदी s hair, the flower कूटविषशाखिन—कूट (fraud) एव य विषशाखा तस्य फल परिणमति—This sentence is cited by D R as an inst of आक्षेप (गर्भबीजसमुद्भेदादाक्षेप परिकीर्तित) with the remark बीजमेव फलोन्मुख तथा आक्षिप्यत इत्याक्षेप । सवलित०—intermingled प्रसूत, produced. कुसमस्य फल परिणमति the fruit is developed of the flower etc

उपसृत्य सूत सभया पृच्छति –(St dir) The name is not given. The actor is supposed to know it The poet wants to keep the chario eer only with the name सूत before us

अये सुन्दरक .. देव न भवानेव । अय महाराज' ।—D R quotes this passage as an inst of तर्क (तर्क ऊहवचन यत्तु तोटक तदुदाहृतम् ।)

धौर्या —horses धुर वहति स धौर्य (affix ढक्)-acc धुरो यड्ढको । Pān 4 4 47

पर्याकुलयसि—Make still more anxious See our note on परिकुपित act 1 after stz 14

स्वामिनांगराजेन—this shows that सुन्दरक was an attendant of कर्ण अविज्ञातसधान etc It is not understood when कर्ण fixes the arrow to his bow and when he discharges it Cf तूणीरमुख-धनुर्गुणगमनागमनशरसंधानमोक्षचक्रलक्ष्यते स्म infra p 93 मध्यम पाडव - this should be मध्यम पार्थ, Kale quotes a similar use भ्रातृणामपि मध्यम (Bhása) but there the brothers are the three पार्थs नकुलसहदेवौ being भ्रातरौ न खलु गगनतल लक्ष्यते—the Historical present in Sans (called भाविक in rhetorics) टङ्कारण—an onomotopoetic word The twang of the bowstring ज्ञायत—it was mistaken for विद्युत—indicative त्रिविधं परिसुक्तानि यानि प्रहरणानि तैराहतैभ्य कवचेभ्य सगलितो योज्वलन सैव विद्युच्छटा तया भासुर दुर्दिन—a stormy or rainy day

एतस्मिन्नन्तरे ज्येष्ठस्य etc धनजयेन घातितो रथवर is the principal sentence वज्रानघात etc—on whose pinnacle was seated a great monkey, who was making a noise as harsh & rattl ng as the sound of the stroke of the thunderbolt पांचजन्य was the name of कृष्ण s conch and देवदत्त that of अर्जुन s पांचजन्य हृषीकेशो देवदत्तं धनजय । Bg 1 15 रत्नशीर्षक—a jewelled helmet अवधूय not minding शरपुंख—the feathered part of an arrow शरपुंखेन विघट्टनं (rubb ng in order to urge him to drive etc) तेन त्वरायित ('तत्करोति—' इति णिच्) सारथियेन स

वैदूर्यशिलेवश्यामला स्निग्धाश्च शल्याना यथा (construction) येषुनै-(शिलीमुखै) कठिनानि च आननानि येषां तै शिलासु निशिता अत एव मांसला उज्ज्वलाश्च तै वैदूर्य—a kind of jewel कक—a bird s name ककस्तु कर्कट – Yâd शिला the whetstone मांसल—glossy शिलीमुख—(i) an arrow and (ii) a bee शिलीमुखो बाणभृगौ। Amar शिलीमुखै is to be taken with तरुवर as well as रथवर by the देहलीदीपन्याय

गुरुजनाधिक्षेपेण—by the censure of an elder viz अर्जुन श्रुतिपथकृतप्रणं —aimed at the regions of the ears श्रुतिपथकृतप्रणय (सुविहकिदृप्णमृह) is not a good readi g Jag reads सुरवहसिदृप्णमृहिं and explains 'श्रुतवध अर्जुनसुतस्याभिमन्योर्वधे। This is hardly intelligible Our reading is more appropriate' since it can be aptly construed with बाणै as well as वचनं मन्यु anger पाण्डवोद्दी-

यस्य जीवा (string "जीवा जीवन्तिकामौर्वी –Med) तस्या शब्देन निर्मित वज्रनिर्घोषो येन प्रस्तुत commenced शिक्षा (training) च वर्ले च तयोर तुरूपम् अनिभावित (without being even perceived) तूणीरमुखात् धनुर्गुण प्रति गमनागमनं येषां तेषां शराणा सधाने मोक्षेच चटुल (quick) करतल यस्य तेन सविशेषं excellently कुरुराजपाण्डवबलयो goes with वीरलोक

अवधीरित (excelled) सकलराजधानुष्कचक्रं येन तेन पराक्रमेण शालते सच्छील धानुष्क—धनु प्रहरणमस्य—affix ठन् (क) acc प्रहरणम् । Pa 4 4-57 शरपद्वतिर्भासिसेने इति कुमारवृषसेने—an instance of the fig सहोक्ति संकर्ट— bewilderment हर्ष, that his son is so valiant, रोष for अर्जुन करुणा, lest वृषसेन may be killed in the fight साधुकार-applause, shouts of "Bravo" नरेन्द्रलाञ्छने–on the insignia of a Kings प्रतिषिद्धशरसंपात —*avoiding the descent of arrows* मण्डले विचरितुं—this is the reading adopted by most copies Jag reads मडलाग्र विचरितुं and quotes Amar "कौक्षेयको मण्डलाग्र कर वाल कृपाणवत्' and takes the instru in the sense of सहार्थ Our reading is however more consistent ताताधिक्षेपमुखर—scurrilous in reproaching my father मध्यमपांडव—अर्जुन The word is rightly used उपरोध-a screen (lit hindrance to the eyesight) Note the description of a शक्ति It seems that it was missile form It was a kind of weapons of a peculiar potency and looked splendidly brilliant प्रेक्ष्य—Kale points out that there is a syntactical fault. (समानकर्तृकत्वाभाव) It should be प्रेक्षमाणस्य The fig of speech in this sentence is सहोक्ति and not तुल्ययोगिता as some take it to be for here a comparison, for the sake of praise or denunciation, is not विवक्षित —only a concurrence of things is to be conveyed सरतुद्रभावेययोस्तुल्यकाल्योरेकपदाभिधानं सहोक्ति । का द सू 5 1 28 सिंहनाद—Jag solves सिंहरवेण नाद यथा स्यात्तथा । or more *correctly* सिंहस्य नाद यस्मिन्कर्मणि तद्यथा । we see no other way of solving it Perhaps in this case the प्राकृत must be allowed that much license—सिंहनाद is a wrong use of सिंहनाद, in the neuter दुष्कर(—(दुष्टु करोति इति) bringing about evil, bad lot. निरूप्य—Jag transliterates निरूपित्वा (?), Kale, निरूपय Nirnayasagar निर्णय The acceptable rendering is निरूप्य—"after ascer-

gaining" निर्निश्चये। Hem Jag renders by विचिन्त्य Kale, by "having long gazed" and he quotes विचार्य चारित्र्यं तेन राजर्षिणा निपातेति कुपितो निशां। V 4 विषमलोचनेन—by S'iva At the request of भगीरथ, S'iva received गंगा falling down from heaven Cf तां दधार हरो राजन् गंगां गगनमेखलाम्। सा बभूव विसर्पन्ती त्रेधा राजन्समुद्रगा। Mb Vana. 109 कृतो य कलकलस्तेन सुखरेण सिद्ध a divine चारण a bard. It is customary with Sanskrit poets to describe Gods and demigods as watching the battle scenes and showering flowers upon heroes We have in Greek poetry also descriptions of gods as taking part in human battles also Cf तं सिद्धगन्धर्वपिशाचसंघा नागाः सुपर्णाः पितरो वयांसि। रक्षोगणा भूतगणाश्च द्रोणिमपूजयन्परस्त सराश्च॥ Mb इत्यर्धोक्ते लज्जां (st dir)—because the term in his mouth would, सुन्दरक feared, offend दुर्योधन अविनयनौकर्णधार–the skipper or helmsman of the boat of impudence (रूपक) परोक्ष–(अदृष्ट) पर्दे—the form is irregular Panini seems to be conscious of it, since he has परोक्षे लिट्। Pan 3 2 115 Otherwise it ought to be परोक्षं सज्जीकृत कालपृष्ठम् Kálapristha was the name of कर्ण's bow कालपृष्ठं कर्णचापे। Med सावहित्थं—(अवहित्थया सहितम्)–suppressing his inner feelings अवहित्थाकारगुप्ति। Amar विरचिते goes with बाणनदी कूलरूपे—undermining the bank (used in a रूपक)—शिक्षाविशेष०—solve शिक्षाया विशेष or विशिष्टा शिक्षा (as in आकृतिविशेष। S 1) excellence of education in ताररसितज्यानिर्घोष मात्र etc—whose discharging of arrows was inferred only from the noise of the shrill, twang of the bow ताररसितज्या० solve (i) तारं रसिता ज्या or (ii) तारं रसितं यस्याः तादृशी ज्या Jag's reading–गाण्डीवताररसितमांसलनिर्घोषेणाविज्ञातबाणवर्षेण तथाचरित पार्थेन is faultless सविहनाद—etc—This is another instance of विधेयुक्तत्व or improper predication—(see *supra* act 3 34) The Loc. absolute should rather contain the previous incident namely that there were loud shouts announcing the death of वृषसेन and the following consequence, viz the acclamations of the Pándavas and the lamentation of the other party, should come in the principal sentence हा गदायुद्धप्रिय—वृषसेन was a गदायोधिन्

10 We see a श्लेष in this stz पर्याप्तनेत्रम्—(i) with full or large eyes, (ii) when the eyesight is gratified (पर्याप्तं तृप्तं नेत्रं यत्र).

अचिरोदितचन्द्रकान्तं—(i) charming like the newly-risen moon (इव) (ii) charming because of the newly risen moon (अत एव) प्राणापहारपरिवर्तितदृष्टि—(i) with the eyes rolling on account of death (ii) with the surface (or the extent of the cup) of the lotus bent down on account of the blast of the wind "प्राणोऽनिले" Med

11 अत्यर्थम्—v l व्यर्थम् is really व्यर्थं पटान्तेन (st dir) with the end of the garment अश्रुजात—the series of tears ततो देव शल्येन—etc अर्जुनचाप etc is another reading and is not tempting It is contradictory to the preceding statement that अर्जुन ceased fighting with कर्ण and his chariot was surrounded by his allies हततुरगम – the steeds were wounded We adopt this reading to avoid the clumsiness of the double infinitive in the v l स्खलिततुरगम etc एतद् आलिंगनं अन्ते यस्य तादृश — for the last time

12 कृती—कृतं कर्म प्रशस्तमस्य—(cf भूमनिन्दाप्रशंसासु ....भवन्ति मतुबादय ।) Well versed यत्संभावित इत्यहं—etc cf निहताभ्यां प्रधानाभ्यां साम्यामतुलविक्रम । त्वत्समं समरे योधं नान्यं पश्यामि चिन्तयन् । भवानेव तु न शक्तो विजयाय न संशय ॥ Mb Karna 7 33 34 Kale reads त्वत्संभावित —and gives us an argumentative discussion that the verse involves the fault अविमृष्टविधेयांश (?) With our reading the construction should be इत्यहं संभावित , मया च दुःशासनारिर्न हत , (इति) यत् (यस्मात्) घट्टयसि—strike, speak cruelly किमारभ — किं कर्म आरभ यस्य । or क आरभ यस्य । अभिन्न identical न खलु भवानेको जीवितपरित्यागकांक्षी etc —cf. अपिनाम भवेन्मृत्युर्न च हन्ता वृकोदर । act 4 9 *supra*

13 *गाढोपगूढम्—(गाढं उपगूढं अन्योन्यं or गाढं उपगूढं ययो etc as* Kale and Jag take it)—embracing closely अपुनर्भावि—adv for the last time न पुनर्भावि यथा तथा दुःखितौ because of the ruin of the family and निर्वृतौ because of victory सशोकं कर्णं प्रति— etc. v l शोकं प्रति—as regards lamentation

14 वृषसेनो न ते पुत्र etc —He means to say that they both ought to put aside their grief त्वां बोधयिष्ये यदहं—and hence there is no reason why I should console you or etc हेषाखचित — Mingled with the neighing of horses cf उदितोपलक्षितस्तनखचिता

(स्वनय) Ki 64 एव खलु—most probably एव is rarely used in the begining of a sentence

संजय—He was a सूत by caste being born of ग़वल्गण, and served as a charioteer and counsellor of धृतराष्ट्र He was one of the few sane and straight-forward men on the Kauravas' side, who wished that there should be absolute peace and no war between the two families He tried in vain to mediate and to settle the dispute among the कौरवs and पाण्डवs and had been on a mission to the latter to accomplish it धृतराष्ट्र expressed his wish to व्यास, that he may know the events of the battle On this, the भगवान् invested सजय with the power of seeing the battlescene in its details by means of a दिव्यचक्षुस् By dint of that power he was able to relate to धृतराष्ट्र all the intelligence of war. He was a fighter too, and under the commandership of शल्य fought in the भारती war, but when धृतराष्ट्र entered the forest conflagration he repaired to the हिमालयs स्वदेकचेषवांधवौ—(स्वमेव एक शेषो बांधवो ययो) कथमिव समाश्वासयामि—this is a sarcastical repetition of सूत's words कथमिव न समाश्वासयति

15 घ्रात—smelt with affection. प्रसभं—perforce प्रसभा सभा (विमर्श) यस्मिन् कर्मणि तत्तथा or सभाया प्रगतं यत्कर्म तत्तथा Kale traces the root to प्रसह् (as in प्रसह्य) and rightly अवश्य वन्दनीयौ गुरु—cf गुरुमेतत्। वन्द्या खलु गुरव। Act 1 This is technically-called अकावतार—where the action of the following act is prepared beforehand by the indication of characters etc Def अकांत सूचित पात्रैस्तदकस्याविभागत यत्राकोवतरत्येषोकावतार इति स्मृत। S D 311

This act is mainly descriptive सुन्दरक an attendant of कर्ण is on an errand to दुर्योधन and while communicating it gives the latter the intelligence of the events of the battle Evidently the poet has created the scene from his own fancy. दुर्योधन enters the stage wounded and swooned and borne away by the charioteer On recovering, he hears of the fall of दुःशासन and later on of वृषसेन, the son of कर्ण at the hands of अर्जुन Kale considers this latter event as a 'departure from the Mb' according

ACT V.

स्यन्दनयानेन—in the vehicle of a chariot v L रथयानेन "in a warchariot" तुरङ्ग प्रमाद—Cf हा राधेयकुलप्ररोह । *supra* act 4. कचित् कामयवेदने । Amar एकाकीति भणसि-the purpose of her speech is सांप्रत भ्रातृशतमस्य पार्श्वे etc स्वैर—gently स्वैर स्वच्छन्दमन्दयो । Amar वैलक्ष्य—bewilderment, embarrassment

1 कंकटे etc loc. absolute. कंकट. an armour शनकैः कर्ण-दत्तोपाश्रय —slowly reclining or leaning against Karna—because of his wounds. निर्जितशात्रवान् (निश्चितं जिता शात्रवा येनतान्) who have completely routed the enemies शात्रव शत्रुरेव शात्रव affix अण् (स्वार्थे) acc प्रज्ञादिभ्यश्च । Pan 5 4 38 v L निर्जितसान्त्विततान् does not make a clear sense Dhritarâshtra means to say that it was owing to his misfortune that such a thing as the defeat of the enemies, and his inquiry after दुर्योधन's wounds did not come to pass The comp निर्जितशात्रवान्, it will be seen, is not "awkwardly compounded" when we take नरपतीन् as the kings on the side of दुर्योधन

स्पर्शेनोपेत्य—approaching by means of the perception of touch गान्धारी on knowing that her husband was blind, used to blindfold her own eyes with a bandage Cf. विदित्वान्ध पतिं साध्वी व्रतपरायणा । बबन्ध च सुपटेन नयने विनयावनि । Bm 1 500 न प्रसरति—does not move, is not disposed to etc अभ्याहार —reticence

2 अप्रतिकृतानुजनाशदर्शी—seeing my brothers' fall unavenged भरतान्वयेपि—This is the best reading The अपि is intended to bring out the contrast between the "unsullied" भरतान्वय and the illborn दुर्योधन Construe अत्र विमलेऽपि भरतान्वये दुर्जात etc The v L भरतान्वतायें, भरतान्वयेत्र, भरतान्वयेऽस्मिन् are rejected because they do not bring out this contrast Jag reads च and construes it with भरतान्वये and सुतक्षयकर and remarks च इति काकाक्षि गोलक-न्यायात्वयि ।

3 किमपि—*adv* indescribably कृपण-mean, narrow-minded निर्वत्सले—(1) नवत्सला' (नञ् समास Cf नि स्वाद्, निष्कुलीन, निरवद्य,

निरापत etc) (ii) निश्चयेन वत्सला Jag interprets वात्सल्यवात वात्सल्यहीने वा। Or solve निर्गत वत्सलं यस्मात् सा वत्सलं (used as a noun) विपत्ति-destruction विचेष्टित-a contrary or inconsistent work विरुद्ध चेष्टितम् or विरूप चेष्टितम् Kale renders "effect" or "working" This goes against the context. वितथ — without significance or purpose नष्टस्य-etc when the pot has fallen into the well, it is folly to throw in the rope too Cf मराठी—एकाने गाय मारली म्हणून दुसऱ्याने वासरू मारूं नये अपुष्कल-not solid, not universal. उपक्रियमाणाभावे किमुपकरणेन—what is the use of the instrument (रज्जु), when the thing on which it exercises its utility (घट) is absent. Duryodhan means to say that this fact is an exception to the अपुष्कल maxim viz न घटस्य etc, and hence implies that his existence has lost its savour, since those for which it was meant are already dead Kale quotes येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च। त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा। Bg 1 33

4. विराजमानं शोकेऽपि-and not disgraced by a cowardly son.

शीर्षाञ्जलि—(शीर्षे अञ्जलिः) an importunate entreatment-अपश्चिमम्—(न विद्यते पश्चिमं यस्य) which is not followed by any other, last. She means to say "do not make him repeat his advice', or न पश्चिमं (अन्त्य । Amar)—not rejected as unimportant

5. दायादाः Kinsmen, enemies आदत्ते स आदः दायस्याद दायादः। who receives his share or दायमत्ति (Bhanuji Dikshit)—who enjoys his share Construe वर्णस्याग्रज आत्मजं (दृष्टेन) वामदत्त फाल्गुनात् जगद् भीतम् । फाल्गुनात् a name of अर्जुन फल्गुन्यौ (नक्षत्रे) जात फल्गुन The अण् merges acc फल्गुनीप्रोष्ठपदाभ्यां च नक्षत्रे / सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् । Pan 4 3-34 The ई of the feminine also merges. acc लुक् तद्धितलुकि । Pán 4 2 49 and then the affix अण् (स्वार्थे) is added as फल्गुन एव फाल्गुन । Mb thus derives the name—उत्तराभ्यां फल्गुनीभ्यां नक्षत्राभ्यामहं दिवा। जातो हिमवतः पृष्ठे तेन मां फाल्गुनं विदुः । Virata 43 34 त्वयि शेषप्रतिज्ञः whose vow is unaccomplished only in your case

अथाप्युपदेष्टव्यमस्ति—Is there anything left for advice Duryodhana means "it is too late now to render advice, since the war will not be stopped till a decisive result follows." भूमि

receptacle, the proper place विजिगीषु—ambitious of conquering Jag quotes "संपन्नश्च प्रकृतिभिर्महोत्साह कृतश्रम । जेतुमेषणशीलश्च विजिगीषुरिति स्मृत ॥" प्रवातवर्तं with उपदेष्टव्यः प्रतिरूप—proper, suitable पणबन्धेन—by complying with the terms of यदि भवानिदं कुर्यात्तर्हि इदमहं भवते दास्यामि इति समयकरणं पणबन्ध । Manoramá (as quoted by Apte '*Dictionary*') वैक्लव्यात् through the affliction or distress arising from युष्मास्वपि etc —an interrogation अस्खलित—not dropped, living Construe यदाहमस्खलितः etc सामोपन्यास —overtures of peace उदात्तस्य पुरुषस्य व्रीडावहं (लज्जाकरम्)—because it sinks the moral courage of a hero in the eyes of people, that he should be selfishly anxious for his own life This adj and असुखावसान (not ending in happiness) go with सन्धिम्

6 किल—it is customary, or usual. रिपोर्हीयमाना—grown weaker than the enemy अहीना superior Kale interprets—"who have lost none of their brothers" This would be redundant, since 'सानुजा' follows एवं गतेऽपि—एवं सत्यपि सर्वमपकृतं नानुमन्यते—will not even think (after) of any injury, i e will ignore etc कपमिव (न किंचिच्च करोति) बहुच्छलत्वात्—since it is full of trickery or foul play उपपत्तियुक्त=उपपन्न—suitable to the occasion

7 This is another instance of काक्वाक्षिप्य see act 1 15 मरण suicide विषहते—is able Duryodhana means "how can then I, my brothers being all killed, be able etc" cf नाहिन कथमपि प्रतीक्षितु हूयमानमनले विषेहिरे । S'i 14 29 दुःशासनस्य शोणितमस्नाति तम गदाकोटिना—with the end of my mace दिष्ट न विक्रिणामि- v L दिष्ट विनिक्रिणामि—The passage is under a काकु and hence the opposite of what the speaker meant is the correct version cf. करोमि दिष्ट्या वर्त्मिन् । *supra* act 3 24 प्रतिबोधयितु to advise भागधेयेषु—mark the plural use cf सानिन्दन्ती स्वानिभाग्यानि बाला । S' 5 तपस्विनी—poor, wretched "अनुकम्प्यस्तपस्वीप्यात्" Harávali प्राप्तकाल यस्य तत्—adequate to the times.

8 कलितभुवना—etc all these epithets go with आत्मजा कलित आक्रान्त भुवनं यै तिरस्कृतविद्विष—who have despised their enemies as worthless चूडाना सद्मि कृत भर्चनं or (अर्चना) येषां. construe कुरून् अरीन् अभिमुखं (face to face) घ्नन्त- समरेण—

Sagara was a king of the solar race, who had successfully performed ninetynine sacrifices and had just commenced the hundredth, when Indra afraid of being faced by a competitor for his इन्द्रपद, pilfered away the sacrificial horse and placed it near the sage कपिल in the nether regions Sagar had 60000 sons from his wife Sumati, these he sent on mission to search out the horse They wandered over the whole earth, and when they could not get any trace of it on earth they bgan to dig their way down to Pātāla—where they found the horse near कपिल whom they rashly attacked The latter opened his eyes and burnt them down to ashes (see Rām Bāla 38 41, Mb Vana 106 107 Brahma P 8, V P 4) Duryodhana here refers to that story because of its analogous nature as compared with the condition of धृतराष्ट्र, who, he says, should do the same that Sagara did अधिपते क्षात्रधर्मं —the king's duty as a क्षत्रिय विपर्यये —on the contrary, if contrary is the case viz shrinking from what is प्राप्तकाल हाहाकारमिश्र—(हाहाकारेण मिश्र acc. Pan 2 1 31) blended with the uproar of lamentation भरया हित महाभीति I Amar समासात्तरणाय=समामायावर्तत्त्वम् acc तुमर्थाच भाववचनात् । Pan 2 3 15 'तात पितरि पूज्येच' Amar रह construed with परप्रतीघातोपाय and not with चिन्त्यताम् ।

9 मम goes with वाग्ध्या and परे both प्रत्यक्ष this explains why they should not be killed treacherously The other reading प्रत्यक्ष हतवान्यवस्य रणे मे क्षम is prepared only to suit the construction of रह with चिन्त्यताम् !—as is obviously seen Construe यद् रणे तेरेव प्रकाश न कृत तेन कृतेन किंवा भवतीसुतभयकर —(भवत्या सुतानां क्षय करोति हेतु)—the comp is awkward It should be strictly भवत्सुतक्षयकर The word भवती ought to assume its original or पुवत् form acc एवतर्हि सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुवद्भावो वक्तव्य । Mbh Bhandarkar quotes 'भवत्या पुत्रो भवत्पुत्र इति कौस्तुभे उक्तत्वात् । Jag depends but in vain—भवतीदेव पुंवद्भाव प्रियादिपाठात् । "स्त्रिया पुंवत्' इति योगविभागाद्वा ।, since the word भवती is not included in the प्रियादि class, nor can the other सूत्र be split to denote two separate rules साम्य केवलमेतु दैवं—Simply let fate be evenminded or let it show favour equally.

Mark that दुर्योधन does not wish that fate should be exclusively in his favour and hence the reading साम्यं is better than v l साम्य सत्व श्लाघ्यं or शाम्यम् Ráshi takes साम्यं in the sense of प्रक्षोभशून्य and quotes "दोषसाम्यमरोगता' where (sic) the word is used in that sense निष्पाण्डव—without पाण्डवs निर्गता पाण्डवा यस्या स of निस् is changed to ष् acc इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य। Pan. 8 3 41

कदन—havoc, slaughter "कदन मारणम् Haravali अप्रिय (undesirable) यच्छ्रवण तस्मात्पराङ्मुखता कालानुरूप=प्राप्तकाल s upra

10 प्राजन (प्राज्यन्ते चोद्यन्ते अश्वा अनेन—करणाधिकरणयोश्च 'ल्युट् Pan 3 3 117) a whip रश्मि—reins पार्थाङ्कितमार्गण—with arrows inscribed with the name of पार्थ It was a practise of ancient warriors to inscribe their names in their arrows Cf नामाङ्कितो दृश्यते (बाण) V 5 and बाणाक्षरैरेव परस्परस्य नामोर्जित चापभृत शशसु। R 7 38 also Ku 3 27 Solve पार्थ इति अङ्किते स्यन्दनवर्त्मना परिचयात्—because they knew the path of chariots full well आकृष्यमाण—properly this is to be said of a रथ, but it is taken with शल्य by लक्षणा पृच्छतां supply जनानां (शेषे षष्ठी) शून्येन—(not occupied by कर्ण and hence) vacant शल्ययन्—piercing the feelings of शल्यमस्त्यत्र शल्य—affix अच् acc अर्श आदिभ्योऽच्। Pan 5 2 127 and then form denom from it शल्ययति in the sense of शल्य (शल्यवन्त) करोति Or we may derive it शल्यवन्त करोति शल्ययति The affix वत् merges acc विन्मतोर्लुक्। Pan 5 3 65 v 1 कम्पयन् is as good The former however is charming owing to its अनुप्रास

11 Construe—कर्णस्य मनोरथमिव शून्य रथमधिरूढेन शल्येन प्रविशता शल्येनेव भय जनाधो मूर्च्छित। मूर्च्छित p p of the causal of मुर्च्छ्

The fig in this verse is a सङ्कर of काव्यलिङ्ग and उत्प्रेक्षा The words शून्यं रथं अधिरूढेन explain why the जनौघ was मूर्च्छित (हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतं। K P) The words यथा (1st line) and इव (2nd line) are indicative of उत्प्रेक्षा Cf मन्येशङ्के ध्रुवं प्रायोनूनमित्येवमादिभि। उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोपि तादृश।—Kávyadarśa. 2 234

Sagara was a king of the solar race, who had successfully performed ninetynine sacrifices and had just commenced the hundredth, when Indra afraid of being faced by a competitor for his इन्द्रपद, pilfered away the sacrificial horse and placed it near the sage कपिल in the nether regions Sagar had 60000 sons from his wife Sumati, these he sent on mission to search out the horse They wandered over the whole earth, and when they could not get any trace of it on earth they bgan to dig their way down to Patala—where they found the horse near कपिल whom they rashly attacked The latter opened his eyes and burnt them down to ashes (see Ram Bála 3841, Mb Vana 106 107 Brahma P 8, V P 4) Duryodhana here refers to that story because of its analogous nature as compared with the condition of धृतराष्ट्र, who, he says, should do the same that Sagara did अधिपते क्षात्रधर्म —the king s duty as a क्षत्रिय विपर्यये -on the contrary, if contrary is the case viz shrinking from what is प्राप्तकाल हाहाकारमिश्र—(हाहाकारेण मिश्र acc Pan 2 1 31) blended with the uproar of lamentation आरवा हितं महाभीति । Amar उपयमासतरणाय=उपयमायाप्तर्तुम् acc तुमर्थाच्च भाववचनात् । Pan 2 3 15 'तात पितरि पुज्येच' Amar to be construed with परप्रतीघातोपाय and not with चिन्त्यताम् ।

The fig in this stz is व्याजोक्ति—व्याजस्य सत्यसारूप्यं व्याजोक्तिः। का० द० सू० 4 3 20

अलमस्मानवलोक्य etc cf अस्मद्दर्शनभयस्खलितकार्मुकृपाणतोमर शत्रव. यो गा न भेतव्यम् न भेतव्यम्। supra act 3

25 वृकर्मा वृकोदर—Bhima of wolfish deed cf. भीमकर्मा वृकोदर। Bg 1 15

S D quotes this stz to illustrate उद्वेग (नृपादिजनिता भीतिः। Ibid or better still उद्वेगोऽरिकृता भीतिः। D R) one of the अङ्ग of the गर्भसन्धि

शोकमपनुदति तच्छील जन—He means भीम and अर्जुन भाव—intention अयथातथम्—not in the proper manner यथार्थं तु यथातथम्। Amar—hence "falteringly or disorderly The reading अयथार्थं (निर्णय० and Kale) is not correct

26 जतुमयशरणोद्दीपन—who set fire to the lac-house शरण गृहरक्षित्रो। Amar व्यपनयनपटु—clever in removing etc v.l व्यपनयनमहत् does not tempt us पाञ्चाल्या यस्य दासा—cf कौरवराजस्य द्यूतनिर्जितो दास पार्थमध्यमो भीमसेन। *supra* act 4 न रुषा द्रष्टुमभ्यागतौ स्व—we have come here to see him not through anger

D R cites this verse as an illustration of छल, a वीथ्यङ्ग def "प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यैर्विलोभ्यच्छलनाच्छलम्। This verse ought to be recited with काकु, i e a change of tone, otherwise the छल will not be clear

उपक्षेप—a theatening charge Cf कर्णनासाच्छेदोपक्षेपाभ्याम्। Dk. 61 Apte (Dict.) prefers the sense "mention or allusion" पापस्य—भीमस्य or दारुण खल्वयमेव पापस्य may be explained—"painful indeed is the hurling or stroke of bad fortune वाचा व्यवस्यन्ति—supply विविध कर्तुम् पितरोर्नमस्कृतिश्रावय—we expect पितरौ नमस्कृति श्रावय। since the root श्रु is शब्दकर्म 'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता सणौ (कर्म)। Pan. 1 4 52 विश्व स्वकर्म नाम च वन्दनीया गुरव acc the precept of मनु "अभिवादात्परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन्। असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत्

अनियवहुलतया। K 143, क्लेशबहुले। H 1 184 क्रियाविशेषबहुलाम Bg 2 43 also similarly अभिरूपभूयिष्ठा। S 1 or कपटप्रचुर etc संगर—accus of सगर and not used in neuter here Rási however is puzzled with the apparent solecism of the word—and says that in his opinion it should be read as सयुगम् See *supra* our construction Kale is diffident of its acceptability, he also suggests that it may be an accusative to be construed with the following हा

मार्गसि—the rt is 1 P also

22 हृदयस्थ मनोरथो मे—viz that Karna at least would completely rout the Pandavas Cf त्वत्सम समरे योध नान्य पश्यामि कचन। भवानेव तु न शक्तो विजयाय न सशय। Mb Karna 7 33 सर्वांगचन्दनरसो नयनामलेन्दु —Cf त्व कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमगे। Utt 3 26 and गात्रेषु चन्दनरसा कृशि शारदेन्दु। Mâlt 9 22 सपदि immediately! without any delay पदेन सह सपदि Cf युगपत् and एकपदे

अलमन्यथा संभावितेन—do not take me to be otherwise i e coward मनिहितेषु वीरेषु—with कश्चित्, यस्मिन्नाशामवलम्बिष्ये in whom I may place confident hopes

23 गते, हते, विनिपातित mean the same thing and evince the copiousness of our poet s vocabulary आशा बलवती राजन् Cf आशावाधि को गत। Subhâsita Kale quotes ' आशाबलवती राजन् पुत्रस्य तव याभवत्। हते भीष्मे च द्रोणेच कर्णो जेष्यति पाण्डवान्। Mb. Karna 10 38

24 कर्णालिंगनदायी—Yielding the embrace of कर्ण—on my death पार्थप्राणहरोपि वा—or taking the the life of पार्थ (this and the preceding should be construed with आत्मा) अनिवारित सपात येषाम् ते अश्रुवारिभि Supply the word अभिषिक्त here Such omission of the predicate is permitted by usage Cf लिंगाध्याहारो। का ल स 5 1 14 Cf माभवन्तमनल पवनो वा वारणो मदकल परशुर्वा। वाहिनी जलभर कुलिशवा स्वस्ति तेऽस्तु लतया सहवृक्ष (quoted by वामन) अत्रबाधावीदित्यादीनामध्याहारोऽन्वयमयुक्त। Ibid Duryodhana means to say that he has already installed himself as the general and that there is no necessity of अश्वत्थामा or शल्य

The fig in this stz. is व्याजोक्ति—व्याजस्य सत्यसारूप्यं व्याजोक्ति। का द. सू 4 3 25

अउमस्मानवलोक्य etc cf अस्मद्दर्शनभयस्त्रस्तितकार्येरू पाशतोमर हस्तैः पोरा न भेतव्यम् न भेतव्यम्। supra act. 3

25 वृक्कर्मा वृकोदर—Bhima of wolfish deed. cf. भीमकर्मा वृकोदर। Bg 1 15

S D quotes this stz to illustrate उद्वेग (नृपादिजनिता भीति। Ibid or better still उद्वेगोऽदरिकृता भीति। D R.) one of the अंग of the गर्भसन्धि

शोकमपनुदन्ति तच्छील जन—He means भीम and अर्जुन भाव—intention अयथातथम्—not in the proper manner यथार्थ तु यथातथम्। Amar—hence "falteringly or disorderly The reading अयथायथं (निर्णय and Kale) is not correct

26 जतुमयशरणोद्दीपन—who set fire to the lac-house शरण गृहरक्षित्रोः। Amar व्यपनयनपटु—clever in removing etc v. l. व्यपनयनमस्तु does not tempt us पांडवा यस्य दामा—cf कौरवराजस्य द्यूतनिर्जितो दास पार्थमध्यमो भीमसेन। *supra* act 4 न रुषा द्रष्टुमभ्यागतौ स्व—we have come here to see him not through anger

D R. cites this verse as an illustration of छल, a वीथ्यङ्ग def "प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यैर्विलोभ्यच्छलनाच्छलम्।" This verse ought to be recited with काकु, i e a change of tone, otherwise the छल will not be clear

उपक्षेप—a theatening charge Cf कर्णनासाच्छेदोपक्षेपाभ्याम्। Dk. 61. Apte (Dict.) prefers the sense "mention or allusion" पारुस्य—भीमस्य or दारुण खलूपक्षेप पारुस्य may be explained—"painful indeed is the hurling or stroke of bad fortune वाचा व्यवस्यन्ति—supply विविध कर्तुम् नियोगमस्मृतिश्रावय—we expect वितर्क नमस्कृतिं श्रावय। since the root श्रु is द्विकर्मक "गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता सणौ (कर्म)। Pan. 1 4. 52 विश्रवकर्म ना-थ वन्दनीया गुरव acc the precept of मनु "अभिवादात्परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन्। असौ नामाहमस्मीति स्वंनाम परिकीर्तयेत्

27 यत्र=यस्मिन् सकलरिपुजयाशा यत्र बद्धा सुतैस्ते । Cf पापेन येन हृदयस्य मनोरथो मे । *supra* stz 22 यस्य गर्वेण is लक्षणा for गर्वि तेन येन

28 क्षीब —*drunken, intoxicated* p p of क्षिब् 1. A (क्षीबृ मदे) acc अनुपसर्गात् फुल्लक्षीवकृशोल्लाघाः । Pán 8 2 55 in case the root has an उपसर्ग—it will take क्त (त) as प्रक्षीबित

अञ्चति—pays his respects, bows ' अञ्चु गतिपूजनयो

D R quotes the above two verses as illustrative of विकत्थन (boasting) one of the अवमर्शसन्ध्यङ्ग and in another pla e, as illustrative of अविवल, (the whole passage beginning from सकल रिपुजयाशा etc ending द्रक्ष्यन्ति न चिरात्सुप्तम् etc stz 34) def अन्योन्य वाक्याधिक्योक्ति स्वर्धयाधिबल भवेत् । Ibid

सपत्नानाम्—(i) "सपत्नी इव सपत्न ' the ई is irregularly changed to अ (Bhanuji) (ii) सह पतति एकस्मिन्नर्थे इति सपत्न (शब्द कल्पद्रुम) भवतैव केवलम्—*you are not the only man etc* यावत्तावच साकल्ये Amar विकत्थना—boasting Jag उपहास (?)

29 Construe—पाण्डवानां वधू कृष्णा तव सदसि यैर्नृपै केशषु कृष्टा। अनेन—by me Jag Takes अनतार्जुनन दृष्या (which is nowise better v l यन is not good येन (since) दृष्या एतस्मा च्छ्रावयेऽहम् (?) कृशशलभकुलावज्ञया—through indifference to them as to paltry (or insignificant) *locusts* *Solve* कृश च तद् शलभकुल च तस्यैव अवज्ञया v l कृतशलभ etc has no advantage over our reading तात त्वां श्रावयेऽहं and तात साक्षी त्वमेव—the defect of पुनरुक्ति in तात *cannot be asserted here—Since the repetition is* due to excess of feeling The fig in this stz is a सङ्कर of रूपक and निदर्शना in the 2nd line (अभवन्वस्तुसंबन्ध उपमापरिकल्पक K. P)

30 Construe—भार्या केशेषु कृष्टा तव भीमस्य), तव पशो (अर्जुनस्य) तस्य राज्ञ (युधिष्ठिरस्य) तयो (नकुलसहदेवयो) भूपतीनाच प्रत्यक्षम् । द्यूतदासी (द्यूतेन दासी दासीभूता)—this gives the reason why i e had the moral courage to do the thing Hence the fig is परिकर (विशेषणैर्यत्साकूतैरुक्ति परिकरस्तु स । K P) वैरानुबन्धे in this deed of continuous enmity Construe ये नरेन्द्रा हतास्तैरस्मिन्वैरानुबन्धे कि— *This is the natural constrction Rāk constrnes*—

अस्मिन्नैरानुबन्धे (द्वेषसंबन्धे) ये नरेन्द्रा हतास्तै किमपकृत वद Duryodhan however means to say that "it was a matter of course, because it was a consequence of hostility" मामजित्वैव दर्प is an उपहास

This stz and the passage following upto stz. 34 inclusive, is cited in D R as an inst. of विरोधन (सरभसयोर्भीमदुर्योधनयो स्वगक्युक्तिर्विरोधनमिति । Ibid) and in S D as that of सफेट (a tumultuous conflict रोषभाषितम्)

31 अप्रियाणि etc Cf कर्मणा कृतनिर्वापविप्रिया सप्रति वाचा व्यवस्यन्ति । *supra*

S D quotes this as an inst. of छादनं (कार्यार्थमपमानादे सहन खलु तद्भवेत् । Ibid)

32 विसर्जयम्— send (with दुःशासनानुगमनाय) v l विश्लेषयम् does not suit दुःशासनानुगमनाय Construe मद्गदाघनिर्भिद्यमानरणितास्थनि ते शरीरे (सति) यदि गुरुर्विघ्नं न कुरुत If गुरु (elder—धृतराष्ट्र) would not come in the way of the cracking pulverisation of thy bones by the end of my mace गुरु—धृतराष्ट्र Rāṅi wrongly interprets "गुरुरर्जुन । तेनैव क्रोधस्य प्रतिषिद्धत्वात् । " मद्गदाग्रेण निर्भिद्यमानानि अस्थीनि यस्य तथाभूते Rāṅi and Kale do not appreciate the loc absolute and hence come to the awkward understanding शरीरे देहविषये विघ्नं etc and "come in the way of your body,"

33 The purport is—"I spared your life heretofore, only to make you mope like a woman on seeing the deaths of your friends and kinsmen' यत्—the fact that etc त्याजितोऽसि—Here the causal of त्यज् can be seen to be द्विकर्मक Panini does not enumerate it in the सूत्र—"गतिबुद्धिशब्दकर्म etc—" Pan I 4 52 Malli commenting on भरतस्तत्र गधा युधिनिर्जित्य वैवस्वम् । आतोद्य ग्राहयामास समत्याजयदायुधम् ॥ B 15 83 remarks—यदित्यजोर्ण्यन्तयोर्द्विकर्मत्व नित्यमित्यनुसंधेयम् । We can however include the root in the गत्यर्थ class, since in the act of taking or giving there is a motion implied Bhaṭṭi too is not excepted from the usage अजिग्रहत्त जनको धनुस्तद् । Bk 2 42 साक्षीकृत —त्वि

See our observations on मन्दीकृतम् *supra* act 1 24 जीवितस्य "नपुंसके भावे क्त" Pán 3 3 114 कुद्धे—loc absolute कुद्धे—सत्य युष्माकंकुलमेव कमलिनी तत्र कुंजर इव The fig here is रूपक in t first comp and उपमा in the second

भरतकुलापसद्—भरत was a common and eighth ancestor the कौरवs and पाण्डवs विकत्थनाप्रगल्भ—eloquent in boasting skilful in vaunts Kale misinterprets "that has the boldne thus to brag before me"

34 ०अस्थिवेणिका etc —with मद्गदाभिन्नवक्षस यानि अस्थीनि ते वेणिका (*series or wreath*) एव भीम भूषण यस्य तथाविध (त्वाम्) wearing the ornament of a series of bones of the breast brok down by my mace

यद्येव नाश्रद्धेयोभवान्—"If so, you are not to be disbelieved in the fact that I shall surely deck my hands with "the drea ful ornament" of red blood See *infra* त्वयमनुभविता भूषणं भी मरिम Raśi explains "यथा भवानाह तथैव हि सपत्स्यत इति । भीमि कुलश्रेष्ठ दुर्योधनवचनार्थ । रणाङ्गणे बान्धवास्त्वा भीम न चिरादपि उम्भित मम गदाभिन्नानि रेवद्वदया चूर्णानि यानि वक्षोस्थीनि तेषा वेणिकैव भीम भूष यस्य तथाभूत द्रक्ष्यन्ति । अत्र मत्पदस्थास्थिपदेन साक सबन्धो न तूत्तरेण गत पदेनेति ।' It is remarkable he omits सुम in this interpretatic The तथापि that follows this however indicates the पक्षान्तर (th other side of the question), and goes against this sense Dravi tries to get out of this difficulty by saying Bhima means t say that this will indeed happen in the long run (sic) 'Bu says he 'let me tell you what event lies in the immediat future' "We are sure Bhima did not mean this, and th words "in the long run etc are only a fancy Kale is better प्रत्यासन्नम्—imminent

35 भ्रमिता या गुरुगदा तस्या आघातेन संचूर्णिताचूरः यस्य तस्य, क रस्य तव शिरसि पादमाधाय त्वत्मुख्य etc —solve त्व मुख्यो यस्मिंस्तद् भ्रा तृणा चक्रं (group) तस्योद्दलनेन (destruction) गलद् यदसृक् सदेव चन्दनं तेन आनखाग्र (नखाग्रेभ्यआ i e नखाग्राणि यावत्) to the very *tips of my nails* अनुभविता भूषणं भीममस्मि—Raśi has 'अस्मीति विभक्ति-

' प्रतिरूपकं अहमित्यर्थकमव्ययम् । यद्वा अस्मीति "वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा" इति भविष्यति लट् । अनुभविता भविष्यामि ' We, on our part, think that this is a remnant of the Vedic usage in which any form is split up Kalidása has such reminiscences of the Vedic usage in his works cf भ्रूभेदमात्रेण पदान्मघोन प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार। R 13 36 And then the proper combination would be भूषण अनुभवितास्मि We know, that Rasi takes the sense अहं of अस्मि, as an indeclinable in analogy to असि=त्व of Vámana, "असीत्यय निपातस्त्वमित्यस्मित्यर्थे। ', but it is as ingenious and as unwarranted as the latter s

Here असृक्चन्दनेन is रूपक, since अभेद (which only makes it भूषणसाधन) in intended

निहत अशेषमरातिचक्रं येन आक्रान्त (covered or achieved) परशुरामस्य अभिरामं (desirable) यश येन यश —the glory of परशुराम was that he made the earth void of क्षत्रियs twentyone times see our notes to act 3 5, 3 25 and 3 33 प्रताप etc — who has stationed his followers in the quarters having first passed them to subjection, by means of his prowess

36 आप्ता —relatives आप्तो बन्धु । Mitakshara on Yájña I 28 वह्निसात् कुर्वन्तु Let आप्त make them over to fire-affix साति (सात्) and त्रा are added to show "contribution अस्रमिश्र mixed with tears मार्गन्ताम्—This rt is rarely found in 1st conj Atmanepada, Cf आत्मोत्कर्षं न मार्गेत परेषा परिनिन्दया । स्वगुणैरेव मार्गेत विप्रकर्षं पृथग्जनात्। Subbháshita Rási suggests घृणयन्तो ज्ञातिरेहा हत्त खण्डिता भूभ० This volates, acc Kale, the symmetry of construction If we are to invent a reading, मार्गेयु would do अस्त भास्वा प्रयात सह रिपुभि etc —This is an inst of तुल्ययोगि and is quoted as such by वामन in का सू 4 3 26 प्रस्तुत— क्रियायोस्तुल्यकालयोरेकपदाभिधानम् । with the remark अत्रांशोगुंणत्व-विशिष्टत्वे न स्त । इति नेय तुल्ययोगिता ।

S D quotes this stz to illustrate शक्ति (an अंग of the गर्भसन्धि) विरोधस्य प्रशमनम् ।—subsidence of opposition

37 युष्मद्विजयि—युष्मान् निर्जेतुं शीलमस्य कर्तर्यौणिनि त्वन्नत्वे act 3 45 प्रौढ विक्रान्तमासीत्–great was your exploit विक्रान्त

भावेन । Jag वन इव—Of निरस्तपादपे देशे एरण्डोऽपि द्रुमायते। Pt Construe—अनवजितन्यस्तहेते पितुरुत्तमांगे स्वर्श स्मृत्वा उपेत ।—come near owing to the remembrance of the fond smelling of my head by Father, who set aside his arms without being defeated अनवजितो यथा स्यात्तथा न्यस्तो हेतिर्येन तस्य शिक्षावान्—well versed प्रत्युद्गमनेन—going forth from one's seat as a mark of respect अराजवधाशंसिना—wishing for the fall of कर्ण विराग—disaffection

38 कर्णेन कर्णसुभग बहु etc—cf बलाना नाथेऽस्मिन् परिकुपितभीम र्जुन भये। समुत्पन्ने राजा प्रियसखबल वेत्तु समरे। *supra* act 3 45 अभिज्ञ धनु—cf see our note on अरातिद्विनधनुष *supra* act 2 2 अमि मित्रम्—solve अभिमित्राणा (शत्रूणां) अभिमुखम् अव्ययी० स० acc लक्षणे नाभिप्रती आभिमुख्ये । Pan 2 1 14 युध (with) दौर्गि साभ्यसूय (st dir) angrily, reproachfully

39 अवसाने—in the event of death Of मृत्युहयावसाने। S (विकल्पकरणे (G M) reproach क कर्ण क सुयोधन—Karna Suyodhana? they are not diferent (owing to their friendship)

कौरवेश्वर–Bhai notes "एतेन न त्वमस्माक प्रभुरिति व्यज्यते"। व्यामोह bewilderment, infatuation वाक्पारुष्येण—This षष्ठी comp i disallowed by Pánini by "पूरणगुण—"Pán 2 2 11 But accord ing to usage there are several violation to this rule committe by reputed authors Sk remarks—'अनित्योऽयं गुणनिषेध । तदशिष्य संज्ञाप्रमाणत्वात् (Pa 1 2 53) इति निर्देशात्।' Pánini himself break the rule by using such comps as संज्ञाप्रमाणत्वम् (*supra*) and क्रियासातत्य (in Pán 6 1 144) and गुणकारत्वम् (Pán 6 2 93) Malli (on Ki 2 27) however holds—'नैष दोष । ये शुक्लादय शब्दा गुणे गुणिनि च वर्तन्ते। यथा पटस्य शौक्ल्यं शुक्ल पट इति च तेषामेवात्रनिषेधात्' ये पुन स्वतो गुणमात्रवचना यथा गौरव प्राधान्य रसो गन्ध स्पर्श इत्यवमादयस्ते षामनिषेधात्। It is thus, he continues that वामन comes to the conclusion "पत्रपीतिमादिषु गुणवचनसमासो बालिश्यात् का ३ सू 5 2 18

40 अकलितमहिमान whose prowess is not comprehended द्विषे goes with अकलित० विपन्नम्—dead परिवृत्ति (अस्मिन्)—

Slandering, censuring परिवादोऽपवादे स्यात्। Hem विशेष difference भारद्वाज—(भरद्वाजकुले जातम्) the grandson of भरद्वाज

41 Construe अमुना सह विमृश्य पीतं स्तन्य भवान् न स्मरति? चापे स्वर्गाविवर्तनैर्मृदित च मम क्षौम? तद् अनुजनिधनदर्शिताम् गोकाद् अतिप्रणयाद् निकृतवचनेऽस्मिन् कोपस्त्वया चिर मा क्रियताम्। स्तन्यम् (स्तने भवम्-affix यत्-acc शरीरावयवाच्च-Pan 4 3 55)-milk. क्षौम ('क्षुमाया विकार' -क्षीरस्वामि)-a garment क्षौम दुकूल स्यात् विकृत वचन यस्य

42 वितथेन by means of untruth मोचित—was caused to abandon Cf our note to त्याजित in stz 33 *supra* rt मुच् is also included in the द्विकर्मक causals जयते कर्पतर्मर्येमुंपेर्दण्डयते पचे। तारिदरेस्तथा मोचेस्त्याजेर्दिश्च सम्ह । Mâdhava.

तथाविधे—i e while he was नि न्त्र v I तथाविध is rejected, being redundant after तादृश विधास्यसि—you will (I hope) acquit yourself to your best The second future is sometimes used to denote "request' Cf पश्चात्सर प्रति गमिष्यसि मानम तत्। U 4 Jag Takes विधास्यसि with पोरुष without context एतद्विचि स्त्यात्मनि वल च सामर्थ्यं पारुष विधास्यसि This unnatural, since the च comes after पारुष and seems to connect it to बलम्

मायाविन् see our note *supra* act 2 aft stz 8

In point in dramatic structure, this act, we think, is the crowning success of our poet It comes as a fountain or an oasis after a tedious journey though a long, insipid desert It is superior to the last act in that the conversation is more lively and that the scene hold the audience in a suspense Duryodhana is depicted as one desperate and determined to ruin himself He is the true representation of man under the foot and in the grip of Fate His parents try to dissuade him from engaging in the war any more and advise him still to conclude a treaty with the Pandavas but दुर्योधन rages fierce at every attempt to pacify him The death of कर्ण adds to the already poignant grief of दुर्योधन and makes him still more indifferent as to consequences The wise words of the unhappy

parents suspending between a dilema of the grief of the Hundred on the one hand and the fear of the fall of the eldest on the other—is really heart rending We have more of करुण or pathos in this act than in all the rest taken together The friendly affection of दुर्योधन for his comrade कर्ण is not only charming but surprising Duryodhana speaks in reproachful terms with अश्वत्थामन् It is an instance of a person who in the excess of sentiment denies selfinterest even The introduction of भीम and अर्जुन with their threatening speeches, is suited to the occasion अश्वत्थामन् is introduced to the audience in a decidedly advantageous manner

The event of the installation of शल्य as the commander of the army is omitted and with propriety धृतराष्ट्र only at the end of the act says गान्धारि इतो वय मद्राधिपते शल्यस्य शिबिरमेव गच्छाव and seems to suggest that शल्य is to be installed to the lead of the army The advice rendered by धृतराष्ट्र and गान्धारी to दुर्योधन is not quite an invention of the poet it is only a substitution In the Mb, it is कृप who advises दुर्योधन to conclude peace with the enemies and the latter refuses to do so stating reasons why (Salya 3) The scene is cleverly laid with धृतराष्ट्र and the other as the proper persons to give counsel to दुर्योधन

Asvatthaman is once more brought in as one who is eager for the commandership and for avenging his father s death This is done to sustain the impression of his character so ably delineated in the third act In the Mb as will be seen (Salya 5) he himself suggests शल्य s name for the honour, denying it to himself though he was requested to accept it In the Mb moreover, he is described as a coward and as one who is always devising how to save himself (cf Bhishma while enumerating रथs अतिरथs etc, says दोषस्त्वस्य महानेको येनैष भरतर्षभ न मे रथो नातिरथो मत पार्थिवसत्तम । जीवित प्रियमस्यर्थमायुष्काम सदा द्विज । Udyoga 167 7 8) Probably it is to wipe off this blot on his charactor that our poet has shown him in his warlike colours-

Bhima and Arjuna are brought in, on an occasion, which is not in conformity to the Mb. This change is effected in order to make the danger of the enemies show more imminent to the unhappy parents and to aggravate their fears and grief. But they are immediately withdrawn to facilitate the action of the next act.

Act VI.

ततः प्रविशत्यासनस्थो युधिष्ठिरो द्रौपदी चेटी पुरुषश्च—(st. dir) We think that the characters here are abruptly brought in without any previous suggestion to the purpose, and that the action in this act has no previous उपक्षेपण as in the last one. Râśi however thinks that here no preparatory scene, such as विष्कम्भक, is laid since this is an अङ्कावतार (i e The commencement of an act with previous indication about its action) अत्र पञ्चमां कावसाने भीमदुर्योधनधृतराष्ट्राणां वचनैः सूचितस्य दुर्योधनसंग्रामादिरूपार्थस्य षष्ठांकस्यावतरणादङ्कावतारसंज्ञमुपक्षेपकमिति न विष्कम्भकादेर्विनिवेश । We do not think that there is any previous indications; as for the said speeches, the indication of the encounter between भीम and दुर्योधन is given from the very beginning of the drama, moreover, the action of this plot begins with the mention of भीम's प्रतिज्ञा (to kill दुर्योधन within the day and if it fails, himself) Some such device as a विष्कम्भक is absolutely necessary.

1 भीष्म एव महोदधि (महान् "उदकानि धीयन्तेऽस्मिन्" उदधि) निर्वृत—put out, extinguished, ceased to exist कर्णाशीविषभोगिनि —(कर्ण एव आशीविषभोगी तस्मिन्) the viper consisting of Karna आशीविषभोगिनि—(आश्यां विष यस्य तादृशो भोगी) a serpent having poison in his fangs Kale and Apte (Dict) suggest that आशीविष is the name of a "particular kind of snake " Râśi accepts the first explanation and remarks this is a fig called पुनरुक्तवदाभास the words आशीविष and भोगिन् having otherwise the same sense We can otherwise interpret the word as आश्या विष भुनक्ति (possesses) इति । "भोगोदिकायो' Hem आशीस्ताल्वगता दंष्ट्रा तया विद्धो न जीवति (Bhânuji). Karna, on account of his revengeful and malicious character, is aptly compared to a viper सहसि (बले) भव साहसम् रभसात्—rashly, with precipitation वाचा–by his utterance (that he would kill दुर्योधन that very day or would die himself)

D. R. marks this as the beginning of the अवमर्शसन्धि while S D considers it as an inst of विरोधन (कार्यात्ययोपगमनम्) an anga of the अवमर्शसन्धि. पांचाल्येति—why not say "by Pāñchali" since it was in her that the root of the conflict lay ननु मया—Yudhishthira however attributes all the evil to himself—as it was he that gambled and prepared ground for the dispute द्रुपद—(सञ्ज्ञायांकन् । Pan 5 3 75 Cf सुन्दरक) the name of the attendant. अपर्युषितां (उषा समन्तात् उषितम्—तारकादित्वादितच् परिवर्तन उषिता "on which the day dawned once more by rotation" पर्युषिता)—not to see the next dawn, to be completed before the morrow, नान्यदिनगामिनीम् (Jag) प्रनष्टस्य—Jag reads प्रणष्टस्य wrongly न is not changed to ण cf नशे षान्तस्य Pan 8 4 36 मानिन् —said ironically पदवीं—the track of footsteps परमार्थेन (really) अभिज्ञा or परमार्थस्य (of truth) अभिज्ञा चरा—Spies सुमन्त्रिता should be taken as qualifying चरा "of wise counsel." पटुना (loud) पटहरवेण व्यक्ता घोषणा (announcement) येषां त or पटुपटहरवव्यक्तं घोषयन्ति ते (acc कृत्यल्युटो बहुलम्—Pan 3 4 113) भक्तिमन्तः loyal The लक्षण of a चर are "अमौल्यममान्यममृषाभाषिणम् व्यूहकल्प चेति चारगुणाः —नीतिवाक्यामृत (quoted by Malli.) सुयोधनमचारवेदिनः—(सुयोधनस्य सचारं वेदितुं प्रयोजनमेषाम् This solution only makes the sense clear सुयोधनस्य सचारं विदन्ति '(Ra.ᵢ)' will not do We are aware our solution has no authority of grammar; still here is another instance of the type Cf युष्मद्विजये *supra* act. 5 37 There too our solution would be deecidedly better) intended to discover the haunt of Suyodhana. प्रतिश्रुता धनच पूजाच तद्रूपा प्रत्युपक्रिया येभ्यस्ते Cf "तुष्टिदानमेव चाराणां वेतनम् । ते हि तल्लोभात्स्वामिकार्येष्वतीव त्वरायन्ते '—नीति वाक्यामृत (Malli) समन्तपञ्चकम्—See our note ad *l.c* act 3 33 समन्तात् here takes the accus of the governed acc अन्यत्रापि दृश्यते । Var

2 सैकते (सिकता सन्ति अस्मिन्देशे acc दगेत्त्विलचौच । Pan 5 2.105 घादण्) दाशा (धीवर एव दाश ।)—fishermen. क्षुण्णा या वीरुधस्तासां निचये परिचय येषां—who can recognise trodden creepers लता प्रतानिनी वीरुध् । Amar वल्लवा —"गोपगोदुहवल्लवा' विकाइयाः. व्याघ्राटवीषु (व्याघ्रप्रचुरा अटवी—शाकपार्थिववत्समास.) in the tiger-forests श्वापदचरितविद् —thoroughly acquainted with the habi

tations of savage tribes श्वानं पचति स —affix अच् acc "पचादिभ्योऽच्" in Pán 3 1 134 This suggestion is intended to warn them lest they may forget to search the haunts of savages—where by chance दुर्योधन may have been hidden v 1 स्वरन्ध्रेषु has no advantage over ours Jag reads with us रन्ध्रेषु—caves Jag takes this to mean "weak points —रन्ध्रेषु परच्छिद्रेषु।—of the enemies This does not however suit the context सिद्धव्यजन (सिद्धानाम्व्यजनमिव व्यजन येषां ते or सिद्धं व्यजन येषा ते)—(i) disguised as ascetics of बहुविधदेशवेषभाषाचारसचारवेदिनो नानाव्यञ्जना प्रणिधय। Mu 1 (ii) or—of accomplished disguising i e proficient in disguising मुनिनिलये मुनिनिलये प्रतिमुनिनिलयम्

3 शंक्या—should be marked शङ्कितम्—suspiciously, fearfully शङ्किता यथास्युस्तथा शङ्कित is the p p of शंक् 1 A (शकि शङ्कायाम्) Dravid unnecessarily takes it to be an इतजन्त (सारका दित्वात्) सता—cf "स्वपञ्जन किं नु खलु प्रभवति। supra act 2 कजा आर्ता मदिरया विधेया (under the control of) cf नाहं विधेयस्तव। supra act 1 12. वाचो मृगाणाम्—'भीरवो हि मृगा मानुषदर्शनतो विभ्यतीति तेषां चेष्टाभिर्मानुषप्रवेशा विज्ञायेत —Rási वयसा विराव—clamour of birds cf वयसा विरावैः। R 2 9 नृपाङ्क etc नृपस्य अङ्कयासुता पादप्रतिमा footprints with the signs of royalty The सामुद्रिकशास्त्र gives particular signs on the body as an indication of royalty Jag 'नृपाङ्को राजचिह्न मत्स्यादि यत्र of S 7 16 श्रत्रो is suited to the context v 1 यत्र is not .देश्या केशपाशस्य स्पर्श एव पातक तस्य प्रधानो हेतु पाश पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थां कचात्परे। Amar This speech of पाञ्चालक and the previous one of युधिष्ठिर is cited by D R as an inst of अपवाद (दोषप्रख्या) अथ प्रश्ने (Amar) समरगोचर पृच्छ—He means that Duryodl ana not only was seen but was encountered too वक्ष्यते महाराजाय—will any thing be spoken otherwise by me

4 Construe विषयाद् विना त्रस्त सद् उरुविक्रमस्यापि चेनो विवेक परिमन्थरता प्रयाति। उद्यतगदस्य वृकोदरस्य भुजयो रणे सार जानामि च परिशङ्कितश्च विषयाद्विना—without the object of fear विवेके परिमन्थरता (excessive dullness) उद्यता गदा येन तस्य 'सारो बले Amar परिशङ्कित doubtful गत्यर्थाकर्मक— (Pán 3 4 72) इत्यादिना

कतरिक । The च च show 'inconsistency or contrariness Cf न सद्मा सकलेन्दुमुखी च सा किमपि चेद्मनगाविचेष्टितम् । V 2 Kale, who construes सहविक्रमस्य with विपयात् and objects to its construction with चेत, is चिन्त्य The अपि, however, dispels this objection सहविक्रमस्यापि चेत किंपुनर्मम इतिशेष । v l विजये for भुजयो is aceptable and भ्रातृविनापि विजयाद्रुतविक्रमस्य for the first line is "a clumsy repetition '

The fig. in the stz. is अर्थान्तरन्यास—where a general proposition is adduced to or deduced from the प्रकृत (the point at issue) 'इक्तिरर्थान्तरन्यास स्यात्सामान्यविशेषयो । कुवलयानन्द

5 योऽय परिभव —अय इदानीमपि बुद्धिरथतया पुर इव दृश्यमान परिभव (Rás) पार गमयति—will carry us across i e will wipe off. द्वितय is explained by न प्राणानां क्षय and दुरुपातिपशोर्य निधन वा द्वितयं both affix तयप् acc सख्याया अवयवे तयप् । Pan 5 2. 42

6 प्रतिज्ञामगमीहणा is a significant epithet Hence the fig परिकर बध्यते—(i) will be tied up (when construed with केशपाश) and (ii) will be slain (when constr with स on the analogy of वध्यते) Cf रलयोर्डलयोश्चैव शसयोर्बवयोस्तथा। वदन्त्येषा च सावर्ण्यमलकारविदो जना ।—सारस्वतप्रक्रिया 1 15 Though the maxim बवयोरभेद (व and व are the same letter) is commonly followed by all Sanskrit writers, still it is more often met with in the Bengali Sanskrit and Prákrita. All annotators agree that this fact betrays भट्टनारायण s वगीयता (belonging to Bengal) If this is not taken into consideration, the word becomes a puzzle to those who therefore interpret "and he, भीम, is capable of so binding it ' and make the word आकर्षण a greater puzzle

देवेन हते—S'alya was killed by युधिष्ठिर गान्धारराजकुलमेत्रशलभ तस्मिन् The शलभ is compared to the गान्धारराजकुल and सहदेव s शस्त्र to अनल Rá i is not accurate in interpreting गान्धार राजास्तेषा कुले शलभ पतग इव तस्मिन्, since it makes no meaning Cf कौरव्यवंशदावेजस्मिन्क एव शलभायते । act 1 19 *supra* निरानन्द —(निर्मुक्त आनन्द यै)—crying रिपुबलस्य पराजयेन उद्धत वल्गित यासाता व विचित्रपराक्रमेण आसादित विमुखानामरातीना चक्र याभिस्ताश्च उद्धतवल्गित—vaunting with vainglory Jag and Rá i and

Kale and Dravid take वल्गित in the sense of 'March' It will be a misuse of the word to take it in that sense since there वल्गित is the name of a particular 'gait of the horse' प्रनदेषु—owing to the din of the battle न ज्ञायते—This is the Sanskrit Historical present Here स्म is to be taken as understood Cf वामन s opinion "अनुकरोति भगवतो नारायणस्य इत्यत्रापि मन्ये "स्म शब्द कविना प्रयुक्तो लेखकैस्तु प्रमादान्न लिखित इति 1 on का० सू 5 2 44 Rāvi is not accurate in thinking ज्ञायते इति वर्तमानसामीप्ये भूते लट् since there no वर्तमानसामीप्य to be shown Such uses of the Historical Present in Sanskrit, form what is called the भाविक अलङ्कार in rhetorics प्रत्यक्षा इव यद्भावा क्रियन्ते भूतभाविन । तद्भाविकम्—K P 10 अनासादितवन्तौ—S D considers that this predicate is faulty being अविमृष्टविधेयांश and that the नञ्, being emphasised as prominent, should be separate, पर्युदास Rāvi suggests the reading नासादितवन्तौ Kāśika however does not take objection to this compound प्रसज्यप्रतिषेधेपि समासोस्ति । on Pā 3 3 19 बीभत्सौ—बीभत्स was one of the names of अर्जुन The Mb thus accounts for it—न कुर्यां कर्म बीभत्सं युध्यमान कदाचन । तेन देवमनुष्येषु बीभत्सुरिति मां विदु ॥ Kale holds that "it was originally 'one wishing to split (भिद्) 'everything with his arrow's We want to point out that the desid noun of that rt is बिभित्सु जलधर etc—Solve जलधरसमये (वर्षासु) या निशा तस्यां सञ्चारिताया विद्युत प्रकर इव पिंगले यत्किंचनकारिताम्—the wanton working of fate संविदित—to be taken with कुमारस्य मारुते (विपरिणामेन अन्वय as is commonly met with in prose works such as Kádambari) an acquaintance of Prince Bhima Jag, and Kale also seem to prefer to construe मारुते with अन्तिकस्थ The latter has some reasons, but they are not satisfactory प्रत्यग्र विशसितो यो मृगस्तेन लोहितानि चरणौ निवसन च यस्य विशसित—cut प्रत्यग्रम् recently श्वासेन (panting) यस्ता अत एवार्धश्रुता ये वर्णास्तैरनुमेयानि पदानि यस्यास्ताट्शी This passage is after बाण and दण्डिन्, in point of style समवर्तीर्णं प्रतिबिम्बे ययो whose prints were impressed सलिलस्तम्भनी विद्या—The magic charm by which one can dive into water and make it motionless Duryodhana while enumerating his powers before धृतराष्ट्र says—स्तम्भितास्वप्सु

गच्छन्ति मया रणपदातय । देवासुराणां भारान्तमहमेक प्रवर्तिता । अक्षौहिणी-मिर्यान्देशान्गच्छामि भरतर्षभ । तत्रापो मे प्रवर्तन्ते यत्र यत्राभिकामये ॥ Mb Udyoga 62 14 15 also Salya 30 9 and 30 64 रामानुजस्य= कृष्णस्य सकलदिक्षु ये निकुञ्जा (caverns) तान् पूरित (कर्तरित) अतिरिक्तं च ग्रासोद्‌गतनक्रग्राहम्—in which the crocodiles and sharks were agitated through fear आलोड्य—agitating, disturbing वृथा प्रख्यापित (causal) यदलीक पौरुष तत्राभिमानी

7 इन्द्रो कुले=सोमवंशे जन्म व्यपदिशसि—claim birth दुःशासनस्य कोष्णेन शोणितेनैव मधुना क्षीव (मत्त) मधुकैटभद्विषि—The foe of मधु and कैटभ (two demons sprung from the ears of विष्णु For particulars see Sânti 357 and Sabha 44 also Markandaya P) चेटसे—See note *supra* to न ज्ञायते Bhima refers to the attempt of Duryodhana and his comrades to bind Shrikrishna

D R quotes this stz as an inst of शुति (तर्जनोद्वेजने शुति)

8 Construe—मया हतपतिषु कौरवान्त पुरेषु, (तदीयै) प्रसन्न व्यामुक्त कचपाशै पांचाल्या मन्युवह्नि स्फुट उपशमितप्राय एव। कौरवाणा अन्त - पुराणि तेषु—the harem of the कौरवs व्यामुक्त —untied Cf युष्माकम मुक्तेषु केशहस्तेषु कथमस्माक देव्या केशा संयम्यन्त इति। *supra* act 1 Jag reads व्यासक्तै and interprets "सन्नद्धै ' without propriety Kale reads the same but interprets "dishevelled, but व्यामुक्तै is better as it is clear and definite उपशमितप्राय—They solve this as (i) प्रायेण बाहुल्येन उपशमित (आहिताग्न्यादित्वात्परनिपात । (ii) उपशमितं प्राय (?) यस्य स (iii) उपशमितेन प्राय (सदृश) The word प्राय s gn fies more than this The most adequate solution will be उपशमितद् ईषदून । on the analogy of such words as कल्प, देश्य, देशीय named in the sutra ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयर । Pan 5 3 67 भीमसेने किं विहितम्—what punishment did you inflict? परत्रयास्ताऽभिमान —That you have bid adieu to selfrespect at such an improper time (prematurely)

सुलभ दर्शनम—supp y भीमसेनस्य or नाथस्य कोपोद्‌गत—with अत्र तीर्थे गदा च परिघश्च पाणौ यस्य गदापरिघपाणिना—Holding a mace and a bar (of iron) उद्घर्षिततीरम् etc. modify आलोडितम् उरसन्

नलिनीवनं यस्मिन्कर्मणि तत्तथा अपविद्धा मूर्च्छिताश्चग्राहा यस्मिन् कर्मणि तत्तथा अतीव भैरव आरव यस्मिन् तत्तथा भ्रमित वारिसचय यस्मिन्कर्मणि तत्तथा

9 Construe सुमथनात् क्षीरोदधे कालकूट इव उद्धूतकोपदहनविष विस्फुलिंग आयस्तभीमभुजमन्दरवेष्टनाभि सरस मूलं त्यक्त्वा सरभस उत्थित । कालकूट --was the name of the poison churned out from the ocean at the time of the समुद्रमथन of मथनान्मन्दरनाथ देवदानव बाहुभि । विपर्यस्ति समुद्भूत हालाहलमिति श्रुतम् ॥ Mb Adi 18 19 also Bhag 8 7 9 Rám Bála 45 Skánda Kedár 9 13 उद्धूत "कोप एव दहन तदेव उग्र विषं तस्य स्फुलिंगा यस्य आयस्तौ भीमस्य भुजौ स एव मन्दरस्तस्य वेष्टनाभि (आलाडनै) हेतुभूनाभि सलिल सलील v 1—for सरस स मूल is nowise good, beyond that it is alliterative. स्त भित—held up in the fashion of an arch तोरणीकृता—च्वि "अभूत तद्भावेच्वि । Vár न तोरण अतोरण, अतोरणस्तोरण सपद्यते तथा कृता तोरणीकृता see *supra* our note *ad loc* in the case of मन्दीकृत act 1 24. प्रकाश—*and* in the broad daylight अध्यासितवान्—v 1 अध्यवसितवान् is a misprint पातालम्—This a clue to determine what the Hindus of yore meant by पाताल स्थल as opposed to जलम् अपमित्र भ्रात्र्यमकौरवम्—cf सहभृत्यगण सबान्धव सहमित्र निहति ससुत नचिरात्पाड्डुसुत सुयोधनम् । act 2 5 *supra* बन्धुनाशदर्शन मन्युना— मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम्' Amar

10 अस्मात्—out of us 'यतश्च निर्धारणम् इति षष्ठी सुयोधम्— "सुखेन योद्धु शक्यम् easy to fight with affix खल् acc ईषद् दु सुकृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्। Pán 3 3 126 Kale seems to solve it as शोभन योध तम् This is against the context दशितस्य (दश कवच संजातोऽस्य or better still दशोऽस्त्यस्य दशवान् तथाकृत दशित denom p p) mailed आत्तशस्त्रस्य-He had already one by his side In the Mb it is Yudhishthira who scolds and persuades दुर्योधन to fight on which the other replies by saying that he would fight with them all apiece But the former puts this condition अयमिष्ट च ते काम वीर भूयो ददाम्यहम् । हत्वैकं भव नो राजा हतो वा स्वर्गमाप्नुहि ॥ See Mb Salya ह्रदप्रवशपर्व 28-33

11 ममतुल्यौ—both alike to my mind Construe अप्रियोऽपि (अनिष्ट) प्रियसाहसस्त्व एव योद्धु प्रिय मद्दवैविचरितु—this was done

to parry the blows अपर्युषितप्रतिज्ञे whose oath was not to stand overnight i e was to be completed that very day निष्कण्टकीभूतम् free from thorns consisting of the enemies Cf कण्टकोद्धरणे नित्य मातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् । Ms 9 252.

12 रत्नकलशा Solve रत्नमया or रत्नखचिता कलशाः—शाकपार्थिव वत्समासः । सलिल holy water, such as that of महानदीs, or that at the confluence of the Ganges and the Jumna तस्यैव तत्रोपयुक्तत्वात् । Ra.i कबरीबन्धे—in the braiding of the hair 'कबरी केशपाशे स्यात् Amar Dei कु+अरन् [Un 4 "कोरन् —चवयोरभेद ।— then "जानपदकुण्ड —Pan 4 1 42 इत्यादिना ङीष् (ई)] क्षणम्— rejoicing 'क्षणा मुहूर्तोत्सवयो —शाश्वत (Jag) शातकुठारभासुरकरे —शात (sharp) च कुठारः तेन भासुर करो यस्य क्षत्रमेव द्रुमस्तस्य च्छेदी आजौ परिपतति (सति)—when he comes in the battlefield

The fig is दीपक in that भीम and परशुराम are considered under the same character, and have the same affributes, (सह द्रुतिर्हि घमस्य प्रकृताप्रकृतात्मना । सैवक्रियासु बह्वीषु कारकस्येति दीपकम् । K. P) and there is a ध्वनि of an उत्प्रेक्षा between परशुराम and the woodcutter Rási thinks there is अर्थान्तरन्यास also पूर्वार्धगतस्य वाक्यस्य निष्पादन द्वितियार्धोक्तोऽर्थो हेतुरिति कारणेन कार्यसमर्थनरूपार्थान्तरन्यास We know that he has followed the def. in its apparent sense It is not अर्थान्तरन्यास but it is काव्यलिङ्गालंकार The passage चक्रपाणिना देवस काश परिपतत्याजौ कृत संशय is quoted in S D as an inst of प्ररोचना (representation of the end as all but accomplished) an anga of the अवमर्शसन्धि

आशी —f mere blessing असुरनिषूदनस्य=श्रीकृष्णस्य आदेशापि—prophecy even Cf सिद्धादेश, विप्रश्निकादेशवचनानि । K Kale does not grasp the sense when he translates—"such is the command of the destroyer of the demons विकल्पयति—who will doubt or quest on ?

'युधिष्ठिर—देवस्य देवकीनन्दनस्य ' is quoted in S D under प्रवर्तन (commencement of an act on) सविधातृणा पुरःसरा lead ing managers Jag however सविधाता पुरोहितादि । यथाप्रधानम्— (प्रधानस्य आनुपूर्व्येण) according to superiority (of rank) अन्तर्

शिका—interharem attendants अन्तःपुरे त्वाधिकृत स्यादन्तर्वंशिको जन । Amar द्वारिका (द्वारे नियुक्ता —acc तत्र नियुक्त । Pan 4 4 69) —doorkeepers भुजबलोत्तिर्णिकोत्वपरिभवस्य—Cf तीर्णो निकारार्णव । *infra* act 6 45 दुर्योधनस्य ऊरू एव स्तम्भौ (columns) तयोर्भंगाय विनिश्रितौ विजयो यस्य प्राभजने—of Bhima (प्रभजनस्य मरुतोऽपत्यम् acc अत इञ् । Pán 4 1 95) This speech reminds us of a similar commission of the कंचुकिन् in the Mudrarákshsa act 3 *quod vide* दुराचार—दुर्योधन पचानामप्यस्मात् etc-Cf Supra stz 10 जरासन्धघाती see our note on act. 1 10 समुत्क्रान्त —gone beyond got rid of क्षम —able शङ्के-I am afraid of

13 उद्गूर्ण—raised uplifted p p of उद्+गुर् "उद्गूर्णोद्यते" Amar कृतहस्तता (कृतो हस्त कौशल यस्य तस्य भाव)—proficiency; for this sense of हस्त Cf 1 छिन्नहस्तो मत्स्ये पलायिते धीवरो भणति । V 3 सीरिन्—an epithet of Balaráma (सीरोऽस्त्यस्य-plough)

तृषित (तृद् सजाता अस्य—acc तदस्य सजात इतच् । Pán 5 2-36 अतिथि -(न विद्यते तिथिर्यस्य Cf अनित्य हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते । Ms 3 112 or acc Un 4 2 अतति इति अत्×इथिन् 'a traveller" Bhánuji quotes "अध्वनीनोऽतिथिर्ज्ञेय ' इति स्मृति ।)-a guest चार्वाको नाम राक्षस (st dir)—Chárváka was the name of a demon, who was a friend of दुर्योधन Cf पुराकृतयुगे राजश्चार्वाकोनाम राक्षस ।

अभय सर्वभूतेभ्यो ददौ तस्मै जगत्पति । स तु लब्धवर पापो देवानमित विक्रम । राक्षसस्तापयामास तीव्रकर्मा महाबल । ततो देवा समेताश्च ब्रह्माण मिदमब्रुवन् । ताश्चवाचनता देवो विहित तत्र वै मया । राजा दुर्योधनो नाम सखास्य भविता नृषु । तस्य स्नेहावबद्धोसौ ब्राह्मणानवमंस्यते तत्रैन रुषिता विप्रा विप्रकारप्रधर्षिता । धक्ष्यन्ति वाग्बला पाप ततो नाश गमिष्यति । Sántı 38 3 10 Duryodhana at the time of his death wished that he should revenge for his death यदिजानाति चार्वाक परिव्राड् वाग्वि शारद । करिष्यति महाभागोध्रुव चापचितिं मम । Salya 65 38 and he did come with that motive to the court of युधिष्ठिर to make some mischief He told युधिष्ठिर that he had come on the behalf of the Brahmanas to tell him that they did not like him to be the king But the Bráhmanas in the sacrifice of Yudhishthira exposed his true nature to the king and burnt him with their Brahmanic lustre See Santı 38 Here however as can be seen चार्वाक mission is a different one

गृहीतभृंगार—with a pitcher (st dir) "भृंगार कनकालुका" Amar "झारीति महाराष्ट्रभाषायाम्"। उदन्या—thirst der उदकस्येच्छा Cf अशनायोदन्याधनायाबुभुक्षापिपासागर्धेषु। Pán 7-4 34, and 3-1 8, 3-3-102 सुलभश्च स्वजनविनाश—mark the way in which the impostor introduces the topic of the false report of the death of भीम सरस्वती—The river Saraswati, rising in the Sirmur hills, laking a weoterly course from Thaneser disappears at the विनशनतीर्थ It has seven trituraries सप्तनद्य सरस्वत्या याभि-र्व्याप्तमिदंजगत्। आहूता बलवद्भिर्हि तत्र तत्र सरस्वती। सुप्रभा कांचनाक्षी च विशाला च मनोरमा। सरस्वती चौघवती सुरेणुर्विमलोदका। Mb S'alya 39 3-4 It is one of the holy rivers in India अपर्याप्त—unfinished आक्षिप्—to interrupt, object to उपक्रान्तम्—begun.

14 पदे सन्दिग्धे—a doubtful word पद-"सुप्तिङन्तं पदम्।" Pán. वत्सस्य तत्त्वे—the truth about Bhima किमपि-whatever you tell Jag says किमपीत्यनेनामंगल्यं निवारयति। (?) क्षण time; hence patience

16 सीरिन्—Balaráma, who was himself a गदायोगिन् was the tutor of भीम and दुर्योधन in that art, and when he heard of a combat between the latter two, he hurried to the spot to watch it see Vishnu. P 4 13 Mb Salya 34-4 also Bhág. 10 79 हलिन्=सीरिन् संज्ञाभादिता—instructed by beckons जटासुर—a demon, who carried away युधिष्ठिर and the rest while living in the forest Bhima came in time to rescue them, and kill the demon See Vana. 158 बक—a demon of the caste of Ravana, lived in the reeds forest near the city of Ekachakra Bhimasena killed him and removed a great cause of trouble to the people of that town See A'di 177 हिडिम्ब—See *supra* note to हिडिम्बादर्वो act 3 किर्मीर—was the brother of बक, he wanted to avenge his brother's death and offer the blood of his foe भीम to बक Bhima killed him see Vana 1 11. कीचक—brotherinlaw of विराट While the पांडवs lived at the court of that king incognito, and द्रौपदी served सुदेष्णा the Queen, as a personal female attendant, कीचक fell in love with her and once approached her out of lust She warned him more than once not to trouble her and when he proved to be unbearable, she told Bhima who met him in the dark and

in a duel killed him See Virața 16-26 जरासिंध—see supra our note ad loc act 1 10. सौगन्धिकाहरण—bringing of the flower Sangaudhika When on journey to the बदरी forest, a beautiful lotus of that species, borne by the wind fell in the front of द्रौपदी The latter being charmed with the scent of the lotus, wished for more of that kind and told Bhima of her wish The lotuses were to be had in the garden of कुबेर, but भीम, intent upon procuring some routed the sentinels guarding them and obtained the flowers with the assent of कुबेर See Vana 148-155 सौगन्धिकाहरणमेव यच् चाटु तत्करोति—चाटु n an endearing act. Most annotators split this into सौगन्धिकाहरण, चाटुकार We see no propriety in it प्रालेयवर्ष—hoarfrost वीरसुलभां गतिं=पुण्यगतिम् प्रत्यग्र यत्क्षतज (blood) तस्य च्छटया (layer) चर्चिताम् तृतीयोऽनुज —it would be insipid scrutiny to change this to द्वितीयोऽनुज अकुशलं not skilful, awkward तस्य goes with निधनम् कामपालेन—by Balarama स्वरभसारोप्य—so that he may not be a witness of the death of Arjuna too प्रतिपद्य followed वत्स्यामि—shall or can I enjoy? का तारे वने यानि व्यसनानि तत्र बान्धव मम शरीरस्य स्थिति (maintenance, stability) तस्या विच्छेदात्कातर—afraid of any disaster of my body i e my death "यानपात्रं तु पोत (boat)" Amar अविजयमल्ल—robust enough to defeat कीचकानुज—कीचक had one hundred and five brothers named उपकीचकs These too were killed by भीम after कीचक see supra also Virata 27

17 दुरोदरव्यसनिनि addicted to the vice of gambling दुरोदर [i दुष्टमुदरं यस्य तद् । पृषोदरादित्वात्साधु—Malli (ii) दुष्टमासमन्तात् उदरं अस्य दुर्+आ+उदरम् Bhánuji] Cf द्यूते दुरोदरम् । Amar the vice whose belly is full of evils, hence 'gamble' दशनागायुतबलेन (त्वया) possessed of the power of ten thousand young (lit. in rut) elephants Cf यत्ते पीतो महाबाहो रसोऽयं वीर्यसंभवः । तस्मान्नागायुतबलो रणेऽधृष्यो भविष्यसि । Adi 139 24 तदधिकं—beyond this, more than this

18 मदान्धस्य मगधाधिपस्य (जरासंधस्य) एव द्विरदस्य सचिवस्य भेदेऽशनि (thunderbolt) इव शिथिलयितुम्—to make शिथिल i e vain or ineffective, hence to give up cf आरम्भयत्नं शिथिलीचकार R. 2 41. Malli 'तत्याज इत्यर्थ ।' उपसर्पामि come near, follow,

आकाशे—(st dir) This is the same as the आकाशभाषित Its def is already given Ra i thinks this is not one His grounds are that such speeches as this do not contain the necessary(?) किंब्रवीषि etc न चैतदाकाशभाषितम् । तद्धि अनुत्तमप्यर्थं श्रुत्वा किंब्रवीषि इति प्रश्ने भवतीत्याचक्षते। यदुक्तं विश्वनाथेन (S D) 'किंब्रवीषीति यन्नाट्ये विना पात्रं प्रयुज्यते । श्रुत्वेवानुक्तमप्यर्थं तत्स्यादाकाशभाषितम् ॥ इति This is a hard and fast application of the rule The words विना पात्रं प्रयुज्यते are characteristic while किंब्रवीषि etc are only set forms of putting this आकाशभाषित When भरत says दूरस्थाभाषणं यत्स्या दशरीरनिवेदनम् । परोक्षान्तरितं यद्वाप्याकाशवचनं तु तत् । (नाट्य० 25 87) he can never by explained to mean what Ra.i means. So, D Rs किंब्रवीष्येवमित्यादि विनापात्रं ब्रवीतियत् etc he does not necessarily mean that किंब्रवीषि must needs be present in every आकाशभाषित श्रुतोऽय etc—this is a question. वैपरीत्यम्—a thing or circumstance contrary to one s constitution—which indicates a premature death Ra i quotes 'प्रकृतिर्विपरीतेऽस्यर्थं विकृति श्चाभिवर्धते । कृत्स्नमौत्पातिकं घोरमरिष्टमुपजायते । इत्येतानि मनुष्याणां भवन्ति विनशिष्यताम् । लक्षणानि —चरक Kale s explanation is unsatisfactory उपलब्धम्—understood

19 करदीकृता (made to pay tritutes) अखिला नृपा यस्याम् कर tax, tribute मया with पणीकृत स्थितयर्थम् for the sake of residence मत्स्यराज—विराट सूदताम्—the call ng of a cook. see our note to act I 11 विज्ञाने—cf *supra* वैपरीत्यम् कृष्णाग्रज समदाम्रात are significant appellat ons see the stz below

20 ज्ञातिप्रीति —affection for the kinsmen. क्षत्रियाणां न धर्म — Yudhishthira means the breach of neutrality committed by बलराम in giving special instructions to दुर्योधन previous to thier fight cf आत्मव्य प्रियशिष्यता तु इन्द्रिना सह रहस्य हित । *supra* stz 16 Construe—अनुजस्य (कृष्णस्य) अर्जुनस्य (सा) रूढ सख्य न गणितम् काम—rather better it would have been better if etc cf काम मरणान्तेद्दूरेकस्यनुमरणपि । न चैनां प्रवचतु गुणहीनाय कर्हिचित् । गोऽयं पन्था—but what way, or sort of behaviour is this, that your mind should rather be equally affectionate towards the two disciples but what l ne of conduct is this that you have forsaken me in my pit able condition

S D as well as D R quote this stz as an inst of द्रव (गुरुतिरस्कृति । D R. through anger, grief or agitation) अतिसंघत्से—deceive me by throwing the whole of the grief on my hands मामेव दु खे विनिपात्य स्वय (नि सत्त्वत्वात्) निर्दु खा भवसीत्यर्थ । Rāś केशहस्त —"पक्ष पाशश्हस्तश्च कलापाथा कचात्परे । Amar तथापि प्रत्यक्ष See *supra* act 1 किं सदिष्ट तावन्मे etc Cf कृष्णात्यन्तचिरोज्झित च कवरी बन्धे करोतुक्षणम् । *supra* stz 12 सदुपनय etc addressed to बुद्धिमतिका दामन् n wreath (Cf मणिसूत्रम्) चिता a funeral pyre नाथस्य जीवितहरस्य—this is faulty because सदिग्ध (सशयकृत्सदिग्धम् —वामन) It should better be नाथजीवितहरस्य (दुर्योधनस्य) अह कत्थ्यस्तपार्थीस्यात् । Harávali सविभाग—assignment, allotment (lit imparting)

21 देहस्य रुधिरेण उक्षितं अतएव पाटल अग (*supra*) यस्यास्तादृशीं (गदाम्) अपविध्य casting aside संयति in the fight भ्रातृप्रियेण—प्रिय भ्राता यस्य)—In a बहुव्रीहि comp प्रिय comes later optionally acc वा प्रियस्य । Vār on Pān 2 2 35 Rāś wrongly puts the word in the आहिताग्न्यादि class कृत जयेन—enough of victory सस्निग्धम (सुतरा स्निग्धम्) exceedingly amiable देवकल्पेनापि—even though you are no less magnanimous than a god affix कल्पप् (कल्प) is added to a word in the sense of "little less than acc ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयर । Pān 5 3 67

22 शक्नोमि तौ—an interrogative काकु implying "I cannot, I will not परिघपीवरबाहुदण्डौ =(परिघवत् पीवरौ बाहू एव दण्डौ ययो ते) whose massive hands are as the iron bar (of the city gate) Cf एक कृत्स्नां नगरपरिघप्रांशुबाहुर्भुनक्ति । S 2 16 बाहुदण्ड here दण्ड means a 'club i e as massive as a club Cf दोर्दण्ड त्रितयस्य शक्रस्य च पुरे दर्शितो वीर्यस्य सारो येन त्रिनेत्र and शक्र are to be यथासख्य (respectively) construed with भीम and अर्जुन Cf Bhima's exploit in the कुबरनगरी we have already spoken of *supra*—Arjuna had gone to the celestial regions to receive education in arms under Chitrasena Indra asked him to destroy the demons named निवातकवचs as a retribution of गुरुदक्षिणा अर्जुन killed them and afterwards पौलोम and कालकेयs of the हिरण्यपुर See Vana 43 also 170–175 यथा-since पर्युत्सुकरण-' कर्मणि षष्ठी

विषम—extraordinary or disagreeable to the ear hence shrill अस्ति निर्बन्ध—you are determined

23 Bhima carried his brothers and mother, through the tunnel out of the जतुगृह "भीमसेनस्तु राजेन्द्र भीमवेगपराक्रम । स्कन्धमारोप्य जननीं यमावङ्केन वीर्यवान् । स जगामाशु तेजस्वी वातरंहा वृकोदर । Mb Adi 161 25 28 पाप—death, an evil report माद्रेय कनीयान्—सहदेव आशंसनीयम्—promising i e fit to be placed a hopeful reliance on.

24 दूरेणाल्प—considerably younger. श्रुतेन—in point of wisdom Construe वयसा भवान् मम दूरेणाल्प, श्रुतेन सम, सहजकृपया (innate kindness) (च) वृद्धया (च) ज्येष्ठ मनीषितया (च) गुरु (अत) पाणी शिरसि मुकुली (इव—folded as bud) कृत्वा मनीषिता—मनस ईषा मनीषा (पृषोदरादित्वात्समास) सा अस्त्यस्य मनीषी, तस्य भाव—prudence स्नेह मयि विरुक्ता नैव—and should not die after me out of grief वारिद. cf निवापाञ्जलिदानेन केतने श्राद्धकर्मभि । etc. act 3 18 अस्मत्सदृशो हृदयस्य सार यस्य cf शान्तान्तस्तस्यसारे act 1 3. नकुलस्य—since नकुल was the elder though less prudent of the two Rá i takes नकुलस्य as शेषषष्ठी and as meaning नकुलेन and thinks the advice is addressed to नकुल This construction and explanation is out of the way and farfetched

25 श्रुत्या विशदया—calm, owing to sound knowledge वपुष-पृषतान् drops of water अश्रूणि गर्भे येषा तान् पारशान्नी कुले या—in case the kinsmen do not give refuge This advice too is addressed to सहदेव There can be no repetition in निर्बन्ध वारिद and this verse, since the main thing coneyed by this is that they should live at either their kinsmen home or of the Yádavas, or failing both at last in the forest शरीरस्पृष्टिकया—by the touch or em brace of my body स्पृश्+क्तिन्+क शापितेन—conjured, bound by an oath आपन्नसत्त्वाया—pregnant सत्त्वा नामीकुले etc—you should send her off to her father s house नामीकुल (or नाभिकुल) the family of near relatives For this use of नाभि or नाभी cf ... दत्तनाभिरश्वेन । Ki 13 11 श्वाशुर्य्य—the fathers-in-law ... etc नाभिकुल पितृकुलम्—Jag It seems that our poet ... that the sons of द्रौपदी, प्रतिविन्ध्य and the other four ... already killed by अश्वत्थामन् In the Mb how

occurs considerably long after the गदायुद्ध of भीम and दुर्योधन i.e. it is told to have happened in the सौप्तिकपर्व.

26 शाखाना रोध (a thick screen) तेन स्थगितं वसुधामंडलं येन तस्मिन् (तरौ) मण्डिताशो—(मंडिता आशा येन) spreading in all directions (lit decorating etc) कमपि—wonderful, indescribable छायार्थी—desirous of shade घनेन घनवानिति तृतीया b Rasi The fig in this stz is रूपक—because an identification is intended between the पाण्डुकुल and तरु as also between उत्तराहत and अंकुर (तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययो) It is neither निदर्शना nor अप्रस्तुतप्रशंसा as some think

कुन्ती—Mother of the first three पांडवs and कर्ण She was the daughter of शूरराज, a Yadava King, and a sister of वसुदेव She was given in adoption to कुन्तिभोज, brother of शूरराज

27 ते भ्रातुस्तनयेन शौरिसुकृता—" शूरस्य यादवस्य गोत्रापत्यं पुमान् ।" =कृष्णज्येष्ठेन गाण्डिविन. दृप्तेन—since सुभद्रा the wife of अर्जुन was sister to बलराम अखिलधार्तराष्ट्रनलिनीव्यालोडनाद्न्तिन—who was as an elephant to destroy (lit to shake or uproot) the lotus-plants consisting of the sons of धृतराष्ट्र v l व्यालोलने दन्तिन is awkward since the comp is unnecessarily split up उन्मत्तेन-मत्तेन वा—मत्त means " drunken ' and intoxicated, उन्मत्त, " mad " as, on account of delirium (प्रमत्त, blundering) Mark that the कंचुकी utters these words in anger and hence it is proper for him to speak of Balarama's foibles, one of which was the drink habit

The fig in this stz. is रूपक

28 Construe—ते सहजसहद मधुरिपोरेव भ्राता Solve सहजायते सहज सहजश्चासौ सुहृच्च तस्य मधुरिपु—See our note on मधुकैटभरिपु supra act 6 7 एव (समीपवर्ति चैतदोरूपम्)—refers to the one just mentioned viz हलं मा गा पुनरुक्तणाधीप्रयदर्शी—because, Yudhishthira means to say, the horrible war of कुरुs was after all the outcome of the cruelty of the भ्रियः v l न खलु नयिष प्रेम भवता (for न खलु यदिच प्राणिनि तनो), is not tempting since it shows . . ished that Arjuna should not (?) love him

बद्धता या विलासिन्य पुर इमानि (करणभूते) आहृतोऽस्मद्विधा व्यसनं जनोदेन अर्थिता last because that request was not to recur, प्रथम

the request that he should allow her to enter into the fire first लोकपाला (लोकान्पालयन्ति ते)—these are eight see Amar सोमवदराजर्षि —For a king the epithet ऋषि is indicative of honour Cf the राजर्षि of Kalidasa राजसूयेन सतर्पितहुव्यवाह येन (हव्यस्य वाह हव्यवाह)—Yudhishthira had performed this sarifice as is required to be done by a king in general "राजा दतात्मक सोम सूयतेऽत्र राजसूयम् or राजा सोम सूयतेऽत्र खाण्डवसतर्पित हुतवहस्य निदेशित'—See or note on गाण्डीव सुगृहीतनामधेय—whose name when uttered, brings welfare to the utterer Cf सुगृहीतनामा Mn. 3 Cf य प्रात स्मर्यते शुभकाम्यया। स सुगृहीतनामास्यात् Harâvali वेदिमध्यसमवा—Drupada performed a पुत्रकामेष्टि for the sake of progeny which he wished would avenge the insult he had to undergo on the part of Drona. See Mb Adi 64 152 also 149 60 Cf a similar epithet हा देवि देवयजनसभवे सीते। Utt ज्वलनस्य प्रवेशेन The gen is objective or कर्मणि or we can construe ज्वलनस्य with इन्धनीभवत इन्धनीभवत —"अमूततद्भावेच्वि । Var वत्सलेन—v I नाथेन is not acceptable सलिलाञ्जलि अञ्जलिमात्रं सलिलम् विचित्रवीर्य—was the son of शतनु from सत्यवती His two wives were अंबिका and अंबालिका From the latter, पाण्डु was as a nominal son of विचित्रवीर्य and properly of व्यास अवसर —a turn

29 वारीदम् split वारि इदम् असमत —affix तसि (तस्) added instead of the Ablative माद्रमश्वया—माद्री, the other wife of पाण्डु, who followed her dead husband by burning herself as a Sati since it was on her account that he had to succumb to the effect of a curse See Mb Adi 139

जन्मनिव नीत विलोचने यस्य भीमाय—'तादर्थ्ये चतुर्थी" Var Construe भीमाय (भीमार्थं) एतज्जलम् तत्र—Yours, of Bhima अविभक्त common 'To afford this अविभक्तत्व continues युधिष्ठिर, here do I come in immediately अथवा—this shows that what he wished is not possible अकृती—(अकुशल i e असमर्थ कृती कुशल इत्यपि Amar) (i) unable or (अकृत पाप अभ्यासित इति) (ii) not fortunate or meritorious enough Ra i quotes परलोकजुषा स्वकर्मभिर्गतया भिन्नपथा हि देहिनाम् '

31. पीतं पीत—the second पीत is to be construed with भवता, following v 1 पीतं पूर्वं is as good उच्छिष्टे —(ऊर्ध्वं भुक्त्वोर्ध्वं शिष्टे) —the residues वृत्तिजनयासि—you fed yourself वत्सलतया—thu gives the reason why Bhima would eat such food रसे —Jag takes this to mean "milk" without much propriety "वितान यज्ञकर्मणि." सोम—was the juice extracted from a particular creeper सोमलता, on the occasion of a sacrifice and it was to be drunk by all those who were present The characteristic property of this creeper is that its leaves sprout up in the bright half of the lunar month and fall down in the dark one According to Rá'ı it was not an intoxicating beverage, but is spoken of by सुश्रुत as a medicine that removes maladies and restores youth

32 सहसा—all of a sudden दिव गच्छति (तस्मै) रुदितेषु in point of weeping गान्धार्या सखीकृता—made similar to Gándhari (lit made a friend) सखिशब्दोऽत्र सादृश्यवाची । Rá'ı पादोदक-(पादार्थमुदकम् hence पादयोदकम् a *comp of the* अश्वघासादि *class*)—water for washing the feet' Draupadi had not the right to offer it in any other way

33 असमाप्तप्रतिज्ञे etc —This is another instance contradicting Mr Apte s conclusion to the effect "that the subject in the loc absobte connot be used in any other case than the *Genitive*, in the principal clause' In fact Apte's rule is simply a natural one and requires no special laying down गुरुकेदिवे—the एव is significant दूर गच्छति—as time glides past, भीम goes up to a longer distance संभावयिष्यसि—you will have the fortune of greeting Vrikodara Kale adds "probably in heaven" The fact that Yudhishthira forthwith fails to recognise भीम does not stand in the way of his hope to see him

धनञ्जय (सद्दि धनाज्जायते) अविवेकेण पातयित भ्रम्बरं शरीरं (च) येन ते निर्णयो जातः —cf यदि कदाचिद्विजयी स्यादृत्सोऽर्जुन । *supra* also यदि च प्राणितोत्नोवन गच्छे । stz .3 स्वयवरे च स्वयपाश्तस्यं दुर्ललित — who was fondly bent on making me choose himself at the time of the स्वयवर Or it may mean स्वयवरे स्वयंग्रहणे (मया) दुर्ललित — fondled by me etc सव्यसाचिन्-thus was one of the twelve nam

of "अर्जुन फाल्गुनो जिष्णु किरीटी श्वेतवाहन बीभत्सुर्विजय पार्थ सव्यसाची धनंजय । Mb thus derives the name उभौ मे दक्षिणौ पाणी गांडीवस्य विकर्षणे । तेन देवमनुष्येषु सव्यसाचीति मा विदु । Viráta 43 14 त्रिलोचन etc -Arjuna while on his travels, met Siva disguised as a किरात, and hunting the same boar that he was hunting, a quarrel arose and a fight between the two ensued, in which Arjuna proved himself to be an equal of his opponent This topic is made the subject of his poem किरातार्जुनीय by Bharavi See also Mb Adi

निवातकवचोद्धरण etc See *supra* our note on वित्तेशशरपुर stz 22 बदर्याश्रम etc —The pair of the sages नरनारायण practised penance in the बदरी hermitage Arjuna was consequently identified with the former नरनारायणौ यो तौ पुराणावृषिसत्तमौ । ताविमौ हि विजानीहि हृषीकेशधनंजयौ ॥ Mb Vana 47 also See Bhag. 11 4 मुनिर्द्वितीय solve मुन्यो द्वितीय —अस्त्रशिक्षा etc —In the course of the battle, अर्जुन surprised भीष्म with has expertness in the science of arms, for which भीष्म applauded him with compliments At the time of the latter s death, again अर्जुन prepared a wonderful bed of arrows for भीष्म, and brought forth a shower of rain itself to quench the thirst of that aged veteran See Mb Bhishma 121 and 120 गन्धर्वनिर्वासित etc —Mark the peculiar use of the word निर्वासित in the sense of rescued (lit separated from) While the Pándavas were living in the द्वैत forest, दुर्योधन came there with his followers under the pretext of sport to shame the former by their splendid wealth There however they met the गन्धर्व s of चित्रसेन and the latter wished them to stop their sports, on which a quarrel ensued, in which Duryodhana was defeated and made captive Yudhishthira on learning this, asked his brothers to rescue their brethren from a stranger Arjuna along with the others vanquished the गन्धर्वसेना and liberated दुर्योधन See Mb वनपर्व (घोषयात्रापर्व)

34, विनति adv—respectfully अनुपगुह्य-without embracing स्वयंवरं वृ (स्वयं व्रियत पतिरत्र स्वयंवर)—a selfchoosing bride सर्वथायमेव—viz चितासमीपमुपनयामि etc अस्तमितयो (अस्त and इतौ

तयो')—dead lit "set' भीमार्जुनयो —supply a च after this कथयाम्युलक्षण तस्या । etc We are reminded of the characteristics of उर्वशी given by पुरूरवस् (in the Vikramorvaśiya act 4) to the various objects described therein

35 परिघट्टयत —Striking, clapping Construe करेण करू सलील परिघट्टयत दुर्योधनस्य पुरतो यापहृताम्बरा See our notes to act 1 15 दु शासनस्य करकर्षण etc =दु शासनकरकर्षण etc क्व प्रदेशे—in what place सनिषग (धनु) *together with the quiver*

36 अपश्यन्=न पश्यन् कुपितो यो हर स एव किरातस्तेन आयुध्यते इति शक्त should be construed both with प्राणितुम and अपहर्तुम् v l नच, in that case नास्मि शक्त is to be taken with प्राणितुम् and न अपहर्तुम्—the second gives an affirmative sense as न च पुनस्तत्रासूनपहर्तुं न शक्तोऽस्मि "द्रौनमार्यो प्रकृतार्थं गमयत " Mall.

37 प्रकामम्—exceedingly, fully निस्तीर्णे उरुर्या प्रतिज्ञा स एव जलनिधिस्तद्वत् गहनम् येन स गहनम्—the peril, the painful task 'गहन वनदु गयो Hem कोपन affix ल्यु (अन)—angry राजन्यवीरा—the bravest of the Kshatriyas समर एव य शिरी (fire) तस्य शिखण्डिर्दग्धम्य शेषा यत् stands for the effect of the त्रास इता ये कौरव सुरगाश्च तेषु अन्तर्हितै (गुप्ताभि)

S D and D R cite this speech of Bhima as an instance of आदान (कार्यसंग्रहआदानम्)

समावस्—get to, approach ज्वरनमभिगमयामि—The causal here governs two objects acc 'गतिप्रत्यवसानार्थ etc Pāṇ नयनस्य पन्थानमवरन्धन्ति *तच्छीला प्रतीकाराशा the hope of retaliation* विलुलिता dishevelled

This speech of भीम (पाञ्चालि न खलु etc) is an inst of ग्रथन and is quoted as such in D R with अनेन द्रौपदीकेशसंयमनकार्यस्योपक्षेपाद्ग्रथनम् । and the next one of युधिष्ठिर as one of साहाय्य in S D

38 आशैशवात् since his child hood शिशोर्भाव शैशवम् (acc प्राणिभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ्) Pāṇ Construe भुजपञ्जरस्य (the cage or the grasp of my arms) इद अन्तरमासाद्य अत्र पक्षान्तमपि जीवन् न यासि दिष्ट्यार्धसे—you are happy now you are to be congratulated दुरुक्त्या प्रत्यभि (recognition) पश्य D R cites

speech of कंचुकी to illustrate निर्देश (an अंग of the निरहण

संधि)—bringing to a focus—"द्रौपदीकेशसंयमनादिमुखसंध्यादिबीजानां निजनिजस्थानोपक्षिप्तानामेकार्थतया योजनम् ।" D. R

वेणीसंहार कर्तुम्—This is the poet's sense of the expression "वेणीसंहार" इतोऽप्यापि दुर्योधनहतक —D R. and S D quote this speech to illustrate निर्णय a निर्वहणसंध्यंग (def अनुभूतार्थाख्यानं निर्णय)—स्वानुभूतार्थकथनान्निर्णय D R मयाहि तस्य दुरात्मन-Construe this phrase with the next stz

39 मया तस्य शरीर क्षिप्तः इत्यमृह निनागे निहितम् तस्य लक्ष्मीरार्यें निविक्ता Here निविक्ता has not its original sense of "appointing or installing," but "placing with ceremony in' etc Instead of लक्ष्मीरार्यें निविक्ता we generally have आर्यो लक्ष्म्यां निविष्ट निविक्ता- Kale takes objection to this reading on the ground that," in the sense of 'transferred', it is unusual, and prefers निरूप्या as the reading It is more than clear that मया and तस्य are to be construed with क्षिप्तं, निहितम्, निविक्ता and दत्तम् Kale however takes the last in the active sense, and construes तस्य दुरात्मन with भृत्या मित्राणि योधा etc, but he would like to omit the connection of मया with each of the clauses चतुरुदधिपर्यन्तसीमया उर्वी सार्धम् (लक्ष्मी) नामैकं—the one name viz दुर्योधनहतक (यद्ब्रवीषि) that you utter

समं किरीटिना—or विना किरीटिना ? निहतसकलरिपुपक्षे etc-Bhima and Arjuna are alive and (fortunate enough to see that) you have your opposite party killed to a man The loc absolute here is intended to show the addition of one fact to many others Here the sentence is really निहतसकलरिपुपक्षस्त्व तथापि पश्च जीवतिचभीमोऽर्जुनश्च

40 Construe—रिपोर्म्नातृन् निधनमात्मनाम्, इह (तु) मनस आल्याहि —"(अपि) योऽस्मीमे प्रियो भ्राता यत्रापि (स एव) सर्वं त्वमसि मनस आल्याहि—answer a hundred times जरासन्धस्य उर एव सरस्यस्मिन् वरिरस्य आसार एव सल्लिल यत्र तटे वे (i on the bank, ii on the side of the chest) ये आघातास्तेषां क्रीडा तया लडितो मकर- ललित—graceful. Taranath takes जरासंधस्योरसि as qualifying सयनि and thus makes the meaning more confusing Construe मयनि भवान् रुधिरासारमांसले जरासंधस्योरस रामि तटाघातक्रीडाललितमकर (किम्) ? v I लडित- तमकरोद्भू य सनु भवान् ? is free from the complication of the रूपक

भीमसेन —आर्ये स एवाहम् । मुञ्चतुमाम् etc is quoted in D R as an inst of विबोध (कार्यमार्गणम्)—the seeking of the desired end

०उक्षितेन besmeared with

41 Construe येन तेन नृपघ्ना दुःशासनेन राज्ञा सदसि कृष्टा असि तस्य स्त्यानानि (thickened) घृतानि मम करयो (loc) पीतशेषाणि असृञ्जि स्पृश । मद्गदाचूर्णितोरो कुरूणा राज्ञ अतिसरसं इद असृक् तव परिभवजस्य अनलस्य (my wrath) उपशान्त्यै अङ्गे अङ्गे निषिक्तम् । Some construe तव with अनलस्य and interpret 'by sprinkling my body with the blood, I have calmed the fire of wrath in your mind and make it an inst of the fig असंगति (कार्यकारणयोर्भिन्नदेशतायामसंगति)

बुद्धिमतिके etc is an inst of पूर्ववाक्य (यथोक्तार्थोपदर्शनम्) reference to a thing spoken previously Here भीम contemptuously refers to the taunt of भानुमती (पञ्च ग्रामाः प्रार्थ्यन्त इतिश्रूयते । तत्कस्मा दिदानीमपि ते केशा न संयम्यन्ते । supra act 1)

आज्ञापयतु as addressed to a respectable person, विज्ञापय as to a person of lower rank

धार्तराष्ट्रकुलकालरात्रि —cf कुरुवनस्य स्वकुलक्षयार्थी कृष्णा धूमशिखामिव । act 1 19 supra also नन्दकुलकालभुजगीं कोपानलबहुलनीलधूमलताम् । Mu 1 9 this speech is an inst of सन्धि (बीजोपगमन सन्धि —S D)

विस्मृतासि—mark the active use of विस्मृ a transitive root It is not included in the सूत्र—गत्यर्थाकर्मकश्लिष—etc P ii 3 4 72 Kālidāsa is fond of using this root in such sense cf मधुकर विस्मृतोऽस्येनाम् । S 5 पुनर्विस्मृतासि । Ibid 1 अन्यसंगाद्गृहीतं विस्मृतो भवान् । Ibid अहो विस्मृत मे हृदयम् । V 2 This speech is cited in S D & D R as an inst of आनन्द (वाञ्छितागम)—the achievement of the desired object' इत्यनेन प्रार्थितकेशसंयमनस्य द्रौपद्या प्राप्तत्वा दानन्द D R

42 यस्य i e कौरवाग्नेः (infra) Construe—यस्य (कौरवाग्नेः मोक्षात्क्रोधान्धैः क्षतनरपतिभिः अनुजभुजबलैः पाण्डुपुत्रैः पार्थिवान्तःपुराणि प्रत्याशं मुक्तकेशानि कृतानि, सः कुपितयमसखः कुरूणां धूमकेतुः कृष्णायाः केशपाशः) बद्ध प्रजानां निधनं विरमतु, राज्ञां कुलेभ्यः स्वस्ति (च)। प्रत्याशम् (आशायां आशायाम्)—in every direction पार्थिवानामन्तःपुराणि कुपितयमसखः —a friend of the angry Death i e as dreadful as the angry Death निधनं विरमतु—may the causality cease! अभिनति

tc —It was a belief among the ancient Hindus that when something of an extraordinary, wonderful nature, takes place, gods and demigods gather in the sky to express their gladness by throwing down piles of flowers

पुराणपुरुष —The Primeval or Immutable cf देव पुराणम् r *supra* act I 23 and our note thereto नारायण —Krishna Der i नराणां समूहो नारं तस्य अयनं शरणम् नारायण or ii नराणां एतद् नारं अज्ञानं तदयते विलीयतेऽत्र (इणु acc करणाधिकरणयोश्च । Pan) or iii acc Manusmriti आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनव । ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृत ॥ Ms 1 10 i e नराणामपत्यानि नाराः (आपः) ता अयनं यस्य (his abode being the milk ocean)

43 Construe —देव कृतगुरुमहदादिक्षोभसम्भूतमूर्तिं गुणिनं प्रजानां उदयनाशस्थानहेतुं अजं अमरं अचिन्त्यं त्वा चिन्तयित्वापि जगति न दुःखी भवति । किं पुनर्दृष्ट्वा ।

कृतगुरुमहदादिक्षोभसम्भूतमूर्तिम्—(कृतो यो गुरुर्महदादीनां क्षोभस्तेन सम्भूता मूर्तिर्यस्य)—whose material form sprang out of the commotion of महत् and other principles according to the Sânkhya philosophy the universe is constituted of twentyfour principles and the पुरुष the independent entity coeternal with प्रधान The twenty four principles are प्रकृति and महदहंकारपंचतन्मात्रैकादशेन्द्रियपंचमहाभूतानि Cf महाभूतानि (पृथ्व्यादीनि) अहंकारो बुद्धि महान्) अव्यक्तमेव च (प्रधानम्) । इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः (तन्मात्राणि viz शब्द रस रूप गन्ध स्पर्श) ॥ Bg 13 6 By महदादि are to be understood the twentythree principles beginning with the महत्तत्त्व or 'intellect प्रधान is the equipoised staff of the three गुणs, सत्त्वरजस्तमांसि and when the balance of these latter is disturbed प्रधान gradually evolves into a succession of of principles ' प्रकृतेर्महांस्ततोऽहंकारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः (five तन्मात्र and eleven इन्द्रियs) । तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्य (तन्मात्रेभ्य) पंच भूतानि (पृथ्वी etc) ॥ (Râs) We should expect the क्षोभ or the evolutionary agitation to begin from प्रधान rather than with महत् which principle, as we have seen itself evolves from the प्रधान Târânath Vâchaspati takes प्रधान to be understood and solves—कृता स्वपरिणामेनोत्पादिता गुरव स्थूलभूतानि पृथिव्यादीनि

महदादयश्च येन तादृशस्याव्यक्तस्य प्रधानस्य क्षोभेण सृष्ट्युत्पत्तिप्रवृत्त्या सम्भूता मूर्तिरस्य । By गुण he understands the corporeal or material principles पृथ्व्यादीनि These however, are already included in the महदादि principles Some suggest that महदादिक्षोभ etc means 'the great process of evolution into महत् etc, solving महदा द्याकारेण परिणामरूप: क्षोभ " The theological view set forth in this verse does not follow any definite system of opinions, neither the Sânkhya nor the Vedanta it seems to be of the moderner type, an amalgamation of the existent doctrines of Hindu theology and in this respect our poet certainly was influenced by the Mahâbharata and its reconciled creed of theism We do not agree with Mr Kale when he tries to adapt the sense of this line साख्य s explanation, by taking सभूत to mean सान्निध्य प्राप्त: (his reason for doing so is that पुरुष is neither productive nor the production) since in the two lines the poet speaks of the सगुण and साकार ब्रह्मन् and therefore of the material aspect of ब्रह्मन् गुणिनम्-*possessed of the three qualities viz सत्त्व रजस् and तमस्* The term clearly indicates *Bhattanarâyana s adherance to the amalgamated creed laid down in the Bhagavadgitâ* it also shows that the poet believed in Saguna worship too Râ‹ı however plays u on the word by insisting गुणिन सत्त्वरजस्तमोरूप गुणयुक्त त्रिगुणात्मकनामोपहितत्वेन भेदाग्रहाद्गुणवन्तमिवाभासमानमित्यर्थ । अजममरम्—Cf नजायते म्रियते वा कदाचित् । Bg 2 20 अचिन्त्यम्—inconceeivable Cf यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । इति श्रुते । (Malli on Ki 18 41) also Cf न रूपमस्येह तथोपलभ्यते । Bg 15 3

44 धृष्टद्युम्नस्ता—Dhrishtadyumna, who treacherously and unjustly killed Drona while the latter was engaged in meditation, was as cruelly killed by Aśvattl âman, who thus avenged his father s death (See Sauptika 8 24) Evidently the drama comes to a close before the events related *in the Sauptikaparvan* and so Dhrishtadyumna *is here referred to as living* मागधमत्स्ययादवै —*together with the men of the Mâgadha Matsya and Yâdava race* आज्ञाविधेय —*subject to your command Cf* निदेशविधेय मदद्रसैन्यम् । R. 7 62 Solve आज्ञाया

.नैर्घेयं Cf 'विधेयो वचनग्राही "Amar स्कन्धोत्तभितनीर्धेवारिकस्या — (with व्यास etc.) Solve स्कन्धैरत्तभिता तीधमेत्रारि तम्य कस्या यै ।

Here we have what is called कृति or the establishment of the object gained कृतिर्लब्धार्थशमनम् । D R प्रासराज्यस्याभिषेकमगर्ते स्थिरीकरण कृति । I bid

पुण्यजनापसद्—a wretched Rákshasa पुण्यजन a Rákshasa Cf. यातुधान पुण्यजनो नैर्ऋतो यातुरक्षसी Amar. किमस्मात्परम् etc –acc Jag इहोच्यता किमन्यदिच्छन कायसहाररूपकनिवहणधास । यदाह । 'वरप्रदानसम्प्राप्ति काव्यसहारउच्यते । न किंचिनददाति—"किंचिन्न ददासि किंतु ददास्येव । द्वौ निषेधौ प्रकृतमर्थं गमयत ।.' Jag पुरुसाधारण्या बुद्धा with a mind common (ordinary) to all men Jag seems to read पुरुकारसाधारणया (पुरुषव्यापार) of a mind accompanied by a love of exertion, (and hence unwilling to take anything that does not cost any labour)

45 पचाक्षता (पच अक्षता) we five are without a wound. मम दुर्नयोपजनित etc Yudhishthira refers to his thoughtlessness at the time of the gambling निकार (परिभव) एव अर्णव पुरुषो त्तम.—Cf यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तम । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथित पुरुषोत्तम । Bg 15 18 सुकृतिनम्—सुकृतमस्य प्रशस्तम् । or सुकृता कृती (धन्य) तम् आहृत —कर्तरिक्त —an active use of the p p

46 अकृपणम्—न कृपण यथा स्यात्तथा Rai solves नास्ति कृपण कार्पण्यं (?) यस्मिन्कर्मणितद्यथा तथा । and quotes महात्मा ध्यमर्न प्राप्तो दीन कृपण उच्यत । अदृश्रा तम्—(रुजा यथा श्रान्ता न तथा) not wearied or exhausted by diseases पुरुषायुषम्—पुरुषस्य आयु पुरुषायुषम् । The comp with the ending अ is निपातित by the sutra. अचतुरविचतुरसचतुर-Pan 5 4 77 'The full term of human life" which is a hundred years Cf शतायुर्वैपुरुष ' । श्रुति जीव्यास् is the 3rd per sing of the Benedictive or आशीर्लिङ् of जीव् 1st P भक्ति —devotion to the Supreme being "अथातो भक्तिजिज्ञासा । सा परानुरक्तिरीश्वरे । इति शाण्डिल्यसूत्रम् ।—Rai द्वैतं विना without division or distinction between Spirit and matter, Brahman and the creation, the जीवात्मा and the परमात्मा See our remarks upon this advocation of the अद्वैतमत, in art. II Introduction दयितभुवन —Solve-दयित भुवन यस्य or दारमन् विद्बन्धु —a brother to the learned. गुणेषु विपक्षवद्—discerning or

appreciating merit प्रसाधितमण्डल —प्रसाधितं राजमण्डलं भूमण्डलं वा येन स —who has won over a circle of tributary princes or one who has graced the earth

47 Some like to omit this stz as spurious that is to say as belonging to another hand, but since a commentator of Jagaddhara's antiquity as noticed and commented upon it, we include the verse in the text विदग्धाश्च ते स्निग्धाश्च तेषां वियोगेन दुर्मनसा कान्तालापसुभाषितव्यसनिन —Intently attached to etc राजहंस — (राजसु हंस इव) The best of kings गोष्ठ्य —this may mean "assemblies, clubs of wise men" or "learned discourses, or conversation" साधुकारा रसप्रसक्ता मधुराकाराश्च गुणानां लवैरपि श्लाघ्या न For some critical remarks on this stz see Intro art I

The sixth act is more or less a failure as compared with its glowing precedents The pathos, in the unexpected intelligence of the fall of Bhima and Arjuna conveyed by the villainous Chárváka, is exhaustively and tiresomely worked out and Wilson's remark—"the pathos and horror in which it delights are relieved by no brilliancy of passion both too are overdone and the pathos becomes tiresome and the horror disgust i g,' is quite adequate in the case of this act The pathetic delay and the consequent anxiety of Yudhishthira and Draupadi are overspun to tedium This defect is observed by older writers even Namisádhu in his commentary on Rudrata II 14 has—

य इति । य काव्यादौ कापि प्रस्तुतो रसो नैरन्तर्येण महतीं वृद्धिं नीयते स श्रोतॄणां वैरस्यमावहति इति विरसो भवति । अत्र वेणीसंहारषष्ठोऽङ्को निदर्शनम् ।
Yudhishthira is made to show improper eagerness to throw himself into fire along with Draupadi and Bhima s meeting and recognition is unnecessarily delayed

The action of the sixth act is half descriptive and half active it can roughly be divided as (i) The narration of the discovery of Duryodhana, (ii) the introduction of Chárváka and his misinformation, (iii) Yudhishthira s and Draupadi's determination to burn themselves (iv) Bhima's arrival, (v) conclusion the tying up of the braid of Draupadi

Translation.

ACT I

1 May this handful of flowers offered at the feet of Hari, bring about complete perfection (of the play) to the satisfaction of this audience—flowers, whose honey is disturbed by these bees inspite of warding off, and whose buds are blown open as if through the enveloping of the moon's rays !

2 May the successful conciliation of the enemy of Kamsa, augment your welfare,—the enemy of Kamsa, who on the banks of the Kalindi followed Radhika, who giving up her liking for the Râsa dance, being displeased in the sports went away with eyes bedimmed with tears, and who looked at him with a soothed eye, when he felt an amorous thrill on placing his foot on her footprints !

3 May Dhûrjati protect you—who at the time of the destruction of the cities of Maya, was looked upon by his Divine consort with admiration, by the demonesses with fear and bewilderment being at a loss as to what it was by the sages of subdued passion with compassion (for the distressed), by Vishnu with a smile with arrogance by the demon warriors, unsheathing their weapons and calming down the fears of their women, and by the deities with delight !

4 Bow to the passionless spotless Krishna-dvaipâyana who composed the nectar in the form of the Bhárata, to be drunk (imbibed) by means of the cavity of the hands in the form of the ears

5 This poetical composition is placed before you, as a handful of flowers you, like bees, partake of its qualities though there be a few particles of them, as drops of honey

6 a. The Dhârtarashtra birds, possessed of good strong wings, giving out sweet notes, which have repaired to distant quarters, and whose movements are wild owing to excess delight come down in course of time to the surface of the earth

6 The sons of धृतराष्ट्र, eloquent, having good partisans with their hopes fulfilled, of arrogant & haughty deeds fall dead to the ground owing to the power of Death (or Fate)

7 May the sons of Pàndu live happily with Mádhava, having quenched the fire of enmity by subduing the enemies, and (a) may the Kuru princes with their servants be well at *ease having dominions loyal and lawfully gained*, and having ceased war (b) or may the Kuru princes with their servants dwell in heaven, having decked the ground with their blood and having their bodies all wounded

8 Having done damage to our lives and to our for, tune at the time of the fire to the Lac-house, the poisonous food and the entry into the gambling house, and having pulled the hair andthe garments of Pándava's bride, do the sons of Dhṛtaráshṭra, *while I breathe, hope to live happily?*

9. If the king were not to object to it (viz not bearing or retaliation) what brother of thine would forgive the sons of धृतराष्ट्र, who have picked up quarrels with us at every step

10 Of the hostilities that were fostered between me and the Kurus *since I was but a child, neither revered Yudhi* shthira, nor Kiritin, nor you two have been the cause Here shall Bhima angrily break up your treaty as though it were the chest of Jaràsandha grown once more, and I dare you to arrange it

11 *Not* minding *Draupadi* reduced to that state, in the assemblage of kings, we lived long in the forest wearing barks in the company hunters Then we stayed at the court of Viráta, concealed underthe most disgraceful character And still venerable Yudhishthira is pained with the distressed *Bhima instead of the Kurus themselves!*

12. I grant that I may remain plunged in the sin of violating your commands I admit that I shall incur the blame among my steadyminded brothers nevertheless, for this one day, while I freely brandish my blood stained mace extirpating the Kauravas, *you are not my elder, nor I your ward*

13 What mighty and formidable martial spirit then had been in this King,—even that indeed, did he lose on that cursed occasion, when he played with dice !

14 This Krishna, like the dark rains, will indeed set ablaze the lightning—like fire that is growing within the heart of the venerable (Bhima) today.

15 On the battle field, I do not furiously crush down the Kauravas' century, nor do I quaff Duḥsasana's blood from his breast, nor do I shat, ter with my mace the thighs of Suyodhana Let me see how your King makes peace on any term.

16 Indraprastha, Vrikaprastha, Jayanta and Varanavata give me these four villages—and any other fifth

17 The termination of your enemies' house brought to pass through anger puts you to shame among the people, but not the pulling of your wife's hair in the very assembly

18 That, the daughter of the King of Pànchala has to put up with such a plight, even though the Pandavas are neither dead nor out on a distant travel, is sufficient (to answer me)

19 Who is this locust in the conflagration of the house of the Kurus touching the dark mass of smoke in the form of this Krishna with dishevelled braids of hair ?

20 For the minds of women assume the nature of their husband's minds, owing to association Even a creeper of sweet juice, clinging to a poisonous tree, brings stupefication.

21 Bhima, oh dear Queen, will decorate thy hair after having shattered Suyodhana's pair of thighs by means of a stroke of his dreadful mace brandished with waving arms, and having stained his hands red with his blood, collected into a mass, rivetted and curdled

22 By whom is this kettle drum being beaten in the midst of the mingling sound of various drums, the peer of the echo of my warcry, the harbinger of the wrath of Krishnâ deep as the rumbling mountain Mandara churning in the caves

of the ocean, which are flooded with its waters agitated by the churning; dreadful as the collision of numbers of clouds, thundering at the time of the universal destruction, the portentous noise of the phenomenal wind boding the death of the Kurus?

23 *How can this fellow, blind as he is with infatuation* understand him, God primeval, Whom only sages can discover as a mysterious Being spread beyond the regions of darkness or light?—Sages, who seek delight in the self, who devote themselves to abstract meditation in which there is no relativity, who have unfolded the snares of illusion by dint of preponderant knowledge, and who are firmly attached to the spiritual goodness

24 This fire of Yudhishthira's wrath, which he, afraid of breaking the vow of truth, with pains mitigated, which he, mentally quiet, and desirous of the cessation of hostilities in the race, even wished to forget, but which was fostered by the fuel in the form of the gamble episode, that fire is raging fierce in the house of the Kurus, *owing* to the seizing of the hair and garments of the royal consort

25 We four are the officiating priests: that Divine Hari, the director of the ritual the king is initiated to the sacrifice of war his wife has entered the requisite vow (already) The Kauravas will represent the beasts the removal of the pain due to the insult to the beloved, will be the fruit (of this sacrifice It is to invite the Kshatriyas that this kettledrum is echoing so clamorously

26 You shall not any more see Bhima as one who has not extirpated the Kauravas and as one with countenance miserable owing to shame and the torment of being insulted

27 The sons of Pándu are able enough to move about in the midst of the mud, consisting of the waters of the ocean, "war", where—the blood, the fat, the flesh and the brains of the elephants, which break by collision against one another, where the victorious infantry stand planting their feet on the chariots which lie sunk in the mud, where headless human

trunks dance to the trumpets of the yells of ominous vixens, howling at the time of great blood-feasts

ACT II

1 Even though I have good sound eye, I am not to see; even though I hear, I am to profess that I have not heard; although I am not strong enough I handle the staff assigned to my office as a requisite, I did not behave overbearingly whenever I detected any defects in the harem In what respect has old age harmed me, whose life is held as its own by service (i e enthralled by service), (which only is the root cause of all evil)?

2. That Bhishma, the vanquisher even of that sage, whose hatchet moved unimpeded ever since he began to practice in arms,—this Bhishma, prostrated by the sons of Pandu, does not affect his feelings On the contrary, he is delighted by the fall of Abhimanyu, a mere child who fatigued in the act of defeating so many veteran archer foes, was slain, when he was alone and stripped of his bow by the enemies

3 Injury (done to the enemy), though it be secret or open, serious or slight, done either by themselves or any one else, brings infinite delight to the evil doers

4 The praise that was achieved in the murder of old Bhishma,(lit son of Gangâ) by the sons of Pandu, by sending Shikhandin to the front—even that praise shall be ours

5 The son of Pandu shall ere long kill Suyodhana, in the fight with might, along with all his servants, kinsfolk, and sons, and brothers

6 Suyodhana shall ere long kill the son of Pându etc

7 Having dropped down with night bloomed flowers the interiors of which are serrated with snowmixed honey, the bees now alight on the day lotuses intimated by the deep fragrance coming forth from the calyxes which are blown open by the rays of the sun

8 Here again these drones, being touched and roused by rays of the sun peeping in through the meshes around,

formed by the petals expanding at the time of the blowing process, are quitting, along with their mates, the beds in the interior of the full blown daylotuses, the pigment fallen on their bodies being faintly inferrable by means of its deep adour, as some kings, who, touched likewise by the rays of the sun, penetrating through the open panes of lattice, at the time of yawning, awake and quit their beds along with their consorts, with their unguents somewhat inferrable by deep odour

9 *Have I ever loosened the snares of your creeperlike* arms round my neck through inadvertence? Or is it that you were not indulged today by me by turning towards you when there were any breaks of sleep? Or did you dream that I was so *frivolous* as to talk lasciviously with another woman? What fault do you, my beloved, discover in me who deserve to be scolded (for that) like a servant?

10 Surely, her mind being intent upon me as its sole *resort*, she has *fancied some* particle of error on my part, and being of a mentality grown jealous through affection, she is angry with me—and all this is owing to her great affection

11 How marked was thy modesty in my presence—while such are thy rash adventures (in my absence) how striking was thy admiration for my person, and this proneness, too, towards immorality what courtesy thou showedst to me, a *silly credulous fellow*, and what *inexplicable line of* wanton behaviour is this! Birth in that famous spotless family!—and this scandalous act!

12 Are you not oh sinful one, ashamed to speak of this scandalous *deed, today to the very friends to whom once you* related, in private, our enjoyment of sexual pleasure, being firmly attached to them through longstanding affection?

13 Fortunately, I did not step forth enraged with *half* informed misapprehension Luckily, I did not utter anything harsh in the midst of her narration Happily, she went to the end of her story to the conviction of my silly heart Thank

Heaven that the world is not made devoid of Bhânumati, through groundless accusation against her.

14. It is true that auspicious or inauspicious dreams are dreamt occasionally (without any special significance), nevertheless this number (of serpents) viz one hundred, appears to touch me as it were.

15. By Angiras 'tis sung;

The aspect of the planets, dreams and signs
Meteors and portents, are the sports of accident,
And do not move the wise. (Wilson.)

16. My dear Queen, why this respect for me standing in the position of only an attendant to you? Throw about a glance of your eye accustomed to glide in the long, white corners; call me loudly by name, in your dignified way and with a sweet smile; my folded hands are ever ready to serve you.

17. Of what avail are all our battalions that are spread over far and wide and that shake the very globe (with their weight)—of what avail, Drona—of what avail too the shafts of Angarâja—if thou pinest thus? Timid dearest, what can be the source of thy dread?—thou art the mistress of the lion-king, Duryodhana, and art comfortably reposed under the shade of the thicket of the arms of his hundred brothers.

18. Duryodhana does but long to kiss this moonlike face of thine—this unusually charming face, which is as it were drinking in (imbibing) the beauty of the red lotus, by means of the fixed gaze of the amorous eyes, which is uttering indistinct language through bashfulness, and smiling all gently; and which, moreover, is marked by lips whose *alaktaka* dye is stolen by the vow.

19 A tempestuous gale fierce in its work is blowing all around, scattering the branches of trees in all directions, carrying up in the sky a column of dust mixed with straw, spl and gravelly, full of smoke arising from the frictio

branches of trees, deep and rumbling in the arbours of mansions as *the thunder of fresh clouds*

20 Neither was the brow knit, nor the eyes bedimmed with tears, neither was the face turned otherwise, nor was *I prevented with an oath from touching* The slim lady embraced me closely with her breasts pressed deep, through fear Not that this terrible wind is a violater of her vow but it is, sure, a friend of mine !

21 Oh dearest, of close thighs, walk with a gentle step, leave off this trembling gait and, oh fair one, closely hug my breast with thy creeper like arms entwined about

22 The dust though little, causes much trouble to her eyes owing to their being large the heaving (of the breast), though slight, troubles the fullbreasted chest, with the tossing of the necklace though the pace is so slow, the tremor of the thighs waxes more on account of the weight of her plump hips Thus does this whirlwind show with all her limbs how troublesome it is to this slender lady

23 Oh lady of tapering thighs the pair of my thighs, with the skirt of garment waving in the breeze and so attrac*ting to your eyes, is quite adequate to your hips to rest* upon which, too, have their garment flapping and are so befriending to my eyes .

24 A furious gale shattered the flagstaff of your chariot and down to the earth it fell, groaning with the jingling bells

25 Duśśasana, pulling the dishevelled hair and garment of Panchāli at my bidding, called her "Oh, a cow, a (helpless) cow, in the presence of the princes' circle Was not Prithā's son, the wielder of Gāndiva present there (in the circle of princes) ? Was this not an occasion for wrath to a youth, born in Kshatriya family and able, to boot ?

26 As for the son of Dharma (Yudhishthira) and the twins, they are of no account but even out of the rest i e – Bhima and *Arjuna, who dares singly assault the King* of Sindhu, handling a quivering circle of a bow

27 Crores of troops, that have eclipsed the sun with clouds of dust bristling with the flourish of sword blades, fly away helter-skelter in all directions, when attacked by my brothers, whose bodies are marked with scars left by the bowstring, who defy their foes who move about unclad in mail and whose parasols touching one another, give rise to the phantom of a grove of white lotuses

28 The solemn declaration of Pandavas, powerful in the forefront of battle to slaughter Jayadratha is of the same nature (is as futile) as theirs to drink off the blood from Duhsasana s heart or to break the thighs of Duryodhana with a club !

29 With tremorous golden bells jingling at every jolt with the lustre of the *chowries*, heightened by the garlands, and with horses whose canter is arrested and who are therefore agitated, here your chariot blighter of the hopes of the enemies is arrayed and is ready

Act III

4 Whence this oft repeated uproar to day of the battle-ocean, unheard of before terrific to hear filling the hollow of the sky resembling the echo of the deep terrific thundering of the Pushkara and Avartaka clouds when these are stirred by the wind of universal destruction ?

5 What is adequate to the partisanship of Duryodhana what is proper for him when taking up arms what is worthy of that valour which is the more mighty on account of the numerous missiles obtained from Parasurama, what becomes the wrath of the "monarch" of archers, verily that is what my foe-devouring father has commenced to do.

6 If fled from field, the God of Death exempt
You from his certain stroke then all tis well
But death inevitable sure to all—
Heroes why tarnish spotless name in vain ?

7 Acting the part of the submarine fire within the ocean of the hostile army consuming it with the flames of missiles, the better far of all the best archers, my father—while my father leads our force—oh Karna! away with this confusion, Oh Kripa! go back to the battle field oh Hardikya! give up all fear—while my father armed with a bow leads the van, what scope is there for fear?

8 The twelve suns have not risen to burn down the universe by means of their fiery rays the seven fold seven (i e fortynine) winds have not broken through and blown in all directions the sky is not clouded with Pushkara, Avartaka and other clouds How can you villains utter, this sinful tidings regarding the repository of valour, my father?

9 "Did that votary of Bhīma receive from him a stroke of his mighty mace as the preceptor's fee?—' Heaven forbid, —"Kind to his disciples, was he encountered (slain) by Arjuna laying aside the principles of war?'—How can this be?—"Then, was he subjected by Govinda to the operation of his sharp Sudarśana disc?'—nor even so—"I do not think his slaughter probable at the hands of any fourth warrior except these'

10 Will these even bear comparison in the field with him, like Dhurjati, accoutred with mighty missiles, and incited to wrath?—It was then howevevr when he cast aside his weapon, his heart being smothered with grief, that the enemy perpetrated the atrocious deed

11 "Asvatthaman is slain" said Prithā's son distinctly, and then, as I hear, softly added, the truthful one, "the elephant (not the man) Hearing which, he, who loved his son so dearly, out of belief in the king let go his weapons and tears simultaneously in the midst of the fight

12 Father, in vain did you through fondness of your son, hearing of his death dropped tears and shafts together—That I, on the contrary, breathe, without you—your affection for me, a ruthless man, was of no avail

13 Fie upon the lord of the Kurus, along with his younger brothers! Fie upon Yudhisthira, (the king without enemies)! Fie upon us and all the kings, of futile arms!—who have witnessed the seizure of the hair of Drupada's daugter the other day, and that of Drona's today, (unmoved) like pictures

14 The one seizure of hair is already bearing disastrous fruit in the world—the other will surely annihilate mankind (without exception)

15 Never in your life did you, they say, tell a lie, it is because you hate nobody, that you are Ajatasatru How did it all vanish, through my ill luck all at once in the case of my father, a most respectable Brahman, a most reverend teacher!

16 Uncle! Pray where is thy esteemed brother in law gone?—with whom as the commander thou wert gone to the field, who was the only one to soothe the violent itch for fight of heroes, with whom thou used to exchange various jokes?

17 My father left this for the next world, being afraid of separation from me—now I restore my father to a permanent union with me

18 In order to pay off thy parental debt, will thou be able to offer oblations of water, perform anniversary rites all deeds by living or otherwise?

19 Thou wert cast aside by him out of grief for his son and not out of cowardice—by him, who wielded thee, though it was against propriety, for the purpose of saving himself from insult and who by dint of his power, made every body thy target indeed—now I will give thee up likewise—so fare thee well!

20 Having laid his hands on the grey, white head of Drona, the preceptor, the better far of the three worlds who had laid down his weapons through grief, and whose face was washed by tears—and having done such an atrocity, Dhrishta dyumna escapes back to his tent—and you will bear this all?

21 In the presence of princes armed with bows, a weapon was used on my father's head which surpassed the very Káśa flower by its grey hair, while he was practising a vow similar to a प्रायोपवेश (fasting for death) and while he held no weapon in his hands

22 When he (my father) has forsaken his body on the field being overwhelmed with grief, a cur, a crow, a base son of Drupada may trample over it It means that he has laid his foot on the head of mine, of a warrior pluming upon the wealth of countless mighty arms, and not that he has laid his hand upon his (my father's) head

23 Full well you knew my father, loath to fight—
You laid your hand upon his holy head:
No scruples! As vatthaman—did he not
Remembrance cross?—that mighty wind, to blow
The straw of Pandu's troops and Panchalas ?

24 Whoe'er of ye, oh brutes of men, this crime
Committed, saw, approved, with arms upborne,
Of them, with Krishna, Bhima, Arjuna
Blood marrow, flesh I offer to the Earth

25 Did not, what Rama, (Parashurama) did when his father's head was molested, with his hatchet brilliant as the blazing fire, reach your ears ? Is not As vatthaman when blinded by anger potent to achieve the feat that will make a carnival of bloodshed of his enemies ?

26 How will the army of Dhartarashtras (Kauravas) be deemed as bereft of Bhishma and Drona—if you, a compeer of theirs, be appointed to lead the van ?

27 The spirited cross the ocean of grief for a relative, slain by the enemy, plying with their hands the oars of their weapons—Hearing of the death of his son, however, why did master disarm himself in the midst of the fight, when arms were badly needed ?

28 If not so, how else should that unmatched chariot-warrior neglect Sindhuraja being killed by Arjuna, even after having promised him security ?

29 Oh come, you who lost his father in our cause, come and embrace my body closely to your wearied limbs The touch of these arms of yours like that of your father, is transmuted into a thrill of the hair

30 Your father loved me as well as you he was mine, as well as your preceptor,—How can I express my grief at his death Know it yourself by means of your aggrieved heart.

31 Now that my father underwent the seizure of his hair, even while I breathe—How should other fathers be delighted to have sons ?

32. Whoever confident in arms is ranked
Amongst the adverse host—whome'er the race
Of proud Panchala numbers, active youth
Weak age, or babes unborn, whoe'er beheld
My father's murder, or whoever dares
To cross my path shall fall before my vengeance
Dark is my sight with rage and death himself,
The world s destroyer, should not, scape my fury.
(Wilson)

33 Amidst these very plains, the wrath of Rama,
Roused by a father's death, filled mighty lakes
With Kshattriya blood such formidable arms,
Burning for hostile life, I bear, and such
My cause of rage, a father s fall, nor less
Than Râma's acts shall Drona s son achieve (Ibid)

34 Sleep thou tonight—awake with efforts roused
—This world is rid of Krishna, Pandavas
And Somakas This day will see the talk
Of field and fight all brought to end by me,
Of mighty arms This load upon the earth
Of forests of the kings—let this be quit

35 Is my weapon rendered impotent, like yours, by the curse of a preceptor ? Have I come here like you, fled from the field through cowardice ? Was I born in the race of charioteers, that know nothing but flattering kings and describe their geneologies ?—That I should (as you may have done) retaliate the offence of a paltry enemy, with tears, not with missiles

36 I have not laid down my weapon potent or impotent —as did thy father of powerful arms afraid of Pañchala

37 Suta or Suta's son whoever I may be
It matters not A noble birth is luck
Exertion not—and that I do possess.

38 A coward or a hero, he was known to the world by the power of his arms—this earth does know what he did every day in the battle As to how he laid down his weapon, that observer of the vow of truth (Yudhishthira), the son of Pritha is a witness in the matter Where wert thou, oh coward, at the time ?

39. If his weapon had been (really) cast off why !—would not men, though unarmed, resist the assailants even though they have arms uplifted ?—that this fellow, remained so passive (or docile) as a woman, in the presence of the circle of princes, all the while that his head was being hewn down.

40 Through grief or through cowardice anyhow,
The band of rascal Drupada's son was not
By father stopped—but lo ! inflated wight !
With empty pride of arms, now, ward my foot
—Left foot—thus planted on thy haughty pate

41 *On the score of thy caste, thou art not fit to be slain*—! Nevertheless this foot, thou shalt know ere now, will fall to the ground hewn by this sword

42. Today I will make Arjuna's vow (of killing thee) futile, by (killing thee myself)—wherefor take up thy weapon —or, fold thy hands upon thy head (in submission).

43. Such is the bragging of those who, foolish creatures, are overlooked with contempt and spared anger by the magnanimous.

44. This man of sin—how can he be a friend
So dear to thee, of merits numberless—
Of Suta's race to thee, of Lunar race ?
I will now kill Kiriṭin · let me go
To void this world of Karna—Pártha, both !

45. As long as this base man doth live, with shafts
Unpierced—this loved weapon I do cast
So let Your Lordship know, in sooth, the might
Of Karna, oh dearest friend when Parthas storm !
The field

47 The brute of a man, who seized the hair of the princess of Pánchálas who even removed her garment in the presence of Kings and of elders, and the blood ale from whos breast, I swore to quaff—that Kaurava is fallen in the grip of the cage of my arms.

48 Untruth is better than truth even. Fie upon heaven hell be mine ! The weapon, that I have given up, I resume to save Duśśasana from Bhîma.

Act IV.

1. In the front of King Duryodhana rich with pride, and wielding a bow—in the presence of Karna the relative of the Kurus, and Salya, who both were looking on helplessly—I did at last drink the lukewarm blood, tearing away with sharp nails the breast of him, who had pulled the hair and garment of Pândavas' consort

2 Drona promised Sindhurája safety from Pártha and did not save him·—Bhîmasena perpetrated this atrocity on Duśśásana. Having fulfilled the difficult vow of the as if it were a child's play—I do not believe that fate is fied with this much (mischief)

3 Even you are looked at by fate with an evil eye, when in the family all other princes were slaughtered—you were indeed like a single Sâla tree manifest in a forest where all trees are *shattered by an infuriated elephant*

4 Even this vow of Bhimasena, oh wretched fate, will thou fulfil he being without any wound, equipped with the mace and uninvolved in any danger

5 That villain, with arms uplifted will drink blood in the presence of all people–and you dissuade me from attacking him Have you no indignation, no pity, no shame?

6 Though I fondled—I fondled you to no purpose since I did not permit you to enjoy heartily all pleasures Of this your plight however, oh darling, I am the root, since you were made to commit this rash act but you were not looked after

7 *You saved me at the sacrifice of* Duśâsana, who was an obedient brother and a mere child, always fit to be protected

8 That I was not roused by the strokes of the thunderbolt of that same brute Pándava, enemy of my brother or that I or Vrikodara was not immediately laid on the same grave of Duśśâsana daubed with gore

9 Will death occur, but without Bhima as its agent when everyone of my relatives have fallen, of what good is this kingdom or even victory to me?

10 How indeed did Karna behold your lotus like face with full eyes, beautiful as the newely risen moon with the pleasant, beauty of blooming youth and eyes turned away through the destruction of life?

11 This heart is tortured by the fire of humiliation of the relatives who died in the very presence—whence grief? whence agony?

1 'No man can equal him on the battlefield, in point of the manipulation of various missiles—even than my brothers, he was more valued to me— by him will the sons of Pritha be defeated —you thought so highly of me and now that I could

not slay that foe of Duḥśāsana, you may make return of your sorrow, either by the power of arms or by tears

13 Having killed the Pandavas, having offered the un holy water to the relations, having shed tears in the company of some few ministers and enemies, and having long embraced each other with a close clasp, we both shall renounce this wretched body—first aggrieved, then blessed

14 Vrishasena is not your son, nor Duḥśāsana my brother —that I should console you or you, me

15 We saw father and mother, they smelt us on the head I bowed down and so did Duḥśāsana, and we both went to the field this day and now that the child is reduced to that plight, how shall I, discarding all pity, go to them ?–and what shall I speak ?

Act V.

1. It was not the good fortune of mine, sinful as I am to ask you,—"my darling son, is the pain bearable ?" as you, having removed the armour, having taken out the shafts by means of pincers and having gently leant against Karna, should have been, looking, with dignity, from a long distance, at your princes who have routed the enemies.

2. I was born to see this destruction of my brothers, unavenged, to be the cause of the tears of father and of you, mother ! Evil born even in the spotless Bharata race, that I am, how do you regard me to be your son

3 Mother, how unworthy, how abject are these your words Such lowness (of spirit) is inconsistent with the nobleness in you, a Kshatriya, *par excellence* Loving heart ! you do not mind this ruin of one hundred sons ! you strive to save me, who am unfit (for it)?

4. You two mourn over your sons, together with Kunti whose sons I do kill, thereby making you look bright even in mourning

5 Those two, Drona and Bhishma, through whose might, kinsmen (Pândavas) were put to naught, are killed—the world stood aghast at Arjuna slaying Karna's son in his presence, by the death of my (other) sons the enemy has had his oath unfulfilled only in your case, give up pride, my son, (in dealing) with the enemies—support *these blind parents*

6 Generally, kings seeing their party grown weaker than the enemy's, make peace with them. But now Duśśâsana is killed—how will Pándavas, all brothers alive and nowise the lesser party, agree to make peace ?

7 Pártha vowed to kill himself, if he *is bereft of only* one brother Can Duryodhana support life when a century of his brothers has fallen ? Shall I not with my mace crush and scatter to the winds that foe, the blood sucker of Duśśâsana ? I—*like a coward, make peace* ?

8 The hundred of sons, who had conquered the world, who had enjoyed sovereign pleasures, who had defied their enemies, who were being worshipped by thousands of crests *of kings with heads bent low—they have perished in fighting* with fiery foes Let Father bear with Mother the yoke (of government) as Sagara did of yore

9 My foes who slew my brethren in my presence do not deserve to be killed treacherously Of what use, else, is any thing, not done openly on the field, as by them. I am single, mother the cause of the loss of your sons, few are the foes—only let fate be even and the earth is void of Pándavas !

10 *Whip and bridle thrown aside, his body marked all* over with arrows of Pârthâ s sign, S'alya, drawn (in the chariot) slowly by horses owing to constant practice of the paths, is repairing to the camp, in a vacant chariot, telling the sad news of the king of Angas, to men, asking with tearful eyes, and thrusting a spear in the heart of the Kurus

11. This crowd of people, entered by Salya, mounted on the vacant chariot of Karna as on an empty hope, is made *to* [illegible] whead (शल्य)

12 Bhíshma and Drona killed, he was the resort—now he, too, Rádheya, my son's friend, has fallen !

13 Blind as I am, I have experienced the grief of the loss of my hundred sons, to this lamentable state am I reduced with my wife, and now in the case of this Duryodhana, whose friends, preceptors and relatives are killed to a man, you have made me hopeless, too!

14 Oh Karna! Address to me your speech, so charming to the ear, (thus) as if infusing steady joy in me Loving Vṛishasena as you were, you are going away leaving me your dear friend, who was never separated from you, and who never offended you !

15 When the Lord of Angas, who was more than my life to me, has been killed, I am ashamed even to breathe (out) how much more to take heart (lit to breathe in)

16 I do not bewail the lamentable death of that darling Duḥśásana, nor that of any other relatives I shall now bring about the ruin of the family of his, who committed that base deed on Karna, which can be heard only with pain

17 Nobody prevented him (Karna) from giving up life for my cause—why am I now prevented from shedding a few tears for his sake ?

18 While his chariot-wheel was sunk in the earth, he was, they say, shot down by the shafts of Indra's son (Arjuna), whose charioteer is the wheel bearer (Krishṇa), and who is Death himself to our army

19 The ocean of grief is agitated by the remembrance of the moon of the face of Karna and it is being consumed by the anger-begotten fire like Vadava (the submarine fire)

20 This fire, sprung from grief unbearable as it is, burns me—when misery is equal (in either), it is better to choose the battle with all its risk.

21 Fortune, dear son, no doubt, abides such adventures—but my heart does melt to think of ferocious Bhima famous for pride though you are, your action is not clever in fraud, the

To fire of wrath, like locusts, victims fell
I speak it not in pride, nor boast of arms
When sons and grandsons did that cruel deed
Dear uncle, thou wast a witness, too, to it

30 The hair was pulled of Krishná, wife of these
And thine, oh brute, of that king, them besides
Fore kings, by mine command a gamble slave
Pray in this hatred bond, what wrong those kings
. Did you? You brag thus even when I am
Unconquered—I, of arms so mightier far

31 He is offending us by his tongue, being unable to do so by action—Hundred brothers slain an unhappy man!—how can his words afflict?

32 Shall I not, oh you ranter of filthy words, punish you to follow Du-asana—if this elder does not throw in an obstacle when my nails tear your body to pieces?

33 That you, a bad king, hold life even while Bhima sena, the elephant in the lotuses of your family, was enraged, was due to this—that you were desired to shed woman s tears out of grief and to witness the tearing of your brother s breast

34 Ere long, your kinsmen will see you sleeping on the battle field, decorated with the dreadful ornament of a chain of breast-bones broken to pieces by my mace

35 On the morrow, with my full brawny arms, I brandish my heavy mace, crush thy thighs, and while men look on,

fight of the enemies, on the other hand, is full of deceit. Alas I am ruined !

22 The sinner who slew Karna, the very hope of my heart, the sandal paste to all my body, the spotless moon to my eyes, your son, mother and father, the only disciple of your policy. On him let the arrows fall all at once !

23. Bhishma gone, Drona killed, and Karna fallen,—great is the power of hope–Salya, oh king, will defeat the Pândavas

24 Here is my own self, installed (to the commander ship) with the water of tears, issuing forth unhampered—whether this (commander i e Self) will grant me the embrace of Karna or take away the life of Pârtha.

25 Mounting the same chariot and inquiring after you, here and there, the two have come —who and who ?—That foe of Karna and that cruel, hyena, Vrikodara

26 Where is he ? that inciter of the frauds in the gamble, that enkindler of the Lac-house, that proud man, clever in stripping Krishná's garments and hair, to whom Pándavas are slaves, that King, the elder of the hundred brothers, Duśśásana and others, that friend of Angaraja–where is that Duryodhana, tell us–we are come to see him—verily not in anger !

27 Parents, the middle Pándava salutes you,
Who in the battle's front has, victor, slain
The son of Rádhá, he whose pride beheld
The world as grass, and by whose vaunted prowess
Your children hoped to triumph over their foes
(Wilson)

28. *Bhîma in reverence bows his head to you.*
He who has overthrown the sons of Kuru,
He who inebriate has like nectar quaffed
The blood of vile Duśśásana, and soon
Shall lay the proud Duryodhana in dust (Ibid)

29 Whatever kings by hair did Krishná seize
Despite the Pándavas and in thy court,

To fire of wrath, like locusts, victims fell
I speak it not in pride, nor boast of arms
When sons and grandsons did that cruel deed
Dear uncle, thou wast a witness, too, to it

30 The hair was pulled of Krishna, wife of these
And thine, oh brute, of that king, them besides
Fore kings, by mine command, a gamble slave
Pray in this hatred-bond, what wrong those kings
Did you? You brag thus even when I am
Unconquered—I, of arms so mightier far

31 He is offending us by his tongue, being unable to do so by action—Hundred brothers slain an unhappy man!—how can his words afflict?

32 Shall I not, oh you ranter of filthy words, punish you to follow Dusasana—if this elder does not throw in an obstacle when my nails tear your body to pieces?

33 That you, a bad king, hold life, even while Bhima sena, the elephant in the lotuses of your family, was enraged, was due to this—that you were desired to shed woman s tears out of grief and to witness the tearing of your brother s breast

34 Ere long, your kinsmen will see you sleeping on the battle field, decorated with the dreadful ornament of a chain of breast-bones broken to pieces by my mace.

35 On the morrow, with my full brawny arms, I bran dish my heavy mace, crush thy thighs, and while men look on, I place my foot upon thy ruthless head, and then I myself enjoy the decoration of being besmeared from top to toe with the wet curdled sandal paste of the drizzling blood of the numerous brothers headed by thee

36 Let kinsmen cremate (lit make over to fire) the bodies of men slain on the battle-field—let these relatives somehow offer funeral water mixed with tears to their men, let

them search out the bodies of their kinsfolk in the thick piles of people slain, torn to pieces by vultures and herons

37 This bow, capable of conquering you, was abandoned for so many days owing to our wrath for Karna—great were your exploits in this field, as in a forest, because it was void of heroes But here am I arrived, Drauni, the fire of universal destruction to the Pándavas, the devourer of the army of Drupada's son, being put in mind of the molestation of the head of his father, who had given up his weapon all unconquered

38 Karna bragged so pleasant to the ear—you know full well what he achieved in the field Drauni, however, with his bow well strung is advancing against the enemies—now O king, banish all anxiety of retaliation

39 You have to fight after the death of Karna—isn't it? then wait for *my* death too—for who is Karna and who Suyodhana ? (i e they are *nowise different*)

40 My friend, the king of the Angas, whose prowess was past measurement (or conception) by any Kshatriyas, any wielders of bow, and who fell on the battlefield, owing to your ill-luck—him, in my presence, is Asvatthâman traducing. Speak ! To me what difference is there between him and Arjuna

41 Don't you remember how in your infancy, you shared with this (Duryodhana) his mother's milk ? and how crumpled up my silken garment by rolling on it ? Pray do *not foster any resentment against this Duryodhana*, *who*, owing to his grief aggravated by the death of his brothers, and *owing to a deep affection (for Karna)*, *spoke* harsh words to you

42 Your father was made to lay down his weapon by means of untruth, and was subjected to that sort of execrable outrage Mind this, mind the power in yourself, and mind your valour too Ignoring Duryodhana's harsh words, you shall do the needful

Act VI

1 The great ocean, viz. Bhishma, has been crossed somehow, somehow, the fire, Drona, has been put out The viper Karna has been quelled, Salya has passed to the next world. Bhima, however, who is a lover of adventure, has recklessly thrown our lives into jeopardy—even when victory was as good as won

2. Let fishermen, well acquainted with the secret byways over sand or mire, go about, let cowherds, familiar with thickets of trodden creepers, scour the interiors of forests, Let those, who are thoroughly acqainted with the habitations of savage tribes, range through elephant and tiger forests, let those who know caves search caves and the spies who can disguise themselves as ascetics—let these rove about every hermit's dwelling

3 Mark those who may be talking suspiciously in private, and those who are asleep or suffering from some malady, or under the influence of drink Mark if beasts be scared by terror, or if birds be clamouring Mark too if any foot-prints of the enemy be traced, with royal characteristics

4. Even the mind of a man of superior valour, when seized with causeless fear, grows too dull for deliberation. Thus, I do know the efficacy of Vrikodara's uplifted mace on the field—and yet my mind misgives me

5 Dearest, either of the two issues—the destruction of our lives, or the death of that brute of a Kuru king, will this day, at any rate will carry us across (i e relieve us of) the notorious insult given to us formerly, in the royal court, in the presence of the elders, and the kinsmen, and a thousand of princes

6 Surely that valiant Bhima being afraid of losing the vow, will today tie up your braid of hair and kill him who pulled it

7. You claim birth in the spotless race of the Moon, you wield the mace as yet, me, who am drunk deep with the wine

of Duḥśāsana's tepid blood, you look upon as your enemy blinded as you are with vanity, you behave insolently ever towards Krishna, the vanquisher of Madhu and Kaitabha Now however, O beast of a man, you, forsaking the field through mine dread, lie hidden in mud !

8 The fire of Pánchâli's indignation has been almost clearly put out by me by forcibly untying the braids of Kauravas' wives, when their husbands were slain When you saw the blood of Duḥśâsana oozing out of his breast, being drunk, what punishment did you inflict on Bhima, wherefore you have bid adieu to selfrespect at such an improper time

9 As the deadly venom, *Kálakuta*, rose out of the milkocean, through vigorous churning, so by means of the violent whirlings of Bhima's *Mandara*-like arms, he hastily left the bottom of the lake and rose, (like *Kálakuta*) giving out fumes of deadly poison of the fire of wrath

10 Whomever of us five, you deem it easy to fight with, with him, mailclad and aimed, you may enjoy the carnival of fight

11 Both of you are alike to my mind owing to the deaths of Karna and Duḥśâsana Still you a lover of adventure, are dear to me for fight if not otherwise

12 Let jewelled pitchers be filled with holy water for your coronation Let Krishna rejoice at the tying up of the braid thât was neglected so long Ráma, the hewer of the tree of the Kshatriya race, with his hand illumined by his sharp hatchet, and Vṛikodara, blinded with anger—when these two rush for the fray what doubt can there be (as to victory)

13 It is true that there is no peer of Marut's son when he brandishes his mace in wrath, but this Kaurava (Duryodhana) is an expert like the divine Balaráma May it fare well with *my darling, who is as an elephant to the lotus plants,* the haughty sons of Dṛitaráshtra

14. Yudhishthira is pained at this ambiguous word· when the truth about his darling Bhima is realised, he will be happy by giving up his life

15 O Bráhmana, at any rate do tell me Tell it in brief or at length. I give a patient hearing

16 When the combat of Kaurava and Bhima with all the noise of the heavy maces, was going on, the plough-wielder (Balarama) hurried to the spot and before him they fought for some time Then, however, out of affection for his disciple he secretly instructed him by beckons, and the best of Kurus (Duryodhana) had his revenge upon the slayer of Duhsasana.

17. Out of devotion to me—a shameless gambler—you, a man of thousand rutted elephants' power, embraced slavery. What greater wrong have I done to you today, that you are passing away so suddenly, leaving me and my brothers, what has become of that former love of yours for me?

18. That distroyer of Kichaka and Baka and Hidimba and Kirmira, that thunderbolt to rip the joint of rutted, ele phant-like, Magadha king, that Bhima, with a pair of arms looking so engaging with mace and bolt, that lover of yours, my younger and Arjuna's elder brother—he has passed, they say

19 That you felt rather bashful on making over to me, the earth with all its princes made to pay tributes, that you, when staked by me in gamble, were not angry but pleased instead, that you accepted the post of a cook in the household of Matsyarája for the sake of my steady position,—all these, my darling, were sudden forebodings of your premature end

20 You called to your mind neither the love that is a a kinsman's due, nor a *Kshatriya's* duty, nor the friendship that your younger brother had cherished for Arjuna, rather, your affection for the two disciples ought to have been equal, but what attitude is this that you have forsaken me in my pitiable condition

21 Now casting away the bow and taking his (Bhima's) mace, daubed red with his own blood, I shall do what Arjuna, who loved his brother so well, did That, too, is better to me! away with victory now.

22 Can I endure the sight of Bhima and Arjuna, of arms as big as the bolt, who had evinced the efficacy of their bravery in the cities of Kubera and Indra (respectively) ?—can I bear to see them rolling on the ground and their enemy triumphing over their fall ?

23 Who safely carried you, with your sons, out of the burning lac house by means of the strength of his arms—the evil tidings of him, thy dear strong son, I communicate to you—indeed who else can do it ?

24 In point of age, you are my junior by far, in point of learning, my equal, in point of the innate genialness of the heart, my better, in point of wisdom, my senior Placing folded hands on the forehead, therefore, I entreat you you should mitigate any feeling for me and live to offer the funeral water to father

25 Forgetting us, moreover, by an understanding, made broad by learning, you should save your person, in the house of the kinsmen, or of the Yadavas or in the forest at least, in order to offer tearmixed water drops and rice balls to Pándu

26 The tree whose branches, being compact, shaded a large area of the earth, which beautified the quarters, which had a big trunk, and big roots, well worthy of itself, around now that this tree is burnt down by the irony of fate, this person, desirous of shade, (Draupadi), entertains a wonderful hope in this delicate sprout (Uttará's foetus) !

27 Your brother, the elder of Krishna, Arjuna's brother in law and the preceptor of that very Bhimasena, who was an an elephant to uproot lotusplants in the shape of all the son of Dhritaráshtra,—he, Halin,—whether he was drunk or mad, know not-burnt the forest of sons, through whose protection the earth was so cool (happy)

28. Halin, it is certain, was the cause of my brother's death Still, he is the brother of Krishna, your life-long friend You should not get angry with him and if at all you survive, go to the forests but do not continue the ruthless avocation of a Kshatriya.

29 I offer this water which is not available from us henceforth, do you drink it, O father, with mother Madri

30 Let this water be drunk shared by me and by Bhima, of eyes as dark as the blue lotus Dear boy, have patience for a while though you may be thirsty, here I am coming quickly to drink it in your company

31 I sucked mother's breasts and then you did so owing to love for me you used to feed on my leavings of drinks in sacrifices too this same wa our manner in taking *Soma* how is it that you are going to drink the funeral libation before me

32. Oh Draupadi, to him do you offer this water, who went to heaven so suddenly and who made Mother similar to Gandhari, by mourning

33 When you, of big arms, left this world, even before achieving your vow, your wife offered you funeral water, only with hair still unbraided

34. Without saluting your affectionate mother, all humbly, without embracing me closely and being spoken to by me, without seeing this self-choosing bride, how did you, my darling, set out on a long travel

35 She whose garment was removed before Duryodhana, who was lustily rubbing his thighs with his hands and whose braid was dishevelled by Duśśāsana, as he pulled her by her hair—that Draupadi—pray say-where is she?

36 I am not able to breathe, as you do heartless as you are, in the absence of a dear brother, that Jarásandha's killer and of that darling, the opponent of angry Hara, in the form of the Kirâta. Nevertheless, I am able to take your life, all the same, by showers of arrows

37 I am neither a demon nor a goblin but a wrathful Kshatriya, whose body is delighted by the water of the enemies' blood and who has crossed the difficult ocean of the great oath. Oh Kshatriya warriors, remnants of the army burnt by the flames of the fire of field, away with terror! that makes you hide in the midst of dead elephants and horses!

38 Since childhood, you have wronged us daily, being infatuated with the strength of arms Now, having killed the two princes, you cannot go one step further alive, being caught in the cavity of the cage of my arms

39 I threw his body down on the ground, I smeared my own body with his blood, appearing like red sandalpaste, I installed his royalty, together with the ocean bounded earth in you, I burnt all this Kuru race in the fire of battle, with all his servants, friends, warriors The name that you utter now, oh king, is the only remnant of the son of Dhṛitaráshṭra

40 Let alone the enemy's death—this however tell me a hundred *times are you really my brother—that foe of Baka* Did you, in fight, play the part of a graceful crocodile in striking playfully against the side of the rounded lake like breast of Jarásandha, in the water of gushing blood?

41 Dearest, touch this thickened blood of that brute Duś ásana who pulled you in the court of Kings, it is the remnant of what I have drunk out of these hands Here too is the succulent blood of that King of Kurus (whose thighs I broke with my mace), sprinkled on every limb in order to cool down the anguish that the enemies caused in you

42 Here is tied up the braid of Draupadi, through whose loosing, the anger blind Pándavas slew the lords of men and daily made their queens untie their hairs—which was as dreadful as the angry Death and was as a destructive comet for the house of Kurus Let the carnage cease May it fare well with the royal families!

43 O Shining One! in this world a man ceases to be *wretched as soon as he meditates upon Thee, how much less*

when he sees Thee incarnate?—Thou, Whose physical existence arose out of the great commotion of *mahat* and other principles, Who art constituted of the qualities (goodness, passion and darkness), Who art the cause of the creation, destruction and sustentation of all creation, and Who art unborn, immortal and inconceivable

44 This Divine Vyasa, and these sages headed by Válmiki and Parasurama, these generals, Dhrishtadyumna and others, headed by the sons of Mádri, have arrived together with obedient Mágadha and Matsya people, for your coronation, with pitchers of holy water on their shoulders

45 We five, anger blind, annihilated the race of the enemies and are ourselves unwounded Pañchâli has crossed the ocean of the affront offered to her only through my unwise policy Thou, Divine Purushottama, speak to me respectfully. What else, indeed, shall I ask of thee, who art so gracious to me?

46 May the people live the full term of human life exempt from wretchedness and from the worry of disease! O Divine One, may devotion, towards Purushottama void of any Dualism, prevail! May the King be the lover of his people, the brother of the learned, and the distinguisher of merits, may

App I

Metres (used in the play)

⏑=short

—=long

o=either short or long

य=⏑ — — ; र= — ⏑ — ; त= — — ⏑ ; भ= — ⏑ ⏑ ;
ज= ⏑ — ⏑ ; स= ⏑ ⏑ — ; म= — — — ; न= ⏑ ⏑ ⏑ ,
ल= ⏑ ; ग= — .

अनुष्टुभ्— श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पंचमम् ।
द्विचतुःपादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ।
o o o o ⏑ — — o । o o o o ⏑ — ⏑ o
o o o o ⏑ — — o । o o o o ⏑ — ⏑ o

इन्द्रवज्रा—उपेन्द्रवज्रा—उपजाति.—
स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ ग ।
उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ ।
अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ता ।
(त त ज ग ग । ज त ज ग ग.)

द्रुतविलम्बित—द्रुतविलम्बितमाह नभौ जरौ ।

प्रहर्षिणी—म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम् ।

मञ्जुभाषिणी—सजसा जगौ च यदि मंजुभाषिणी ।

वसततिलका—उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ ग ।

मालिनी—ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः ॥

पृथ्वी—जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः ।

मन्दाक्रान्ता—मन्दाक्रान्ताम्बुधिरसनगैर्मो भनौ तौ गयुग्मम् ।

शिखरिणी—रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी ।

हरिणी—नसमरसलाग षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता ।

शार्दूलविक्रीडित—सूर्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः ॥

स्रग्धरा—म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम् ।

Half equal Metres

पुष्पिताग्रा—

अयुजि (in the odd quarters) नयुगरेफतो यकारो

(न, न, र, य,)

युजि (in the even quarters) तु नजौजरगाश्च पुष्पिताग्रा ।

वियोगिनी—

विषमे (odd) ससजा गुरु समे (even)

सभरा लोऽथ गुरुर्वियोगिनी।

Unequal metres

आर्या—यस्या पादे प्रथमे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेऽपि

अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पंचदश सार्या ॥

12 Syllables – 18 Syllables }
12 Syllables – 15 Syllables. }

औपच्छन्दसिक—यदि सौ जगणाश्च स्युः प्रधाने

सभरा यश्च समे सुधीभिरुक्तम् ।

APP. II.

The Sanskrit Dramaturgy is the only one of its sort, that aims at a scientific research into the subtleties of that art. Even the works of the Greek authors on this subject would give up their palm as compared with the advanced Sanskrit rhetoricians' The three unities of the Greek—of time, of place and of action are not observed with strictness by any dramatist in any language The theory has no scope in the Indian नाट्यशास्त्र and it would be mere pendanticism to apply the principles of Western dramaturgy with the same propriety to ours The next thing to be noted in the Sanskrit drama, is that it has no tragedy—the hero of the play must survive to the last[a]—the drama must end in a happy conclusion—in a भरतवाक्य that is really exclusive of any tragic or unpleasant incident The Sanskrit dramaturgy and its enjoyers are so much shocked by the tragedy in drama, that have they have laid down positive prohibitions to the effect that events such as fights, deaths etc ought never to be represented on the stage[b]

In the Sanskrit literature the drama had its own acknowledged status It was always regarded as a touchstone of the higher genius of the poet Vámana has said "संदर्भेषु दशरूपकं श्रेयः।" (Vamana का सं सू 1-3-30) & explains तद्धि चित्रं चित्रपटवद्विशेषसाकल्यात्।—Ibid भरत also pays tribute to the art by saying न तज्ज्ञानं न तच्छिल्पं न सा विद्या न सा कला। नासौ योगो न तत्कर्म यन्नाट्येऽस्मिन्न दृश्यते॥ नाट्य० 1 82 Efforts made in the study of this science will never be wasted

We are not certain whether this conception of representing actual life on the stage by means of "feigning", was originated in its unqualified form, but we must at the same time ward off the dangerous notion gaining currency amongst the

---

[a] नेतव्यं कर्तव्य स्यान्नस्तत्र नायक- स्यात । नाट्य० 18 20

[b] युद्धं राज्यभ्रंशो मरणं नगरोपरोधनं चैव। प्रत्यक्षाणि तु नांके प्रवेशकैः संविधेयानि॥ नाट्य० 18 19.

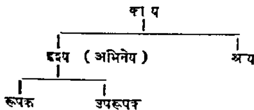
Sanskrit readers that previously there were in *India* pictur shows and exhibitions of puppets and that the word सूत्रधार i a remnant of those of dramatic representations It will b safer to assert that the puppet shows and picture exhibition were coexistent with the dramatic art and that they were mimic or miniature imitation of the latter The date of भर the author of नाट्यशास्त्र is yet unsettled* Kâlidâsa, who mention भरत's name as the आचार्य of dramatic art in his Vikramor *vasiya, is certainly a chronological successor of* भरत *who* mus have lived some centuries before the Christian era It will b dangerous therefore to assert on the testimony of the चित्रपट ı Uttararamachtarita or the यमपट in Mudrarakshasa, that thes latter were a precedent of the dramatic art in India

The origin of the science of Sanskirt dramaturgy is trace by भरत in his नाट्यशास्त्र to the God ब्रह्मन्[1] who adopted the pro from the Rigveda, the poetry from the Sâmaveda, the actı *from the Yajurveda, and the sentiment from Atharvaveda*[2] ar compiling and blending the four produced what is called नाट्यशा After भरत, who is regarded as the chief authority on tl *science of dramaturgy, came the author of* दशरूपक *who* excludın other subjects dealt with in भरत's work such as संगीत and अलं and छन्दोविधि, aimed to be useful in the direction of dramat art only, and to state in clear and definite language भरत's ı junctions The next authority in the science is विश्वनाथ tl author of साहित्यदर्पण, which work is more comprehensive an more elaborate than its predecessor There are several othe works in the field of this science, some extant others nc extant But these three are regarded as standard works on th subject

Rupaka[3] is the general term for drama Kávya, poetry *includes the Representative or* दृश्य, as well as, the *musical o*

1 नाट्यशास्त्र प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा य दुदा हृतम् । नाट्य० 1 1
2 नाट्य० 1 17
3 [illegible] नटे रूपक

श्रव्य literature The Representative again consists of two divisions, रूपक and उपरूपक, both of which are अभिनेय, expressed by acting [1]

The रूपक is divided into ten classes "नाटक सप्रकरण भाण प्रहसनं डिम । व्यायोगसमवकारौ वीथ्यङ्केहामृगाइति । and the उपरूपक into eighteen Now our play belongs to the first class viz नाटक. Its characteristics are that the plot as well as the hero must be famous, the hero morever ought to be a royal or divine charactor A नाटक must contain अङ्क & प्रवेशक full of poetry and action[2]

The unities of time and place, as already remarked, are not necessarily observed only the unity of action is essential to every connected piece of composition, and it can be argued by those who insist upon the unity theory that it is observed for the drama itself For dramatic facility and convenience, unnecessary and unconnected events should be dropped i e should not be represented at length but should be merely mentioned by means of प्रवेशक these प्रवेशक्s, according to Bharata, should not, as is desirable, cover a longer period than a year of action.[3] This rule however is not observed by dramatists In उत्तररामचरित or विक्रमोर्वशीय for instance, more than a decade passes between two acts

A performance commences with a नान्दी[4] or benedictory

---

1 दृश्यश्रव्यत्वभेदेन पुन काव्य विधा मतम् । दृश्यतत्राभिनेय स्यात् । S D 6 272.

2 नाट्य० 18 10-12

3 अङ्कच्छेदे कृत्वा मासकृत वर्षसचित वापि । तत्सर्वं कर्तव्यं वर्षादूर्ध्वं च न तु कश्चित् 18-31

4 आशीर्वचनसयुक्ता स्तुतिर्यस्मात्प्रयुज्यते । देवद्विजनृपादीना तस्मान्नान्दीति कीर्तिता । Ibid 5 25

song, which is meant for the removal of all evil or any obstacle that may come in the way of a successful accomplishment of the performance. This is a part of the पूर्वरंग which consists of many suboridinate rituals [1]

All these rituals are to be performed on the stage but they are not a component part of the drama itself, only the नान्दी is to be included in it as a मंगलवाक्य required for the commencement of a work [2] This नान्दी is followed by a discourse between the सूत्रधार (who is an invariable factor) and the नटी or विदूषक or पारिपार्श्वक,[3] The discourse ought to covertly suggest the action of the plot, in it there should be some designation as to the poet's name, title and family. This is called प्रस्तावना (prelude) or technically the आमुख of the drama. The drama proper begins from the प्रस्तावना and the plot is roughly demarcatd into five संधि [4] These correspond to the European "prologue, climax, peripateia,—catastrophe and epilogue" Then there are five अवस्थाs of the action,[5] which correspond but are independent of the five संधि and they can be interpreted as, (i) anxious longing of the end or फल (ii) effort (iii) dubiousness of the acquisition (iv) assurance of the acquisition (v) and the acquisition of the end. Then there are five अर्थप्रकृति or elements of the business बीज[6] is "the seed i e The circumstance from which the business arises" बिन्दु is "the drop" i e an unintentional developement of a secondary incident that

---

1 यस्माद्रंग प्रयोगोऽय पूर्वमेव प्रयुज्यते । तस्मादयं पूर्वरंगो विज्ञेयो द्विजसत्तमा ॥

2 प्रत्याहारादिकान्यंगान्यस्य भूयांसि यद्यपि । तथाप्यवश्य कर्तव्या नान्दी विघ्नोपशांतये ॥ S D 6

3 नटी विदूषकोवापि पारिपार्श्वक एव वा । सूत्रधारेण सहिता संलाप यत्र कुर्वते । चित्रैर्वाक्यै स्वकार्योत्थै प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथ । आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥—S D 6

4 मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्शश्च तथैव हि । तथा निर्वहण चेति नाटके पञ्च संधय । नाट्य० 19 35 for defintiion see App IV

5 प्रारंभश्च प्रयत्नश्च तथा प्राप्तेश्च संभव । नियतां च फलप्राप्ति फलयोगश्च पचम ।—नाट्य० 19 7

6 बीजं बिन्दु पताका च प्रकरी कार्यमेव च । नाट्य० 19 20.

promotes the main action whenever it is slackened पताका 'a banner' is an under plot similiar to the main one, and is brought into embellish the other (प्रधानस्योपकारक-वृत्त—) प्रकरी is an independent episode not meant to qualify the main plot but is परार्थम् and अनुबन्धविहीनम् कार्यं is the main plot itself, which is आधिकारिक (principally dwelt upon)

Bharata considers the रस or sentiments to be eight in number श्रृंगारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः । बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ।—ना० 6 15 He quotes therein the authority of one द्रुहिण whom he concurs with, in this respect Some add शान्त as the ninth रस In a drama only one of the two रस, श्रृंगार and वीर, are permitted to be dealt with the rest should be made subordinate to the principal one In our drama, वीर is the principal रस[1] Bhatta Narayana appears to be a little too particular to bring in all the sentiments He has rather un necessarily and inaptly appropriated श्रृंगार, by hook or crook, to a वीररसात्मक drama (Act II) बीभत्स is very skilfully introduced in the प्रवेशक of act III करुण is prominently seen in the fifth and the third act रौद्र is ably delineated in the speeches of भीम in act I and अद्भुत is not spared inclusion since the mysteri ous mis apprehension of भीम's apparent visage in act VI is sufficiently indicative of that sentiment

As for the indicated portion the various methods are विष्कम्भ चूलिका, अङ्कास्य अङ्कावतार and प्रवेशक[2] विष्कम्भ indicates the past and future action in concise, and is represented by characters of middle position प्रवेशक is similar to विष्कम्भ except that it is represented by low charactors and always comes between two acts, चूलिका[3] is the announcement of some portion of the वस्तु from inside the नेपथ्य As an instance, we may cite The नपथ्यवाक्य in the

1 वीररसप्रधानमतद् (वेणीसंहारम्) नाटकम् ।—केदार in his विज्ञापना

2 विष्कम्भचूलिकाङ्कास्याङ्कावतारप्रवेशकैः । D R 1 58

3 अन्तर्जवनिकासंस्थैश्चूलिकार्थस्य सूचना । D R 1 67

first act which supplies us with information necessary a that juncture and thus avoids one more scene between युधिष्ठिर कृष्ण and भीम अंकास्य is meant only to seperate two acts which really constitute one act and which would perhaps be lengthy and where the action is continuous[1] We may cite the end of the fourth act as an instance अंकावतार occurs where the action of the next act is hinted at by the characters of the previous one[2]

The stage directions (प्रविवचनानि or नाट्योक्तय) are the following

प्रकाशम् सर्वश्राव्यं प्रकाश स्यात् । *D R.* 1 64

स्वगतम् or आत्मगतम्—नानाकारणसयुक्तं रसभावसमुत्थितै ।
अतिहर्षमदोन्मादरागद्वेषभयार्दित ॥
विस्मयक्रोधदु खार्तिदेशादेकोऽपि भाषते ।
हृदयस्थ स वै यत्तु तदात्मगतमिष्यते ॥
नाट्य० 25 89-90

अश्राव्यं स्वगतमतम् । D R I 64

जनांतिकम्—त्रिपता[3] ककरेणान्यानपवार्यान्तरा कथाम् ।
अन्योन्यामन्त्रण यत्स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् ॥ S D 6 425

अपवारितम्[4]—रहस्य कथ्यतेऽन्यस्य परावृत्यापवारितम् । D R. 1 66

आकाशवचन or आकाशभाषित—दूरस्थान्वेषण यत्स्यादशरीरनिवेशनम् ।
परोक्षान्तरित यच्चाप्याकाशवचन तु तत् ।
—नाट्य० 25 37

---

1 अकान्तपात्रैरकास्य छिन्नाकस्यार्थसूचनात् ॥ D R 1 62

2 अंकान्ते सूचित पात्रैस्तदंकस्याविभागत । यत्राकोऽवतरत्येषोऽङ्कावतार इति स्मृत । S D 6

3 तिसृभिरंगुलिभि पताक । "प्रसारिता समा सर्वा यस्यांगुल्यो भवन्ति हि । कुञ्चितश्च तथांगुष्ठ सपताक इति स्मृत । नाट्य० 9 17 पताके तु यदा वेत्रानामिका त्वंगुलिर्भवेत् । त्रिपताक स विज्ञेय ——Ibid 9 26

4 Here too the त्रिपताक method should be used to exclude the persons desired not to hear the speech हस्तमन्तरत कृत्वा त्रिपताक प्रयोजयेत । जनान्तिक प्रयोक्तव्यमपवारितक तथा । नाट्य० 25 96 It is rather difficult to distinguish betw[illegible] अपवारि[illegible] and जनान्तिक speech, from the definitions, it [illegible] is a dialogue and अपवारित an address o

Its general characteristics of आकाशभाषित the are

किं ब्रवीष्येवमित्यादि विनापात्रं ब्रवीति यत्। श्रुत्वेवानुक्तमप्येकस्तत्स्यादाकाशभाषितम्।—D R 1-67 For further discussion see notes act 2

There are several other subtle directions in which as Wilson remarks "even German precision is not unfrequently affected Bharata has laid down definite and specific acting for a particular state of the mind in its passions and the dramatists who expected the actors to be conversant with the science, have freely made use of this facility, as will be seen from such directions as सवैलक्ष्यम् (p 38) साधिक्षेपम् (p 11) सोपालम्भम् (p 12) सवितर्कम् (p 14) साटोपम् (p 20) सविस्मयम् (p 29), सोत्प्रेक्षम् (p 42), साकूतम् (p 55) वामाक्षिस्पन्दनं सूचयित्वा (p 46) सावहित्थम् (p 120) Such directions more over as नाटयन, नाटयित्वा, सूचयित्वा, अभिनीय etc are not infrequent The art of acting was in a greatly advanced stage Acting could change the apparent sense of a passage into its very opposite as will be seen in the speech of Sahadeva (on page 6) निर्वाणवैरदहना इत्यादि पठि॰ त्वान्यथाभिनयति), where he wants to show to भीम the other intepretation of the verse

Some of the forms of address are as follow —
"आर्येतिपूर्वजो भ्राता।" "सर्वस्त्रीभिः पतिर्वाच्य आर्यपुत्रेति यौवने।" आयुष्मन्निति रथ्याच्यस्तु रथी सूतेन सर्वदा। "राजपत्न्यस्तु सभाष्या सर्वाः परिजनेन तु। भट्टिनी स्वामिनी देवी इत्येवं नाटके बुधैः। नाट्य॰ 17 and भगवती वैर्वाच्या विद्वद्वेवर्लिङ्गिनः। S D 6

हण्डे हञ्जे हलाह्वान नीचां चेटीं सखीं प्रति। Amar

The various dialects to be put in the mouth of various characters are as follow —

"स्त्रीणां तु प्राकृतं प्राय शूरसेन्यधमेषु च। पिशाचात्यन्तनीचादौ पैशाचं मागधं तथा।"—S D 6

App III

The Sanskrit Stagecraft

Art and science have both contributed to the advancement and facility of stagecraft New methods and means are being daily invented to enhance the dramatic effect on stage and though in ancient India art was so far advanced as to devise some contrivances to make scenic representation possible, we cannot expect that the apparatus required for it was complete and of a refined character Still the art of painting was considerably advanced and चित्रपट्s similar to one shown in the Uttararamacharita, were certainly in vogue

It is a disputed question whether the Hindoos in these early days had permanent buildings or playhouses created for the sole purpose of dramatic performances In most cases, it seems possible that temporary erections were made with accommodatiom for the stage actors and the spectators

In Uttararamcharita act 7, Lakshmana tells us that such a temporary erection was to be made on the bank of the Ganges for the performances of the गर्भनाटक 'भगवता वाल्मीकिना स्वकृति मप्सरोभि प्रयुज्यमाना द्रष्टुमुपनिमन्त्रिता स्म । तद्गङ्गातीरमातोद्यस्थानमुप गम्य क्रियता समाजसन्निवेश इति ।'

The performances were not simply meant for the amusement of the people but they were generally a kind of celebration of some solemn or religious, periodical festival Nearly all of Bhavabhuti s dramas were performed before the temple of कालप्रियनाथ in Ujjain Sometimes in the palaces of kings there was a chamber or hall known as the *sangitasala*, the music saloon, in which dancing and singing were practised and sometimes exhibited, but these were not, of course, accessible to the public and wer, meant for the family and retinue of those who engaged the company of actors, as in the England of Shakespeare s days

In the second adhyaya of Bharatas' Nâtyasâstra we have a detailed description of the place of the मण्डप to be erected Bharata calls this the प्रेक्षागृह and lays down certain dimensions and qualifications, which it would not be possible to observe in the case of temporary crections For instance it is laid down that there should be two stories of the नाट्यमण्डप—"कार्यं शैल-गुहाकारो द्विभूमिर्नाट्यमण्डप " 2 69 and that walls should be erected एवं तु स्थापनं कृत्वा भित्तिकर्म प्रयोजयेत् 2-4? and should be white washed भित्तिकर्मविधिं कृत्वा भित्तिलेपं प्रदापयेत् । सुधाकर्म विधिस्तस्य विधातव्य प्रयत्नत । 2 71 72, and when these are made to look complete and symmetrical, pictures should be painted thereon समासु जातशोभासु चित्रकर्म प्रयोजयेत्। 2 73, and that the मण्डप should be supported by ten pillars दश प्रयोक्तृभि स्तम्भा शक्ता मण्डपधारणे । 2 79 and above all galleries for the spectators should be contrived on elevated places, built with bricks and timber इष्टकादारुभि कार्यं प्रेक्षकाणां निवेशनम् । हस्तप्रमाणैरुत्सेधैर्भूमिभागसमुत्थितै । 2 80 From the foregoing particulars it would seem evidently that Bhrata was speaking of permanent buildings or theatres, not of temporary shades for the purpose of such entertainments

Appropriate changes of scenic apparatus suiting to the changes of the place were not observed. The place of the scene was never indicated beforehand in the drama as they do nowadays and it seems likely that certain scenes were to be presumed or imagined by the spectators

Furniture was not infrequently used Thrones, weapons, cars or chariots were often brought in Still some times such directions as सिंहासनारोहण नाट्येन or नाट्येनासनेउपविश्य etc raise some doubt as regards the general use of furniture

Screens there were, but they were not painted artistically. They were only held before the action begins so as to screen from the spectators the preparatory movements of the actors for the coming effect of scenery As for instance, when in Uttararamacharita, Sita is represented as being fainted and पृथ्वी & भागीरथी enter holding her in their laps it is im possible to conceive how the scene might be opened with

out such an arrangment as a curtain It seems impossible that the मूर्च्छिता Sita enters from the wings on foot and then takes her place in the laps of the other two So also in Venisambara ततः प्रविशत्यासनस्था देवी भानुमती सखी चेटीच (act 2) and ततः प्रविशत्यासनस्थो युधिष्ठिरो etc (act 6) will be ludicrously misconstrued directions if the actors come out from the wings and take their respective places on the stage

We can say nothing definitely as regards the representations of sexually different characters by males or females, nor can we lay down a specific rule that 'graver characters' would not be represented by females since actors or actresses were certainly not so little trained as to act their part successfully

Prof Wilson's conjecture that instead of consecutive curtains coming one behind another on the stage there were partitions 'suspended transversely so as to divide the stage in different portions, open equally to the audience, but screening one set of actors from another —this surmise is correct and to this a passage from Bharata bears testimony कक्षाविभागो निर्देश्यो रंगपीठपरिक्रमात्। परिक्रमेण रंगस्य कन्या कक्षा भवेदिह । कक्षाविभागे ज्ञेयानि गृहाणि नगराणिच । उद्यानारामसरित्स्वाश्रमा अटवी तथा ॥ 13 3–4

Taking into consideration the prosperous condition of these times it is posible that rich if not historically appropriate dress was used In Sâkuntala act 1, the king takes off his clothes and ornaments and gives them over to his charioteer and in Venisambara, Bhima has ornaments ready on his person to give them as a gift to Buddhimatika The costume of अभिसारिका in Vikramorvasiyam and of the mad king in the same must have been suitable to the condition

Appendix IV.

The duration of the action of वेणीसंहारम्

Act I (*a*)—The season is शरद् or the second half of the autumnal season as can be inferred from the सूत्रधार's request to the पारिपार्श्वक, namely that he should sing with reference to that season[1]

Bhimsensa enters the stage immediately after the सूत्रधार and his पारिपार्श्वक spoke about the embassy of Krishna in the court of the Kauravas, and the action of the drama proper is in continuation to that of the प्रस्तावना and hence the above conclusion

(*b*) The action of this whole act must cover as much time as is required for the conversation contained in it, since there is no break in it Krishna is first reported in the speech of पारिपार्श्वक,[2] to have gone on an embassy to the court of the Kurus Bhima asks Sahadeva what the terms are on which he is deputed to conclude a treaty[3] At the end of the act, moreover, Krishna is once more spoken of as having returned, with his overtures of treaty proving unsuccessful[4] The meeting of Bhima with Sahadeva and Pânchâli with her चेटी seems to have been arranged in the latter half of the day, since Draupadi who had been to the dwelling of गान्धारी to salute her in the morning[5] can properly be supposed to have

---

1 नन्वमुमेव तावत् शरत्समयमाश्रित्य प्रवर्त्यतां संगीतकम्। page 1

2 Page 3

3 भीमसेन -अथ भगवान्केन पणेन संधिं कर्तुं दुर्योधनं प्रति प्रहित। page 9

4 Page 18

5 चेटी—अद्य खलु भट्टिनी सख्या सहिता सुभद्राप्रमुखेण सपत्नीवर्गेण परिवृता गान्धार्याः पादवन्दनं कर्तुं गता। page 15 It seems that the daughters in law of गान्धारी generally paid their respects to her in the morning. Cf भानुमती in act II is spoken of as having gone to-

told Bhima of the insult she had received, in the evening or at least in the noon

Act II. (*a*) In the speech of कंचुकी put in the विष्कंभक, the deaths are announced of भीष्म and अभिमन्यु[1] If we refer to the Mahâbhârata the death of कृष्ण takes place eleven days after the return of भीष्म from the embassy (allowing one day for the embassy of उलूकदूत and ten for the career of भीष्म as the commander of the army), and that of अभिमन्यु takes place on the third day of द्रोण's commandership Secondly, at the end of the act, दुर्योधन hears of the vow अर्जुन to kill जयद्रथ the very same day[2] and we know from the Mahâbhârata that अर्जुन swore and killed जयद्रथ on the fourth day of द्रोण's career as a commander. Though, therefore, we cannot depend upon the Mahâbhârata for the time limits, (which are largely changed in our play,) we can at least say that a period of not less than fifteen can be, without impropriety, supposed to have elapsed between the end of the first and the second act.

In a speech of कंचुकी, the scenery of the morning aspect of nature is described, where he talks of the तुहिनकणशिशिरसमीरणो-द्वेजित—etc बालोद्यानम्[3] This cannot be supposed to sufficiently indicate the current season to be शिशिरर्तु, since in that case we will have also to suppose that a period of more than two months intervenes between the first and second acts because the first act, as is seen before begins in the शरदृतु

(*b*) The action begins at day break.[4] Bhanumati who

---

salute गान्धारी early at daybreak. अथ खलु भानुमती यथापूर्वं मामनामन्त्र्य वासभवनात्प्रातरेव निष्क्रान्तेति व्याक्षिप्तं मे मनः। page 28.

1. Page 24.

2. अथ खलु पुत्रवधामर्षितेन गाण्डीविनानस्तमिते दिवसनाथे तस्य वधः प्रतिज्ञात। page 45.

3 Page. 28.

4. अथ खलु भानुमती यथापूर्वं मामनामन्त्र्य वासभवनात् प्रातरेव निष्क्रांतेति व्याक्षिप्तं मे मनः। page23. and इदमपरमग्रमितुपमि रमणीयतरम्। Ibid

returns having paid respects to गान्धारी, comes into the royal park with her friend and चेटी There she relates to them the dream that she dreamt on the previous night While they are thus talking together, the sun gradually rises The orb is visible[1] and dazzling The king approaches his consort and holds forth the flower pot. The action that follows would take nearly half an hour It would seem that the whole act covers a couple of hours

Act III—The action of this act begins on the morrow of जयद्रथ s death, i e on the day next to that of act II. According to the Mahábharata, जयद्रथ and भूरिश्रवस् were killed on the fourth day of द्रोण s career as the general of the army, and the rest viz भगदत्त, द्रुपद मत्स्याधिप सोमदत्त बाह्लीक[2] were killed on the night of the fourth day The time of the प्रवेशक ought to be taken as concurrent with the murder of द्रोण, since at its end the राक्षस mentions it as having taken place on the battle-field,[3] and according to the Mahábhárata Drona was murdered on the fifth day of his office This fact therefore confirms our surmise that this act must have been laid on the day next to that of the last act, when जयद्रथ is killed[4] The act proper begins after the murder of द्रोण and the time required for the conversation of the act is nearly an hour

Act IV—This act is in continuation of the last, except that it comes over after the short time that would be required for the fight between दुःशासन and भीम and the death of the former[5] with the flight of दुर्योधन and कर्ण and कृप etc We may roughly assign an hour to this act

---

1 भानुमती—हला सुवदने पश्यतावत् विगलितसन्ध्यारागप्रसन्नदृश्यालोकमण्डला जाता भगवान्दिवसनाथ । page 35 and the following speech of सखी

2 Page 52

3 एवखलु धृष्टद्युम्नेन द्रोण केशेष्वाकृष्यासिपत्रेण व्यापादित । page 53

4 See *supra*

5 अद्यैवात्र रणभुवगतौ तातमम्बाचदृष्ट्वा । page 105

Act V—This act too is continued from the last one We may approximately show its period of action to be one hour The two days of कर्ण's career, given in the Mahábhárata, are apparently omitted for dramatic purposes and he is held to be killed on the very same day that he was installed Thus it is clear that acts III IV and V take place within one and the same day

Act VI—At the end of the last act we have only an indication of the installation of शल्य to the commandership[1] We are to imagine that the time, necessary for the installation and the consequent fight and flight of दुर्योधन, has intervened between the end of the fifth and the beginning of the sixth act We can allow the moderate duration of 36 hours Then the search and discovery of दुर्योधन would take at least twelve hours Páñchálaka, moreover would take half an hour at the most to relate this incident to युधिष्ठिर Then the चार्वाक enters the stage under the disguise of an ascetic and plays a horrible mischief To represent the whole episode of it an hour at least is necessary Having killed दुर्योधन, भीम enters and appears before युधिष्ठिर, immediately after पाचालक has told the last भीम s discovery of दुर्योधन We must suppose therefore a period of an hour or two to have passed in the interim Half an hour more and we come to the भरतवाक्य

To sum up, the duration and the regulation of time are mostly in keeping with the Mahabhárata, the source to which the play owes its origin—except that the fall of दु शासन and the drinking of his blood by भीमसेन is brought about a little too early to keep the latter s hands really gory when he ties up the braid of द्रौपदी s tresses And the drama, being thus in conformity with the original, can be safely supposed to cover the eighteen days of the Bháratian war

---

1 इतोवय मद्राधिपते शल्यस्य शिबिरमेव ·
page 130

App IV.

The scenes amidst which the Plot is laid

Act I—The scene of the conversation between the angry Bhimasena and Sahadeva must have been laid somewhere nearabout the चतुःशालक of द्रौपदी[1] The next one between these two and द्रौपदी with her चेटी is laid in the चतुःशालक itself

Act II—The place of action is the royal park where भानुमती relates her dream to her सखी and where the king over hears her and approaches her while she is engaged in worship ping the sun After some time they repaired to the दारुपर्वत palace[2] and there they remain till the end of the act The palace appears to be situated in or near the garden

Act III—The action of the प्रवेशक is laid nearabout the battlefield since the demon points out to his mate that द्रोण is being murdered[3] The scene between अश्वत्थामा कृप and सूत is probably la d in the same place When कृप has roused his nephew to action they both go to दुर्योधन in order to have the latter installed as the commander Duryodhana with कर्ण is found sitting under the shade of a न्यग्रोध or fig tree[4] The same place continues to be the scene of action till the end of the act

Act IV—Duryodhana is carried off by सूत to some out of-the way spot close to the battlefield This scene remains unchanged throughout the fourth and the fifth acts

---

1 भीम — युष्मच्छासनलङ्घनांहसि etc act I 12 (इत्युद्धत परिक्रामति) सहदेव —(तमेवानुगच्छन्नात्मगतम्) अये कथमार्यः पाञ्चाल्याश्चतुःशालकं प्रति प्रस्थित । page 8

2 तदितो दारुपर्वतप्रासादमत्र गच्छाम । page 41 अन्दधारकाम समीरणासार शिशिरितसद्मगृहस्य । page

3 एष खलु धृष्टद्युम्नेन etc page 53 also एष खलु अश्वत्थामाकृष्टासि र्हत एवाभिगच्छति । page 54

4 वत्स एष दुर्योधन सूतपुत्रेण सहास्यां न्यग्रोधच्छायायामुपविष्टस्तिष्ठति । page 67

Act VI —The scene is laid in the शिबिर or in the palace of युधिष्ठिर because he is आसनस्थ,[1] with द्रौपदी The scene of *entering into the fire is nyt separately specified* and the one scene remains unchanged to the end

1 ततः प्रविशति आसनस्थ (st dir) page 131

App VI

Grammar of Bhatta Nárayana—Bhatta Narayana s grammar appears to be of the old type—the type of the usage of such authors as Dandin, Kálidasa, Bhavabhuti and others It is not so rigorously correct as that of the author of the Sishpálavadham or later authors

परिपन्थिन्(page)—Our author notes this word, though it is (the word) laid down by Pánini to be strictly within the province of the Chhandas or the Vedic language by the सूत्र—'छन्दसि परिपन्थिपरिपणिनौ पर्यवस्थातरि (antagonist) । Pán 5 2 89 In this respect, भवभूति is a comrade of our poet since in spite of the injunction, he too uses the word ' नाभविष्यमहं तत्र यदि तत्परिपन्थी Mált 9 50 Kálidasa s grammar also is characterised by such a violation of the restriction of certain forms and words to छन्दस (Cf the word परमेष्ठिन् which Káliddsa uses against grammar in R and Ku in the two senses ब्रह्मन् and विष्णु and hence in the general one "the supreme god which the proper sense is ब्रह्मन् only)

घनोरू (act 2.21)—The ending of this compound (सम सान्त) is warranted neither by the सूत्र 'ऊरूत्तरपदादौपम्ये Pan 4 1 69 nor by 'संहितशफलक्षणवामादेश्च । Pan 4 1 70 nor by the Vár सहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम् । It is doubtful whether the word घन can be included in the वामादि class (See notes)

प्रतिपन्नदूत्यस्य (page)—प्रतिपन्नदौत्यस्य appeass to be a correction of the original and if we rely upon the opinion of Sk (on सख्युर्यः । Pán 5 1 126) who says that the Var दूतवणिग्भ्यां च । is not to be found in the Mahábhashya (भाष्ये तु 'दूतवणिग्भ्यां च इति नास्त्येव । Sk), we come to believe as we have pointed out in our notes, that the word is rather a reminiscence of the old Vedic language ' being restricted to it by the सूत्र 'दूतस्य भाग कर्मणि Pàn 4 4 120

वेत्स्यति (act 3 41)—this formation though so ably defended by such a critic as वामन, seems to be a grammatical solecism

App VII.

The drama analysed according to the Sanskrit System of Dramaturgy—

The commencement of action, मुखसंधि[a] must give us the cause or the rise of the seed of the plot बीज[b] This मुखसंधि is laid by casting the seed (बीजन्यास उपक्षेप) by announcing the embassy of श्रीकृष्ण and by the equivoque in the two verses "लाक्षागृहानलविषान्न" and "निर्वाणवैरदहना", and this संधि covers the whole of the first act—the vow of भीम and the immediate resolve of युधिष्ठिर in favour of the war is the seed itself[d] Then comes the प्रतिमुखसंधि, it is an addition to the मुखसंधि and indicates a slight sprouting up of the seed of the plot which is either visible or invisible This संधि is manifest from the beginning speech of कंचुकी in the second act in which we are told of the death of भीष्म and अभिमन्यु and of the survival of दुर्योधन, दुःशासन कर्ण etc[f] It goes through various subordinate incidents such as the dream of भानुमती and its

---

a यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससंभवा । काव्ये शरीरानुगता तन्मुखं परिकीर्तितम् ।–नाट्य० 19 37

b स्वल्पमात्रं समुत्सृष्टं बहुधा यद्विसर्पति । फलावसानं यच्चैव बीजं तदिह कीर्तितम् । Ibid 19 21

c एकैकस्यास्त्ववस्थाया प्रकृत्या चैकयैकया । योगः संधिरिति ज्ञेय ।–मन्दारमरन्दचम्पू 7

d यथा च वेणीसंहारे द्रौपदीकेशसंयमनहेतुर्भीमक्रोधोपचितयुधिष्ठिरोत्साहो बीजमिति ।—D R 1 17 अवलोक

e बीजस्योद्घाटनं यत्तु दृष्टनष्टमिव क्वचित् । मुखन्यस्तस्य सर्वत्र तद्वै प्रतिमुखं स्मृतम् ।—नाट्य० 19 38

f वेणीसंहारेऽपि द्वितीयेऽङ्के भीष्मादिवधेन किंचिल्लक्ष्यस्य कर्णादिवधाद् अलक्ष्यस्योपबीजस्योद्भेद (Act 2 52-8) इत्येवमादिभिश्चोद्भेद प्रतिमुखसंधिरिति —D R 1 30 अवलोक Taranáth Vachaspati follows जगद्धर in fixing this प्रतिमुखसंधि on Act 1 15 where as he remarks, 'आनुषंगिकनृपकर्तृकपणश्रवणानुमितस्यैव स्वप्रतिज्ञातस्य वैरनिर्यातनबीजस्य कृष्णपणादि प्रकाशनात् प्रतिमुखनामकसन्धि ।

अनुभविता भूषण भीममस्मि (act 5 35)—this construction as pointed out in the notes, seems to be a reminiscence of the Vedic usage Kálidása, too, has shown unfailing proof of his having been accustomed to use this construction (see notes *ad loc*)

वध्यते (act 6. 6)—Here the author seems to have followed the philological rule रलयोर्डलयोश्चैव शसयोर्बवयोस्तथा । वदन्त्येषां च सावर्ण्यमलङ्कारविदो जनाः ॥—सारस्वती प्रक्रिया 1 15 which says that the letters र्, or ल्, ड्, or ल्, श्, or स्, ब्, or व्, are not primarily distinct Taking advantage of this rule authors generally achieve some figure of speech as श्लेष

Such forms moreover as शर्कराल आत्तधनुपाम् etc are oversights or रूढियुक्त uses on the part of the poet, which fact confirms our above statement that he was not very particular as regards grammar Perhaps he was faithful to the grammar of the great epic in this respect

App VII

The drama analysed according to the Sanskrit System of Dramaturgy—

The commencement of action, मुखसन्धि[a] must give us the cause or the rise of the seed of the plot बीज[b] This मुखसन्धि is laid by casting the seed (बीज-प्रासउपक्षेप) by announcing the embassy of श्रीकृष्ण and by the equivoque in the two verses 'सत्पक्षा मधुरगिर and 'निर्वाणवैरदहना and this संधि covers the whole of the first act—the vow of भीम and the immediate resolve of युधिष्ठिर in favour of the war is the seed itself[d] Then comes the प्रतिमुखसन्धि, it is an addition to the मुखसन्धि and indicates a slight sprouting up of the seed of the plot which is either visible or invisible This सन्धि is manifest from the beginning speech of कञ्चुकी in the second act in which we are told of the death of भी and अभिमन्यु and of the survival of दुर्योधन, दुःशासन कर्ण etc[f] It goes through various subordinate incidents such as the dream of भानुमती and its

---

a यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससम्भवा । काव्ये शरीरानुगता तन्मुखं परिकीर्तितम् ।—नाट्य० 19 37

b स्वल्पमात्रं समुत्सृष्टं बहुधा यद्विसर्पति । फलावसानं यच्चैव बीजं तदिह कीर्तितम् । Ibid 19 21

c एकैकस्यास्त्ववस्थायाः प्रकृत्याचैकयैकया । योगः सन्धिरिति ज्ञेयः —नाट्यशास्त्र 7

d यथाच वेणीसंहारे द्रौपदीकेशसंयमनहेतुर्भीमक्रोधोपचितयुधिष्ठिरोत्साहो बीजमिति ।—D R 1 17 अवलोक

e बीजस्योद्घाटनं यत्तु दृष्टनष्टमिव क्वचित् । मुखन्यस्तस्य सर्वत्र तद्वै प्रतिमुखं स्मृतम् ।—नाट्य० 19 3-

f वेणीसंहारेऽपि द्वितीयाङ्के भीष्मादिवधेन किंचिद्दृश्यस्य कर्णादिवधाशयानुपलभ्यस्य बीजस्योद्भेद (Act 2 52 S) इत्यत्रमादिभिर्यथोद्भेद प्रतिमुखसन्धिरिति —D R 1 30 अवलोक Taranáth Vachaspati follows जगद्धर in fixing this प्रतिमुखसन्धि on Act 1 15 where as he remarks, "आनुषंगिकनृपकुलक्षपणश्रवणानुमत्स्यैव स्वप्रतिज्ञानस्य वैरनिर्यातनबीजस्य प्रकाशनात् प्रतिमुखनामकसन्धि ।

comunication to the सखी, दुर्योधन's anxiety about the appalling calamity precipitately shown forth by the indication of the future success of the पांडव, by means of the ominous nature of the dream, and the ominous windgale that impedes the नियम, observed by भानुमती and breaks up the flagstaff of दुर्योधन's chariot and adds to the fatal adversity of Fate against the party of दुर्योधन. It is rather difficult in the case of our drama, to determine how long the प्रतिमुखसंधि runs on The third act and the fourth have much of such matter as is not relevantly related to the main plot Still it is certain that the fall of दु शासन and the drinking of his blood by भीमसेन are clear indications of the गर्भसन्धि[g] This latter again continues through events such as the defeat of दुर्योधन and his swooning and the counsel of धृतराष्ट्र and गान्धारी, till the end of the fifth act With the sixth act begins the विमर्शसंधि[h] inasmuch as a fresh vow of भीमसेन, is said to jeopardize the poss lity of success and happiness, which has been definitely promised by the fall of many Kaurava warriors The विमर्शसन्धि ends when the true nature of the fraud of Chárváka is discovered, with the knowledge of भीम s survival and when the doubts and fears about the success are

---

g गर्भस्तु दृष्टनष्टस्य बीजस्यान्वेषण मुहु । द्वादशांग पताकास्यान् न वा स्यात् प्राप्तिसंभव । D R 1 36 "The seed, partly visible and partly invisible, is refashioned once more in the गर्भ consisting of twelve अंगs, it can exist without a पताका but there ought to be a possibility of achievement "पताकाया अनियम दर्शयति—'पताका स्यान्नवा' इत्यनेन । प्राप्तिसंभवस्तुस्यादेवेति दर्शयति—'स्यात्' इति"— D R. अवलोक

h गर्भनिर्भिन्नबीजार्थो विलोभनकृतोपि वा । क्रोधव्यसनजो वापि स विमर्श इति स्मृत नाट्य० 19 40 "also called अवमर्श"

i यथा च वेणीसंहारे दुर्योधनरुधिराक्तभीमसेनागमपर्यन्त "तीर्णे भीष्ममहोदधौ etc" (act 6 1) इत्यत्र "स्वल्पावशेषे जये" इत्यादिभिर्विमर्शसंधि-समस्तभीष्मादिमहारथपारावारपारितैकान्तविजयात्मकार्थनिर्देशसंधि D. R

completely removed. Here too begins the निर्वहणसंधि and ends with the drama itself.

j. बीजवन्तो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथम्। ऐकार्थ्यमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं तु तत्। D. R. I. 48 On which the अवलोक has—यथा वेणीसंहारे "कंचुकी—(उपसृत्य सहर्षम्) महाराज वर्धसे वर्धसे। अयं खलु कुमार भीमसेनः सुयोधनक्षतजारुणार्द्रीकृतसकलशरीरो दुर्लक्ष्यव्यक्तिः।" इत्यादिना द्रौपदीकेशसंयमनादिमुखसंध्यादिबीजानां निजनिजस्थानोपक्षिप्तानामेकार्थतया योजनम्।

App VIII.

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

उक्त्वाशिषं निभृतवस्तुनिदर्शनेन
नान्दीं हरिस्तुतिपरां कविराजभट्टः ।
प्रस्तौति नाटककथां ससुधां स सूरि-
र्निश्यन्दिनीं च सुखदां मधुरां प्रसन्नाम् ॥ १ ॥

Act I कंसारिः पाण्डवानां सुसरलसुहृदां सौहृदेन प्रसन्नो
देवो दौत्यं प्रपन्नो भरतकुलहिते मानसं सन्निवेश्य ।
गत्वा सभ्यान्कुरूणां सदसि नयवतामग्रगण्यो विनेता
वाचं साम्ना समेतां समुनिनुतपदः संमतामाजहार ॥ २

भीमसेनस्तु संधिं तमनिच्छन्द्रौपदीप्रियः ।
सहदेवं क्रुधाक्षिप्तः प्रोवाचैतां गिरं गुरुम् ॥ ३ ॥
"यत्तदूर्जितमत्युग्रं क्षात्रं तेजोऽस्य भूपतेः" ।
किं तद्दैवेन युष्माकमाहृतं राज्यवत्किल ॥ ४ ॥
न रोचयेऽमुं व्यापारं वासुदेवस्य निष्फलं ।
न रोचये च युष्माकमपरंपरमशोभनम् ॥ ५ ॥

एवमुक्तवति मारुतौ वधू-
र्द्रौपदी स्वयमुपाजगाम तम् ।
वीक्ष्य केशकबरीं विमोचिताम्
आग्यसेनि दहनश्चुकोप स. ॥ ६ ॥

अशृणोत्सुयोधनवधूकदारुण-
मुपहासमाद्लितदन्तकोपन ।
गिरमाजहार कुपितो वृकोदरो
विनदन्युगान्तघनगर्जितं बलात् ॥ ७ ॥

हतदुःशासनहृदयात्पिबामि रुधिरं हठात्सुतं दयिते ।
दुर्योधनोरुभिदया प्राप्नोमि तवेप्सितं चाथ ॥ ८ ॥

देवोऽप वासुदेवोऽपि कौरवैरवमानित ।
स विषण्णेन कृष्णी भीषयित्वापमान्ययौ ॥ ९ ॥

ताडित समरदुन्दुभिः क्षणात्
संगरं प्रतिनिधिर्न्यवेदयत् ।
यज्ञसेनतनया च निर्वृता
शल्यमुद्धृतमिवाप्यमन्यत ॥ १० ॥

Act II हते भीष्मेऽप्यभिमन्युवधाप्तीत सुयोधन ॥
अभिनन्द्यास्मपश्याश्च कान्तां द्रष्टु ततो ययौ ॥ ११ ॥
उद्यानप्रतिपालिता सहसखि स्वप्नं वदन्तीं मुहु
श्रुत्वा भानुमतीमनिष्टशकुनाद्भीतो व्यपीदद्भृशम् ।
निर्विण्ण सहसा समीरणकृताद्दुष्टाग्निमित्तात्पुन–
र्भग्नस्यन्दनकेतुराहितमनोभंगोऽभवत्कौरव ॥ १२ ॥
महतीं प्रयातनयवाचमथ स्वसुरश्रुता न्यशमयत्कलिताम् ।
विदितो जयद्रथवधं प्रति तां विजयाहृतां कुरुकुलापतिताम् ॥
अभयं वदन्समयमाकुलित कुरजो जयद्रथवधूं कुलजाम्
जननीमपि क्षयमयोत्कमना विनदन्ययौ रणपथं रभसात् ॥

१३-१४॥ (युग्मम्)

Act III आजौ हत्वा कुरहितमथो सिन्धुराजं किरीटी
वैरं तस्मिंस्तत्तनयवधज यातन प्रत्यपद्य ।
धृष्टद्युम्नो द्रुपदगतमक्षान्तवाश्चापकारं
द्रोणे पापं कथमपि रिपौ निष्ठुरं हि व्यधासीत् ॥ १५ ॥
तथाहतं पापकृता नयाह्निना
निशम्य च द्रौणिररोददाकुल ।
कथं कथ मातुलवाचमूर्जिताम्
विधाय मानी व्यसृजच्छुच गुरुम् ॥ १६ ॥
कृपोऽपि कृपया युक्त स्वनीयमवदत्पुन ।
तात त्वा कामयेत्ययं सेनापत्येऽभिषेचितम् ॥ १७ ॥
इतीरयित्वा गिरमाहितश्रुत्र सुत स्वसु कोपनमाकुलो मुहु ॥
निनाय राजानमनिन्दितप्रथं बलाधिपत्येऽभिषिषिक्षुरात्मवान् ॥ १८ ॥
प्रतिशुश्राव कर्णाय पूर्वमेव सुयोधन ।
सेनाधिपत्यं स्निग्धत्वान्मनोरथपुर सरम् ॥ १९ ।

Act IV. दु शासनस्य हृदयाम्बुजपानमत्तो
भीम सहस्रगजराजबलो बलाच्च ।
दुर्योधन बलधन बलवान् प्रहृत्य
मूर्च्छां निनाय समरे विकलं प्रहृष्ट ॥ २० ॥

तादृश विकलगात्रमात्मन स्वामिन झटिति सारथी रथे ।
पाण्डुपुत्रविहिताङ्कपारकृती स्थापय-कृतकृतोप्यपाहरत् ॥ २१ ॥

अथ सुन्दरक प्राप्त सदेश प्रापयन् रणात् ।
अगराजाद् प्रणागोऽपि दारुण रणभास्करात् ॥ २२ ॥

वृपसेनविक्रममथ न्यवेदयत्
समरच तस्य बलिना सम समम् ॥
विजयेन चापि कृतयातन तथा
वृपसेनघातमभिमन्युपापजम् ॥ २३ ॥

श्रुत्वैत च प्रतिबलपतिप्राप्तवैरानुबन्ध
राजा क्रुद्धो रथमाधि समारुह्य समामभूमिम् ।
गन्तु दु शासनवधविनिर्यातनेच्छु प्रकाम
हन्तु भीमार्जुनमुखरिपुस्तोममाजावियेप ॥ २४ ॥

Act V एतस्मिन्नन्तरे तत्र सजयाधिष्ठित रथम् ।
वत्स दिदृक्षू पितरौ समारुह्य समागतौ ॥ २५ ॥
"इदानीमपि सधेहि वत्स पाण्डुसुतै सह ।
वत्स पुत्रक्षय घोर न पश्यसि विदारुणम्" ॥ २६ ॥

एव कृतोपदेशोऽपि युद्धाय कृतनिश्चय ।
पितृवाक्यमनादृत्य सपराये मति दधौ ॥ २७ ॥

निशम्य कर्णस्य वध सुयोधनो
भृश प्रजज्वाल च कोपवह्निना ।
प्रियस्य मित्रस्य कृते च जीविते
विवृद्धमन्यु स विरागमाददे ॥ २८ ॥

भीमार्जुनौ समागत्य तत्र काले मनीषिणौ ।
वाचमाजह्रतुर्युक्ता छद्मना कौरवान्प्रति ॥ २९ ॥

युधिष्ठिरादेशवशादागतौ पार्थौ यथागतम् ।
अश्वत्थामा तु बलवान् विनदन्समुपागतः ॥ ३० ॥

राजानं प्रार्थयामास प्रियकारी सुयोधनम् ।
सैनापत्येऽभिषिञ्च त्वं मां करोमि तव प्रियम् ॥ ३१ ॥

पक्षपात्यंगजराजस्य प्रत्याचख्यौ सुयोधनः ।
रुषा विप्रकृतो द्रौणिस्ततः स्थानाद्विनिर्गतः ॥ ३२ ॥

Act VI. सुयोधनोरुभेदेन प्रतिज्ञासागरं सुधीः ।
तितीर्षुर्भीमसेनोऽथ तमन्वैष्यदरिं तदा ॥ ३३ ॥

भीरुर्दुर्योधनो भीमाद्भीमवेनात् ह्रदान्तरे ।
निलिलाय जलस्यान्तर्गदायुद्धं निवारयन् ॥ ३४ ॥

वासुदेवोऽथ निर्भर्त्स्य सलिलादुदतारयत् ।
सुयोधनं यथाकामं समराय युयोज च ॥ ३५ ॥

एतस्मिन्नन्तरे पुण्यजनः पापविनिश्चयः ।
सुयोधनसुहृन्नाम्ना चार्वाकः समुपागतः ॥ ३६ ॥

युधिष्ठिराय भ्रात्रोश्च पापं पापो न्यवेदयत् ।
प्रियं चिकीर्षुर्मित्रस्य पाण्डवानां च घातनम् ॥ ३७ ॥

तेन वृत्तेन महता दुःखितो धर्मसंभवः ।
द्रौपदीसहितो वह्निं प्रविविक्षुरिवाभवत् ॥ ३८ ॥

अथ भीम उदारधीः स्वयं
कृतकृत्यः समुपागतो बत ।
दयिताकबरीं विमोचितां
परिबद्धुं सहसा कृतत्वरः ॥ ३९ ॥

कौरवसभ्यवृन्दपुरतोऽपहृतवसनया
पार्थिवजायया निजमनोरथमनु च तया ।
केशकलापबन्धनमथो विमुदितमनसा
प्राप्तमपि प्रभंजनसुताद्रुधिरमलिनितात् ॥ ४० ॥
